

MREŽA U RAZVOJU

Izdavač

Beogradska otvorena škola
Beograd, Masarikova 5, Palata Beograd, XVI sprat
Tel: (011) 30 65 830, 30 65 800
Tel./Faks: (011) 36 13 112
Elektronska pošta: bos@bos.org.yu
<http://www.bos.org.yu>

Za izdavača

Vesna Đukić

Objavljivanje knjige omogućila je Fondacija
The Olof Palme International Center

MREŽA U RAZVOJU

Goran Milovanović
Milan Sitarski
Milina Petrović
Nenad Golčevski
Srđan Barišić
Tanja Milovanović

Beograd 2005.

SADRŽAJ

Predgovor.....	7
<i>Goran Milovanović, Milan Sitarski, Srđan Barišić, Tanja Milovanović</i>	
Socijalne i infrastrukturne pretpostavke razvoja informacionog društva u Srbiji.....	11
1. Društvo i tehnologija: šta je informaciono društvo?.....	12
2. Modeli razvoja informacionog društva.....	22
3. Socijalne pretpostavke razvoja informacionog društva u Srbiji	26
4. Infrastrukturne pretpostavke razvoja informacionog društva u Srbiji	54
5. Programi razvoja informacionog društva.....	66
6. Literatura	74
<i>Milina Petrović, Nenad Golčevski i Goran Milovanović</i>	
Korisnici i nekorisnici interneta: sociodemografska slika, odlike i struktura upotrebe interneta.....	79
1. Uvod.....	80
2. Prihvatanje tehnologije.....	82
3. Metodologija, instrumenti i uzorak	88
4. Socio-demografske odlike korisnika i nekorisnika interneta	90
5. Odlike upotrebe interneta	93
6. Diskusija osnovnih nalaza – polne, uzrasne i razlike s obzirom na iskustvo u upotrebi interneta.....	124
7. Zaključak – internet u Srbiji između 2003. i 2005. godine...	149
8. Literatura	152
<i>Goran Milovanović i Milan Sitarski</i>	
Političke orijentacije i konstrukti liberalizma i konzervativizma kod korisnika i nekorisnika interneta.....	179
1. Uvod.....	180

2. Političke orijentacije u kontekstu savremenih političkih scena	181
3. Političke orijentacije u socijalnoj psihologiji i političkoj psihologiji	198
4. Metodologija, uzorak i konstrukcija instrumenta za istraživanje strukture političkih orijentacija	208
5. Struktura skale političkih orijentacija	218
6. Opredeljenost ispitanika za političke orijentacije i političke aktere	223
7. Struktura političkih orijentacija i upotreba interneta	239
8. Struktura političkih orijentacija i opredeljenje za određenu orijentaciju	241
9. Struktura političkih orijentacija i opredeljenje za određenu političku stranku	253
10. Diskusija i zaključci	264
11. Literatura	267

Goran Milovanović

Struktura stavova i percepcija interneta kao globalnog društvenog fenomena	271
1. Uvod: stavovi prema internetu i razvoj informacionog društva	272
2. Prethodna istraživanja stavova prema internetu	278
3. Struktura stavova prema internetu u urbanoj populaciji Srbije 2005	288
4. Stavovi prema internetu kod korisnika i nekorisnika u urbanoj populaciji Srbije 2005.	303
5. Stavovi prema internetu, socio-demografske karakteristike ispitanika i neki aspekti upotrebe interneta	306
6. Struktura stavova prema internetu i političke orijentacije ispitanika	319
7. Diskusija: stavovi prema internetu i pitanje tehnološkog determinizma	330
8. Literatura	336

PREDGOVOR

Istraživački tim Centra za proučavanje informacionih tehnologija (CePIT) Beogradske otvorene škole (BOŠ) započeo je istraživanje upotrebe interneta i njegovih društvenih efekata u Srbiji 2002. godine. Od tog vremena prešli smo put od studije sprovedene na uzorku korisnika interneta u Beogradu, koja je predstavljala naš prvi pokušaj empirijskog sagledavanja upotrebe interneta (*Internet pregled: Beograd 2002*, 2002), preko opsežnog istraživanja sprovedenog u Srbiji (*Globalni građani*, 2004) i komparativne studije upotrebe interneta u osam gradova Jugoistočne Evrope (Beograd, Bukurešt, Ljubljana, Podgorica, Sarajevo, Skoplje, Sofija, Zagreb; *Perspektive umrežavanja*, 2005), do studije sa čijim će rezultatima čitalac imati prilike da se upozna na stranicama koje slede. Iako smo, iz koraka u korak, usavršavali primenjivanu metodologiju, i obogaćivali analizu složenih međudnosa interneta, kao komunikacione tehnologije, i savremenog društva, osnovni pravac naših istraživanja nije se suštinski menjao: nastojali smo da iz pozicije empirijskih društvenih nauka kritički razmišljamo ne samo o različitim aspektima upotrebe interneta već i o konceptu informacionog društva kao složenog globalnog fenomena.

U odnosu na naše prethodne studije razvoja informacionog društva u Srbiji i regionu, uključivanje u uzorak ispitanika koji ne koriste internet najveće je metodološko unapređenje koje ova studija donosi. Ukazujući na razlike uočene između ove dve subpopulacije, namera nam je prevashodno bila da ukažemo na nekoliko važnih tačaka koje se moraju imati u vidu u diskusijama o razvoju informacionog društva u Srbiji – struktura knjige prati upravo te identifikovane probleme.

Socijalne i infrastrukturne pretpostavke razvoja informacionog društva u Srbiji prvi je deo ove knjige. Ovaj rad predstavlja napor da se analiziraju osnovni pravci daljeg razvoja informacionog društva u Srbiji. Na početku rada, dat je sažet pregled debata posvećenih uzajamnom odnosu tehnologije i društva, tj. relevantnih društvenih fenomena. Najuočljivija dihotomija među postojećim teorijama u ovoj oblasti uspostavljena je na relaciji tehnološki determinizam – socijalni konstruktivizam. U drugom odeljku predstavljeni su modeli razvoja informacionog društva, a potom su u narednom delu razmatrane socijalne pretpostavke razvoja informacionog društva i analizirano je njihovo

dalje uobličavanje. U narednom delu rada analizirana je geneza dominantnih vrednosnih orijentacija u Srbiji, uz posebno naglašavanje obrazaca prihvatanja ranijih naučno-tehnoloških revolucija i njihovih tekovina u srpskoj novovekovnoj istoriji. Obeležje te istorije predstavljaju i četiri snažna talasa modernizacije. Presek stanja četvrtog tekućeg modernizacijskog procesa u Srbiji sagledan je kroz stepen razvijenosti telekomunikacione infrastrukture. U završnom poglavlju, predstavljeni su programi razvoja informacionog društva u Srbiji, regionu Jugoistočne Evrope i Evropskoj uniji. Stepem razvoja informacionog društva u Srbiji ocenjen je adekvatnošću pravnog okvira, u kome se najviše ogleda politička svest i volja, a potom i pregledom stanja najvažnijih segmenata informacionog društva.

Drugi rad u knjizi, *Korisnici i nekorisnici interneta: sociodemografska slika, odlike i struktura upotrebe interneta*, organizovan je u dve celine. U prvom delu razmatrane su sociodemografske razlike u poduzorcima korisnika i nekorisnika interneta u Srbiji, kao i razlozi zbog kojih veliki broj građana nema pristup internetu, ali i namera i motivacija nekorisnika za buduću upotrebu ove tehnologije. Drugi deo rada je analiza osnovnih parametara upotrebe i obrazaca ponašanja na internetu. Ono što je posebno značajno u ovom delu istraživanja je prilika da, budući da raspoložemo uporedivim podacima od 2002. godine pa nadalje, ukažemo na osnovne trendove razvoja upotrebe interneta u Srbiji. Uvidi do kojih smo u ovom delu istraživanja došli omogućili su nam da iznesemo niz značajnih problema čije se rešavanje ne može i ne sme prenebrežniti u sistematskim naporima da se povećá dobrobit koju upotreba interneta može uneti u svakodnevnom životu građana.

Političke orijentacije i konstrukti liberalizma i konzervativizma kod korisnika i nekorisnika interneta rad je u kome je, pored analize političkih orijentacija korisnika i nekorisnika interneta u Srbiji, predstavljen pregled razvoja političkih ideologija i konstituisanja srpske političke scene, kao i širi sociopsihološki pristup tumačenju političkog konzervativizma, koji zajedno pružaju kompleksan interpretativni okvir iznetih nalaza.

Jedan od specifičnih načina proučavanja interneta, koji je razvio istraživački tim CePIT-a, sastoji se u njegovom posmatranju kao stavskog objekta. Skala stavova koja je konstruisana i unapređena u ranijim studijama, ovoga puta primenjena je na uzorak korisnika i nekorisnika interneta. U radu *Struktura stavova i percepcija interneta kao globalnog društvenog fenomena* diskutuju se ne samo aktualni stavovi urbane populacije u Srbiji prema internetu kao društvenom

fenomenu, već i odnos stavova prema internetu i upotrebe interneta, političkih i vrednosnih orijentacija.

Proučavajući revnosno fenomene koji su deo jednog globalnog trenda, i takvi da neprestano pulsiraju pod prstima istraživača, nailazili smo na raznolike prepreke. Stoga je na ovom mestu od izuzetnog značaja da pomenemo one bez čije podrške i razumevanja naši napori ne bi bili dovoljni da ova studija ugleda svetlost dana. Na prvom mestu, želimo da se zahvalimo švedskoj fondaciji Ulof Palme (The Olof Palme International Center), koja nam ukazuje poverenje svih ovih godina. Kao i uvek do sada, čitav tim Beogradske otvorene škole bezrezervno nam je pružao pomoć u svakom trenutku našeg rada. Želimo da se i njima na ovom mestu zahvalimo. Našoj kolegini Nataši Radović dugujemo pre svega zahvalnost za pomoć oko organizacije ovog istraživanja, ali i za strpljenje, srdačnost i ohrabrenje koje nam je ulivala. Naposletku, iako svakako ne najmanju, zahvalnost dugujemo našim marljivim anketarima, naoružanim entuzijazmom i istrajnošću, kao i svim ispitanicima koji su učestvovali u ovoj studiji.

SOCIJALNE I INFRASTRUKTURNE PRETPOSTAVKE RAZVOJA INFORMACIONOG DRUŠTVA U SRBIJI

Goran Milovanović, Milan Sitarski,
Srđan Barišić, Tanja Milovanović¹
*Centar za proučavanje informacionih tehnologija,
Beogradska otvorena škola*

Apstrakt

Rad predstavlja analizu osnovnih pretpostavki i pravaca budućeg razvoja informacionog društva u Srbiji. U prvom delu, iznet je sažet pregled debata posvećenih uzajamnom odnosu tehnologije i društva, tj. relevantnih društvenih fenomena. Stavovi najistaknutijih aktera u ovim diskusijama, starim skoro koliko i koncept tehnološke i društvene modernizacije, u velikoj meri odražavaju njihovu pripadnost školama mišljenja često formiranim na osnovu načelnog, nekad i ideološkog pristupa društvu u celini. Najuočljivija dihotomija među postojećim teorijama u ovoj oblasti uspostavljena je na relaciji tehnološki determinizam – socijalni konstruktivizam. Posebna pažnja posvećena je analizi osnovnih postavki najšire prihvaćenih modela prodora novih tehnologija u pojedina društva i njihovog prihvatanja, a širenje informaciono-komunikacionih tehnologija (ICT) u savremenom svetu smešteno je u kontekst ekonomskih, socio-kulturnih i političkih faktora, sa kojima je ova pojava stupila u intenzivnu interakciju po samom nastanku. Učinjen je napor da se proceni značaj svake od ovih grupa faktora u pojedinim fazama širenja ICT-ja.

Analiza socijalnih pretpostavki razvoja informacionog društva u Srbiji, kao i njihovog daljeg uobličavanja, zasnovana je na komparativnoj analizi viđenja srpskog postkomunističkog društva koje su, u zborniku *Rači hod: Srbija u transformacijskim procesima*, izneli Mladen Lazić i Slobodan Antoniće, kao istaknuti zastupnici naglašeno različitih teorijskih pristupa društvenim pojavama – strukturalističkog, odnosno kritičko realističkog pristupa. Procena uticaja razvoja informacionog društva na dalji razvoj srpskog društva u celini, u kontekstu modela i preporuka razvijenih na konferenciji korporacije RAND 1999. godine, takođe je data.

1 Autor za korespondenciju je Tanja Milovanović, e-mail: tanja@bos.org.yu

U narednom delu rada razmatrana je geneza dominantnih vrednosnih orijentacija u Srbiji, pri čemu su posebno istaknuti obrasci prihvatanja ranijih naučotehnoških revolucija i njihovih tekovina u srpskoj novovekovnoj istoriji. Obeležje te istorije su i četiri snažna talasa modernizacije, mada prevashodno u tehničkoj a приметно slabije u sferi društvenih vrednosti. Pregled novijih empirijskih istraživanja vrednosnih orijentacija, preovlađujućih u Srbiji u poslednjoj deceniji XX i prvoj deceniji XXI veka, pruža uvid u današnje prisustvo i utemeljenost idejnih strujanja i tendencija koje su srpsko društvo obeležile tokom prethodna dva veka, posebno u domenu odnosa prema novim tehnologijama i konceptima. Presek stanja četvrtog tekućeg modernizacijskog procesa u Srbiji sagledan je kroz stepen razvijenosti telekomunikacione infrastrukture, koja je osnovna nužnost za privredni razvoj Srbije. Navedeni su i kratkoročni ciljevi za njihov dalji razvoj, koji predviđaju ubrzanost razvoja informacionog društva.

U završnom poglavlju predstavljeni su začeci i razvoj informacionih sistema u Srbiji, sa posebnom tačkom preloma u 2000. godini. Od 2000. godine, razvoj informacionog društva u Srbiji deo je širih tranzicionih procesa od industrijskog ka informacionom društvu. Sa posebnim osvrtom na inicijative u Evropskoj uniji i regionu Jugoistočne Evrope i mesta Srbije u njima, stepen razvoja informacionog društva u Srbiji ocenjen je adekvatnošću pravnog okvira, u kome se najviše ogleda politička svest i volja, a potom i pregledom stanja najvažnijih aspekata informacionog društva: e-uprave, e-obrazovanja, e-zdravstva, e-poslovanja, e-bankarstva.

Ključne reči: informaciono društvo, internet, tehnološka difuzija, razvoj, infrastruktura telekomunikacija, tehnološki determinizam, socijalna konstrukcija tehnologije, vrednosne orijentacije, društvene strukture i akteri, elite.

1. Društvo i tehnologija: šta je informaciono društvo?

Kontinuiran i neumoljiv razvoj sekundarnih tehnika komuniciranja budio je stalni razvoj filozofskih, antropoloških, psiholoških i socioloških razmatranja koja su prvenstveno pretresala odnos, ili interakciju između tehnologije, na čijim krilima je omogućen razvoj novih komunikacionih sistema, i čoveka, čovekove biti, svesti, i okoline kojoj pripada, kako u prirodnom, tako i u socijalnom smislu. Komunikacija, tj. razmena informacija, jedna je od fundamentalnih dimenzija svih nivoa ljudskog postojanja, od egzistencijalnog do apstraktnog i imaginarnog, i činjenica da je čovek od pamtiveka vezan za (primarne, a kasnije sekundarne) tehnike komunikacije ne zahteva detaljnu analizu. Međutim, kada tehnika preraste u tehnologiju, otvaraju se nova pitanja, nove potrebe, kao i novi uslovi koji se moraju ispuniti da bi se učestvovalo u razmeni neophodnih informacija koje i dalje imaju onaj

fundamentalni (egzistencijalno-apstraktni) značaj. Paradoks pojednostavljenja uslova života ogleda se u sve većoj potrebi za njegovim usložnjavanjem i u imperativnom dinamizmu u kognitivnom, pa i svakom drugom smislu. Pojava koncepta *informacionog* (ili postindustrijskog) društva daje dodatni legitimitet raspravama o odnosu i međusobnom uticaju tehnologije i društva.

U teorijama društvenog razvoja često se davao primat idejama *tehnološkog determinizma*, pri čemu se, pod uticajem pozitivizma, često nedovoljno kritički pristupalo pomenutoj ideji. Već u XIX veku, u teorijama *klasičnog evolucionizma*, i pored toga što se društvo uglavnom tumačilo na osnovu organske metafore, možemo naići na ideju tehnološkog determinizma (Morgan, 1877). Tokom XX veka, u teorijama *modernog evolucionizma*, tzv. *neoevolucionizma*, još više je naglašen značaj tehnologije za čovekovu adaptaciju. Brojni teoretičari isticali su da je tehnološko-ekonomski činilac najbitniji kako za kulturu, tako i za ekonomiju, pa i društvo i čoveka uopšte (White, 1949; Steward, 1972). Tehnologija informacija, kao ključni činilac kontrole okoline, posebno je istaknuta u radovima Gerharda Lenskog (Gerhard Lenski, 1966), ali konačno počinje da dominira u klasičnim i modernim teorijama modernizacije. *Tehnološki determinizam*, tj. vera u tehnologiju kao *autonomnu snagu, dovoljno moćnu da samostalno uzrokuje društvene promene*, danas se često smatra anahronim i antropomorfnim. Koncept *socijalne konstrukcije tehnologije*, tzv. *socijalni konstruktivizam*, kao teorijski antipod tehnološkog determinizma, ističe *autonomiju čoveka i društva u odnosu na tehnologiju*, i predstavlja drugu krajnost u pokušaju spoznaje složenog determinističkog spleta tehnologije i društva. Pomenuta dva ekstremna koncepta znatno doprinose boljem sagledavanju interakcije društva i tehnologije, ali još uvek nisu u stanju da pruže jednu objektivnu, celishodniju sliku te složene interakcije. *Sam pojam interakcije implicira međusobni uticaj, procese akcije i reakcije, pa samim tim i dva relativno autonomna subjekta koji stupaju u odnos i utiču jedan na drugog*. Na polju razvoja informaciono-komunikacionih tehnologija, smatra se da se novi mediji moraju posmatrati u kontekstu evolucije ljudske komunikacije u kojoj se svaki novi komunikacioni kanal razvijao iz prethodnog, preuzimajući primat od njega, ali ga pritom ne ukidajući. Deterministički splet odnosa između tehnologije i društva predstavlja zbir složenih preplitanja iskazanih potreba, konkurentskih i političkih pritisaka i društvenih i tehnoloških inovacija. *Potrebe stvaraju inovacije, ali i inovacije stvaraju nove potrebe*.

Od nastanka Gutenbergove galaksije do nastanka *Cyberspace-a*, prošlo je jedva pet vekova, a za to vreme globalni društveni sistemi prevalili su put preko nekoliko društveno-ekonomskih formacija (feudalizam, kapitalizam, socijalizam, informaciono društvo). Tehnološke inovacije u komunikaciji (saobraćaju i saobraćanju), proizvodnji (industriji), kulturi, politici, ekonomiji, strukturalno su inovirale kako sve podsisteme globalnog društva tako i sistem u celini. Moglo bi se reći da, s vremenom, informaciono-komunikacioni sistem postaje sebi svojstven podsistem svakog globalnog društvenog sistema, bez koga nije moguć opstanak celine. Informaciono-komunikacioni sistem, kako u sinhronoj tako i u dijahronoj ravni, tesno je povezan sa svim društvenim podsistemima, i poput spojenih sudova deluje i reaguje na svaku promenu globalnog društvenog sistema ili nekog njegovog dela. Informaciono-komunikacioni sistem, utemeljen na razvoju ICT-ja, kao složen i dinamičan društveni podsistem, deo je šireg, globalnog društvenog sistema i između njega i te celine, kao i njega i drugih podsistema, postoji horizontalna i vertikalna interakcija.

Adaptivno-procesni razvojni modeli društvene komunikacije jasno ističu dinamičnost morfo-genetskih komunikacionih sistema, koji narušavaju statičnu ravnotežu (homeostazu) i imaju sposobnost menjanja, odnosno restrukturisanja. Za razliku od morfostatičkih komunikacionih sistema, koji su zatvoreni i jednosmerno usmereni, morfo-genetski sistemi teže otvorenosti i usvajanju inovacija, te tako stalno narušavaju ravnotežu nastojeći da je ponovo uspostave na uvek višem nivou složenosti. Otvorenost je kvalitet koji omogućava transkulturnu komunikaciju između različitih sistema – u njoj se ostvaruje protok raznovrsnih informacija koje imaju inovativnu funkciju. *Uslov otvorenosti sistema jeste njegova sposobnost da stvaralački asimilira inovacije.*

Stvaranje i širenje inovacija je jedan od najsuptilnijih društveno-kulturnih procesa: veoma je značajan, ali i veoma težak za sociološko, socijalno-psihološko i svako drugo istraživanje. Strukturno gledano, inovacije stvaraju kreativni pojedinci i grupe u povoljnim društvenim uslovima, gde se nalazi središte kulturne inovativnosti, iz kojeg se novostvoreno širi ka drugim delovima dotičnog društvenog sistema ili izvan njega. Istorijski gledano, stvorene inovacije šire se brže ili sporije, tako da je vreme veoma važna dimenzija difuzije inovacija, kao i svih drugih kulturnih procesa. Tokom vremena, pojedinci i grupe, pre ili kasnije, upoznaju se sa inovacijama, potom ih prihvataju ili odbijaju, da bi one prihvaćene počeli redovno ili povremeno da koriste. *Usvajanje inovacije uvek zahteva izvesne promene u društveno-kulturnom obrascu nekog subjekta, i širenje i prihvatanje inovacija u velikoj meri*

vezano je za razne društvene uslove koji ih podstiču ili ometaju. Dosađajna istraživanja prvenstveno su vezana za proces difuzije inovacija, i često previđaju završetke procesa difuzije, tj. usvajanje i integrisanje inovacija u životnu situaciju onih koji je prihvataju, kao i posledice prihvatanja inovacije. Ono što se često previđa jeste da inovacija ne mora uvek da bude adekvatan odgovor na datu potrebu, tj. pored poželjnih, može imati i neželjene efekte, drugim rečima, inovacije mogu biti funkcionalne i disfunkcionalne, često i jedno i drugo. Takođe, inovacije nisu uvek racionalne tvorevine, niti se sve njihove posledice mogu racionalno predvideti. Neke su *manifestne* (vidljive i nameravane), a neke su *latentne* (skrивane i slučajne), stoga je teško zaključiti koje su stvarne posledice neke inovacije i šta je čime izazvano. Uglavnom, stvarne posledice neke inovacije mogu se znati tek sa protokom dugog vremena, i mi se retko nalazimo u mogućnosti da sa preciznošću odredimo da li je dovoljno vremena proteklo da bi se sve bitne posledice ispoljile. Veoma značajan element nastajanja, širenja i prihvatanja inovacija su i posebni interesi grupa koje nameću ili sprečavaju inovacije u svim fazama njihove difuzije. Suprotni interesi uvek postoje i uvek se nekako međusobno balansiraju, ali za svaku inovaciju neophodno je postojanje zainteresovane strane koja je širi, prihvata i koristi.

Uklapanje svake važnije inovacije u postojeće kulturne obrasce veoma je komplikovano. Inovacije mogu da imaju različitu snagu i da izazivaju razne posledice po celinu u koju prodiru, stoga često postoji „strah od radikalnih inovacija“ i izražen otpor prema njima. Već prilikom usvajanja, ali i tokom korišćenja neke inovacije, razvijaju se odbrambeni i adaptivni društveno-kulturni mehanizmi socijalnog sistema i kulturnog podsistema u koji inovacija prodire i u kojem se prihvata. Tom prilikom inovacija najpre izaziva „konflikt“ sa postojećim društveno-kulturnim obrascima, potom se odvija njena „akulturacija“, zatim „akomodacija“, „reinterpretacija“ i „asimilacija“ (Đurić, 1975). Svaka inovacija nužno se sukobljava sa nekim elementima starog društveno-kulturnog obrasca i sistema u koji prodire (sa onim vrednostima, normama i interesima sa kojima je nespojiva); sa drugima (sa kojima je kompatibilna) povezuje se i tako se prilagođava celini (akomodacija); sledi preuređivanje inovacije u svetlu nove celine (reinterpretacija), čije crte ona prihvata i u koju se definitivno uklapa (asimiluje se).

Složenost procesa prihvatanja određene inovacije ističe značajnost temporalne dimenzije procesa difuzije inovacija koja se često uzima kao dobar (ponekad i dovoljan) pokazatelj stepena otvorenosti

određenog društvenog sistema, tj. njegove modernizacije. Pored Safovog (Paul Saffo) „*pravila trideset godina*“,² postoji veliki broj jednostavnih, ali svakako interesantnih, modela predstavljanja istorijskih šema usvajanja tehnoloških inovacija koji samo delimično objašnjavaju kako i zašto se neke tehnološke inovacije brže ili sporije prihvataju u određenom društvu. U svojoj *teoriji difuzije inovacija* Everet Rodžers (Everett Rogers) utvrdio je da karakteristike neke inovacije, onako kako ih doživljavaju pripadnici određenog društva, određuju i brzinu njenog usvajanja. Pet karakteristika inovacije *relativna prednost, kompatibilnost, složenost, pouzdanost i primećenost*, sugerišu da uspeh bilo kakvog novog oblika komunikacije zavisi od toga koliko se on dobro i lako uklapa u živote ljudi (Rogers, 1962). Prema Rodžersovom istraživanju, sve krivulje difuzije inovacija *imaju oblik izduženog slova S*, i ovaj nalaz implicira da se stopa usvajanja naglo ubrzava kada se inovacija proširi na 10–25% svog potencijalnog tržišta (ciljne grupe). Nešto složeniji model nalazimo kod Brajana Vinstona (Brian Winston), koji daje značajan doprinos isticanjem uloge *tehnoloških akceleratora i kočnica* (Winston, 1998). Isticanjem uloge društvenih, političkih i ekonomskih snaga u nastajanju, razvoju, širenju i prihvatanju novih tehnologija, relativizuje se autonomna snaga tehnologije u odnosu na društvene, psihološke, ekonomske, kulturne i političke uticaje. Kasnije nastale društvene potrebe stvorene dejstvom akceleratora koji podstiču razvoj ili prihvatanje novih tehnologija Vinston definiše kao *dodirne tačke između društva i tehnologije*. Kasnije nastale društvene potrebe koje potiču od potreba kompanija, zahteva drugih tehnologija, regulativnih i pravnih mera i društvenih snaga uopšte suprotstavljene su radikalnom potencijalu koji usporava uticaj novih tehnologija.

Na prvi pogled, čini se da je po sredi pitanje sukoba tradicije i modernizacije, ali tom prilikom uglavnom se previđa da je današnja tradicija svojevremeno bila inovacija koja je s vremenom prihvaćena i ustaljena, kao i to da stroga privrženost tradiciji vodi gubitku iste. Pojmovi iz sociologije društvenog razvoja kao što su promena, rast, razvoj, progres, tranzicija i transformacija označavaju procese koji se zbirno mogu obuhvatiti širim pojmom modernizacije. Kvantitativne i kvalitativne komponente nabrojanih procesa, a naročito njihove, često naglašene, vrednosne dimenzije, predstavljaju naponsko polje između tehnologije i društva, poprište sukoba različitih tumačenja potreba, mehanizama ostvarivanja tih potreba, zatim ciljeva, usmerenja, organizacije rada i života uopšte. Proces modernizacije može se okarakterisati

2 „Paul Saffo and the 30-Year Rule“, *Design World*, 1992.

kao progresivno napredovanje, tj. kao globalna (kontinuirana) transformacija stagnantnih sistema u dinamične sisteme i, kao takva, podrazumeva kumulativne procese i usmerene strukturne promene koje „prolaze“ kroz sve podsisteme društva. Naravno, teško je zamisliti proces modernizacije bez kontinuiranog tehnološkog inoviranja svih sfera društva, a naročito informaciono-komunikacionih tehnoloških inovacija koje omogućavaju praćenje i upoznavanje sa drugim sistemima i tehnološkim inovacijama. Podrazumevajući procese urbanizacije, industrijalizacije i birokratizacije, često tumačena kao jednolinijski proces, modernizacija je u slabije razvijenim zemljama poprimala oblike vesternizacije, evropeizacije, amerikanizacije i, na kraju, globalizacije. Upravo na primerima slabije razvijenih zemalja, neomodernizacijske teorije pokušale su da potisnu ideju o jednolinijskom razvoju i izbegnu oštru suprotstavljenost između tradicije i modernosti. Danas smo svedoci značaja disfunkcionalnosti i sukoba koji prate modernizaciju na globalnom nivou, ali to svakako samo potvrđuje da je interakcija između tehnologije i društva dvosmerna, izrazito jaka i teško predvidljiva.

Posmatrajući difuziju ICT-ja, kao nosećih tehnologija razvoja novih formi društvenog organizovanja i funkcionisanja, tj. posmatrajući difuziju interneta, koji je najbolja manifestacija ekspanzije i značaja ICT-a, moramo se osvrnuti na problem *digitalne podele*, koji, za početak, jasno ukazuje na složenost interakcije tehnologije i društva. U jednoj od prethodnih studija, zasnovanoj na korelacionoj analizi, imali smo priliku da vidimo da izuzetno neravnomerna raspodela mogućnosti pristupa internetu, koja danas postoji u svetu, jasno prati globalnu ekonomsku podelu između bogatih i siromašnih zemalja i regiona (Milovanović, 2003). Činjenica da upotreba interneta i ekonomski razvoj sasvim sigurno koreliraju implicira tezu da „autonomna“ snaga tehnologije svakako nije dovoljna da bi izvesna tehnološka inovacija, u našem slučaju ICT, u određenom društvu bila masovno prihvaćena. Pošto je reč o korelacionoj analizi, neophodno je utvrditi i kauzalne principe između posmatranih pokazatelja. Ako se uzme u obzir da je ekonomski međunarodni status nerazvijenih zemalja i regiona bio isti i pre prodora, pa čak i nastanka ICT-ja, *možemo biti slobodni da kauzalni primat u ovom slučaju pripišemo makroekonomskim pokazateljima*. Ako nivo posmatranja sa makroekonomskih pokazatelja spustimo na znatno niži nivo, slika će verovatno biti jasnija i preciznija.

Ekonomska stabilnost, stabilan finansijski sistem, postojanje otvorenog konkurentnog tržišta, visok nivo preduzetničkog ponašanja, konti-

nuirana interakcija između makroekonomske i strukturne politike i značajna uloga ljudskog kapitala samo su neke od opštih karakteristika koje bitno utiču na mogućnost i brzinu kojom jedna ekonomija prihvata nova tehnološka rešenja. Na nižem nivou, na nivou građana, ove karakteristike se ogledaju u postojanju neophodnih uslova za razvoj odgovarajuće infrastrukture, kao i u mogućnosti da se odgovarajuća tehnologija implementira u lokalnoj sredini. Naravno, platežna moć, tačnije nivo prihoda pojedinca i izdaci koji su neophodni za uvođenje i korišćenje nove tehnologije, svakako su mogući limitirajući faktor u prihvatanju inovacije.

Kada se govori o socio-kulturnim faktorima koji utiču na prihvatanje ICT-ja, najčešće se u obzir uzimaju stanje elementarne medijske i informatičke pismenosti, tj. kultivisanosti (domen obrazovanja), i osobine nacionalnih kultura koje igraju izuzetno bitnu ulogu kako u oblikovanju komunikacije na globalnoj ravni tako i u prihvatanju informacionih i komunikacionih tehnologija uopšte. Duboke kulturne razlike sve su izraženije kako se razvija globalna svetska informaciona mreža. Problem jezičke barijere, kao forma digitalne podele (Milovanović, 2003), zatim različiti vrednosni principi i tradicije, različit stepen otvorenosti određenih kulturnih tradicija, samo su neki od faktora koji utiču na difuziju ICT-ja na globalnom nivou. *Jasno je da što je određena kultura otvorenija, manje autoritarna, inventivnija, tolerantnija i prosvetćenija to su veće mogućnosti za brže i lakše prihvatanje tehnoloških inovacija.*

Politički faktori su posebno istaknuti i značajni u društvima sa jakim političkom naddeterminantom. Shvatanje značaja i korisnosti inovacija od presudnog je značaja za brzinu i način promovisanja i implementaciju. Formiranjem pravnog okvira, neophodnog za prodor inovacije, usklađivanjem organizacionih, ekonomskih i drugih normi sa promenom koja predstoji, političke elite bitno mogu da utiču na interpretaciju inovacije, kao i na brzinu i mehanizme njenog usvajanja.

Pojam informacionog, ili postindustrijskog društva, već dugo je jedan od centralnih teorijskih konstrukata u društvenim naukama. Tokom devedesetih godina dvadesetog veka, rasprave o odnosu tehnologije i društva su dovedene do tačke usijanja zahvaljujući rapidnoj difuziji interneta; bili smo svedoci „povampirenja“ tehnološkog determinizma, najčešće predstavljenog u nedovoljno kritičkim formama,

oslonjenog na metafore i vizije nekog neodređenog društva budućnosti u kome ništa nije kao ranije. Bliska budućnost, kako se čini, ubedljivo demantuje kako tehnoromantičarske, pozitivne utopije tako i sumorne vizije o društvu apsolutne kontrole i dehumanizacije. Međutim, daleko od naivnosti nalazi se procena snage efekata razvoja interneta na savremena društva. U narednim redovima pružićemo samo osnovnu skicu koncepta informacionog društva, koliko je neophodno za praćenje daljih analiza u ovom radu; detaljne diskusije o značenju i značaju ovog koncepta predstavili smo u jednoj od prethodnih studija (up. Milovanović, 2004).

U uvodu za jedno od prethodnih istraživanja Centra za proučavanje informacionih tehnologija, informaciono društvo smo opisali kao:

„... društvo za koje je karakterističan visok stepen zavisnosti ekonomskih, političkih, kulturnih i uopšte društvenih struktura (i diskursivnih formacija) od čoveku eksternih procesa obrade informacija.“

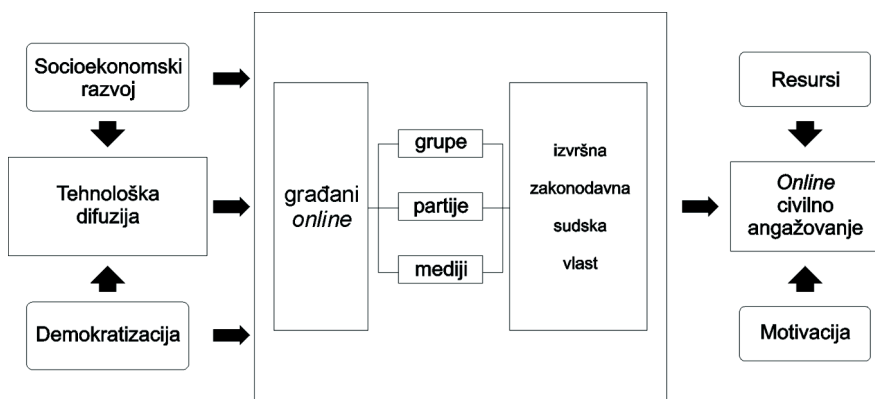
(Milovanović, 2004)

Mada nailazimo na različita određenja koncepta informacionog društva, ovo shvatanje sadrži najvažniji momenat u njegovom razumevanju kada se u obzir uzme da je *strukturalna artikulacija promena koje nastaju u postindustrijskom društvu postala potpuno transparentna tek njihovim posredovanjem kroz socio-tehničke mreže* (sisteme proizvodnje, upravljanja i komunikacije koji podrazumevaju upotrebu savremenih kompjuterskih mreža), i nedvosmisleno se ogleda u ulozi interneta u savremenom svetu. Kao najvažnije karakteristike postindustrijskog društva, izdvajaju se (a) *rapidan razvoj sektora usluga u odnosu na proizvodni sektor* i (b) *značajno učešće tehnologija za obradu informacija*, tako da je ovaj pojam jedva moguće razlikovati od pojma informacionog društva. *Dejvid Bel* je, još početkom sedamdesetih, pružio osnovne analize postindustrijskog društva i naveo tri njegove bitne karakteristike: (a) *pomeranje težišta sa sektora proizvodnje ka sektoru usluga*, (b) *značaj novih industrija neposredno zavisnih od aktualnog naučnog razvoja* i (c) *razvoj novih tehničkih elita i promenu u sistemu društvene stratifikacije* (Bell, 1973). Vidimo da je još i u najranijim analizama i predikcijama razvoja postindustrijskog, informacionog društva ono shvaćeno kao fundamentalna transformacija struktura karakterističnih za industrijsko društvo. Pojavom interneta, analize koncepta informacionog društva se fokusiraju na odnos društva i ove nove tehnologije, i proširuju prema novim empirijskim fenomenima (*onlajn* zajednice i efekti na individualni život, neposredne studije efekata interneta u ekonomiji i menadžmentu, uticaj na umetničku

produkciju, predstavljenost različitih kultura na internetu itd.). U kontekstu globalne političke situacije posle kraja hladnog rata, informaciono društvo i razvoj interneta nemoguće je analizirati van šireg konteksta procesa globalizacije; internet se, sa drugim elektronskim medijima, posmatra kao „osnovni kanal“ za uticaje liberalno-demokratskih vrednosnih sistema i ekonomija. Kakve će biti reakcije na te uticaje, i kako će u spletu tih reakcija različite kulture konceptualizovati svoj odnos prema internetu i opažanje nove distribucije moći karakteristične za informaciono društvo, suštinsko je pitanje koje sociolozi, antropolozi i društveni teoretičari drugih profila danas postavljaju.

Pošto smo već skicirali odnos tehnološke difuzije novih tehnologija i inovacija uopšte i socijalnih, kulturnih, ekonomskih faktora koji su odlučujući u ovakvim procesima, smatramo da će nam predstavljanje nekoliko jednostavnih analitičkih sredstava odn. modela pomoći da jasnije prepoznamo isprepletanost ovih faktora u razvoju interneta i informacionog društva. *Model angažovanja na internetu* (engl. *Internet Engagement Model*) koji razvija Norrisova 2001. može biti od pomoći u razumevanju složenosti odnosa institucionalne i šire društvene ravni u procesu usvajanja interneta (Norris, 2001).

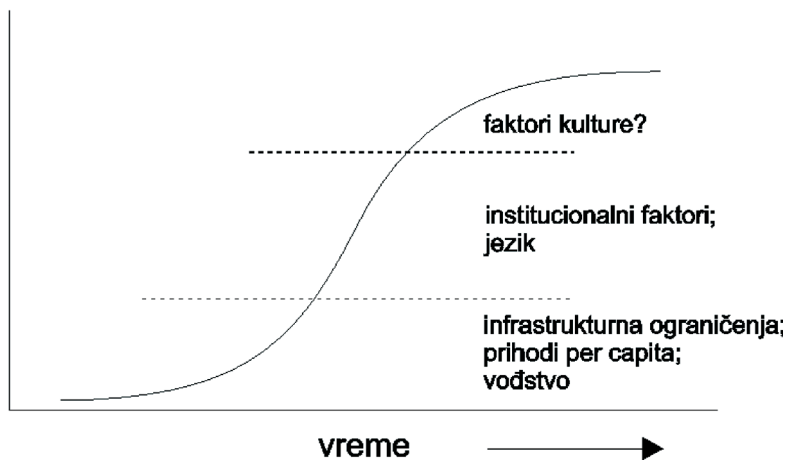

Slika 1. Model angažovanja na internetu (prema Norris, 2001).

Model Norrisove specifično se odnosi na problematiku angažovanja pojedinaca u društvenom i političkom životu na internetu, ali je dovoljno širok da se u njegovom okviru može analizirati *stepen participacije na*

internetu uopšte. U modelu Norisove (Slika 1), sa leve strane je predstavljen *nacionalni kontekst*, koji obuhvata socioekonomske i političke uslove koji određuju procese difuzije interneta kao tehnologije. *Institucionalni kontekst* (u sredini) obuhvata strukturu medijacije između građana i države u nekom virtuelnom političkom sistemu; model Norisove očigledno snažno naglašava interaktivnu prirodu interneta u ovoj komponenti. Konačno, na *individualnom nivou*, resursi i motivacija su od presudnog uticaja na odluku pojedinca o svom *onlajn* angažmanu. Čini se da je ovaj model moguće jasno mapirati na jedan predlog interpretacije efekata različitih faktora u tri faze usvajanja interneta na klasičnoj S-krivi tehnološke difuzije (Slika 2). Ovakva interpretacija ponudena je u zaključcima konferencije Opšti pravac informacione revolucije: političke, ekonomske i društvene posledice (*The Global Course of the Information Revolution: Political, Economic, and Social Consequences*), (Hundley, Anderson, Bikson, Dewar, Green, Libicki & Neu, 2000).

Stopa penetracije interneta

Slika 2. Hipoteza o efektima tri grupe faktora na usvajanje interneta (prema Hundley, Anderson, Bikson, Dewar, Green, Libicki & Neu, 2000).

Kao što vidimo na Slici 2, pretpostavlja se da u prvoj fazi tehnološke difuzije interneta odlučujuću ulogu igraju faktori razvoja infrastrukture, vođstva u razvoju informacionog društva i ekonomski resursi stanovništva. Ukoliko uporedimo ovu fazu sa modelom Norisove, vidimo da sličan razvoj pretpostavlja i ona, naglašavajući socioekonomske faktore i demokratizaciju u tehnološkoj difuziji. Naravno, prema originalnoj interpretaciji Norisove, difuzija pripada tek „prvoj fazi“ njenog modela; međutim, mi smatramo da je shemu koju ona pruža moguće posmatrati i dijahrono, odn. da S-kriva difuzije pokriva

ceo raspon njenog modela, od početka penetracije interneta u društvo do najintenzivnijeg onlajn angažovanja. U drugoj fazi difuzije interneta, pretpostavlja se da institucionalni faktori igraju bitnu ulogu; takođe, Norisova ih prikazuje u svom modelu onlajn angažmana kao centralne u procesu medijacije između samih građana i upotrebe interneta (tj. u našoj interpretaciji intenziviranja upotrebe u smislu broja građana koji koriste internet i stepena njihove aktivnosti na netu) kroz državni aparat. Konačno, u završnoj fazi difuzije interneta, pre nego što S-kriva difuzije dostigne „plafon“, pretpostavlja se da karakteristike kulture mogu da igraju važnu ulogu; mi ovde prepoznajemo analogiju sa efektom *motivacije* kako je predstavljen u modelu Norisove.

Iz svega prethodnog iznetog, kao i iz jednostavnog, jasnog okvira modela koji formuliše Norisova, shvatamo da je analiza mogućnosti razvoja informacionog društva u nekoj sredini kompleksna koliko i analiza jednog društvenog sistema u celokupnosti. U ovom radu mi ne pretendujemo na kompletnu analizu svih odnosa i procesa koji prate razvoj informacionog društva u Srbiji, ali ćemo pružiti dovoljno detaljan pregled najbitnijih faktora koji na ovaj razvoj mogu da utiču, kao i analizu prihvatanja interneta u našoj sredini. Pre nego što se posvetimo neposrednoj analizi, pogledajmo kakvi su modeli razvoja informacionog društva dati u nekim analizama širim od one koju ćemo mi predstaviti.

2. Modeli razvoja informacionog društva

Isprepletanost socijalnih, ekonomskih, političkih i kulturnih faktora i podsistema u procesima tehnološke difuzije i usvajanja novih tehnologija izuzetno je teška za analizu, posebno kada je reč o tehnologiji koja podrazumeva masovnu razmenu i obradu informacija. Interakcije o kojima je reč u našem slučaju vode ka formiranju sasvim nove društvene forme koju nazivamo informacionim (postindustrijskim) društvom, a činjenica da je ovaj razvoj već društveno osvešćen – da on predstavlja jednu od omiljenih tema ne samo društvenih nauka već i društvene teorije, umetnosti, popularne kulture i svakodnevnih razgovora – čini ga još težim za analizu. To opravdava šire pristupe i formiranje mase hipoteza o razvoju informacionog društva, unutar kojih je moguće pozicionirati rezultate empirijskih studija i kontinuirano graditi „veliku sliku“. Upravo ovakav pristup podržan je u organizaciji konferencije RAND korporacije Opšti pravac informacione revolucije: političke, ekonomske i društvene posledice, koja je održana 1999. godine u Vašingtonu (Hundley, Anderson, Bikson, Dewar,

Green, Libicki & Neu, 2000). Jedna od, po našem mišljenju, značajnih posledica ove konferencije je predstavljanje nekoliko modela razvoja informacionog društva u odnosu na sociokulturne, ekonomske i političke karakteristike sistema (država) u kojima se odvija difuzija interneta. Ovi nacionalni modeli razvoja nisu eksplicitno izvedeni kao rezultat konferencije, ali njeni organizatori smatraju da se mogu izvesti na osnovu analiza razvoja informacionog društva koje su tokom rada iznete. Mi ćemo ih ukratko predstaviti i pokušati da u diskusiji na kraju ovog rada ustanovimo položaj naše zemlje u predloženoj klasifikaciji; sve ostale teorijske i empirijske analize u ovom radu, kao i empirijsko istraživanje koje predstavljamo u narednim radovima u ovom izdanju, trebalo bi da daju dovoljno informacija o realnom položaju Srbije u procesu razvoja informacionog društva.

Pre svega, nabrojaćemo karakteristike informacionog društva na osnovu kojih se u zaključcima konferencije Opšti pravac informacione revolucije: političke, ekonomske i društvene posledice razvijaju ovi nacionalni modeli razvoja:

1. *razvoj „informacionog rada“ i „informacionih radnika“* i njihov rastući udeo u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti i radnoj snazi;
2. *novi poslovni modeli*, namenjeni kako internoj organizaciji poslovanja tako i interakciji sa potrošačima i konkurencijom;
3. *razvoj elektronskog poslovanja (e-commerce)* kao osnovne forme ekonomske aktivnosti, pri čemu prateće promene u prirodi i strukturi tržišta i eliminacija uloge posrednika vode ubrzanju ekonomskih transakcija;
4. *izazovi moći i autoritetu nacionalne države*, kao posledica sledeće dve karakteristike;
5. *razvoj najrazličitijih subnacionalnih, transnacionalnih i nadnacionalnih grupa, zajednica, organizacija i preduzeća*;
6. *povećana propusnost nacionalnih granica za kapital, ljude i ideje*;
7. *veliki broj novih dobitnika i gubitnika* – neki pojedinci, grupe, nacije i regioni će napredovati, dok drugi neće;
8. *nove linije socijalnog razdvajanja*: širenje jaza između dobitnika i gubitnika informacione revolucije dovešće do prepoznavanja novih linija razdvajanja, kako unutar nacija tako i među njima;

(prema Hundley, Anderson, Bikson, Dewar, Green, Libicki & Neu, 2000.)

U zaključcima ove konferencije predloženi su sledeći *nacionalni modeli* za analizu i praćenje razvoja informacionog društva:

- (a) *Nacije koje uspešno prate informacionu revoluciju (IR³ Achievers)*. Radi se o nacijama koje su u velikoj meri već razvile osnovne karakteristike informacionog društva; rad u informacionom sektoru i informacioni radnici predstavljaju znatan procenat ekonomije i radne snage, koji je u stalnom porastu; elektronska trgovina i poslovanje kroz informacione sisteme su znatno zastupljeni; veći deo stanovništva (socijalnih stratuma) već je umrežen. *Australija* se uzima kao primer nacije koja uspešno prati informacionu revoluciju.
- (b) *Nacije koje predvode informacionu revoluciju (IR Drivers)*. U ovu grupu spadaju nacije koje ne samo da uspešno uvode sve bitne karakteristike informacionog društva već daju i nešto više: kreiraju nove karakteristike i mesto su pojave novih manifestacija informacione revolucije. *Sjedinjene Države* su najbolji, mada ne i jedini primer ovakve nacije.
- (c) *Nacije koje pokušavaju da sustignu informacionu revoluciju (IR Strivers)*. Primer za ovu grupu nacija je *Tajvan*, a karakteristike koje odlikuju celu grupu su jasno opažanje značaja razvoja informacionog društva i napor da se ono razvije, ali sa još nepotpunim rezultatom i nejasnim krajnjim ishodom.
- (d) *Nacije koje modifikuju informacionu revoluciju (IR modifiers)*. Ovde je reč o nacijama koje nisu zadovoljne nekim karakteristikama informacione revolucije ili slikom sopstvenog razvoja u informacionom društvu, te pokušavaju da aktivno oblikuju ovaj razvoj i modifikuju osnovne karakteristike prema svojoj volji. *Singapur* je primer ovakve nacije (pokušava da ostvari sve prednosti razvoja informacionog društva u ekonomskoj sferi, ali striktno kontroliše razvoje u sociokulturnoj sferi).
- (e) *Nacije sa oštrom podelom u razvoju informacionog društva (IR Veneer Societies)*. Ovde je reč o nacijama u kojima je mali procenat populacije uveliko „umrežen“ i poprimio karakteristike informacionog društva, dok su odlike velikog procenta ostatka stanovništva karakteristične za industrijsko ili čak poljoprivredno društvo. *Indija* se ističe kao čist primer ove grupe nacija.

3 Informaciona revolucija (engl. *Information Revolution*).

- (f) *Nacije koje zaostaju u informacionoj revoluciji (IR Left-Behinds)*. Radi se o nacijama koje su totalno zaostale u razvoju informacionog društva, najčešće iz socioekonomskih razloga; *Zair* se navodi kao primer iz ove grupe nacija (konferencija iz čijih zaključaka prenosimo ove modele je, podsetimo, održana 1999. godine).
- (g) *Nacije koje se protive informacionoj revoluciji (IR Luddites)*. U ovu grupu spadaju nacije koje se iz najrazličitijih razloga protive razvoju informacionog društva; *Severna Koreja* se navodi kao primer.
- (h) *Nacije koje su gubitnici informacione revolucije (Sore IR Losers)*. Nacije koje su duboko zaostale u razvoju informacionog društva i koje nisu zadovoljne zbog toga; 1999. godine, u vreme održavanja konferencije prema čijim zaključcima prenosimo ove nacionalne modele razvoja, nije bilo jasno da li i koje nacije pripadaju ovoj grupi. Kategorija je uvedena kao dopunska za potonje analize razvoja informacionog društva, kada će možda biti kandidata za pripadnost ovoj kategoriji.

(Prema Hundley, Anderson, Bikson, Dewar, Green, Libicki & Neu, 2000.)

I pored relativne iscrpnosti kategorija koje su ponuđene kao modeli razvoja informacionog društva na nacionalnom nivou, moramo primetiti da postoji izvestan stepen nekoherentnosti u ovoj kategorizaciji. Ta nejasnoća počiva na odsustvu jasnih principa na osnovu kojih je ova klasifikacija razvijena. U sadašnjem trenutku razvoja informacionog društva, kada su mnogi parametri tog razvoja nepoznati, u uslovima svetske krize vrednosti tj. polarizacije između vrednosti globalizacije i učvršćivanja lokalnih, tradicionalnih i nacionalnih vrednosti na tačkama otpora njoj, možda je i nemoguće razviti doslednu kategorizaciju koja bi bila dobar analitički instrument za diskusiju mogućnosti i prirode razvoja informacionog društva u određenim nacijama.

U narednim redovima prikazujemo analizu strukture srpskog društva, karakteristika srpskih elita i političkih aktera, zatim analizu dominantnih vrednosnih i političkih orijentacija, kao i osvrt na društveni karakter uopšte, u pokušaju da ustanovimo širi okvir socioekonomskih, političkih i kulturnih uslova u kojima se odvijaju difuzija interneta i razvoj informacionog društva u Srbiji početkom dvadeset prvog veka. Posle toga, pažnju ćemo posvetiti predstavljanju i diskusiji

onih uslova za razvoj informacionog društva koji počivaju na stepenu razvoja infrastrukture, dok ćemo u završnoj diskusiji ovog rada pokušati da ukažemo na spregu socijalnih i infrastrukturnih uslova razvoja informacionog društva u Srbiji i pokušati da razjasnimo specifičnosti vezane za ovaj razvoj u našoj zemlji.

3. Socijalne pretpostavke razvoja informacionog društva u Srbiji

3.1. Srbija kao zemlja zakasnele postsocijalističke transformacije i političke scene u sazrevanju

Srbija je sredinom prve decenije XXI veka još uvek zemlja u kojoj su politička zbivanja neuporedivo dramatičnija nego u najvećem delu evropskog kontinenta. Politika i njom uslovljena društvena kretanja, doduše, nemaju više onako neposredan uticaj na svakodnevni život pripadnika svih slojeva stanovništva, uključujući i potpuno apolitične građane, kao što je bio slučaj za vreme ratova iz prethodne decenije i tadašnjeg autoritarnog režima, koji je pokušavao da drži pod krutom kontrolom sve aspekte društvenog života. Teško je danas naći i najvećeg pesimistu koji bi ozbiljno računao sa masovnom mobilizacijom za učešće u etničkim i drugim oružanim sukobima, sa međunarodnom izolacijom, bombardovanjem, hiperinflacijom sličnoj onoj iz 1993, otvorenom zloupotrebom državnog aparata u političke svrhe, pa i masovnijim građanskim nemirima. To, međutim, ne znači da je političko stanje Srbije moguće oceniti kao usklađeno sa merilima karakterističnim za sadašnju Evropu. *Državni okvir je još uvek nepotpuno definisan* (status Kosova i Metohije i državne zajednice sa Crnom Gorom je još uvek pod znakom pitanja, sa dijametralno suprotnim opcijama „na stolu“), *na snazi je i dalje Ustav iz 1990*, donesen u uslovima jednopartijskog režima i masovne homogenizacije stanovništva koju je proizveo, suočavanje *sa nasleđem ratova na teritoriji bivše Jugoslavije i upotrebe kriminalnih struktura u političkim obračunima* iz prethodne decenije je mukotrпно i nepotpuno, a *proces evropske integracije zemlje je na samom začetku*, kao i *konstituisanje stabilne političke scene* čije bi glavne konture bile održive na duži rok. Rešavanje svih pomenutih pitanja odvija se paralelno sa procesima koji nisu karakteristični samo za Srbiju ili Balkan već za gotovo sve zemlje savremenog sveta. Ti procesi vezani su za *informacionu revoluciju (dalje – IR)*, tj. za ubrzano širenje upotrebe i značaja *informaciono-komunikacionih tehnologija*, a nesporna im je karakteristika dubok uticaj na gotovo sve oblasti društvenog života. Pokušaćemo da, posle analize najbitnijih

aspekata aktuelnog razvoja srpskog društva, predvidimo u kom smeru bi se ono moglo dalje razvijati pod uticajem te revolucije. Pri tome ćemo se poslužiti pogledima na njen uticaj na veliki broj ostalih društava u svim delovima sveta, koje su eminentni stručnjaci izložili na Konferenciji o mapiranju globalnog toka IR, održanoj u organizaciji RAND korporacije u Vašingtonu, SAD, novembra (Hundley, Anderson, Bikson, Dewar, Green, Libicki & Neu, 2000). Jedan od učesnika te konferencije Vilijam Drejk izneo je, na sesiji posvećenoj političkoj i upravljačkoj dimenziji IR, principe koje smatramo izuzetno korisnim i koje ćemo pratiti u pokušaju definisanja uticaja širenja ICT-ja na Srbiju u vremenu koje dolazi:

- 1) moramo izbeći tehnološki determinizam – sama po sebi, tehnologija nam ne može „ispričati celu priču“;
- 2) ne smemo zaobići izvore kontinuiteta – mnogi od njih deluju na području geopolitike;
- 3) moramo razviti precizne komparativne studije.

Društveni teoretičari se u znatnoj meri razlikuju pri pokušajima tumačenja razvoja srpskog društva u postkomunističkoj fazi, u kojoj se ono suočilo sa masovnim širenjem informaciono-komunikacionih tehnologija na globalnom nivou. Diversitet pogleda relevantnih autora predstavice na primeru radova Mladena Lazića i Slobodana Antonića (iznetih u zborniku *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, Lazić, 2000). Iako su ovi radovi nastali neposredno pred pad režima Slobodana Miloševića, kroz radove ova dva autora (od kojih je jedan naklonjen tumačenju društvenih pojava kao dominantno uslovljenih delovanjem *strukture*, a drugi *aktera*) možemo prilično jasno sagledati osnovne karakteristike srpskog društva u drugoj polovini XX veka, dakle u vreme komunističke Jugoslavije i po njenom raspadu. Na osnovu njihovih ocena procesa karakterističnih za te periode pokušaćemo da protumačimo i procese koji su karakteristični za Srbiju u prvih pet godina po padu autoritarnog režima, a u svetlu tih procesa i perspektive uticaja IR na srpsko društvo.

Lazić u svom razmatranju srpskih elita u poslednjih nekoliko decenija iznosi mišljenje da je dihotomija između *reprodukcije* i *cirkulacije elita* neproduktivna i da se ova dva procesa odvijaju simultano, sa jačim akcentom na jednom, odnosno drugom u pojedinim periodima. *Individualističkim* teorijama elita, zasnovanim na učenju Vilfreda Pareta iz prve polovine XX veka, on nedvosmisleno pripisuje *psihološki* interpretaciju društvenih činjenica i *redukcionizam*, pa neuporedivo primerenijim smatra teorije čija je zajednička crta da, kao

polaznu tačku analize, uzimaju *položaj* koji grupa zauzima u društvenoj hijerarhiji. Teorijama kod kojih je taj položaj ujedno i ključni kriterijum (ovaj pristup naziva *institucionalnim*, više empirijskim nego teorijskim) zamera to što se uklapaju i u konfliktnu i u funkcionalističku interpretaciju temeljnih društvenih principa, kao i što fokusiraju pažnju na sam vrh društvene hijerarhije (Mills, 1956, prema: Lazić, 2000). Drugoj podvrsti teorija usmerenih na položaj društvenih grupa, onima kod kojih je kombinacija *akumulisane moći* i *spremnosti za delovanje* određujući činilac tog položaja grupa (Etzioni – Halevy, 1993, prema: Lazić, 2000), autor posvećuje najviše pažnje. Slaže se sa njihovim naglašavanjem *pristupa društvenim resursima* kao kriterijuma za pozicioniranje grupe u društvu, prepoznavši u tome element sistemskog utemeljenja ovih teorija, ali i samo pominjanje *volje, odluke* i *pokušaja delovanja* pripadnika grupe otvoreno karakteriše iznenađujuće uskim. Stav da su elite hijerarhijski najviši deo svojih klasa Lazić kritikuje kao neuspešan pokušaj izmirenja klasne i elitističke teorije, najviše zato što klasne razlike tumače kao *kvantitativne* a ne *kvalitativne*. Autor se zalaže za razdvajanje ova dva pristupa i sklon je tumačenju po kome se granice klasa i elita u najvećoj meri poklapaju.

Iako se pri ovim teorijskim refleksijama Lazić praktično deklarise kao pristalica *sistemskih teorija*, bliskih klasičnim marksističkim pogledima, pri analizi konkretnih društvenih procesa u Srbiji i drugim postkomunističkim zemljama on prihvata kombinovanje klasnog i elitističkog pristupa. Klasne odnose u socijalizmu (uključujući i jugoslovenski) tumači postojanjem *kolektivnovlasničke klase*, koja je monopolizovala kontrolu nad svim društvenim podsistemima i koja je usled toga bila jedini delatni subjekt u društvu. Čak i pripadnike disidentskih pokreta naziva podelitom, dok su ostali slojevi i klase bile neorganizovane i bez razvijene ideologije, osuđene na pasivnu ili dezorijentisanu ulogu čak i u periodima krize sistema, tako da i konačni slom socijalizma smatra rezultatom delovanja njegove elite i pravila koja je ona uspostavila. Usled toga, smatra da su rana postkomunistička društva obeležena simultanim procesima – transformacijom dotadašnje vladajuće klase, koja se pri tome segmentira (prevažodno usled razdvajanja ekonomske, političke i kulturne sfere, do tada monopolizovane na praktično isti način) ali i konvertuje različite oblike moći i kapitala u skladu sa zahtevima novih odnosa, dok se nove elite istovremeno postepeno izdvajaju iz do tada neizdiferencirane društvene mase.

Ove procese u Srbiji Lazić posmatra kao segmente *adaptivne rekonstrukcije elite*, koju deli na *kadrovsku rekonstrukciju*, *rekonstrukciju materijalnog položaja* i *rekonstrukciju ideologije*. Specifičnost ovdašnje

adaptivne transformacije autor prepoznaje (podsećamo, članak je pisan pre pada Miloševića) u njenoj blokiranosti koja je kolektivnovlasničkoj klasi omogućila održavanje gotovo neokrtnjenog monopola nad ključnim resursima i duži rok, dakle povoljnije uslove, za njihovu konverziju u nove oblike. Kod analize uzroka ove blokade, pored sistemskih uzroka (postojanje svih oblika monopola) Lazić dopušta i one iz sfere istorijske kontingencije (uspeh u korišćenju i očuvanju tih monopola pomoću „uspešne“ upotrebe ideologije i političkog „umeća“), što donekle izlazi iz okvira strogog sistemskog pristupa. Pre analize kadrovske rekonstrukcije srpske elite, daje pregled ranijih istraživanja iz perioda socijalizma, po čijim je rezultatima kolektivnovlasnička (vladajuća) klasa bila prilično otvorena, naročito u prvim decenijama, uprkos izvesnim naznakama njenog zatvaranja kroz period stabilizacije sistema. Te naznake ipak nisu sprečile relativno lak priliv novih pripadnika elite iz ostalih društvenih grupa, a ni bitno proširile dosta uske mogućnosti za konverziju monopolizovanih društvenih resursa.

Tek u periodu postkomunističke transformacije on uočava bitne promene – kako stabilizaciju i zatvaranje elite prema ostatku društva tako i masovnu konverziju resursa, među kojima, usled pomenute blokade transformacije, politički položaji još uvek zauzimaju bitno mesto. Poređenjem rezultata istraživanja pripadnika elite iz 1993. i 1997. o zanimanjima očeva anketiranih pripadnika privredne i političke elite, kao i o prvom i prethodnom (u odnosu na istraživanje) zanimanju samih anketiranih, Lazić potkrepljuje svoje tvrdnje da su sektorska segmentacija i konverzija resursa doprinele stabilizaciji srpske društvene elite kao grupe i povećanju stepena njene unutrašnje koherentnosti, u odnosu na njen fluidni i amorfni karakter iz vremena socijalizma. Do sličnih zaključaka dolazi i po pitanju rekonstrukcije materijalnog položaja, konstatujući „rastezanje“ piramide bogatstva, čiji se vrh i dno ubrzano udaljavaju, pri čemu je najširi jaz utvrđen između sitnih preduzetnika (samozaposlenih) kao dna više kategorije i stručnjaka kao vrha niže. Rekonstrukcija ideologije elitnih slojeva proučavana je preko odnosa njihovih pripadnika prema tržišnoj privredi zasnovanoj na privatnom vlasništvu i višestranačkom političkom sistemu. Istraživački nalazi Laziću daju razloga da zaključi kako je ogroman deo srpskih elita i ostalih društvenih slojeva do duboko u poslednju deceniju prošlog veka ostao naglašeno suprotstavljen tržištu i višestranačju, uprkos činjenici da su ovi instituti savremenih zapadnih društava ozakonjeni još 1990, a iste te elite zadržale, pa i ojačale svoju dominaciju posle tog ozakonjenja. Iz istraživanja agencije „Argument“ iz 1997. (prema Lazić, 2000), vidi se da je tržišna privreda ipak nešto šire

prihvaćena, jer su se anketirani pripadnici svih slojeva, osim poljoprivrednika, natpolovično izjasnili u prilog rasta udela privatnog sektora u ekonomiji. Sa druge strane, stručnjaci su jedini sloj koji se u natpolovičnom broju eksplicitno ne slaže sa konstatacijom da je „stranačka borba glavni uzrok sadašnje krize“, a osim njih jedino preduzetnici apsolutnom većinom optiraju za razvoj kapitalizma i demokratije kao najprihvatljiviji pravac društvene promene. Vidimo, dakle, da je i u drugoj polovini devedesetih godina u znatnom delu društva prihvatanje temeljnih tekovina liberalne demokratije bilo nepotpuno i neujednačeno. Možda je svoje nalaze o ambivalentnom karakteru transformacijskih procesa u Srbiji i njene društvene elite Lazić najjezgrovitije saopštio konstatacijom „...da su sami nosioci ranijeg sistema svesni dubine promena, tako da preuzimaju glavnu ulogu u njegovom stvaralačkom razaranju“ (Lazić, 2000).

Za razliku od Lazića, čija je pažnja pri tumačenju društvenih procesa usmerena prevashodno na strukturu, Slobodana Antonića, umesto sistemskih karakteristika, neuporedivo više zanimaju konkretni društveni akteri, kojima eksplicitno pripisuje neuspeh srpske društvene transformacije u trenutku nastanka njegovog teksta. Zanimljivo je da do sužavanja kruga najrelevantnijih „krivaca“ za takav rezultat na jednu ličnost – Slobodana Miloševića, Antonić dolazi posle analize raznovrsnih *sistemskih* determinanti savremenog srpskog društva, utvrđujući za svaku od njih pojedinačno da nije presudno uticala na neuspešnu transformaciju. Na početku rada, autor se ograđuje od dve škole mišljenja koje karakteriše kao krajnosti. Jednu grupu teorija, koje svrstava u *strukturalističke*, odbacuje zbog njihovog naglašavanja društvenih sklopova (struktura) na račun društvenih aktera (Hicks, 1969, prema Antonić, 2000), dok kod njima suprotnih, nazvanih *intencionalističkim*, za koje je zajedničko tumačenje strukture kao *proizvoda delovanja* aktera, kritikuje i verziju koja uzroke delovanja (dakle i struktura) nalazi u *vrednostima* aktera (Layden, 1994, prema Antonić, 2000), kao i onu prema kojoj su učinci delovanja identični samoj *nameri* da se deluje (Dunleavy, 1991, Kontopoulos, 1993, Hay, 1995, prema Antonić, 2000). Antonić se određuje i prema dva najambicioznija pokušaja da se prevaziđe jaz između strukturalizma i intencionalizma, pri čemu *teoriji strukturalizma* zamera da ovu dihotomiju mehanički „razrešava“ uvođenjem principa dvostranosti, po kome je postojanje struktura nemoguće bez delovanja aktera i obratno, istovremeno uvodeći kategoriju *sistema* koja samo zamenjuje stari pojam strukture (Giddens, 1976, 1979, 1981, 1984, Layder, 1994, Hay, 1995, prema Antonić, 2000). Najzad, autor se opredeljuje za teoriju *kritičkog rea-*

lizma, koja se temelji na shvatanju da „...u stvarnom svetu zaista postoji nešto što teoretičari nazivaju strukturama, ali da istovremeno one nisu nikakav poseban, osnovniji, povlašćeniji oblik postojanja“ (Mc Mullin, 1984, prema Antičić, 2000). Takve strukture bi bile relativno trajni mehanizmi koji uzrokuju pojavu različitih iskustveno-opazljivih događaja (Bhaskar, 1975, Isaak, 1987a, Keat and Urry, 1987, prema Antičić, 2000).

Izabravši takav teorijski pristup, Antičić pruža iscrpnu analizu srpske društvene istorije u poslednja dva veka, sa ciljem da identifikuje ključne razloge neuspeha postkomunističke demokratske transformacije. U poglavlju posvećenom društvenim pretpostavkama demokratije, koju ne definiše supstancijalno, već proceduralno – naglašavajući kriterijum redovnih, slobodnih i poštenih izbora, na kojima se konstituišu i smenjuju organi vlasti – konstatuje da je Srbija u tom pogledu zaista na dnu liste postkomunističkih zemalja. Zatim upoređuje srpsko društvo sa nekim drugim balkanskim i evropskim društvima u pogledu privredne razvijenosti, stepena industrijalizacije i pismenosti stanovništva, razmatrajući svaki od ovih pokazatelja kao moguću determinantu razvoja demokratskog političkog sistema. Primenjujući kriterijume koje su u vezi sa tim pokazateljima ustanovili relevantni istraživači društvene uslovljenosti moderne politike (Lipset, 1959, 1969, Diamond, 1992, Pennock, 1979, Vanhanen, 1990, 1997, prema Antičić, 2000), zaključuje da je Srbija još šezdesetih godina XX veka, kao i Rumunija i Bugarska, ispunila pretpostavke za održavanje demokratskog poretka, kasneći za Mađarskom i Grčkom ali i prednjačeći u odnosu na Albaniju. Pri razmatranju slojnog sastava stanovništva, zaključio je da znatna prevaga radništva i seljaštva nad građanskom srednjom klasom ne mora nužno biti prepreka razvoju demokratije, jer ti slojevi pod određenim okolnostima mogu biti čak glavni protagonisti njenog uvođenja, dok ni u etničkoj slici zemlje u čijoj populaciji (uključujući obe autonomne pokrajine) postoji 34,1% pripadnika nacionalnih manjina ne nalazi glavnu determinantu odsustva njenog demokratskog preobražaja.

Razmatranje istorijskog nasleđa srpskog društva Antičić je podelio na *pretkomunistički* i *komunistički period*. U segmentu posvećenom pretkomunističkom periodu, autor se osvrće na stavove različitih teoretičara, od onih koji Srbiju vide kao zemlju sa ubedljivo najdužom demokratskom tradicijom u regionu (Đilas, 1991, prema Antičić, 2000), do njihovih oštrih oponenta koji smatraju da je pripadnost zemlje civilizacijskom krugu dugoročno obeleženom vizantijskim kulturnim i religijskim uticajem trajno ograničila njene demo-

kratske domete i šanse (Trkulja, 1998, Jovanović, 1998, prema Antonić, 2000). Primenivši svoju tipologiju političkih poredaka (*parlamentarizam, parlamentarizam sa primesama autoritarizma i autoritarizam*), koje je rangirao pripisujući svakom određeni broj poena, na Srbiju i zemlje koje je okružuju, svrstao ju je po kriterijumu trajanja svakog od tih poredaka u periodu od 1867. do 1989. u kategoriju blisku Rumuniji i Mađarskoj, dosta iza Grčke, ali ispred Bugarske i Hrvatske, još naglašenije ispred Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore, a izrazito ispred Albanije, najslabije ocenjene po istorijskoj trajnosti demokratskog uređenja. Uz manje iscrpnu i detaljnu analizu stanja demokratije u nekim zemljama istočne i srednje Evrope tokom prošlog veka, Antonić je zaključio da savremena slabost demokratije u Srbiji ne može biti odlučujuće uslovljena razlozima iz njene pretkomunističke prošlosti.

Komunističko razdoblje srpske istorije autor je podelio po kriterijumu koji su drugi teoretičari (Linz, Stepan, 1995, prema Antonić, 2000) formulisali u pokušaju stvaranja opšte tipologije komunističkih režima i/ili njihovih pojedinih perioda. Po njegovoj primeni ove tipologije na Srbiju, u njoj je *totalitarizam* trajao u periodu 1945–1950, *rani posttotalitarizam* 1951–1966, *zreli posttotalitarizam* 1967–1972. i 1981–1989, a *zamrznuti posttotalitarizam* 1973–1980. Uporedivši stepen političkih i drugih sloboda i snagu grupa koje su se za njih borile u Srbiji sa ostalim republikama bivše Jugoslavije i državama „realnog socijalizma“, došao je do zaključka da je tokom gotovo čitavog komunističkog perioda ona bila među istočnoevropskim zemljama sa najboljim predispozicijama za prelazak u demokratski poredak, pa se ni u istorijskom nasleđu iz ovog perioda ne mogu naći uzroci izrazitog demokratskog deficita Miloševićeve epohe.

U najvećem delu članka razmatran je odnos političke kulture stanovništva i demokratije koji je, usled svoje kompleksnosti, raščlanjen na više segmenata. U segmentu posvećenom „društvenom karakteru“ (navodnici S. A.) stanovništva Srbije, Antonić se kritički osvrće na stavove autora koji su iz rezultata empirijskih istraživanja mentaliteta i sistema vrednosti te populacije zaključili da kod nje postoji sistemski ukorenjena autoritarnost kao dugoročna prepreka razvoju demokratskih vrednosti i poretka (Golubović, 1995c, Biro, 1994, Kuzmanović, 1994, 1995, 1997, Pantić, 1995, prema Antonić, 2000). Zamera im prvenstveno izostanak komparativnog pristupa, čime se srpsko društvo posmatra potpuno van konteksta njemu sličnih društava balkanskog regiona. Oспорava i pokušaj uopštavanja rezultata dobijenih u vrlo specifičnim istorijskim trenucima uz istovremeno zanema-

rivanje vidno različitih rezultata dobijenih u vremenski bliskim istraživanjima, ali održanim pod bitno promenjenim društvenim uslovi-
ma, što nije bio redak slučaj u nestabilnim okolnostima srpske istorije
devedesetih godina.

Ni po stepenu naklonjenosti stanovništva prema demokratiji kao načinu uređenja društva, ni po stepenu njegovog učešća u politici, ni po privrženosti demokratskim političkim snagama *Antonić nije svrstao Srbiju u zemlje neuklopljive u demokratske tokove*. Komparacijom više istraživanja utvrdio je da je vrednosna orijentacija građana Srbije prema komunističkom režimu tokom osamdesetih godina bila potpuno uporediva sa orijentacijom građana Slovenije i Hrvatske, a da je tokom gotovo čitave poslednje decenije XX veka apsolutna većina ispitanika u Srbiji bila demokratski orijentisana, uz primetan porast premoći ovakve orijentacije sa protokom te decenije. Takođe, autor osporava tvrdnje pojedinih istraživača da je učešće stanovništva Srbije u političkim procesima ispod zadovoljavajućeg nivoa i da je ta činjenica sprečila uspostavljanje stabilne demokratije, tako što je komparativnom analizom podvukao činjenicu da se u zemljama neuporedivo višeg stepena demokratskog razvoja empirijski nalaze kako veći, tako i manji procenti stanovništva koje izlazi na izbore, učlanjuje se u stranke i društvene organizacije ili aktivno učestvuje u javnim zborovima, protestima i sl. I pri razmatranju podrške građana Srbije demokratski orijentisanim političkim snagama, došao je (kroz analizu izbornih rezultata i empirijskih istraživanja) do zaključka da je realne političke nosioce autoritarnog režima podržavala manjina građana sa pravom glasa, ali su te snage – usled nesposobnosti za usklađeno delovanje njihovih oponentata i mogućnosti modeliranja izbornih pravila zbog nasleđenog monopola vlasti – uspevale da zadrže gotovo potpunu kontrolu nad političkom sferom. Usled izrazite političke naddeterminante u srpskom društvu, rezultat kontrole nad politikom je bila kontrola nad društvom u celini.

Antonić takođe odbacuje strukturalne osobine srpske političke elite kao uzroke neuspeha društvene transformacije, tvrdeći da se idejna strujanja i obrasci političkog ponašanja koji su se među njenim pripadnicima javljali tokom XIX i XX veka mogu naći kod tadašnjih elita većine ostalih evropskih naroda, pogotovo onih iz bliskog okruženja Srbije. Naročito je *sistematično branio srpsku novovekovnu intelektualnu i političku elitu od optužbi da je odbacila klasični liberalni koncept negativne slobode i idealizovala neke tradicionalne narodne institucije organskog karaktera* – mesnu samoupravu i seosku zadrugu. Antoniće smatra da privrženost ovim institucijama ne može biti argu-

ment za kvalifikovanje srpskih elita nedemokratskim, naprotiv, kao i da se u programima savremenih srpskih stranaka ne mogu naći tragovi antidemokratskog organizma koji bi se, uz oslonac na pomenute tradicionalne, organske ustanove, suprotstavljao ustanovama i pravilima demokratskih društava. Kroz analizu odnosa političkih snaga koji su u novovekovnoj političkoj istoriji Srbije oličavale etatiističko-autoritarni i libertetsko-demokratski pol, on prihvata činjenicu da je prvi u političkim borbama najčešće odnosio prevagu nad drugim, ali uzroke tome nalazi prevashodno u karakteristikama same elite, a ne u strukturalnim osobinama mase stanovništva. Na osnovu rezultata empirijskih istraživanja koja je sam sprovodio, zaključio je da ne postoji nadmoć proautoritarnih nad prodemokratskim stavovima kod pripadnika srpske elite.

Najzad, u poslednjem delu rada autor razmatra ulogu jednog političkog aktera – Slobodana Miloševića – u dovođenju Srbije u stanje u kome se ona nalazila 2000. godine. Analizirajući njegov položaj i delovanje u okviru komunističke oligarhije posle smrti Josipa Broza, instrumentalizovanje kosovskog pitanja radi pridobijanja podrške elite i mase, snalaženje u međunarodnom kontekstu posle kraha komunizma i pada Berlinskog zida, aktivnosti na polju generisanja novih pravila političke borbe, pa i novih društvenih struktura, kao i pokušaje pružanja otpora njegovoj vlasti i njihove poraze, *Antonić zaključuje da je sam Milošević ubedljivo najznačajnija determinanta stanja srpskog postkomunističkog društva*. Taj zaključak je pokušao da potkrepi tvrdnjom da je u *prelaznim* razdobljima i stanjima pojedinih društava uloga pojedinih delatnika obično disproporcionalno značajna, pomenuvši primere Vladimira Iljiča Lenjina i Mihaila Sergejeviča Gorbačova. Kao i u slučajevima Rusije i SSSR-a u vreme delovanja pomenute dvojice državnika, Antoniće je Srbiju, u periodu nestanka Brozove varijante komunizma kao dovoljnog kohezivnog faktora društva, svrstao u društva sa *zakrivljenim oblikom društvene uzročnosti*, u čijoj se istoriji javlja veliki broj *vododelnih tačaka* i širi se prostor za *oblikujuću delatnost* uticajnih pojedinaca.

Tekstove dvojice razmatranih autora smatramo izuzetno dragocnim za analizu srpskog društva na razmeđu XX i XXI veka, pošto se, uz iznošenje obilja relevantnih podataka iz kojih i slabi poznavaoци srpskog društva mogu steći utisak o njegovim najvažnijim osobinama i uz analiziranje društvenih procesa dugog trajanja sa teorijski izrazito

različitih pozicija (uz korišćenje rezultata velikog broja empirijskih istraživanja), osvetljavaju *problemi neuspeha demokratizacije u Srbiji*. Pokušaćemo, međutim, već i zbog činjenice da su oba rada nastala pre ključnog događaja skorašnje srpske istorije, petog oktobra 2000, da razmotrimo u kojoj meri su društveni tokovi u poslednjih pet godina potvrdili ili demantovali njihove zaključke, kao i da sagledamo uzajamne uticaje tih tokova i IR, čiji je uticaj na Srbiju intenziviran baš u periodu posle 2000.

Laziću bi se, kao zastupniku strukturalističke teorije, moglo uputiti pitanje kojim je strukturnim determinantama određen pad režima Slobodana Miloševića i da li je, poput „realnog socijalizma“, i Miloševićev režim pao usled postupaka sopstvenih nosilaca ili nekih drugih društvenih grupa? Zatim, da li je postsocijalistička transformacija srpskog društva i dalje blokirana, je li njegova elita danas bliža po stepenu otvorenosti onoj iz vremena Josipa Broza ili iz Miloševićeve epohe, te koji su danas najprisutniji oblici konverzije društvenih resursa i transformacije elita? Pri pokušaju da odgovorimo na ta pitanja uzećemo u obzir započeti proces privatizacije i ulazak Srbije u snažniju interakciju sa Zapadom (u ekonomskoj, političkoj i kulturnoj sferi), kao i dinamiku promena odnosa na inače veoma burnoj postoktobarskoj političkoj sceni.

Po našem mišljenju, jedan od glavnih činilaca sistemskog karaktera koji su uticali na pad Miloševićevog režima je bila njegova *izolovanost od šireg okruženja* i nesposobnost da ostvari iole dugoročnu i produktivnu *interakciju sa dominantnim svetskim centrima ekonomske, političke i kulturne moći*. Ta karakteristika režima se pokazuje kao naročito bitna za onemogućavanje njegovog daljeg opstanka kada uzmemo u obzir da je on nastao i trajao upravo u periodu kada je gotovo cela Istočna Evropa prolazila kroz ubrzan proces usklađivanja društvenih institucija i pravila sa obrascima i zahtevima koji su dolazili iz tih centara. Višestruka i višekratna intenzivna konfrontacija Srbije sa gotovo čitavim okruženjem, pa i sa Zapadom u celini, baš u vreme kada je otpor zapadnim centrima odlučivanja i društvenim pravilima na globalnom planu dostigao najniži nivo u istoriji, uz nemogućnost dalje reprodukcije društvenog bogatstva usled izolacije srpske privrede od svetskih tokova, svakako je uslovlila sled događaja koji su doveli do prve smene vlasti u zemlji posle 1944–45.

Postavlja se, međutim, pitanje da li je smena na državnom vrhu 2000. predstavljala *revolucionarnu društvenu promenu* kojom je uklonjena blokada postsocijalističke transformacije u Srbiji? S obzirom na odsustvo ustavnopravnog diskontinuiteta sa prethodnim periodom,

kao i na ostanak na položajima velikog broja visokih zvaničnika u aparatu prinude (vojska, policija, sudstvo), skloni smo da tvrdimo da je smena vlasti, uprkos svojoj dramatičnosti, zajedno sa veoma dinamičnim događajima koji su joj prethodili i usledili, suštinski bila samo *novi vid adaptivne rekonstrukcije* jednog dela elite starog režima koja se prilagodila novim okolnostima. Ona, doduše, od tada mora da deli pristup društvenim resursima sa delom nove, nekada opozicione ili makar nerežimske elite, koja se ne može posmatrati kao izrazito homogena grupa. U nedostatku novijih empirijskih istraživanja sličnih onima na koja se poziva Lazić, iznećemo samo utisak da je postsocijalistička transformacija srpskog društva *u manjoj meri blokirana* nego u vreme Miloševića, da je društvena elita nešto otvorenija (tj. da je proces *cirkulacije elita* donekle pojačan) i da se konverzija društvenih resursa odvija uz *manji stepen političke kontrole*, ali da se Srbija ni po jednom od ovih kriterijuma nije približila zemljama uspešne postsocijalističke transformacije koje su 2004. postale članice EU.

Zaključke do kojih smo došli upoređićemo sa idejama, stavovima i nalazima nekih učesnika pomenute Konferencije u Vašingtonu 1999. V. Drejk je, na primer, konstatovao da ICT, kao i svaki novi medij, stavlja državni suverenitet, kako ustavni (*pravno* preimućstvo vlasti države unutar njenih granica), tako i operacioni (sposobnost državne vlasti da zadrži *efektivnu kontrolu* unutar granica) pred nova iskušenja. Srbija je tokom poslednje decenije XX veka prošla kroz dramatična zbivanja izazvana u velikoj meri i nesaglasnošću načina na koji su njeni vladajući krugovi shvatali državni suverenitet sa shvatanjem koje je preovladalo u najvećem delu međunarodne zajednice. Dok su predstavnici Miloševićevog režima čvrsto zastupali stav da je suverenitet države neosporiv od strane ma kog spoljnog faktora, relevantni organi međunarodne zajednice su baš u slučaju Srbije dostigli konsenzus oko obaveza države da poštuje univerzalna prava svih svojih stanovnika, i oko legitimnosti spoljnje oružane intervencije protiv nje ukoliko ona ne ispuni taj uslov. S obzirom, dakle, na činjenicu da je Srbija već u ranoj fazi širenja ICT-ja prošla kroz takvo iskustvo radikalnog redefinisanja tradicionalnog shvatanja suvereniteta, možemo se zapitati hoće li dalje napredovanje ICT-ja u njoj proizvesti značajne posledice koje Drejk predviđa u ovoj oblasti. Ovome ćemo dodati i činjenicu da je Srbija, doduše sa manje uspeha od većine okolnih zemalja, ipak ušla i u proces evroatlantskih integracija, koje po prirodi stvari nose i odricanje od dela državnog suvereniteta. Treba naglasiti i da je sama upotreba ICT-ja u pojedinim periodima novije srpske istorije odigrala važnu ulogu u uspostavljanju prekinutih ili otežanih kontakata poje-

dinih društvenih snaga ili angažovanih građana sa istomišljenicima ili širokom javnošću van zemlje. Ta pojava je do naročitog izražaja došla tokom tromesečnih građanskih protesta 1996–97. i NATO bombardovanja 1999.

Može se dovesti u pitanje i primenljivost na Srbiju i druge balkanske zemlje teze drugog govornika na sesiji o političkoj i upravljačkoj dimenziji IR Pola Brekena da nacionalizam može biti u saglasju sa razvojem te revolucije. Ovaj stav, zasnovan prevashodno na ulozi koju nacionalizam igra u društvima mnogoljudnih zemalja Trećeg sveta kao prepreka centrifugalnim (separatističkim) i podrška razvojnim tendencijama, dosta se teško može primeniti na balkanske nacionalizme, koji su u bliskoj prošlosti doprineli izrazitoj fragmentaciji prostora na kome su delovali i usporavanju, pa i obustavi celokupnog društvenog razvoja.

Na osnovu predviđanja koja su pojedini učesnici konferencije izneli po pitanju uticaja IR na unutrašnje strukture i sukobe u različitim društvima, stiče se takođe utisak da su pre imali u vidu velike afričke i azijske zemlje nego Srbiju i njoj slične države sa oboda Evrope. Prognoze Brekena o opadanju sigurnosti koju pripadnicima srednjih i nižih klasa tradicionalno pružaju npr. zaposlenje, religija i tradicionalna društvena zajednica, kao i prognoze koje je izrekao govornik na sesiji o društvenim/kulturnim dimenzijama IR Jon Alterman o povećanju društvenih razlika i mobilizaciji za radikalnu antisistemsku akciju slojeva koji nisu imali koristi od širenja ICT-ja („neinfocentričnih“), teško bi se mogle primeniti na balkanska društva. Pripadnici srednjih slojeva su u Srbiji i okolnim zemljama krajem XX veka već izgubili sigurnost koju su uživali ranije, pri čemu treba imati u vidu da se sigurnost tih društvenih slojeva u uslovima „realnog socijalizma“ zasnivala na temeljima bitno različitim od temelja sigurnosti srednje klase kako u društvima zapadnoevropske „države blagostanja“ tako i većeg dela afričkih i azijskih zemalja.

Osnovno pitanje za Antonića i ostale pristalice naglašavanja uloge ličnosti u istoriji prelaznih društava bilo bi – da li je i razvoj društvenih prilika u Srbiji posle pada Miloševićeve vlasti u istoj meri uslovljen aktivnošću i osobinama društvenih delatnika (npr. Vojislava Koštunice, Zorana Đinđića, Borisa Tadića i drugih) ili je srpsko društvo prevazišlo status prelaznog, pa na dalje tokove njegovog razvoja opet odlučujuće utiču strukture umesto aktera? Isto pitanje bi se moglo postaviti i za ranije periode srpske istorije – jesu li sve faze razvoja srpskog društva pre Miloševića bile prevashodno određene njegovim strukturalnim elementima ili osobinama ličnosti kneževa

Miloša i Mihajla Obrenovića, kraljeva Petra i Aleksandra Karađorđevića, maršala Josipa Broza i drugih uticajnih aktera?

Odgovore na ova pitanja pokušaćemo da pružimo uvođenjem tipologije britanskog geografa P. J. Tejlora. On društva slična srpskom svrstava u *poluperiferijska* društva koja, za razliku od *centralnih* društava ne kontrolišu glavne tokove svetske ekonomske, političke i kulturne moći i ne uživaju beneficije koje takva kontrola nosi, ali za razliku od *periferijskih* nisu ni na dnu hijerarhizovanog *svetskog sistema* niti trpe posledice kakve nameće taj položaj (Taylor, 1993). Po Tejlorovom mišljenju, u društvima pozicioniranim u centru i periferiji svetskog sistema dometi delatnosti društvenih aktera sistemski su ograničeni samom tom pozicijom, uglavnom preko ekonomskih determinanti, pa su veoma male mogućnosti da određena grupa ili pojedinačni akter svojom aktivnošću strateški i dugoročno promene karakter društva ili pravac njegovog razvoja. U poluperiferijskim društvima, međutim, ta se mogućnost otvara upravo usled samog hibridnog karaktera ekonomskog poretka koji se po stepenu razvoja nalazi ispod dominantnih centara, ali i iznad sistemski podređenih periferijskih područja. Na poluperiferiji svetskog sistema, dakle, uglavnom postoje realne šanse da konkretna politika koju vode društveni akteri presudno utiče na približavanje stepena razvoja onome koji postoji u društvima centra, ali i onome sa periferije, zavisno upravo od karaktera te politike i aktera koji je sprovode.

Baš zbog toga se u najvećem delu poluperiferijskih društava sreće situacija koja postoji i u Srbiji – izrazita dominacija *države* i njenih *političkih* i *bezbednosnih* mehanizama, kao struktura u kojima je prostor za direktnu aktivnost aktera najširi, u odnosu na sve ostale strukture. Usled toga su politički sukobi izrazito intenzivni i oštri, uz prilično čestu upotrebu oružane sile, koja obično nije politički neutralna, a ishodi tih sukoba imaju dalekosežne posledice po razvoj čitavog društva. U ovom kontekstu, argumenti S. Antonića o značaju istaknutih lidera dobijaju i svojevrсно sistemsko utemeljenje, zasnovano na poziciji društva o kome se radi na svetskoj sceni, i to na tragu Drejkovog stava o visokom stepenu determinisanosti društvenih procesa, konkretno širenja IR, geopolitičkim faktorima. Dalji pravci razvoja srpskog društva u tom smislu, čini nam se, biće i u narednim godinama visoko uslovljeni razvojem političkih prilika u zemlji, dakle i konkretnim političkim delatnicima i njihovom aktivnošću, ali ne treba isključiti mogućnost da dalji razvoj ICT-ja, zajedno sa nastavkom pomenutih procesa evropske integracije, dovede kroz nekoliko decenija do procesa koje je i Tejlor uočio. Naime, pripadnost pojedinih

društava centru, poluperiferiji i periferiji svetskog sistema nije zadata i nepromenljiva. Naprotiv, evidentni su tokom istorije procesi širenja centra na račun poluperiferije, kao i ove na račun periferije, čime pojedina društva prelaze iz jedne u drugu zonu. Te promene su uglavnom vezane za naučno-tehnološke revolucije, pa je moguće da će srpsko društvo upravo kroz IR postajati vremenom sve kompatibilnije sa društvima iz centra svetskog sistema, pogotovo evropskim. U tom slučaju, može se predvideti i opadanje uticaja političke sfere na ostale segmente društvenog života, pa i nauku i tehnologiju. Načelno pesimistična prognoza daljeg razvoja ICT-ja u Srbiji, izvedena iz stava M. Lazića, po kojoj srpsko društvo ima strukturalne karakteristike koje ga upućuju na rešavanje drugih imperativa, a ne razvojnih, mogla bi na ovaj način biti ublažena.

3.2. Geneza dominantnih vrednosnih orijentacija i novija istraživanja vrednosti u Srbiji

Vrednosti nacionalne kulture igraju veoma značajnu ulogu u prihvatanju novih ideja, vrednosti, normi, tehnologija i sl. Društveno-kulturne prilike, kao što su otvorenost kulturnog sistema, kulturne orijentacije (kolektivistička ili individualistička, maskulina ili feminina itd.), stepen autoritarnosti itd., uslovljavaju i stepen prihvatanja inovacija. Razvoj interneta i ICT-ja u velikom broju kultura često se doživljava kao kulturna subverzija, jer se putem sadržaja koje prenose nove tehnologije propagira zapadna kultura, čije vrednosti nisu usklađene sa kulturnim vrednostima domaćina. Strah od kulturne i jezičke indoktrinacije, antiglobalizacijsko raspoloženje prema internetu kao njenom otelotvorenju, kritika unipolarosti i sl. predstavljaju osnovne kulturne prepreke širenju ICT-ja u pojedinim kulturama. Hofstedova (Geert Hofstede) istraživanja⁴ pružaju solidnu polaznu osnovu za promišljanje odnosa dimenzija nacionalne kulture i razvoja i povoljnog oblika menadžmenta, a isto istraživanje pružilo je solidnu osnovu Mejtlandovoj (Maitland 1998) u proučavanju uticaja kulture na usvajanje ICT-ja.⁵

4 Primena Hofstedovog modela istraživanja na našim prostorima: Janjićević, N. (2002). Uticaj nacionalne culture na menadžment u Srbiji. *Organizacija i upravljanje* (str: 71–82). Beograd: Savez ekonomista Srbije; Mojić, D. (2002). Nacionalna kultura i stilovi vođstva u preduzećima Srbije. *Direktor*, br. 7–8, str: 19–21. Beograd.

5 Sažet prikaz rezultata istraživanja Mejtlandove možete videti u: Golčevski, N. i Milovanović, G. (2004). *Globalni građani* (str: 80–82). Beograd: BOŠ.

Geneza dominantnih vrednosnih orijentacija u Srbiji. Slom evropskog socijalizma, dugotrajna strukturalna kriza i stalno pogoršavanje kvaliteta života povećavali su interes za radikalne društvene promene, od kojih se pod naletom neumerenog socijalnog optimizma, izgleda, previše očekivalo. Uzimajući u obzir činjenicu da radikalna društvena promena podrazumeva menjanje identiteta i tipa sistema, kao i da se ta promena može odvijati na dva načina, tj. kao alternativa dotadašnjem društvenom sistemu (sa neizvesnim ishodima promena), ili kao tranzicija koja podrazumeva evoluciju i progres (Kuvačić, 1988), dosadašnje određenje postsocijalističkih promena često se nekritički poimalo kao tranzicija, a ne kao transformacija u smislu alternative. Činjenica da u bivšim socijalističkim zemljama nije bilo ozbiljnijeg protivljenja promenama, ali ni otvorenog i organizovanog izjašnjavanja o smeru i toku promena, potvrđuje konstataciju Ajzenštata da su glavni protagonisti u definisanju i profilisanju promena bile male i gorljive grupe intelektualaca, a ne vrednosna orijentacija širih slojeva (Eisenstadt, 1973). Euforija (pre)velikih očekivanja dovela je do porasta nezadovoljstva i razočaranja onim što se (nije) uradilo u procesu „tranzicije“, a to nezadovoljstvo je pogodovalo raznim vidovima političke manipulacije i širenju iracionalnog pristupa realnim društvenim problemima.

Radikalna sistemska promena, tj. postsocijalistička transformacija je izrazito multidimenzionalan proces koji podjednako duboko zahvata ekonomski, politički i kulturni podsistem globalnog društva, dok „...u okvirima svakodnevice on prodiše u životne uslove grupa i pojedinaca, redefiniše njihove odnose, menja ponašanja, očekivanja, perspektive“ (Lazić, 2000). Promene, po pravilu, izazivaju sukobe i ugrožavaju interese i stečena prava pojedinih društvenih grupa, tj. tradicionalni oblici integracije pružaju različite otpore institucionalizaciji promena. Do statičnih stanja društvenog razvoja najčešće dolazi zbog toga što individue, tačnije društvene grupe, nisu motivisane da prihvate promene, ili zato što *dominantne vrednosti i norme te promene ne dozvoljavaju*. Po pravilu, blokiranje institucionalnih mogućnosti stvaranja inovacija i njihovog apsorbovanja jeste najčešći uzrok zaustavljenog razvoja, regresije sistema ili njihove dezintegracije, jer nasuprot širenju i prihvatanju tehnoloških promena, vrednosti i norme se sporije menjaju, opirući se univerzalizaciji koja može da podrazumeva i gubljenje postojećeg kolektivnog i individualnog identiteta. Modernizacija u svakom konkretnom društvu predstavlja specifičnu kombinaciju otvaranja i zatvaranja, dinamike i statike, odnosno modernosti i tradicionalnosti.

U Srbiji, u protekla dva veka, prodore modernizacijskih uticaja pratila je žilava (politička) *borba duboko ukorenjenog tradicionalizma protiv tendencija ka modernizaciji društva i države*. U drugoj polovini XIX veka, nakon ostvarenja državne nezavisnosti, Srbija se našla pred rešavanjem gorućih problema uspostavljanja društvene kompleksnosti. Već u prvom modernizacijskom talasu, izgradnja železnice, na koju se Srbija obavezala potpisivanjem Berlinskog ugovora, izazvala je velike konflikte pripadnika različitih vrednosnih orijentacija koje su se oličavale u različitim varijantama tri osnovna usmerenja. Prva orijentacija prihvatila je modernizaciju skoro bezuslovno, tačnije nastojalo se da se tuđi modeli razvoja, uz eventualna prilagođavanja, prenesu na domaći teren što brže i što potpunije. Zastupnici ove orijentacije *kemalizma*⁶, kako ju je kasnije nazvao Hantington (Hantington, 1998), bili su predstavnici i pristalice liberalne političke opcije, okupljene prvenstveno u Naprednoj stranci (naprednjaci). Druga orijentacija, koju Hantington naziva *reformizam*, a koja predstavlja kompromis ili pokušaj da se modernizacija kombinuje sa očuvanjem glavnih vrednosti, prakse i institucija društva domaće kulture, zalagala se za pronalaženje samosvojnog modernizacijskog puta, zahvaljujući kome će se ostvarivati napredak uz očuvanje sopstvenih autohtonih kvaliteta. U Srbiji XIX veka, ovu orijentaciju zastupali su srpski liberali srednje generacije, prvi socijalisti i radikali u njihovoj prvoj fazi. *Model odbacivanja modernizacije* (Hantington) i, posebno, *pozapadnjačenja*, uz prihvatanje samo ograničenih oblika materijalne modernizacije, tj. potpuno odbacivanje mogućnosti ili opravdanosti bilo kakvih promena i insistiranje na kontinuitetu sa sopstvenom tradicijom, čime se jedino može garantovati opstanak zajednice, predstavljao je treću orijentaciju. Ova orijentacija dugo nije imala ozbiljnog autentičnog političkog predstavnika na srpskoj sceni sve do rusofilskog obrta radikala i Nikole Pašića ka slavjanofilstvu Danilevskog. Spletom istorijskih okolnosti, doduše, takva orijentacija ovog uticajnog državnika i njegove stranke nije mogla da dođe do punog izražaja, pa je u vreme njihove dominacije srpskom političkom scenom (1903–1912) došlo čak i do ubrzanog prodora nekih osobina zapadnih društava u Srbiju.

Sukob između naprednjaka i radikala oko izgradnje srpske železnice bio je sudar dva vrednosna sistema, *modernizma i tradicionalizma*.

6 Kemalizam je izraz koji Hantington koristi za pokušaje usvajanja modernih tekovina Zapada i u tehničkoj sferi, ali i u sferi društvenih odnosa, što je bio osnovni cilj turskog državnika i reformatora Mustafe Kemala Atatürka (1881–1938), koji je, po propasti Otomanske imperije, sprovodio korenite reforme sa ciljem da modernizuje tursko društvo (prema: Hantington, S. 1998. *Sukob civilizacija*. Podgorica: CID).

U osnovi otpora gradnji železnice stajao je strah od stranog kapitala koji će zemlju baciti u ekonomsko ropstvo, zatim strah od ekonomske, socijalne, političke i prostorne fragmentacije, koja bi ugrozila ideal prostorno-duhovnog jedinstva srpskog naroda u njegovoj težnji ka ujedinjenju i sabornosti. Ovi strahovi su bili samo pospešeni činjenicom da je neposredni sused Srbije bila Austrougarska, ekonomski i vojno neuporedivo jača sila, sa neskrivenim ekspanzionističkim pretenzijama prema Balkanu. Naravno, postojali su i ekonomski zasnovani interesi, koji su bili izraz straha od uvođenja kapitalističkih odnosa i straha od konkurencije i mogućeg gubitka dominantne pozicije na slabom unutrašnjem tržištu, tj. straha od ugrožavanja monopolske samodovoljnosti nerazvijene nacionalne ekonomije. Sukob između dva vrednosna bloka bio je sukob patrijarhalnog, zatvorenog društva, oličenog u lokalnoj zadružnoj samoupravi, i modernog otvorenog društva, sukob vrednosnih principa otvorenosti i zatvorenosti, gradskog i seoskog principa i načina života koji je predstavljao nastavak dugo razvijane i negovane urbofobije u srpskoj kulturi.

Naprednjaci su zastupali interese slabo razvijene građanske klase koja se tek uzdizala iz siromašne, nepismene i tradicionalizmom duboko impregnirane seljačke mase, što potvrđuje činjenicu da su istorijski koreni liberalizma u Srbiji veoma plitko usađeni, kao i to da je njegova socijalna osnova veoma tanka. Sa druge strane, Radikalna stranka je u političkoj, naročito predizornoj borbi, zastupala interese i shvatanja mahom tradicionalistički orijentisanog seljaštva i uspešno (p)održavala prilično rasprostranjene odrednice političke svesti agrarnog srpskog društva: *egalitarizam*, *kolektivizam*, *antiindividualizam*, sa evropskim tekovinama nedovoljno upoznatu i pretežno prorusku, spoljnopoličku orijentaciju. Naivni egalitarizam patrijarhalnog tipa i podozrenje prema socijalnoj diferencijaciji i rastu socijalne kompleksnosti proizilaze iz predstave države kao patrijarhalne zajednice i nacionalno-teritorijalnih mitova. Takva i slična shvatanja države i društva bila su dosta česta u mnogim evropskim društvima u drugoj polovini XIX i prvoj polovini XX veka.

U suštini, srpsko, a kasnije i jugoslovensko, društvo bilo je pretežno patrijarhalno, zatvoreno u sebe, sumnjičavo prema individualnosti i razlici, autoritarno, kolektivističko, egalitarno, bez dugotrajnog iskustva sa modernim demokratskim institucijama. Sloboda se često shvatala prvenstveno kao nacionalna nezavisnost, dakle kao stvar kolektivnog opstanka, a ne kao individualna sloboda, *a veoma izražen i glasan antiintelektualizam bio je uslovljen lošom obrazovnom strukturom srpskog stanovništva*. Ove pojave su u novovekovnoj srpskoj i

jugoslovenskoj istoriji bivale donekle ublažene uvođenjem političkih sistema koji su se često (1888, 1903, 1921) mogli smatrati naprednim i u komparativnoj evropskoj perspektivi, kao i idejnim strujanjima koja su preovlađivala u, pretežno malobrojnoj i urbanoj, intelektualnoj eliti.

U osnovi dominantnih vrednosti srpskog društva stoje *prave lojalnosti* fundamentalizma, na koje je ukazivao Parsons (Parsons, 1987): *religijski ekskluzivizam, organicizam, politički antiinstitucionalizam, mitologizacija slavne i blistave prošlosti, obuzetost idejom ujedinjenja naroda, patrijarhalizam i autoritarnost na mikro i makro nivou društvene organizacije, solidarizam (egalitarizam) i protivljenje protestantskom tipu produktivizma, preferiranje autarhičnog modela društvenog i privrednog razvoja, osećanje izabranosti i ekskluzivizma*. Nesređeni unutrašnji i spoljnopolitički odnosi na prostoru stalno podeljenom između imperija i česti ratovi, koji su mase stanovništva dovodili na rub egzistencijalne ugroženosti, realna su osnova nepodeljene, autoritarne vlasti, a nametanje iluzije stalno prisutnog neprijatelja i u relativno bezbednim periodima postalo je princip disciplinovanja podvlašćenih. Realna ili, češće, fiktivna ugroženost od spoljnog ili, češće, unutrašnjeg neprijatelja jeste trivijalno pokriće autoritarne zaštite vladara sklonih apsolutizmu, koje su podvlašćeni plebiscitarno prihvatili. Istorijski gledano, nacionalna politika je bila više borba na život i smrt (rat) nego trgovina i kompromis (diplomacija i parlament) i predstavlja osnovu autoritarne političke strukture koja sve prihvata kao dobro ili zlo, crno ili belo. U kolektivno sećanje duboko urezani nemaština, glad, etnički sukobi, genocidi i progoni, tvore realnu osnovu manihejskog mišljenja. Hronična egzistencijalna kriza uslovljava manihejski pristup stvarnosti i konvertitstvo zbog straha ili koristoljublja. Za nastajanje autoritarne strukture nije neophodno nametanje vrednosti prinudom, već je dovoljno kontinuirano sprečavanje prosvetavanja i oslanjanje na ravnodušnost širokog bloka apolitičke zaostalosti. Poželjna politička ravnodušnost posledica je nezainteresovanosti masa za javne poslove usled zaokupljenosti egzistencijalnim problemima. Ovakvo vizantijsko-orijentalno⁷ strukturalno nasleđe poduprto je cezaro-

7 Ukazujući na pojednostavljena, jednostrana i predrasudama opterećena istorijska prikazivanja Vizantije i isticanje negativnih aspekata vizantijske stvarnosti, zatim na pretpostavke o vizantijskoj baštini u okviru pravoslavne crkve, kao i na „ambivalentnost“ kao karakterističnu crtu vizantijske stvarnosti, Milica Bakić-Hajden iznosi nešto drugačije viđenje o vizantijskom nasleđu na Balkanu u članku: Bakić-Hajden, M. (2002). What's So Byzantine About the Balkans? u: D. Bjelić & B. Savić, (prir.). *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation* (str. 61–78). Cambridge, Massachusetts & London: The MIT Press.

papističkim modelom odnosa crkve i države, kao i velikim značajem religijske tradicije u očuvanju etnosa, čime tradicionalizam dobija i svoju (duboku) duhovnu (teološku) dimenziju.

Snaga ove krute tradicije ispoljena je i na samom početku post-socijalističke transformacije, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XX veka. Eksplozivnost njene snage bila je pojačana višedecenijskom marginalizacijom i diskvalifikacijom tradicije od strane socijalističke ideologije, ali i očuvanjem većine tradicionalnih oblika društvenog ponašanja, uslovljenih izostankom dubinske modernizacije. Vraćanje „korenima“ bilo je nekritičko obnavljanje tradicije, a svoj konačni oblik manihejsko-konvertitska autoritarnost, pritisnuta identitetskom i socio-ekonomskom remodernizacijom, nalazi u rasplamsavanju etnonacionalizma, klerikalizma, filetizma, ksenofobije i ratnih rešavanja „zataških“ problema iz prošlosti. Retrospektivno, balkanski sukobi 1991–1995. i 1998–1999. godine predstavljaju logičnu posledicu uveliko zakasnele remodernizacije rigidnih zapostavljenih tradicija.

Dominantna vrednosna orijentacija socijalističkog društveno-ekonomskog i političkog sistema bila je realna osnova za razvoj tranzicionog demagoškog populizma ili novog totalitarizma. Kao širi okvir kolektivizma na kome se temeljio, *holizam* je naglašavao jedinstvo (nasuprot interesnoj diferencijaciji), antiindividualizam i antiparlamentarizam (antidemokratska orijentacija), red i poredak zasnovan na čvrstoj hijerarhiji, koja podrazumeva submisivnost prema njenim višim nivoima (vlasti), a na ekonomskom planu, karakteriše ga vezanost za kolektivna prava, zasnovana na egalitarnoj ideologiji i moralnoj osudi ekonomskih nejednakosti. Kao što se može videti, holizam, kao dominantna vrednosna orijentacija ne odstupa mnogo od osnovnih odrednica tradicionalizma, zbog čega se modernizacija koju je ova vrednosna orijentacija forsirala smatra deformisanom ili nedovršenom.

Sa porastom i ubrzavanjem duboke društvene krize, nastale unutrašnjim urušavanjem socijalističkog društveno-ekonomskog sistema, počelo je da raste osećanje anomičnosti kod pojedinaca, uz istovremeno širenje društvenog stanja anomije, shvaćene u smislu rastućeg raskoraka između ideala i stvarnosti. Povlačenje samoupravne orijentacije, koja je bila sinonim modernizacije holističkog vrednosnog sistema, sa zvanične vrednosno-orijentacione pozicije otvorilo je prostor nekim vrednosnim tendencijama koje su dotada bile ili marginalne, ili značajno potisnute. Detronizacija samoupravne orijentacije pokrenula je traganje za alternativnim pokazateljima modernosti, ali i rast procesa retradicionizacije društvene svesti. U sporom i neodlučnom traganju

za novim remodernizacijskim putevima, retradicionalizaciji je dat širok manevarski prostor, koji je veoma brzo iskorišćen. Teška i mukotrpan sadašnjost i još neizvesnija budućnost, kao i lična i društvena nesigurnost, nagnala je autoritarno strukturisanu ličnost da se okrene onome što joj se čini iskonsko i stabilno. Porast etnocentrizma i klasične i svetovne religioznosti, vladajući krugovi su zloupotrebili radi izazivanja *agresivnog nacionalizma*, koji je bio dominirajuća vrednosna orijentacija u političkom životu devedesetih godina XX veka. Politički i ideološki „preokret“, početkom devedesetih, doneo je novu prekompoziciju središnjeg polja društvene reprezentacije, od socijalističkog mondijalizma ka nacionalnom ekskluzivizmu kao centralnoj osi, opet iniciranu iz dominantnog, političkog podsistema.

Neotradicionalizam, predstavljen preko vrednosnih orijentacija kao što su nacionalizam,⁸ protivmodernizam,⁹ antidemokratska orijentacija, egalitarizam i solidarizam, zatvorenost prema svetu i autarhija,¹⁰ kao i preko pojave klerikalnih revandikacija i politizacije religije, postaje dominantna vrednosna orijentacija većeg dela srpskog društva. Potreba za sigurnošću, strahovi i brige izazvane neizvesnostima koje donose promene, pojačani zaokretom u društvenoj svesti ka brojnim „fundamentalnim lojalnostima“ (etnički zasnovanim, nasuprot lojalnosti prema ustavnom poretku karakterističnoj za razvijena društva), podstaknutim od strane pojedinih delova političkih (i intelektualnih) elita, uticali su na pad prihvatanja modernističke vrednosne orijentacije. Ponavljajući opšta mesta predratnih ekstremnih desničarskih doktrina,¹¹ srpske elite su u znatnoj meri doprinele da se ključne dimenzije modernizma, kao što su individualizam, lična emancipacija, otvorenost prema svetu, tolerancija i *multiple* lojalnosti, predstave kao veoma skup rizik koji je u stanju da uruši (ionako slabo) organsko jedinstvo srpskog naroda, njegovih vrednosti, tradicije i običaja, njegove slavne i blistave prošlosti. Jačanjem etnocentrizma, etničkog ekskluzivizma, etničke distance i ksenofobije, nacionalizam, kao noseća vrednost neotradicionalizma, najjednostavniji je odgovor na krizu identiteta. Autoritarnost i kolektivizam (državni paternalizam), dominacija etnosa, „spoljne slobode“, rigidnost/submisivnost u međuljudskim odnosima i suprematija zajednice nad individuum postaju dominantni ob-

8 Pasivni etnocentrizam, hiperpatriotizam i parohijalizam, kao i aktivna etnička distanca, ksenofobija, etničke predrasude, netolerancija.

9 Opstrukcija društvenih promena i modernizacije.

10 Antikosmopolitizam i antimondijalizam.

11 Npr. pokret „Zbor“ Dimitrija Ljotića, politička grupacija zanemarljive snage u Kraljevini Jugoslaviji.

rasci društvene integracije. Drugi klasični tradicionalistički obrasci – religioznost, solidarizam i egalitarizam – ispoljavaju se više situaciono nego „fundamentalistički“: prvi je značajniji kao obeležje promenjenog identiteta nego pogleda na svet, dok su naredna dva više rezultat ograničenosti dostupnih dobara nego opredeljenja.

Odbojnost ka univerzalizaciji vrednosnog sistema, u ime „pravih lojalnosti“, predstavlja osnovnu prepreku u modernizaciji srpskog društva. Otpor modernizaciji, tumačenoj kao pozapadnjačenje, zasniva se na klasičnim tradicionalističkim elementima kao što su zatvorenost prema promenama (statičnost), odbojnost prema različitosti i inovacijama (prevashodno prema socijalnom i političkom raslojavanju), autoritarnost, primordijalno shvatanje nacije (nacionalizam, etnocentrizam), glorifikovanje prošlosti (nekritički odnos prema sopstvenoj istorijskoj prošlosti), preopterećenost spoljnom slobodom (nacionalnom) i znatna indiferentnost prema unutrašnjoj slobodi (ličnoj), ekonomski anahrona orijentacija na kontrolisanu oskudicu i strategije preživljavanja, uz preovlađivanje pasivnog državnog klijentizma naspram lične inicijativnosti i vlastite brige za ekonomsku dobrobit.

Univerzalizacija vrednosnog sistema kao kulturna dimenzija globalizacije za koju se gotovo sinonimno upotrebljava termin *vesternizacija* (sa uglavnom negativnom konotacijom), a koja označava trend (nekritičkog) preuzimanja dominantnih vrednosti i ideala zapadne civilizacije od strane pripadnika drugih kultura i civilizacija, jeste jezgro današnjeg otpora tradicionalnih vrednosti. Pored toga, u ekonomskom smislu globalizacija se najčešće shvata kao uticaj (dominacija) klasičnog liberalizma (ideje i prakse slobodnog tržišta) na svetsku ekonomiju, dok se u političkom smislu globalizacija često manifestuje kroz proces demokratizacije širokih razmera, u najmanju ruku kroz uvođenje pluralističkog političkog sistema i zakonskih garancija ljudskih prava. Sa druge strane, tradicionalizam deli sa klasičnim konzervativizmom stanovite koje naglašava moralnu snagu tradicije i ukazuje na prirodan, organski nastanak države, te je otuda načelno odbojan prema ideji demokratije, a antiliberalni vrednosni obrazac reda i poretka zahteva snažnu i jaku autoritarnu državu.

Na kraju, kada je reč o našim prostorima, nikako ne smemo gubiti iz vida i dejstvo različitih civilizacijskih uticaja i nasleđa, koji igraju veliku ulogu u sukobu vrednosnih orijentacija. Sukob između tradicije i modernizacije stalno je predstavljao manifestaciju sukoba Istoka i Zapada, čime je kontinuirano pojačavan osećaj ekskluzivnosti i odabranosti zaštitnika civilizacijskih vrednosti. Vesternizacija, tj. pozapadnjačenje, tumači se, u interpretaciji radikalnih protivnika tih

procesa, kako u Srbiji tako i u drugim zemljama, kao prodor arhine-prijatelja, anacionalnog novog svetskog poretka koji, kao i uvek, ima nameru da razori identitet, duhovno i materijalno tkivo domaće kulture. Akteri zvanične kulture se, nastojeći da održe monopolske pozicije i čuvajući normativne konture društva od subverzivnih elemenata, trude da održe i pojačaju uspostavljeni negativni stereotip kojim se modernizacija žigoše kao opasnost po temeljne društvene vrednosti.

Empirijska istraživanja vrednosnih orijentacija u poslednjoj deceniji XX i prvoj deceniji XXI veka. Empirijska istraživanja dominantnih vrednosnih orijentacija u Srbiji u poslednjoj deceniji prošlog i na početku ovog veka sledila su standardnu paradigmu istraživanja vrednosti i stavova u socijalnoj psihologiji. Iako metodološki često neusaglašena i donekle u zaostatku za teorijskim, interpretativnim koncepcijama savremene socijalne psihologije,¹² ova istraživanja dala su rezultate značajne za razumevanje sociokulturnog ustrojstva srpskog društva na prelazu dva veka. Od nekoliko postojećih istraživanja, odlučili smo da se oslonimo na rezultate do kojih su došli Pantić (Pantić, 2003), Gredelj (Gredelj, 1994) i Kuzmanović (Kuzmanović, 1994). Rezultati ovih studija su konvergentni i, po našem mišljenju, na zadovoljavajući način daju prikaz dominantnih vrednosnih orijentacija u našoj zemlji.

U istraživanju Gredelja iz 1994. godine, autor postavlja dva osnovna pitanja: (a) *koje se vrednosne orijentacije integrišu na način dovoljno snažan da bismo mogli da ih posmatramo kao određene ideologije*, i (b) *da li prihvaćene ideologije (odnosno sindromi vrednosnih orijentacija) predstavljaju pozitivne impulse ili inhibitorno deluju u tranziciji iz socijalističkog u građansko društvo* (ova tranzicija svakako predstavlja najaktualnije pitanje naših društvenih nauka devedesetih, a ni u prvim godinama dvadeset prvog veka ne gubi zanimljivost; takođe, zbog već iznetih stavova o značaju društvene strukture i društvenog karaktera u prelasku u informaciono društvo, smatramo je posebno značajnom i za našu studiju). Gredelj svaku vrednosnu orijentaciju definiše na osnovu četiri tipa „vrednosnih obrazaca“: *načina shvatanja*

12 Ova istraživanja najšire su teorijski bazirana na koncepcijama koje su razvili još Adorno i saradnici, Rokič i Ajzenk još polovinom prošlog veka. U međuvremenu, u oblasti političke psihologije, a posebno u oblasti proučavanja političkih i vrednosnih orijentacija, razvijene su ne nove teorije, već nove grupe teorija; prikaz paradigme socijalno motivisane kognicije koja u novije vreme pokušava da ih objedini pružamo u radu o političkim orijentacijama korisnika interneta u ovom izdanju (Milovanović i Sitarski, 2005). Izostanak odgovarajuće teorijske pozicije ne umanjuje empirijski značaj rezultata do kojih naši autori dolaze.

socijalnog identiteta, modela uspostavljanja socijalne integracije, karakterističnih osnova te integracije i odgovarajućeg oblika političke kulture (Gredelj, 1994). Određene su tako tri vrednosne/ideološke orijentacije: *holizam* (predstavlja zapravo recidiv socijalističke ideologije u novom, drugačijem kontekstu), *tradicionalizam* (shvaćen kao modifikovan oblik konzervativizma) i *liberalizam* (shvaćen kao usvajanje liberalne ideologije). Holizam odlikuju kolektivizam, antiparlamentarizam i antiindividualizam, i doza autoritarnosti (po Gredeljevom shvatanju, ogleda se u sklonosti redu i poretku u okviru ove orijentacije). Osnovne odlike tradicionalizma, po Gredeljevom mišljenju, jesu sklonost ka instrumentalizaciji tradicije i insistiranje na uspostavljanju i održavanju istorijskog kontinuiteta u razvoju društva i kulture, dok se liberalizam opisuje skoro klasično, kao suprotstavljanje pritiscima spoljnih autoriteta i neopravdanom spoljašnjem uplitanju u ličnu sferu. Kako Gredelj ističe, osnovne vrednosti liberalizma su ravnopravnost, nezavisnost, individuacija i privatnost, preferencija racionalizma nasuprot iracionalizmu i uopšte težnja ka očuvanju vrednosti lične slobode, tolerancije i razuma (Gredelj, 1994).

Svaka od ovih orijentacija ispitivana je skalom koja je sadržala šest stavki u formi petostepene Likertove skale. *Rezultati Gredeljeve studije pokazuju da više od polovine ispitanika prihvata tradicionalističku orijentaciju, više od trećine holističku, a tek nešto više od petine ispitanika prihvata liberalnu orijentaciju.* Izvedena je faktorska analiza matrice korelacija svih ajtema, a uključena je i skala autoritarnosti koju primenjuje Kuzmanović u istom istraživanju (Kuzmanović, 1994, nešto kasnije ćemo prikazati rezultate njegove studije). Tako je izdvojeno šest faktora od kojih je *autoritarnost* prvi. Svi ostali stavovi, dakle oni ajtemi kojima su određene ideološke/vrednosne orijentacije holizma, tradicionalizma i modernizma okupljeni su na preostalim faktorima. Drugi faktor je obuhvatao stavove holističke orijentacije koji se odnose na socijalni identitet i socijalnu integraciju – oni su zasnovani na negativnom odnosu prema bogaćenju („*U samoupravljanju su prava zaposlenih ipak bila zaštićena*“). Na trećem faktoru nalazimo „stavove tvrdog organicizma i solidarizma“ („*U teškim vremenima čovek jedino može da se osloni na porodicu*“, „*Prošlost našeg naroda za nas mora biti svetinja*“ itd.), dok se na četvrtom faktoru ponovo nalaze stavovi holističke orijentacije, ovog puta oni koji se odnose na antiparlamentarizam i antipluralizam. Peti faktor izdvaja liberalne stavove koji se odnose na orijentaciju „*ka slaboj državi*“, a šesti faktor liberalne stavove koji izražavaju individualističke i autonomističke aspekte shvatanja društvenog identiteta, kao i sklonost ka participativnoj političkoj kul-

turi. Gredelj zaključuje da ne samo da među ispitanicima postoji veća sklonost ka tradicionalizmu i holizmu već i da su te dve vrednosne orijentacije generalno homogenije, bolje integrisane od liberalne orijentacije.

U okviru istog istraživanja, Kuzmanović ispituje autoritarnost kao psihološki potencijal za nedemokratsku orijentaciju upotrebom revidirane verzije Adornove skale (F-skala). Primenom instrumenta u formi petostepenih Likertovih skala, Kuzmanović dolazi do nalaza da je prosečna vrednost 3,73 (!), i da se 83% ispitanika slaže sa tvrdnjom: „*Poslušnost i poštovanje autoriteta su najvažnije vrline koje deca treba da nauče*“ (ova tvrdnja je značajna i zbog ranih psihodinamskih tumačenja autoritarnosti kao i zbog savremenih shvatanja koja se pozivaju na previše strog i rigidan pristup u vaspitavanju dece kao formativni faktor u razvoju autoritarnog sindroma crta ličnosti; čak više od polovine ispitanika se u potpunosti slaže sa ovom tvrdnjom, Kuzmanović, 1994). Posle analize distribucije skorova na skali autoritarnosti, Kuzmanović zaključuje da 6,2% ispitanika spadaju u jako neautoritarne, 10,2% u umereno neautoritarne, 12,9% u kolebljive, 28,3% u umereno autoritarne, a 42,4% u jako autoritarne (Kuzmanović, 1994).

Pantić, u analizi kulturno-vrednosnih rascepa kao determinanti partijskog pregrupisanja u Srbiji (Pantić, 2003), navodi sledeće četiri dimenzije kao relevantne u analizi dominantnih vrednosnih orijentacija u Srbiji:

- dimenzija *modernizam–tradicionalizam*;
- dimenzija *liberalizam–konzervativizam*;
- *proreformska–antireformska orijentacija*;
- *autoritarnost–neautoritarnost*.

Već u samom nabranjanju ovih dimenzija odn. vrednosnih orijentacija nalazimo izvesnu nedoslednost vezanu za princip njihovog izbora (proreformska orijentacija je lokalna pojava koju možemo vezati samo za period u kome su aktualne ekonomske reforme u Srbiji relevantne, autoritarnost praktično predstavlja sindrom i još od klasične studije Adorna i saradnika se neposredno vezuje za specifičan sklop crta ličnosti, dok su modernizam–tradicionalizam i liberalizam–konzervativizam šire sociokulturne i politikološke konstrukcije čije značenje je bez socijetalnih faktora teško uopšte i analizirati), ali praktični značaj izabranih dimenzija ipak opravdava njihovo izdvajanje i empirijske studije. Pored navedenih vrednosnih orijentacija, Pantić u svoj pregled uključuje i druge značajne dimenzije, poput religioznosti ili preferen-

cije ka centralizovanoj državi. Prikazaćemo rezultate do kojih Pantić dolazi empirijskim istraživanjem dimenzija modernizam–tradicionalizam i liberalizam–konzervativizam.

Istraživanje dimenzije modernizam–tradicionalizam sprovedeno je na osnovu ankete čiji sadržaj nije iznet u originalnoj studiji Pantića, na uzorku koji takođe nije eksplicitno opisan. Iz studije koju je objavio Institut za društvene nauke saznajemo da su sadržaj ove dimenzije kao i polarizacija ispitanika na njoj izvedeni iz faktorske analize matrice korelacija između 41 ajtema, pri čemu su „odgovori ispitanika na svako pitanje kao element indeksa ... svrstavani u tri modaliteta, uključujući i kategoriju mešanog tipa“ (Pantić, 2003). Indeks o kome je reč je upravo indeks tradicionalizma–modernizma, iz čega zaključujemo da su odgovori ispitanika kodirani u tri grupe kao „tradicionalni, „moderni“ i „mešoviti“. Sa metodološkog stanovišta, ovakav pristup istraživanju vrednosnih orijentacija ima značajne nedostatke u odnosu na klasičan pristup koji podrazumeva konstrukciju instrumenta u obliku skale stavova i upotrebu skala Likertovog tipa, na osnovu kojeg se svakako dobijaju čistiji i precizniji rezultati primenom faktorske analize (ili multidimenzionalnog skaliranja). Ipak, s obzirom na relativnu robusnost vrednosnih orijentacija (smatraju se izuzetno stabilnim dispozicijama), i rezultate koje autor predstavlja, videćemo da ovakav pristup nije doveo do ozbiljnijih problema. Faktorskom analizom matrice korelacija ajtema ovog instrumenta izdvojena su četiri faktora koja objašnjavaju 35% ukupne varijanse, i ti faktori su:

- „odnos prema međunarodnim organizacijama“ (19,9% varijanse);
- „odnos prema ekonomskim reformama“ (6,7% varijanse);
- „religioznost“ (4,3% varijanse);
- „lideri reformatori“ (u studiji Pantića iz 2003. nije navedena svojstvena vrednost ovog faktora niti stepen objašnjene varijanse).

Interpretacija dobijene faktorske strukture donosi više informacija o sadržajima okupljenim pod ova četiri faktora. Faktor „odnosa prema međunarodnim organizacijama“, koji objašnjava ubedljivo najveći procenat ukupne varijanse, obuhvata stavove prema organizacijama kao što su Partnerstvo za mir ili NATO. Na drugom faktoru, „odnos prema ekonomskim reformama“, visoka faktorska opterećenja imaju stavovi prema potrebi brze privatizacije, zatvaranju nerentabilnih preduzeća, koncesijama i drugi, ali je najbitnija varijabla u definiciji ovog faktora „indeks ekonomskih reformi“, sa zasićenjem od 0,87. Faktor

„religioznost“ okuplja stav o uvođenju veronauke u škole, poverenje prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi, samoprocenu religioznosti i „neke primese autoritarnosti“ i „preferiranja centralizacije“ (Pantić, 2003). Konačno, faktor „lideri reformatori“ obuhvata stavove o Božidaru Đeliću, Miroljubu Labusu, Mladanu Dinkiću i Goranu Svilanoviću. Posle faktorske analize, u studiji Pantića se zaključuje da faktori nisu međusobno zavisni (korelacije među faktorima postižu i vrednost od 0,51), a iznosi se pretpostavka o postojanju faktora modernizma – tradicionalizma višeg reda (iako se u radu ne iznose rezultati hijerarhijske faktorske analize niti se eksplicitno navodi koja je strategija rotacije na jednostavnu strukturu korišćena posle izdvajanja glavnih komponenti).

Skor na dimenziji modernizam–tradicionalizam podeljen je u sedam jednakih razreda kako bi se ustanovio procenat pripadnosti formama „umerenog oblika modernizma“ (6% ispitanika), „slabog oblika modernizma“ (21%), „mešanog tipa“ (32%), „slabog oblika tradicionalizma“ (30%) i „umerenog oblika tradicionalizma“ (11%). *Zaključak autora je da u Srbiji 2003. godine dominira tradicionalistička vrednosna orijentacija u odnosu na modernističku.* Najveće razlike na ovoj dimenziji prisutne su između kategorija ispitanika različitog zanimanja ili socioprofesionalnog statusa, a značajan zaključak ove studije svakako predstavlja i činjenica „...nivo obrazovanja izaziva veće varijacije u pogledu raširenosti tradicionalizma i modernizma nego materijalni status“ (Pantić, 2003).

Za razliku od dimenzije tradicionalizam–modernizam, koja, prema autoru, obuhvata uslove kulturne i materijalne egzistencije građana, dimenzija *liberalizam–konzervativizam* je prevashodno političke prirode. Indeks liberalizma–konzervativizma konstruisan je na osnovu dvadeset pokazatelja iz Svetske studije vrednosti, koja je u našoj zemlji sprovedena krajem 2001. godine (Pantić, 2003). Indikatori su obuhvatili:

- religioznost,
- ulogu roditelja u vaspitanju dece,
- poslušnost kao cilj vaspitanja,
- nepoverljivost u odnosu sa ljudima,
- stavove prema braku i statusu žena u društvu (tri pokazatelja),
- favorizovanje muškaraca kao političkih vođa i u politici zapošljavanja,

- poštovanje vlasti,
- samoidentifikaciju levo–desno,
- idealizovan odnos prema vojsci,
- protivljenje razvoju zarad očuvanja životne sredine,
- stav o ženskim pokretima,
- uverenja o apriornim slabostima demokratije i o postojanju zavera,
- davanje prioriteta moralnom apsolutizmu u odnosu na moralni relativizam, i
- stavove prema kontroverznim pitanjima kao što su abortus, razvod i eutanazija.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju sledeću distribuciju na dimenziji liberalizam–konzervativizam: jak oblik liberalizma – 0,20% ispitanika, osrednji oblik liberalizma – 3,10%, slab oblik liberalizma – 12,10%, mešani tip – 28,80%, slab oblik konzervativizma – 32,90%, osrednji oblik konzervativizma – 18,8%, i jak oblik konzervativizma – 4,30%. *Konzervativno orijentisani ispitanici imaju apsolutnu većinu* (56%, Pantić, 2003). Autor zaključuje da razvoju liberalizma odgovaraju sledeći uslovi: preferencija ka liberalno–demokratskim političkim opcijama, vršenje nemanuelnih radnih uloga, najviše formalno obrazovanje, pripadnost srednjoj klasi, odbacivanje religioznosti i neke vrednosti u sklopu sindroma tolerantosti (bazično poverenje u ljude, neautoritarnost).

Polarizacija na osi proreformske–antireformske orijentacije odnosi se na stavove prema ekonomskim reformama u koje je naša zemlja bar deklarativno zakoračila posle petooktobarskih promena iz 2000. godine, i to:

- prodaji preduzeća strancima,
- promenama poreskog sistema,
- liberalizaciji tržišta,
- opštoj i brznoj privatizaciji preduzeća,
- zatvaranju gubitaša,
- koncesijama,
- novim menadžerima,
- sposobnosti naših biznismena da budu konkurentni na međunarodnoj sceni,

- obaranju inflacije,
- Vladi Srbije kao reformskoj,
- Srbiji kao potencijalnom lideru na Balkanu,
- uverenosti građana u uspeh ekonomskih reformi, i
- ličnoj spremnosti na žrtve u cilju ostvarivanja ekonomskih reformi.

Pantić nalazi da je 11,6% ispitanika jake proreformske orijentacije, 12,4% osrednje proreformske orijentacije, 14,8% slabe proreformske orijentacije, 20,4% ispitanika pripada mešovitom tipu, 20,4% slabe antireformske orijentacije, 13,0% osrednje antireformske orijentacije i 7,4% jake antireformske orijentacije. Prema indeksu ekonomskih reformi, autor zaključuje da je razlika između proreformski i antireformski orijentisanih građana minimalna (39% prema 41%). Najviše su proreformski orijentisane elitne grupe stanovništva (Pantić, 2003), a najniže simpatizeri partija koje su do 2000. bile na vlasti, pripadnici niže klase (siromašni, slabo obrazovani, žitelji sela, oni koji žive u mnogočlanim domaćinstvima), stariji i uopšte oni koje možemo nazvati „gubitnicima tranzicije“ (Pantić, 2003).

Posle ovog rezimea osnovnih linija istorijskog razvoja dominantnih vrednosnih orijentacija u Srbiji i pregleda rezultata do kojih dolaze novije relevantne empirijske studije, ostaje da se zapitamo u kakvom odnosu stoje ovi nalazi sa procesom razvoja informacionog društva u našoj zemlji. Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji – *tradicionalizam*, *konzervativizam* i *autoritarnost* – su dobro integrisane i međusobno kompatibilne, koherentne. Bez potrebe da se u ovoj sistematičnosti traži dublji psihološki koren, neki opštiji konstrukt koji bi unifikovao ispoljavanje svih navedenih i svih različitih operacionalizacija nekih od istraživanih vrednosnih orijentacija, možemo da zaključimo da sve one funkcionišu kao jedinstven sistem stavova, sistem za čije se održanje i jačanje pokazuje da je istorijski snažno potkrepljen, kako zbog potrebe da se reaguje na spoljne uticaje na Srbiju, tako i ponašanjem prilično velikog dela srpskih političkih elita koje, uz značajne izuzetke, funkcionišu kao jaka politička naddeterminanta u našem društvu. Tradicionalizam i njemu svojstvena glorifikacija prošlosti, naklonost ka hijerarhizovanom društvenom sistemu i preferencija ka snažnom autoritetu koji vodi državu, antimodernistički stav i politički

konzervativizam dominiraju ovom slikom *karakterističnog neprotivuvrednog sistema stavova* (tj. vrednosnih orijentacija).

4. Infrastrukturne pretpostavke razvoja informacionog društva u Srbiji

4.1. Modernizacijski potencijal u Srbiji u XIX i XX veku i razvoj telekomunikacione infrastrukture

Kada je reč o modernizacijskim talasima u Srbiji, postoje veoma različita shvatanja o njihovom broju i značaju (dometima). Najčešće se navodi da je prvi talas nastupio paralelno sa sticanjem autonomije Srbije 1830. godine, ali prvi značajni modernizacijski pomaci nastupili su neposredno posle izvojevane nezavisnosti, tačnije nakon 1878. godine. Drugi talas nastupio je u državnom okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije, nekoliko godina nakon Prvog svetskog rata i trajao je do pred Drugi svetski rat. Pod okriljem socijalističkog uređenja i komandno-planske privrede, nakon Drugog svetskog rata nastupa treći talas modernizacije, da bi četvrti talas predstavljao širi okvir procesa postsocijalističke transformacije, u kojoj se nalazimo. Pokušaje modernizacije često su presecala brojna ratna razaranja i još češća politička previranja, tako da je modernizacijski kontinuitet bio veoma teško ostvarljiv.

Prvi talas modernizacije u znaku je prvih železnica i fabrika, odnosno formiranja tankog sloja građanstva i radništva. Po ostvarenju nezavisnosti, modernizacijski potencijal u Srbiji bio je veoma slab. Železnica nije postojala, a putevi su bili loši i teško prohodni. Ogromnu većinu stanovništva sačinjavali su seljaci (88%), koji su bili nepismeni (preko 90%) i raspolagali sa malim komadima zemlje: 73% poseda bilo je manje od 5 ha (Popov, Č. i Đorđević, D., 1994:99). Glavni pokretač, pa i nosilac modernizacije u ovom talasu bila je upravljačka elita, i modernizacija obavljana autoritarnim načinom sprovedena je uglavnom protiv volje stanovništva. Seljaštvo se bunilo ponajviše protiv poreskog opterećenja koje se, zbog vojnih izdataka i izgradnje železnice, između 1879. i 1883. više nego udvostručilo (Pavlović, 2000:186).

Modernizovane su prvenstveno državna uprava i javne ustanove. Ukinuti su svi ostaci turskog feudalizma (u krajevima oslobođenim 1878), uvedena stajaća vojska, promenjeno celokupno naoružanje, popravljen poreski sistem, osnovana je Narodna banka i veći broj novčanikih zavoda, podignuta Akademija nauka i uređena učilišta, uvedena

obavezna osnovna nastava i izvršena reforma sudstva (Mijatović, 1996). Ali, radilo se i na modernizaciji saobraćaja i privrede. Malobrojne valjane komunikacije bile su, pored nedostatka kapitala, glavna prepreka bržem razvoju. Godine 1884. drumovi nisu bili duži od 400 km, pa i oni su bili neupotrebljivi za vreme kiše, a na njima se odvijao tatarsko-menzulanski poštanski saobraćaj. Te godine dovršena je železnička linija između Beograda i Niša, povezana Savskim mostom sa Zemunom u Ugarskoj, a 1888. godine sa osmanskim i bugarskim prugama (Pavlović, 2004:189). Železnica ne samo da je bila obaveza nametnuta odredbom Berlinskog ugovora, već i neophodna karika modernizacijskog lanca. Do 1888. godine već je bilo izgrađeno 552 km pruga, do 1896. otvoreno je 14 znatnijih industrijskih preduzeća, a broj rudnika uglja i metala je utrostručen (Popov, Č. i Đorđević, D., 1994: 11–12). Ovakva autoritarna „liberalno-kapitalistička“ modernizacija nije, međutim, bila dovoljno brza. Majski prevrat iz 1903. godine doneo je ne samo uvođenje punog parlamentarizma već i snažniji uticaj domaćih preduzetničkih i nečinovničkih slojeva na državnu politiku. Ovaj deo društvene elite iskoristio je tzv. carinski rat sa Austrougarskom (1906–1911) za osamostaljenje domaće industrije i njen ubrzani rast. Zahvaljujući slabijoj konkurenciji strane industrijske robe i povećanoj brizi države za podsticanje domaće industrije, u razdoblju 1905–1911. vrednost proizvodnje srpske industrije se usedmostručila.

U toku ovog modernizacijskog talasa prihvataju se i nova tehnološka dostignuća iz oblasti komunikacionog sistema. Jedanaest godina nakon što je prvi telegram prenet Morzeovim telegrafskim aparatom između Baltimora i Vašingtona, 1855. godine uspostavljena je telegrafska veza između Beograda i Zemuna, čime je započeo javni telegrafski saobraćaj u Srbiji. Zatim, osam godina nakon što je Aleksandar Grejam Bel konstruisao prvi telefonski aparat, u Beogradu je, 1883. godine, instalirana prva telefonska linija, a tri godine kasnije, za vreme primirja u Prvom srpsko-bugarskom ratu, uspostavljena je međumesna telefonska mreža između Beograda i Niša. Godine 1892. uveden je javni telefonski saobraćaj sa puštanjem u rad prvih telefonskih centrala po Vojvodini (Subotica, Zrenjanin, Novi Sad), a Beograd je prvu telefonsku centralu dobio 1898. godine, da bi godinu dana kasnije počeo i prvi javni telefonski saobraćaj. Godine 1912. Srbija uvodi radio-telegrafiju i pristupa Londonskoj konvenciji o međunarodnom radio-telegrafskom saobraćaju. Tri godine kasnije u Nišu se pokreće prva radio stanica za vojne (ratne) potrebe, a tek 1929. godine, u drugom modernizacijskom talasu, pokrenut je prvi radio-program Radio Beograda.

Druga modernizacija počinje za vreme svetske ekonomske krize oko 1930. godine i u znaku je rudnika i rafinerija. Aktivna ekonomska politika vlade Milana Stojadinovića prekinula je ekonomski zastoj koji je dominirao nakon rata, prvenstveno zbog nedostatka kapitala. Politikom javnih radova zaposleno je oko 150.000 ljudi, otvoreno je 111 novih fabrika, koje su se odlikovale poslednjim tehnološkim izumima, stotinak novih preduzeća, električne centrale i dalekovodi. Razvija se i teška industrija i povećava eksploatacija brojnih nalazišta ruda. Međutim, i pored realnog privrednog napretka, Srbija je još uvek bila slabo industrijalizovana zemlja. *Oko 80% stanovništva i dalje je živelo od poljoprivrede, pri čemu je 40% stanovništva bilo nepismeno.* Prema ovim pokazateljima, Srbija je i dalje bila na začelju modernizacijske liste u Evropi, pa čak i u neposrednom okruženju.

Odmah po preuzimanju vlasti, komunisti su proglasili da je „industrijalizacija i elektrifikacija odlučujući svenarodni zadatak“. Treći talas modernizacije, zasnovan na „obnovi i izgradnji“, prvih nekoliko godina nakon rata dao je veoma značajne rezultate i bilo je jasno da je Jugoslavija stupila na put ubrzane industrijalizacije. Nakon ideoloških nesuglasica sa SSSR-om, koji je u velikoj meri pomagao posleratnu obnovu, Jugoslavija, tj. njen partijski vrh svojom dovitljivom međunarodnom politikom, omogućenom hladnoratovskom podelom Evrope i sveta, uspeva da obezbedi naizmenične strane investicije sa obe strane Berlinskog zida. Od 1953. godine pa do 1964. godine Jugoslavija će zabeležiti „izuzetnih jedanaest godina razvoja“. U tom razdoblju, društveni proizvod će rasti po stopi od 8% godišnje, a industrijska proizvodnja po stopi od 12,4% (Mihailović, 1981:13–14). Za tih jedanaest godina ne samo da se društveni proizvod zemlje povećao za 133% nego je zemlja konačno uspela da pređe granicu koja deli većinski agrarno i većinski industrijsko društvo. U društvenom smislu, ovaj talas modernizacije znači porast broja pripadnika srednje i radničke klase, a u tehnološkom smislu ona je u znaku automobila. Međutim, ukidanje tržišne privrede i ubrzana industrijalizacija praćena masovnom deagrarizacijom ovom talasu daje notu nedovršene, tj. deformisane modernizacije. *Modernizacijsku snagu komunističke elite, nažalost, ograničavala je ideologija pod čijim okriljem se taj modernizacijski zalet i ostvarivao.* Društvo sa naglašenom političkom naddeterminantom nije bilo pogodno tlo za modernizaciju širokih razmera.

U ovom modernizacijskom talasu najvažniju tehnološku inovaciju informaciono-komunikacionog sistema činio je televizor, koji je u Srbiji „predstavljen“ već 1938. godine. Međutim, tek 1956. godine u Beogradu je emitovan televizijski program, u okviru izložbe radio-amatera Jugos-

lavije, koji se mogao pratiti u Beogradu i okolini. Dve godine kasnije Radio Beograd prerasta u Radio-televiziju i televizor polako ulazi u domove srpskih domaćinstava.

Kao što smo već napomenuli, modernizacija predstavlja širi okvir postsocijalističke transformacije u kojoj se Srbija nalazi danas. Ako se uzme u obzir da je period poslednje decenije prošlog veka bio period blokirane transformacije, ne bi trebalo da nas čudi što veliki broj autora za početak novog talasa modernizacije uzima 2000. godinu. Srbiju tokom devedesetih godina karakterišu: lična vlast, parlamentarna fasada, isprepletanost države i kriminala, kriminalizacija ekonomije, masovna pauperizacija stanovništva, međunarodna izolacija, ratovi... Degenerativni tok unutrašnjih društvenih promena dovodi Srbiju u stanje opšte razorenosti i besperspektivnosti. Proces postsocijalističke transformacije u Srbiji sporiji je nego u većini drugih dojučerašnjih socijalističkih zemalja i ishodi su mnogo nepovoljniji nego u drugim zemljama postsocijalizma. Prednost u odnosu na druge socijalističke zemlje u sveukupnoj modernizaciji koju je Jugoslavija (i Srbija) ostvarila u periodu 1960–1990. godine poništena je društvenim dešavanjima tokom poslednje decenije XX veka. Međutim, i nakon 2000. godine, političke i ideološke fiksacije proizvode beskrajne svađe i ogromno razbacivanje energije neophodne istinskim modernizacijskim naporima. Problem naše društvene elite sa modernizacijom jeste njen sadržaj i ideološko prisvajanje. Pod modernizacijom se često podrazumevaju samo privatizacija i još nekoliko reformskih poteza u oblasti ekonomije, ali, modernizacija se, kao što je već rečeno, ne može svesti samo na unapređenje privrede već ima i svoj politički, socijalni, pa i kulturni aspekt. Za uspeh ovog četvrtog pokušaja modernizacije neophodno je postizanje minimalnog, ali aktivnog konsenzusa među našim strateškim elitama.

Osnovni razlog dosadašnjih neuspeha pokušaja modernizacije u Srbiji vezan je za upravljačke i, uopšte, društvene elite. *Sva tri opisana talasa modernizacije u Srbiji na kraju su zaustavljena ratovima oko granica, tj. ratovima za rešenje nacionalnog pitanja.* Fiksiranost elite na nacionalno i državno pitanje vodila je povećavanju mogućnosti izbijanja ratnih sukoba i pojačavanju njihovih razornih posledica. *Osim toga, i u mirnodopskim vremenima, elita je veoma često zapostavljala dugoročne interese modernizacije društva samo zbog političke ili ideološke zaslepljenosti.*

Drugi razlozi neuspeha dosadašnje modernizacije u Srbiji tiču se spoljnih činilaca. Jedini do sada uspešni obrazac modernizacije manjih zemalja podrazumeva izrazitu otvorenost i blagonaklonost razvijenog sveta za njihove modernizacijske napore, uključujući tu i delatnu pomoć u kapitalu i tehnologiji (*modernization by invitation*). U prvom i

drugom talasu modernizacije u Srbiji, ta pomoć ne samo da je izostala već je razvijeni svet zapravo gušio ovdašnje modernizatorske napore (uz izvesne izuzetke, tj. strana ulaganja u Kraljevini Jugoslaviji, prvenstveno u rudarstvu). Danas postoji izražena dobra volja Evropske unije da se i Srbija uključi u ovu federaciju najrazvijenijih evropskih zemalja. Pristupanje neke zemlje EU podrazumeva njen celoviti preobražaj, usklađivanje sveukupnog društvenog sistema – ekonomskog, pravnog i političkog – sa evropskim standardima. Tako bi Srbija, po priključenju Uniji, dobila izgled sličan nekim među savremenim evropskim društvima, prvenstveno onima iz srednje i južne Evrope, čime bi i proces njene modernizacije bio uspešno utemeljen.

Posledice diskontinuiteta modernizacije u Srbiji, tj. niza nedovršenih ili deformisanih modernizacija, danas su veoma uočljive. Još uvek težeći da postignemo standarde poznog industrijskog društva, pred nama se uveliko nalaze ciljevi izgradnje e-poslovanja, e-uprave i sl. Dok se Srbija nosila sa svojim ratnim neprijateljima i svojim elitama, veliki deo sveta je išao dalje ka izgradnji informacionog društva. *Jaz koji se pojavljuje zajednički je za sve slabo razvijene zemlje, a nemogućnost brzog postizanja novih standarda, kao i brzina razvoja ICT-ja na kojima se informaciono društvo zasniva, taj jaz iz dana u dan povećava.*

Infrastruktura interneta u Srbiji

Stvaranje svetske informacione mreže krajem XX veka često se poredi sa nastajanjem železničke mreže u Evropi i Severnoj Americi u drugoj polovini XIX veka. Naravno, u ovoj komparaciji reč je o dalekosežnim društvenim, ekonomskim, političkim i kulturnim posledicama koje su ove tehnološke inovacije izazvale. Kada je reč o železnici, *Srbija je jedna od poslednjih balkanskih zemalja koja je počela izgradnju železnice.*¹³ Nažalost, umrežavanje Srbije u globalnu informacionu mrežu – internet, takođe kasni za susedima.¹⁴ Naravno da ovom prilikom treba imati u vidu da je stepen razvoja informacionog

13 U Rumuniji, koja je prva među balkanskim državama započela izgradnju železnice, radovi su započeli 1865, prva pruga je izgrađena 1869, godine (http://en.wikipedia.org/wiki/Caile_Ferate_Romane), a do 1881. godine već je bio izgrađen 921 km pruge (<http://www.econlib.org/library/YPDBooks/Lalor/llCy888.html#LF-BK0216-03pt04ch003>). U isto vreme u Bugarskoj je postojalo 224 km pruge, 12 km u Grčkoj, a u Srbiji uopšte nije ni postojala (Pavlović, 2004:200). Godine 1888. Crna Gora je bila jedina evropska zemlja bez železnice (Pavlović, 2004:189).

14 Uporediti podatke o upotrebi interneta u osam glavnih gradova Jugoistočne Evrope iznete u istraživačkoj studiji: Golčevski, N., Milovanović, G. (2004). *Perspektive umrežavanja: Internet u 8 gradova Jugoistočne Evrope* (str. 77–90). Beograd: BOŠ.

društva u balkanskim zemljama veoma nizak, i da je, proporcionalno tome, relativno nizak i nivo svesti o značaju potencijalnih promena koje informaciono društvo donosi, pa samim tim i o važnosti njegovog sistematskog praćenja. Svakako, reč je o trendovima, ali i o veoma značajnom, tačnije neophodnom, infrastrukturnom, ekonomskom, političkom i kulturnom potencijalu za razvoj informacionog društva.

Iako je komercijalna upotreba interneta u Srbiji započela 1994/95. godine, rast broja korisnika i kvaliteta usluge (protoka) još uvek puno zaostaje za većinom evropskih zemalja. Procene broja korisnika interneta u Srbiji kreću se od 8 do 20% ukupnog broja stanovnika. Glavni uzroci ovako niskog stepena penetracije su sledeći:

1. *loša ekonomska situacija* (prosečna plata u Srbiji iznosi oko 200 evra, a za prosečan računar treba izdvojiti 250–300 evra);
2. *izostanak političke volje* (ogleda se najviše u lošem pravnom okviru za razvoj informacionog društva i neukidanju PDV-a na računare);
3. *loša infrastruktura*.

Prema statistici Međunarodne telekomunikacione unije (International telecommunication Union),¹⁵ Srbija i Crna Gora je imala 400.000 korisnika interneta u 2000. god., da bi u 2002. god. taj broj porastao za više od 50%, tačnije na 640.000 korisnika. Procenjeno je da samo 12% domaćinstava ima personalne računare i da je samo 6% povezano na internet, u poređenju sa prosečno 50% u Zapadnoj Evropi. Prema podacima agencije *Internet World Stats* za 2004. godinu, broj korisnika interneta u Srbiji iznosi 847.000 ili 8,1% populacije.¹⁶ Prema istraživanjima koje je za Telekom Srbija sproveo Cesid krajem 2005. godine, Srbija bez Kosova i Metohije ima milion tj. 13,3% korisnika interneta. Od 2,6 miliona domaćinstava 55% ima najmanje jednog člana koji zna da radi na kompjuteru. Broj vlasnika računara u Srbiji je još uvek vrlo mali, a to direktno korelira kako sa ekonomskim statusom, tako i sa obrazovanjem, tačnije informatičkom pismenošću. Nizak ekonomski standard stanovništva predstavlja veliko ograničenje razvoju i implementaciji ICT-ja, a slaba informatička pismenost rezultat je nepostojanja strategije razvoja ideje informacionog društva i primene ICT-ja, kojom bi, putem obrazovnih ustanova i edukacije širokih razmera, bio učinjen veliki sistematski pomak u prihvatanju ICT-ja.

15 <http://www.itu.int>

16 <http://www.internetworldstats.com/stats4.htm#e>

Pristup internetu sa fiksne telekomunikacione infrastrukture. Moderna telekomunikaciona infrastruktura je osnovna nužnost za privredni i poslovni razvoj. Neadekvatna informaciona struktura je jedna od najvećih prepreka razvoju ICT-ja u Srbiji. Ključni uzrok toga je neliberalizovano telekomunikaciono tržište. Jediní telekomunikacioni operator javne fiksne telekomunikacione mreže u Srbiji je Preduzeće za telekomunikacije „Telekom Srbija“ a.d. Većinski vlasnik Telekoma je Javno preduzeće PTT saobraćaja „Srbija“ (JP-PTT) sa udelom od 80%, dok 20% pripada grčkoj kompaniji OTE. Telekom je ekskluzivno pravo na pružanje svih fiksnih telekomunikacionih usluga i građenje fiksne telekomunikacione infrastrukture imao do 9. juna 2005. *Ovaj datum označavan je kao početak liberalizacije telekomunikacionog tržišta.* Liberalizaciju bi trebalo da sprovodi Agencija za telekomunikacije, čije je osnivanje definisano Zakonom o telekomunikacijama (usvojen jula 2003. godine). Na predlog Vlade Srbije, Skupština Srbije izabrala je direktora i članove UO Agencije, 23. maja 2005. Tri meseca po formiranju UO Agencije, Zakon o telekomunikacijama stupa na snagu. Do tada Telekom i dalje ima neformalni monopol.

Pored pružanja svih usluga fiksne telefonije, Telekom Srbija je jedini imao pravo i na građenje fiksne infrastrukture, ali ne i na pružanje usluga interneta, multimedijalne usluge niti radio-televizijske usluge kablovske televizije. Poslednji podaci o broju korisnika interneta u Srbiji bez Kosova govori da 13,3% naših građana koristi internet, a najveći broj (oko 77% urbane populacije) pristupa internetu modemskom konekcijom (*dial-up*), koristeći fiksnu infrastrukturu Telekoma. Posedovanjem fiksne infrastrukture, Telekom postaje nezaobilazna tačka u protoku interneta kroz zemlju do krajnjih korisnika *dial-up* konekcije. Internet servis provajderi imaju dve mogućnosti: preuzimanje interneta od Telekoma po veleprodajnim cenama ili iznajmljivanje kablova od Telekoma i preuzimanje interneta od drugih natprovajdera. Druga mogućnost nije uvek dostupna, a u većini slučajeva je isplativija prva.

Razvijenost telekomunikacija meri se nekoliko karakteristika: *gustinom pretplatnika, stepenom digitalizacije i kvalitetom prenosa podataka.* Gustina pretplatnika je broj pretplatnika fiksne telefonije na 100 stanovnika. Ona u Srbiji iznosi 32. Ukupan broj telefonskih pretplatnika u Srbiji iznosi 2.400.000, tj. 32,1%. Stepem digitalizacije je nešto preko 70%, odnosno blizu 30% (oko 712.500) pretplatnika priključeno je na analogne centrale (Ministarstvo za kapitalne investi-

cije, 2005). Prema podacima Telekoma Srbije, digitalizovano je 70,15% linija od ukupno 2.580.000 fiksnih telefonskih priključaka, a planirano je da do kraja 2005. godine bude digitalizovano još 113.000 telefonskih linija, čime bi stepen digitalizacije dostigao 86%.¹⁷ Broj dvojnika iznosi 480.000 (20,2%), a prosečan kvalitet prenosa podataka na nivou pretplatničke petlje 9 Kbps. Maksimalni propusni opseg dostiže 56 Kbps.

Pored Telekomove infrastrukture interneta, u Srbiji postoji i Akademska mreža. Telekom je posebno izašao u susret građenju Akademske mreže iznajmljivanjem optičkih kablova RCUB-u (Računarski centar Univerziteta u Beogradu). Komunikaciona oprema u čvorištima mreže tvori sopstvenu komunikacionu infrastrukturu i obezbeđuje prenos informacija kroz zakupljena optička vlakna i konekciju prema krajnjim korisnicima. Zasada su realizovana gigabitska čvorišta u Subotici, Novom Sadu, Nišu i Kragujevcu, a Telekom je obećao da će staviti na raspolaganje optička vlakna za ostalih petnaestak čvorišta do decembra 2005. Akademska mreža je nekomercijalna mreža koja povezuje univerzitete u Beogradu, Subotici, Nišu i Novom Sadu, 30 instituta, veliki broj naučnoistraživačkih ustanova i biblioteka u Beogradu. Naučno-nastavno i istraživačko osoblje, kao i studenti, imaju pravo besplatnog dobijanja radnog prostora na računarskim serverima RCUB-a i pristupa internetu. Svim računarskim i komunikacionim resursima u RCUB-u korisnici mogu da pristupe preko Akademske mreže Srbije i Crne Gore i modemom iz javne telekomunikacione mreže.

Preko RCUB-a se obavlja razmena lokalnog saobraćaja Akademске mreže sa većim domaćim internet provajderima. Danas se međunarodne veze Akademske mreže sa internetom ostvaruju preko dva linka od po 34 Mbps, a tokom 2006. godine biće omogućena ukupna brzina od 155 Mbps. Cilj mreže je povezivanje obrazovnih i naučnoistraživačkih institucija u 18 gradova i postavljanje 1400 km optike.

Trenutni kapaciteti međugradskih veza su od 1 Gbps do 2 Gbps, a u završnoj fazi je uspostava veza od 1 Gbps na svim međugradskim pravcima. Broj korisnika Akademske mreže procenjuje se na oko 100.000.

Internet servis provajderi pokrivali su donedavno samo delove teritorije Srbije. Uvođenjem SMIN-a (Serbian Multiservice Internet Network) omogućeno je povezivanje na internet preko većine provajdera po lokalnoj ceni telefonskog poziva (042) sa svake linije javne telefonske mreže.

17 Obaveštenje postavljeno 20. maja 2005. godine. Izvor: www.telekom.yu

Javna fiksna infrastruktura, pored pristupa običnim modemom, omogućava i pristupe ISDN i ADSL modemom. ISDN (engl. *Integrated Services Digital Network*) je digitalna telefonska linija sa dva nezavisna kanala, koji se mogu iskoristiti za dva istovremena telefonska poziva (korišćenjem dva telefona povezana na istu liniju). Pristup internetu na ovaj način ostvaruje zanemarljiv broj korisnika – 0,74% ukupnog broja stanovnika (Ministarstvo kapitalnih investicija, 2004), 3% urbanih korisnika.¹⁸ Propusni opseg ISDN-a je 64 Kbps, koji se može udvostručiti ako se za prenos podataka koriste oba kanala.

Početkom 2005. godine Telekom je ponudio novu veleprodajnu uslugu pristupa internetu – ADSL (Asymmetric Digital Subscriber Line). ADSL, asimetrična digitalna pretplatnička linija, omogućava stalan pristup internetu, a njegova karakteristika je asimetrična brzina pristupa u direktnom i povratnom smeru. Ovakav pristup internetu podrazumeva korišćenje infrastrukture fiksne telefonije. Maksimalna brzina protoka je 768 Kbps za preuzimanje podataka i 192 Kbps za slanje. Broj korisnika ADSL-a je još uvek neznan. Usluga ADSL dostupna je na teritoriji većeg dela Beograda korisnicima fiksne telefonije koji nemaju dvojnika. Internet servis provajderi koji žele da u okviru svoje ponude imaju ADSL uslugu Telekomu plaćaju iznajmljivanje linija preko kojih mogu prodavati samo internet kupljen od Telekoma.

Jula 2005. godine Telekom je krenuo sa postavljanjem internet govornica, koje pružaju usluge telefoniranja, imejla i interneta. Govornice se zasnivaju na *touch-screen* tehnologiji i koriste se odabirom jedne od tri mogućnosti po ubacivanju obične halo kartice. Prva govornica je postavljena u Beogradskoj areni, druga u Petrovaradinskoj tvrđavi u Novom Sadu, a tokom 2006. godine širom Srbije biće montirano 200 govornica u školama, bankama, ministarstvima itd. Brzina prenosa podataka je 64 Kbps.

Bežični i kablovski internet. Alternativa korišćenju infrastrukture fiksne telefonije modemskim pristupom internetu, koji posebno ne zadovoljava biznis korisnike, jesu bežični i kablovski internet. Broj korisnika sa kablovskim pristupom iznosi 4,7%, a bežičnim 7% od ukupnog broja korisnika urbane populacije.¹⁹ Bežični pristup internetu

18 Za detaljnije informacije, pogledati rad M. Petrović, Golčevskog i Milovanovića „Korisnici i nekorisnici interneta: sociodemografska slika, odlike i struktura upotrebe interneta“.

19 Za detaljnije informacije, pogledati rad M. Petrović, Golčevskog i Milovanovića „Korisnici i nekorisnici interneta: sociodemografska slika, odlike i struktura upotrebe interneta“.

u Srbiji podstakao je razvoj poslovnih veza na internetu, a danas je on (zbog pristupačnije ali još uvek nepovoljne cene) dostupan ne samo biznis korisnicima. Do jula 2002. godine, kada je donesen Zakon o radiodifuziji, svi provajderi bežičnog interneta koristili su radio-frekvenciju 2,4 MHz, koja je u svetu slobodna za javni saobraćaj, zbog čega su veza i brzina protoka bili nepouzdana. Nakon dodele frekvencija Republičke radiodifuzne agencije, veza je neprekidna a brzina protoka postojana. Maksimalne brzine bežičnog protoka iznose oko 2 Mbps. Teritorijalna pokrivenost ograničena je na veće gradove u Srbiji i celu Vojvodinu.

Kako je iz monopola Telekoma bilo isključeno građenje infrastrukture za pružanje usluga interneta i kablovske televizije, a odgovarajući zakoni i standardi nisu postojali, u Srbiji se vrlo haotično pojavilo preko pedeset kablovskih distribucionih sistema. Mreže koje su gradili najčešće su lošeg kvaliteta – postavljeni su koaksijalni kablovi, koje karakteriše jednosmeran protok. Međutim, neki su se na vreme pripremili za period po ukidanju monopola Telekoma na usluge fiksne telefonije, razvlačeći optičke kablove, velike propusne dvosmerne moći. Po stupanju na snagu Zakona o telekomunikacijama očekuje se sređivanje i ovog tržišta (Zakon i dalje ostavlja Telekomu ekskluzivno pravo nad podzemnom infrastrukturom, što će samo otežati i usporiti razvoj ovog tržišta). Trenutno najveći kablovski operatori su SBB (privatni konzorcijum sa učešćem SEEF-a) i PTT-KDS (državne firme JP-PTT). Oba operatora su izgradila vrlo kvalitetne mreže, te pored distribucije TV programa pružaju i usluge interneta, a pretpostavlja se da će svoje mreže koristiti i za prenos glasa internet protokolom – VoIP (Voice Over Internet Protocol).

Brzine protoka veze kreću se u rasponu od 64 Kbps do 2 Mbps, a postojanost brzine protoka najčešće nije garantovana. Kada je reč o teritorijalnoj pokrivenosti, usluga kablovske televizije dostupna je u većim gradovima u Srbiji, a kablovskog interneta u preko 90% Beograda i delovima Požarevca, Šapca, Valjeva, Novog Sada, Sombora, Kikinde, Kragujevca, Kraljeva, Čačka, Niša i Leskovca.

Krajem 2004. godine bilo je 520.000 korisnika kablovske televizije i 6.000 korisnika kablovskog interneta (Ministarstvo za kapitalne investicije, 2004). Potencijalno tržište kablovskih usluga procenjuje se na dva miliona korisnika.

Mobilne telekomunikacione mreže. U mobilnoj telefoniji postoje dve mobilne telekomunikacione mreže i dva operatora: Preduzeće za mobilne telekomunikacije BK-PTT d.o.o. (Mobtel) i Mobilna telefo-

nija Srbije – Preduzeće za telekomunikacije „Telekom Srbija“ a.d. (MTS).

Kompanija Mobtel osnovana je 1994. godine, kao zajedničko preduzeće BK trejda iz Moskve i Javnog preduzeća PTT „Srbija“ iz Beograda. Vlasništvo Mobtela je sporno, a podaci Mobtela su: 51% BK, 49% JP-PTT. Prvi razgovori mobilnim telefonom u Srbiji obavljeni su 1994. godine na tadašnjoj analognoj NMT mreži. Oktobra 1996. godine Mobtel je, pored ove, uveo i digitalnu 063 GSM mrežu, a 2003. godine i GPRS mrežu, 2,5 generaciju mobilne telefonije.

U avgustu 1998. godine zvanično je počela sa radom Mobilna telefonija Srbije. Većinski vlasnik MTS-a je JP-PTT sa udelom od 87%. Ostalih 13% pripada Mobtelu, koje je dobio kao naknadu za narušavanja monopola na mobilnu telekomunikacionu mrežu pojavljivanjem druge mobilne mreže.

Telekomunikaciona mreža MTS-a pokriva preko 90% teritorije Srbije i 24% Kosova. Mobtel pokriva 88% teritorije Srbije i 40% Kosova i Metohije.

Broj korisnika mobilne telefonije iznosi 3.500.000, 40% ukupnog broja stanovništva, čime je uveliko otvoren prostor za novog operatora. GPRS koristi oko 2% mobilnih korisnika, a do kraja 2007. očekivano je 7% (Ministarstvo za kapitalne investicije 2004).

Za kraj 2007, nacrtom strategije za razvoj telekomunikacija u Srbiji Ministarstva za kapitalne investicije (Ministarstvo za kapitalne investicije 2004), postavljeni su sledeći ciljevi:

- penetracija telefonskih priključaka – 45%,
- stepen digitalizacije – 100%,
- procenat dvojnika – 5%,
- penetracija internet korisnika – 30%,
- penetracija širokopolasnih (*broadband*) usluga – 3%.

Potrebne investicije za telekomunikacioni sektor koje je predviđela radna grupa koja je pisala nacrt strategije za razvoj telekomunikacija jesu sledeće:

- u fiksnu telekomunikacionu mrežu treba investirati oko 1,05 milijardi evra do kraja 2005. da bi došlo do pada postotka

dvojnika na 5% i da bi se ostvarila penetracija korisnika širokopojasnog interneta 3% do kraja 2007;

- u mobilne telekomunikacije oko 793 miliona evra za GPRS, RG, MTS;
- u KDS oko 185 miliona evra da bi se konačno došlo do broja korisnika oko 1.200 krajem 2007. godine;
- u internet oko 70 miliona evra, tu već funkcioniše tržište; planirana penetracija oko 30% na kraju 2007;
- u funkcionalne sisteme oko 140 miliona evra, i
- u državne organe oko 155 miliona evra.

Kada se govori o investicijama, ne misli se na investicije države već pre svega investicije privatnog sektora, i stranog i domaćeg, pri čemu posebno treba podržati ulaganje domaćeg sektora omogućavanjem povoljnih kredita.

Kako smo kao glavni razlog nerazvijenog informacionog društva u Srbiji naveli lošu infrastrukturu, a koja je opet posledica neliberalizovanog telekomunikacionog tržišta, ubrzani razvoj informacionog društva u Srbiji možemo očekivati već od kraja 2005. godine, a posebno tokom 2006. Restrukturiranje JP-PTT, kraj Telekomovog monopola i početak rada Agencije za telekomunikacije označiće početak liberalizacije tržišta. Na uređenom telekomunikacionom tržištu, definisanjem jasnih i javnih pravila poslovanja, država će učiniti dovoljno za početak delovanja privatnog sektora. Tako će na privatnom sektoru biti razvoj telekomunikacionih infrastruktura, a on se neće voditi političkim interesima, već pre svega tržišnim.

Pojava novih fiksnih i mobilnih operatora na tržištu učiniće neminovno – niže cene, kvalitetnije i raznovrsnije usluge. Primera radi, u Hrvatskoj je juna 2005. počeo sa radom drugi fiksni operator H1 i neposredna posledica toga bio je 20% prosečno niži iznos mesečnog telefonskog računa.²⁰ Ipak, nakon liberalizacije telekomunikacionog tržišta u zemljama Evropske unije operatori koji su imali monopol ostali su dominantni na tržištu. Pretpostavlja se da će slična situacija biti i sa Telekomom.

Najjača firma telekomunikacionih usluga u Srbiji je JP-PTT. Njeno restrukturiranje podrazumeva podelu na više firmi, a ona poseđuje sledeće:

²⁰ Izvor <http://www.mobil.hr>

- o Pošte Srbije (poštanski i brzi kurirski servisi, mreža za isporuku na teritoriji Srbije);
- o poslovnice za krajnje korisnike koje pokrivaju skoro celu teritoriju Srbije (1000 poštanskih filijala);
- o Telekom Srbije (usluge fiksne telefonije);
- o Mobtel i MTS (usluge mobilne telefonije);
- o PostNet (najrazvijenija privatna korporativna mreža, koja povezuje 400 poštanskih filijala);
- o PTTNet (veliki maloprodajni provajder interneta sa 130.000 korisnika, koji deli opremu i osoblje sa PostNetom);
- o KDS (drugi najveći operator kablovske TV i interneta);
- o CEPP – Centar za elektronsko poslovanje Pošte (prvi i jedini integrisani logistički servis, centar za odnose sa klijentima, centar za pozive, telo za izdavanje sertifikata, centar za procesiranje isplata – engl. *payments gateway* – i organizacija za poslovne usluge) (Maruceli, 2004).

Svakako najveću korist od nastupajućih promena imaće krajnji korisnici – brzina, kvalitet, sigurnost i niske cene karakterisaće informaciono-komunikacione usluge.

5. Programi razvoja informacionog društva

Razvoj informacionog društva u Srbiji do 2000. godine

Prilike u Srbiji pedesetih godina XX veka znatno su se razlikovale od onih u zemljama sa tržišnom ekonomijom, tj. zemljama kapitalističkog uređenja. Budući da su privredna dobra bila isključivo u državnom i društvenom vlasništvu, pojava i razvoj nove vrste ekonomije servisnog karaktera zavisila je isključivo od zainteresovanosti države, tj. političke volje. Kako je kod nas tekla implementacija informacionih tehnologija, videćemo na sledećim primerima.

Prve baze podataka tj. automatske obrade podataka počele su 1955. godine u Saveznom, Republičkom i Gradskom zavodu za statistiku. Prvi registar stanovništva Beograda uveden je 1957. godine. Sedamdesetih godina, Beograd je imao jedan od tada najrazvijenijih informacionih sistema koji je obuhvatao registar stanovništva, evidenciju vojnih obveznika, katastar, zemljišne knjige, registar ulica, biračke spiskove. Krajem sedamdesetih godina, svi ovi podaci počeli su da se reorganizuju u baze podataka. Beograd je tada dobio relacionu bazu

podataka o građanima, a 1982. godine i prvu bazu matičnih knjiga u opštini Savski Venac.

Razvoj informacionog sistema Beograda je generisao aktivnosti na uvođenju jedinstvenog matičnog broja građana, objedinjene naplate komunalnih usluga, obrazovanje Službe za informisanje građana, aktivnosti na pojednostavljivanju procedura u ostvarivanju prava i dužnosti građana pred organima uprave i slične aktivnosti. Predlog Zakona o matičnom broju građana je usvojen 1976. i tako su stvoreni uslovi za povezivanje pojedinih podataka o građanima i smanjena potreba da se na više mesta prikupljaju isti podaci.

Savezni zavod za informatiku SFRJ je od 1973. godine razvijao računarsku mrežu federacije, mrežu za prenos podataka i komuniciranje zaposlenih u saveznim organima. Po projektu integralnog informacionog sistema federacije, koji je usvojen 1995. godine, organizovani su računarska mreža federacije, zajedničke baze podataka, telekomunikaciona infrastruktura za komuniciranje, srednjoročni program razvoja i dr. Do 2000. godine uvedeno je oko 100 baza podataka i aplikacija, kao što su: dokumenti Savezne vlade, zaključci Savezne vlade, imovina federacije, savezni propisi, carinski postupak, devizni prekršaji, sudska praksa Saveznog suda, standardi JUS i ISO, patentni, kancelarijsko poslovanje, statističke evidencije, preleti vazduhoplova i dr. (Marković, 2003).

Krajem osamdesetih i devedesetih godina, ekonomska situacija u zemlji se znatno pogoršava, a razvoj i uvođenje informacionih sistema gotovo zaustavlja.

Razvoj informacionog društva u Srbiji od 2000. godine

Političkim promenama 2000. godine započele su paralelno dve tranzicije srpskog društva – iz autokratskog u demokratsko i iz industrijskog u informaciono. Koliko god loše bilo to što su nas, u smislu praćenja savremenih razvoja, mimoišle baš devedesete godine XX veka, postajući, ulaskom u novi milenijum, otvoreniji prema svetu i sa željom za pristupanje Evropskoj uniji, dobili smo priliku da gotovo paralelno sa inicijativama za razvoj informacionog društva u Evropskoj uniji (i na indirektan način kao deo njih) pokrenemo i razvoj informacionog društva u Srbiji.

Inicijative Evropske unije za razvoj informacionog društva i WSIS. Primena informaciono-komunikacionih tehnologija od devedesetih godina postaje ključni faktor ekonomskog rasta i povećanja zaposlenosti. Prelaz na e-ekonomiju u Evropskoj uniji je zbog jake tradicionalne

industrijske ekonomije tekao znatno sporije nego u Americi. Stoga je 8. decembra 1999. godine Evropska komisija lansirala *Inicijativu eEvropa*: informaciono društvo za sve, čiji su ciljevi jeftiniji, brži i bezbedniji internet, stimulisanje upotrebe interneta i investiranje u ljude i znanje (obezbediti da svi Evropljani imaju potrebna znanja za upotrebu ove tehnologije). Na veću održanom 23–24. marta 2000. godine u Lisabonu, Evropska unija definisala je strategiju razvoja *Inicijative eEvropa*²¹ a 19–20. juna i *Akcionni plan eEvropa2002*,²² kojima bi se ne samo očuvao ekonomski nivo razvoja Evrope u novim uslovima nego i suštinskim promenama u oblasti zakonodavstva, regulative, standardizacije, obrazovanja, socijalne politike i privrede obezbedilo da „...do 2010. postane u svetu najkonkurentnija i najdinamičnija ekonomija, koja se zasniva na znanju, sa usavršenim modelom zapošljavanja i povećanom socijalnom kohezijom“.

Januara 2003. godine, Savet ministara Evropske unije usvojio je *Akcionni plan eEvropa 2005*,²³ čiji je cilj da Evropa do kraja 2005. ima moderne javne servise i povoljno okruženje za dinamičan razvoj elektronskog poslovanja, kojima će se pristupati brzim i bezbednim internetom po pristupačnim cenama.

Promene u stupnju razvoja informacionog društva u Evropskoj uniji, završetak Inicijative eEvropa2005²⁴ i revizija Lisabonske strategije²⁵ stvorile su potrebu za novom inicijativom. Zato je Evropska komisija 1. juna 2005. usvojila *Inicijativu i2010: Evropsko informaciono*

21 Communication on a Commission Initiative for the Special European Council of Lisbon (2000). Preuzeto sa

http://europa.eu.int/information_society/eeurope/2002/news_library/pdf_files/english.pdf

22 Commission of the European Communities (2000). *eEurope 2002, An Information Society for All, Action Plan*. Brussels. Preuzeto sa

http://europa.eu.int/information_society/eeurope/2002/action_plan/pdf/actionplan_en.pdf

23 Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (2002).

eEurope 2005, An Information Society for All, Action Plan. Brussels. Preuzeto sa http://europa.eu.int/information_society/eeurope/2002/news_library/documents/eeurope2005/eeurope2005_en.pdf

24 Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (2004). *eEurope 2005: An Update*. Brussels. Preuzeto sa

http://europa.eu.int/information_society/eeurope/i2010/docs/com_eeurope_en.doc

25 Kok, W. (2004). *Report from the High Level Group: Facing the Challenge – The Lisbon strategy for growth and employment*. Preuzeto sa

http://europa.eu.int/growthandjobs/pdf/kok_report_en.pdf

društvo.²⁶ Cilj Inicijative je ubrzan ekonomski rast i povećana zaposlenost u industriji informacionog društva i medija, a prioriteti:

- o stvoriti otvoreno i konkurentno tržište servisa informacionog društva i medija u EU,
- o povećati investicije Evropske unije u istraživanje informaciono-komunikacionih tehnologija za 80%,
- o promovisati Evropsko informaciono društvo u koje su uključene sve društvene kategorije.

Kako bi naglasili važnost globalne tranzicije ka informacionom društvu, u vreme kada se nakon industrijske podele na razvijene zemlje, zemlje u razvoju i nerazvijene zemlje pravi nova informaciona/digitalna podela, UN i ITU (International Telecommunication Union) organizovali su Svetski samit o informacionom društvu (WSIS). Prva faza samita održana je 2003. godine u Ženevi. Predstavnici 176 država usvojili su *Deklaraciju o principima*²⁷ i *Akcionni plan*.²⁸ U njima su predstavljeni ciljevi kojima bi vlade u svetu trebalo da teže u nastojanju da koristi od informaciono-komunikacionih tehnologija prošire na čitavo čovečanstvo. Glavni cilj je da do 2015. godine polovina ljudi u svetu ima pristup nekoj formi elektronskih medija i da sve škole i javne ustanove u zemljama u razvoju imaju pristup internetu. Druga faza samita zakazana je za novembar 2005. u Tunisu.

Inicijative za razvoj informacionog društva u Srbiji. Interesovanje za razvoj informacionog društva u Srbiji 2000. bilo je veliko. Još iste godine, Vlada Republike Srbije osniva Agenciju za razvoj informatike i interneta. Kako je Inicijativa eEvropa namenjena isključivo članicama Evropske unije, a Srbija ima ambicija da postane članica EU i harmonizuje sve svoje zakone sa evropskim, bilo je poželjno napraviti sličnu inicijativu koja će voditi ka istom cilju. Tako je Srbija inicirala regionalnu saradnju u okviru programa *eSEE – Elektronska Jugoistočna*

26 Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions (2005). *i2010 – a European Information Society for Growth and Employment*. Brussels. Preuzeto sa

http://europa.eu.int/information_society/eeurope/i2010/docs/communications/com_229_i2010_310505_fv_en.doc

27 WSIS (2003). *Declaration of Principles: Building the Information Society: a global challenge in the new Millennium*. Geneva. Preuzeto sa

http://www.itu.int/dms_pub/itu-s/md/03/wsis/doc/S03-WSIS-DOC-0004!!PDF-E.pdf

28 WSIS (2003). *Plan of Action*. Geneva. Preuzeto sa

http://www.itu.int/dms_pub/itu-s/md/03/wsis/doc/S03-WSIS-DOC-0005!!PDF-E.pdf

Evropa Pakta za stabilnost. Inicijativa je pokrenuta oktobra 2000. Jula 2002. godine u Ljubljani održan je prvi sastanak na nivou ministara i tada dogovoreni *sporazum svih zemalja Balkana potpisan je u oktobru 2002. u Beogradu*. Sporazum je, *Agendom za razvoj informacionog društva u Jugoistočnoj Evropi*,²⁹ definisao obaveze koje su države članice morale da ispune do 2003, i to:

- *usvajanje nacionalne politike i strategije za razvoj informacionog društva,*
- *usvajanje i primena zakonskog okvira za informaciono društvo u skladu sa Acquis Communautaire Evropske unije,*
- *uspostavljanje regionalne saradnje i državnih mehanizama za sprovođenje,*
- *promocija informacionog društva kao put ka održivom razvoju.*

Budući da su postavljeni rokovi za neke zadatke bili preambiciozni, na regionalnoj konferenciji na nivou ministara od 30. juna do 1. jula 2005. u Solunu³⁰ definisani su novi rokovi:

1. Usvajanje nacionalne strategije za razvoj informacionog društva – decembar 2005.
2. Osnivanje nacionalnog tela za razvoj informacionog društva – mart 2006.
3. Zakonski okvir za e-potpis – mart 2006.
4. Zakonski okvir za e-trgovinu – mart 2006.
5. Zakon o sajberkriminalu – jun 2006.
6. Zakon o telekomunikacijama – jun 2006.
7. Zakon o zaštiti ličnih podataka – jun 2006.

Učesnici konferencije su se dogovorili da Radna grupa Inicijative eSEE do sledeće konferencije napiše predlog eSEE Agende+ koja će biti prilagođena ciljevima Inicijative i2010 i dokumentima WSIS. Takođe, sve zemlje Zapadnog Balkana, Grčka i Rumunija potpisale su sporazum o Inicijativi za širokopojasni pristup internetu (*broadband*) u Jugoistočnoj Evropi – bSEE. Cilj Inicijative je da se razvije jedinstveno tržište sa širokopojasnim pristupom internetu, koje je tesno povezano sa evropskim i globalnim, te da se, realizovanjem programa

29 Stability Pact – eSEEurope Initiative (2002). *eSEEurope Agenda for the Development of the Information Society*. Belgrade

<http://www.eseeuropeconference.org/agenda.pdf>

30 e-SEE Working Group (2005). *Progress Report*. Thessalonici

<http://www.stabilitypact.org/rt/eSEE%20Progress%20Report%20May%202005.pdf>

koji integrišu tehnologiju i industriju, ojačaju ekonomske veze između zemalja Jugoistočne Evrope.

Stepen razvoja informacionog društva

Kako bismo na osnovu iznetog mogli da ocenimo dosadašnje napore naše zemlje u razvoju informacionog društva, pogledajmo sledeću tabelu, u kojoj je prikazan trenutni pravni okvir za razvoj informacionog društva.

<i>Nacionalna strategija za razvoj informacionog društva</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Objavljen je nacrt, a usvajanje strategije planirano je za januar 2006. – Potpisana je eSEE Agenda oktobra 2002, kojom smo se obavezali da ćemo do 2003. usvojiti strategiju, a potom, izmenom rokova, do decembra 2005.
<i>Nacionalna politika informacionog društva</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Nije usvojena; prvi predlog napisan februara 2003. (Zavod za informatiku i Internet), drugi marta 2004. (Sektor za informaciono društvo Ministarstva nauke i zaštite životne sredine). – Potpisana eSEE Agenda oktobra 2002, kojom smo se obavezali da ćemo do 2003. usvojiti strategiju, a potom, izmenom rokova, do decembra 2005.
<i>Nacionalno telo za razvoj informacionog društva</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Nije osnovano. – Formiranje nakon usvajanja nacionalne strategije i politike informacionog društva.
<i>Strategija za razvoj telekomunikacija</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Nije usvojena, napisana avgusta 2004.
<i>Agencija za telekomunikacije</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Osnovana maja 2005, kada Skupština Srbije usvaja Vladin predlog članova Upravnog odbora Agencije.
<i>Zakon o telekomunikacijama</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Usvojen jula 2003. – Stupio na snagu osnivanjem Agencije za telekomunikacije.
<i>Zakon o sajberkriminalu</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Nije usvojen. – Napisan novembra 2002. (ekspertski tim Saveta za državnu upravu Vlade Republike Srbije i UNDP).
<i>Zakon o zaštiti ličnih podataka</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Usvojen 1998. na saveznom nivou. – Budući da republički zakon nije donesen, primenjuje se savezni.
<i>Krivični zakon Republike Srbije</i>	<ul style="list-style-type: none"> – Aprila 2003. izmenama i dopunama Zakona uključena krivična dela protiv bezbednosti računarskih podataka, a septembra 2005. izmenama i dopunama uključen i sajberkriminal.

<i>Konvencija o sajber kriminalu Saveta Evrope</i>	– Potpisana aprila 2005. godine.
<i>Zakon o radiodifuziji</i>	– Usvojen jula 2002. godine.

Stepen razvoja informacionog društva u Srbiji ocenićemo i pregledom stanja njegovih najvažnijih segmenata, čiji je opšti razvoj uslovljen upotrebom informacionih tehnologija.

E-uprava. Elektronizacija državne uprave podrazumeva velike investicije, i to je jedan od najvažnijih razloga za sporu reformu državne uprave. Od 2000. godine postoje planovi za formiranje baze podataka o građanima, pravnim licima i prostornim jedinicama na teritoriji Srbije koji su od značaja za rad državnih organa na svim nivoima. Bazu bi činili integrisani podaci MUP Srbije, Republičkog zavoda za statistiku i Republičkog geodetskog zavoda. Osnovu za upotrebu zajedničke baze podataka, razmenu elektronskih dokumenata i druge korisničke informacione servise na teritoriji Srbije bez Kosova čini formiranje zajedničke računarske mreže državnih organa na svim nivoima. Projekat je delimično realizovan, uspostavljanjem glavnog komunikacionog čvora mreže u Beogradu, a planira se povezivanje dislociranih republičkih organa u glavnom gradu, proširivanje optičkih kapaciteta prema Telekomu, odgovarajuće proširenje komunikacione opreme u glavnom komunikacionom čvoru mreže, uključujući proširenje kapaciteta i modernizaciju telefonskih centrala u republičkim organima. Predviđen je i razvoj mrežne infrastrukture do makroregionalnih i okružnih centara, kao i uvođenje standardnih mrežnih servisa. U okviru projekta posebno je razrađen mehanizam zaštite i ovlašćenja za pristup informacijama (Marković, 2003).

Po planovima MUP Srbije, građani će tokom 2006. godine dobiti nova lična dokumenta, bazirana na tehnologiji višeprimenljivih „*smart*“ kartica, na kojima će se nalaziti svi lični podaci građana. Kada građani, za ličnu kartu, predaju izvod iz matične knjige rođenih i izvod iz državljanstva, ta dokumenta će ući u sistem i više neće biti potrebno predavati ih ikada ponovo. Jednom uzeta fotografija, kao i potpis i otisak prsta takođe su u sistemu i biće korišćeni i za druga dokumenta. Građani će u roku od tri dana od dana podnošenja zahteva dobiti tražena dokumenta, koja će im biti dostavljena na adresu koju oni navedu.

Reforma lokalne uprave i uvođenje informacionih sistema odvija se nesistematizovano. Neke opštine, npr. Novi Beograd, Zvezdara, Čukarica, Indija, samoinicijativno su uvele informacione sisteme kojima su građanima obezbedile odgovarajuće servise. Ukupno 60 opština

u Srbiji izdaje izvode iz matičnih knjiga rođenih i državljana po prijemu zahteva na internetu.

E-bankarstvo. Reformom bankarskog sistema 2003. godine platni promet ZOP-a (Zavod za obračun i plaćanje), koji je do tada vršio transakcije između kompanija, prelazi na banke. Transakcije počinju da se odvijaju direktno između banaka. Elektronske usluge, kao što su izvod stanja i poreski izveštaji, i bankama i njihovim klijentima štede vreme i smanjuju troškove. Sa novim rešenjem, u svakom momentu klijenti mogu imati tačnu informaciju o stanju i prometu na svim svojim računima. To im omogućava bolji raspored sredstava i ažurnije izmirivanje obaveza. Detaljne spiskove dnevnih novčanih transfera banke distribuiraju klijentima imejlom i/ili je uvid u stanje omogućen na veb stranama banke. Banke koje nude usluge elektronskog transfera novca koriste digitalne sertifikate na *smart* karticama ili CD-ovima koje su potpisale same banke ili njihovi izvođači, čime se obezbeđuje identifikacija klijenata.

E-zdravstvo. Ne postoji nacionalni program za implementaciju e-zdravstva. RCUB od 1998. godine radi na projektu EUROMED – kreiranje baza podataka pacijenata na Univerzitetnoj dečjoj klinici. O svakom pacijentu postoje elektronski kartoni (dosijei), koje čine razni tekstualni fajlovi (lični podaci pacijenta, dijagnoze, komentari lekara i sl.) i multimedijalni (rendgenski snimci, ultrazvuk i sl.).

E-poslovanje. Neverovatna brzina ponovnog uvođenja kreditnih kartica (nakon više od 10 godina) otvorila je brojne mogućnosti za razvoj e-trgovine i to posebno oblika B2C (*business to customer*). Iako postoje mnogi uspešni primeri o obavljenoj trgovini na internetu, količina obrta novca i broj klijenata je neuporedivo manji od one u klasičnoj trgovini. Posebno je slabo zastupljeno poslovanje B2B (*business to business*), obavljanje transakcija između dveju firmi.

E-obrazovanje. Korišćenje informaciono-komunikacionih tehnologija u formalnoj nastavi retka je pojava i ona i u ovom slučaju zavisi od eventualne inicijative i entuzijazma pojedinaca. Većina fakulteta i srednjih škola opremljena je računarskim kabinetom sa pristupom internetu, s tim što ih najviše, ili gotovo jedino, koriste nastavnici informatike i srednjoškolci i studenti u nastavi informatike. Većina fakulteta ima veb prezentacije, i na nekima se, pored servisnih informacija, može pronaći i stručna literatura.

Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine finansijski je obezbedilo pristup brojnim elektronskim bazama naučno-istraživačkih časopisa (preko 13500) preko Akademske mreže.

Centar za proučavanje informacionih tehnologija (CePIT) Beogradske otvorene škole (BOŠ) već nekoliko godina izvodi projekat *Onlajn škole* i dosada je realizovao 12 kurseva kurseva metodologijom e-obrazovanja.

6. Literatura

- Antonić S. (2000). Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak. U: M. Lazić (prir.). *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Antonić, S. (2004). Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije. U: A. Milić (prir.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*. Beograd: ISIFF.
- Antonić, S. (2003). Modernizacija u Srbiji. *Nova srpska politička misao*. Preuzeto sa <http://www.nspm.org.yu/clanci%20sl%20antonio%20modernizacija.htm>
- Bačević, J. Lj. (n.d.). *Razvoj Interneta u Srbiji*. Preuzeto sa http://soemz.euv-frankfurt-o.de/media-see/newmedia/main/articles/pdf/l_bacevic.pdf
- Bal, F. (1997). *Moć medija*. Beograd: Clio.
- Bell, D. (1973). *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Bolčić, S. i Milić, A. (prir.) (2002). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: ISIFF.
- Đurić, V. (1975). *Inovacije u društvu*. Niš: Gradina.
- Eisenstadt, S. N. (prir.), (1973). *Tradition, change, and modernity*. New York: Wiley.
- Fidler, R. (2004). *Mediamorphosis*. Beograd: Clio.
- Golčevski, N. i Milovanović, G. (prir.), (2004). *Globalni građani*. Beograd: BOŠ.
- Golčevski, N. i Milovanović, G. (prir.), (2004). *Perspektive umrežavanja*. Beograd: BOŠ.
- Gredelj, S. (1994). Dominante vrednosne orijentacije. U: M. Lazić (prir.). *Razaranje društva – Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Hantington, S. (1998). *Sukob civilizacija*. Podgorica: CID.

- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences*. Thousand Oaks CA: Sage Publications.
- Hundley, R. O., Anderson, R. H., Bikson, T. K., Dewar, J. A., Green, J., Libicki, M. and Neu, C. R. (2000). Proceedings of an International Conference. *The Global Course of the Information Revolution: Political, Economic and Social Consequences*.
- Hundley, R. O., Anderson, R. H., Bikson, T. K., Neu, C. R. (2003). *The Global Course of the Information Revolution: Recurring Themes and Regional Variations*. Preuzeto sa <http://www.rand.org/publications/MR/MR1680/index.html>
- Istorija pošte. Preuzeto sa <http://www.posta.co.yu/onama/istorijaposte.asp>
- Jovanović, Z., Gajin, S., Bukvić, M., Vuletić, P., Vulović, Đ. (2004). *The Optical NREN of Serbia and Montenegro – New Solutions in Infrastructure and Monitoring*. Preuzeto sa <http://www.terena.nl/library/tnc2004-proceedings/papers/jovanovic.pdf>
- Kok, W. (2004). *Report from the High Level Group: Facing the Challenge – The Lisbon strategy for growth and employment*. Preuzeto sa http://europa.eu.int/growthandjobs/pdf/kok_report_en.pdf
- Kuvačić, I. (1988). Pristupi u proučavanju društvene strukture socijalizma. *Revija za sociologiju*, 1–2.
- Kuzmanović, B. (1994). Autoritarnost. U: M. Lazić (prir.). *Razaranje društva – Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić M, (2000). Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva. U: Lazić, M. (prir.). *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (prir.) (2000). *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lenski, G. (1966). *Power and Prestige*. New York: Mc Graw-Hill.
- Maitland, C (1998). Global Diffusion of Interactive Networks. The Impact of Culture. U: C. Ess i F. Sudweeks (prir.) Proceedings Cultural Attitudes Towards Communication and Technology. Sidney: University of Sidney.
- Marković, N. (2003). E-potencijali Srbije. *E-volucija, 1*. Preuzeto sa <http://www.bos.org.yu/cepit/evolucija/html/1/TEMA2/e-potencijali.htm>

- Maruzzelli, G. (2004). *Investiranje u sektor Interneta i informacionih tehnologija u Srbiji: izazovi i mogućnosti*. Preuzeto sa http://www.b92.net/download/NEW_Internet_in_Serbia_public_report_01%20srpski%20FINAL.doc
- Mihailović, K. (1981). *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*. Beograd: Ekonomika.
- Mijatović, B. (1996). Osnovni pogledi naprednjaka i radikala tokom 80-ih godina XIX veka. *Srpska politička misao*, god. III, br. 1–4, str. 241–259.
- Milovanović, G. (2004). Individua u globalnom informacionom društvu. U: N. Golčevski i G. Milovanović (prir.). *Globalni građani*. Beograd: BOŠ.
- Milovanović, G. (2003). Internet i globalizacija: zavojite staze ka informatičkom društvu. *Aspekti globalizacije*. Beograd: BOŠ i Dosije.
- Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine (2005). *Nacrt nacionalne strategije informacionog društva*. Preuzeto sa http://www.undp.org.yu/tareas/ict4d/Strategija%20ID%20-%20nacrt1-%20srpski_cir.doc
- Ministarstvo za kapitalne investicije (2004). *Nacrt strategije za razvoj telekomunikacija u Srbiji do 2007*. Preuzeto sa http://www.mki.sr.gov.yu/dokumenta/NACRT_STRATEGIJE_26avgust.pdf
- Ministry of Economic Affairs, the Netherlands (2004). *Ten ICT-breakthroughs for reaching Lisbon goals*. The Hague: Commission of the European Communities. Preuzeto sa http://europa.eu.int/information_society/eeurope/i2010/docs/rethinking_the_european_ict_agenda.pdf
- Morgan, L. (1877). *Ancient Societies*. Preuzeto sa <http://www.marxist.org/reference/archive/morgan-lewis/index.htm>
- Norris, P. (2001). Digital Divide. *Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*. Cambridge University Press.
- Pantić, D. (2003). Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisanja u Srbiji. *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka i Fridrich Ebert Stiftung.
- Parsons, T. (1987). *Društva*. Zagreb: August Cesarec.
- Pavlović, S. (2004). *Istorija Balkana 1804–1945*. Beograd: Clio.

- Popov, Č. i Đorđević, D. (prir.) (1994). *Istorija srpskog naroda: Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878–1918*, tom I, knjiga 6. Beograd: SKZ.
- Radojković, M. i Stojković, B. (2004). *Informaciono-komunikacioni sistemi*. Beograd: Clio.
- Rogers, E. (1962). *Diffusion of Innovations*. New York: The Free Press.
- Steward, J. (1972). *Theory of culture change: the methodology of multilinear evolution*. Chicago: Univ. of Illinois Press.
- Surčulija, J. (2004). *Evropski pravni okvir za elektronske komunikacije*. Beograd: Centar za razvoj interneta.
- Taylor, P. J. (1993). *Political Geography*. London: Longman.
- Terterov, M. (prir.), (2004). *Doing business with Serbia & Montenegro*. London: GMB Publishing.
- Vidas-Bubanja, M. (2005). *Mere praktične politike za informaciono društvo*. Preuzeto sa <http://www.bos.org.yu/cepit/idrustvo/mpp/>
- White, L. (1949). *The Science of Culture: A study of man and civilization*. Farrar, Straus and Giroux.
- Winston, B. (1998). *Media Technology and Society, A History From the Telegraph to the Internet*. Routledge.
- Zavod za statistiku Republike Srbije (2002). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji*. Preuzeto sa <http://www.statserb.sr.gov.yu/Ter/pop.htm>

Abstract

The paper presents an analyses of the basic preconditions and further trends in the development of information society in Serbia. First part of the article contains the short overview of debates about relations between technology and society, i.e. relevant social phenomena. Basic views of the most prominent actors in these debates (that are almost as old as the concept of technological and social modernization) express in great extent their belonging to different schools of thinking, usually formed on the basis of general theoretical or even ideological approaches to the society. The most significant dichotomy between existing theories in this field is established between technological determinism and social constructivism. Special attention has been paid to the analyses of the fundamental concepts of the widely accepted models of new technologies' penetration and acceptance in different societies, and the expansion of ICT in contemporary world is considered within the context of economic, socio-cultural and political factors, with

which this phenomenon established intensive interaction at the very beginning. The attempt to estimate importance of each group of mentioned factors in different phases of ICT expansion is also made.

The analyses of the social preconditions for the development of information society in Serbia is based on the comparative analysis of views on Serbian post-communist society expressed in Collection of Essays „Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima“ („The Marching of Cancer: Serbia in the processes of transformation“) by Mladen Lazic and Slobodan Antonic, as prominent representatives of significantly different theoretical approaches to social issues – structuralism and critical realism. Estimation of the influence of information society development on general development of Serbian society within the context of models and recommendations developed on the Conference of RAND Corporation, held in 1999, is also given.

In next chapter the genesis of dominant social values orientations in Serbia is analyzed, with the main stress on patterns of acceptance of previous scientific and technological revolutions and their achievements, in modern Serbian history. That historical period is marked by four waves of modernization, predominantly stronger at technological field than in sphere of social values. Overview of empirical researches of dominant social values orientations in Serbia during the last decade of XX and first decade of XXI century provides the insight in contemporary presence, strength and basis of ideological tendencies typical for Serbian society during last two centuries, especially in the field of approach towards new technologies and concepts. Actual state of the fourth, current process of modernization in Serbia is discussed through the level of telecommunications infrastructure development that is elementary condition for economic development of the country. Short-term goals for their development that anticipate faster Information Society Development are also presented.

In the final chapter the beginnings and development of informational systems in Serbia are presented. Since 2000, the year of turning point, information society development in Serbia is the part of wider processes of transition from Industrial towards Information Society. In comparative prospective of initiatives in European Union and South Eastern Europe, the level of Information Society Development in Serbia is assessed through adequacy of the legal framework that represents political consciousness and will, as well as through overview of the most important segments of Information Society current state: e-Governance, e-Learning, e-Health, e-Business, e-Banking.

Key words: information society, internet, technological diffusion, development, telecommunication infrastructure, technological determinism, social construction of technology, social values orientations, social structures and actors, elites.

KORISNICI I NEKORISNICI INTERNETA: SOCIODEMOGRAFSKA SLIKA, ODLIKE I STRUKTURA UPOTREBE INTERNETA

Milina Petrović,¹ Nenad Golčevski i Goran Milovanović
*Centar za proučavanje informacionih tehnologija,
Beogradska otvorena škola*

Apstrakt

Rad je prikaz osnovnih nalaza empirijske studije o korisnicima i nekorisnicima interneta u Srbiji koju je CePIT sproveo 2005. godine. Osnovni cilj ove studije bio je da ukaže na glavne razlike između korisnika i nekorisnika interneta, kako u sociodemografskom smislu, tako i s obzirom na razloge zbog kojih neko ne koristi internet. Drugi, ništa manje značajan cilj bilo je prikazivanje osnovnih trendova u upotrebi interneta. Na samom početku rada iznet je širi teorijski okvir na osnovu koga se može tumačiti prihvatanje tehnologija. Ovaj okvir obuhvatio je razmatranje i poređenje tri dominantne teorije: TRA – *teoriju opravdanog ponašanja*, TAM – *model prihvatanja tehnologije* i TPB – *teoriju planiranog ponašanja* (Ajzen, 2001; Davis, Bagozzi, Warshaw, 1989).

Instrument primenjen u ovom istraživanju je dopuna verzija instrumenta korišćenog u prethodnim CePIT-ovim studijama (Milovanović, Bakić, Golčevski, 2002; Golčevski, Milovanović, 2004, Golčevski, Milovanović, Petrović, Sitarski, 2005). Ispitivanje je realizovano na slučajnom kvotnom uzorku koga je sačinjavalo 1545 ispitanika iz 26 gradova Srbije, od kojih su polovina bili korisnici, a polovina nekorisnici interneta.

S obzirom na upotrebu interneta, može se konstatovati da u Srbiji postoji digitalna podela po četiri sociodemografske varijable: *pol* (među korisnicima je više muškaraca nego žena), *uzrast* (među korisnicima je najviše onih do 45 godina starosti), *obrazovanje* (korisnici interneta su u proseku višeg obrazovnog statusa) i procena *ekonomskog statusa* (nekorisnici interneta u proseku su nižeg ekonomskog statusa).

Osnovni razlozi koje ispitanici koji ne koriste internet navode za takvo svoje ponašanje tiču se odsustva računara, nedostataka potrebnih znanja, vremena i finansijskih sredstava. Većina nekorisnika pokazuje nameru da u budućnosti počne da koristi internet. Izuzetak su od ovakve tendencije jedino

1 Autor za korespondenciju je Milina Petrović, e-mail: milinapetrovic@bos.org.yu

ispitanici stariji od 45 godina, među kojima čak 27% navodi da ih internet ne interesuje, a 56% ne namerava da počne da koristi internet.

Najčešći način povezivanja na internet u Srbiji je putem *dial-up* modema, a internetu se najčešće pristupa od kuće. U proteklih 18 meseci beleži se priraštaj novih korisnika od 21%. Oko 30% korisnika na internetu provodi više od 6h nedeljno što je uporedivo sa nalazima iz pojedinih evropskih studija (Eurobarometer, 2000).

S obzirom na frekventnost obavljanja određenih aktivnosti na mreži, postoji trend da su muškarci aktivniji u nizu onlajn aktivnosti koje se odnose na sferu zabave, dok žene češće upotrebljavaju internet u profesionalne odnosno školske svrhe. Uzrasne razlike takođe su izražene kako s obzirom na onlajn aktivnosti, tako i s obzirom na sadržaje koji se najčešće pretražuju.

Ključne reči: digitalna podela, intenzitet upotrebe, korisnici interneta, model prihvatanja tehnologije, nekorisnici interneta, onlajn aktivnosti, onlajn sadržaji, struktura upotrebe interneta, pristup internetu, teorija planiranog ponašanja, teorija opravdanog ponašanja.

1. Uvod

Istraživači i teoretičari koji se bave proučavanjem socijalnih aspekata upotrebe interneta i razvojem informacionog društva uopšte donedavno su imali prilike da se susreću uglavnom sa rezultatima studija u kojima se ispituju karakteristike upotrebe interneta u zemljama koje su u ovoj oblasti lideri, a poređenja su se najčešće ograničavala na prezentovanje broja korisnika interneta u različitim regionima sveta. Studija koja je pred čitaocem predstavlja svojevrsan doprinos sklapanju jednog mozaika u kome glavnu reč imaju neki drugi akteri: oni sa druge strane digitalne podele.

Centar za proučavanje informacionih tehnologija Beogradske otvorene škole započeo je istraživanja upotrebe interneta tokom 2002. godine, sa osnovnom motivacijom da pokuša da prati tokove razvoja informacionog društva u Srbiji. Tokom proteklih godina realizovana su tri istraživanja: istraživanje upotrebe interneta na uzorku korisnika iz Beograda (*Internet pregled: Beograd 2002, 2002*), istraživanje upotrebe interneta na nacionalnom uzorku (Srbija bez Kosova i Metohije; *Globalni građani, 2004*), a potom komparativna studija upotrebe u osam gradova regiona (Beograd, Bukurešt, Sofija, Ljubljana, Zagreb, Sarajevo, Podgorica, i Skoplje; *Perspektive umrežavanja, 2005*). Iskustvo koje smo stekli tokom ovih studija omogućilo nam je da razvijemo jedinstvenu metodologiju koja podrazumeva ispitivanje četiri osnovna domena: sociodemografske odlike populacije korisnika, osnovne karakteristike upotrebe interneta, političke orijentacije korisnika i stavove prema internetu.

Naše dosadašnje studije u fokusu su imale korisnike interneta – taj, po većini svojih odlika, nereprezentativni deo populacije Srbije. Ovoga puta, želeli smo da pokušamo da kontrastiramo sliku dve urbane Srbije: onu informacionu, umreženu, i onu koja nije onlajn (*online*). Način na koji je ova studija realizovana podrazumevao je, u izvesnom smislu, proširenje repertoara naših studija, kako bismo registrovali kapacitete i motivaciju urbane populacije u Srbiji za korišćenje interneta. Na narednim stranicama pokušaćemo da, iznoseći rezultate do kojih smo došli, ponudimo i jednu interpretaciju uočenih razlika.

Radi lakšeg praćenja teksta koji sledi, ukratko ćemo izložiti sa čime će se čitalac nadalje susresti:

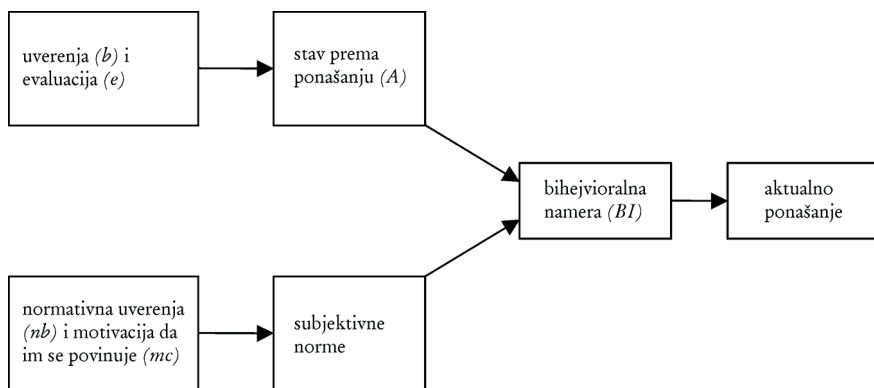
- u prvom delu ovog rada biće ukratko iznet teorijski okvir u kome se mogu razmatrati razlike između onih koji neku tehnologiju prihvataju ili ne prihvataju; ovaj okvir u daljem delu rada poslužiće nam za sagledavanje i kontekstualizovanje nalaza koje ćemo iznositi;
- drugi deo posvećen je predstavljanju primenjene metodologije u ovom istraživanju, kao i preciznijem opisu ispitanog uzorka korisnika, odnosno nekorisnika interneta; nakon toga ćemo skicirati sociodemografske profile korisnika i nekorisnika interneta iz gradova Srbije;
- treći deo rada doneće osnovne nalaze o razlozima nekorisćenja interneta, o karakteristikama upotrebe interneta u Srbiji i navikama u onlajn ponašanju, kao i o informisanju putem televizije i internet sajtova; kako je CePIT tokom 2003. godine već sprovodio unekoliko sličnu studiju na nacionalnom uzorku, ovo istraživanje omogućiće nam da uporedimo stanje stvari nakon dve godine;
- četvrti i ujedno poslednji deo rada predstavljaće kritički osvrt i diskusiju osnovnih nalaza, te razmatranje nekih važnih pitanja vezanih za upotrebu interneta: polnih i uzrasnih razlika i uticaja onlajn iskustva u upotrebi na obrasce upotrebe interneta.

Namera je autora da ovim radom naznače oblast u kojoj leži suštinska razlika između onih koji u Srbiji 2005. godine koriste internet, i onih kojima ova tehnologija još uvek nije dostupna. Na ovaj način mapiraćemo neke od ključnih problema koji bi mogli poslužiti kao empirijska baza za formulisanje racionalne i efektne praktične politike koja bi za cilj trebalo da ima omogućavanje Srbiji i njenim građanima da stanu u red društava sa razvijenom upotrebom širokog spektra tehnologija informacionog društva – ukratko, da pruži podstrek inicijativi za informacionu Srbiju.

2. Prihvatanje tehnologije

Baveći se proučavanjem informacionih sistema i njihovim prihvatanjem u populaciji potencijalnih korisnika, nekoliko autora razvilo je teorijske modele kroz koje su pokušali da objasne koji faktori utiču na prihvatanje, ili odbacivanje neke tehnologije. Polazišna tačka u razvijanju ovih modela bio je *model očekivane vrednosti*, razvijen u okviru tradicije bihevioralne teorije odlučivanja (Fishbein & Ajzen, 1975, Ajzen, 2001). Najpoznatija tri modela danas su svakako TRA – teorija opravdanog ponašanja (*Theory of Reasoned Action*;² Ajzen, Fishbein, 2000), TAM – model prihvatanja tehnologije (*Technology Acceptance Model*; Davis, Bagozzi, Warshaw, 1989) i TPB – teorija planiranog ponašanja (*Theory of Planned Action*, Mathieson, 1991). Da bismo bili u stanju da razmotrimo kakav značaj za ovo istraživanje mogu imati ponuđeni modeli, ukratko ćemo se upoznati sa njihovim osnovnim postavkama, a potom ćemo istaći na koji način oni nude interpretativni okvir za naše istraživanje.

Teorija opravdanog ponašanja, kako su različite studije pokazale (Davis, Bagozzi, Warshaw, 1989), nudi dobar model za predviđanje i objašnjavanje širokog spektra ljudskog ponašanja. Teoriju su razvili Fišbejn i Ajzen (Fishbein & Ajzen, 1975), a da bismo lakše mogli da iznesemo njene osnovne postavke, kao i da bismo olakšali poređenje sa ostalim modelima, prikazaćemo jednu preglednu shemu kojom se povezuju osnovni elementi ove teorije.

Slika 1. Teorija opravdanog ponašanja.³

2 Termin *reasoned* preveden je ranije rečju *promišljen*; kako ova reč može imati i negativnu konotaciju, i ne odgovara u potpunosti izvornom značenju engleskog termina, odlučili smo se da koristimo termin *opravdan*.

3 Prema: Davis, Bagozzi, Warshaw, 1989.

Uverenja, prema Fišbejnu i Ajzenu (*ibid.*), predstavljaju subjektivni doživljaj verovatnoće da će određeno ponašanje dovesti do nekog ishoda, a evaluacija predstavlja vrednovanje tog ishoda. Ova dva elementa direktno utiču na formiranje stava prema realizovanju nekog ponašanja.

$$A = \sum bi \times ei$$

Pored ovog aspekta, autori ističu da na realizovanje nekog ponašanja posredno, utičući na formiranje subjektivnih normi, utiču i uverenja pojedinca o tome kakva su očekivanja relevantnih drugih, odnosno okruženja, kao i njegova motivacija da se povinuje ovakvim očekivanjima.

$$SN = \sum nbi \times mci$$

Dakle, neko konkretno ponašanje determinisano je postojanjem bihejvioralne namere, odnosno namere da se to ponašanje realizuje, a sama bihejvioralna namera nastaje kao posledica stava i subjektivne norme koju osoba ima u vezi sa određenim ponašanjem.

$$BI = A + SN$$

Pojasnimo kroz jedan primer ono što teorija opravdanog ponašanja nudi kao objašnjenje zašto se neko ponašanje manifestuje.⁴ Zamislimo bankarskog službenika koji treba da počne da koristi neku novu aplikaciju. Ukoliko on veruje da će mu upotreba navedene aplikacije pomoći da brže i lakše obavlja svakodnevne poslove (uverenje) i smatra takav ishod pozitivnim (evaluacija), to će usloviti formiranje jednog generalno pozitivnog stava prema korišćenju datog softvera. Sa druge strane, njegov pretpostavljeni i njegove kolege očekuju od njega da bude efikasniji (normativno uverenje) i da koristi novi softver, a on je motivisan da izađe u susret takvom očekivanju pošto će to uticati na poboljšanje njegovog položaja (motivacija da se povinuje nametanoj normi). Samim tim, kod službenika se razvija odgovarajuća subjektivna norma da počne da koristi aplikaciju. Pozitivan stav prema početku korišćenja nove aplikacije, i opažanje da relevantne osobe iz sredine to očekuju, rađaju formiranje namere da počne da je koristi, a potom i njegovo aktualno ponašanje.

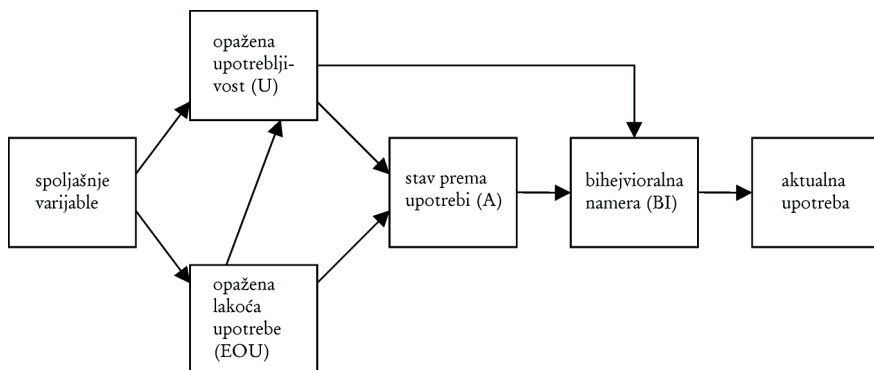
Valja primetiti da ovaj model predviđa da je za pozitivan stav prema određenom ponašanju neophodno da postoji i uverenje da će neko ponašanje dovesti do određene posledice, i pozitivna evaluacija te posledice. Dakle, da je bankarski službenik negativno procenjivao povećanje efikasnosti budući da bi to značilo veći profit za banku, a on mislio da nije dovoljno plaćen za posao koji obavlja, stav prema

4 Korišćeni primer je veoma uprošćen, ali će dosledno biti korišćen prilikom razmatranja sva tri pominjana modela kako bi se čitaocu omogućilo da lakše razume i razlikuje njihove osnovne postavke.

upotrebi softvera bio bi negativan, a samim tim bila bi umanjena verovatnoća da će on razviti nameru da ga koristi (ukoliko, npr. ne bude izložen veoma snažnom pritisku nadređenih i/ili svojih kolega). Takođe, slično važi i za subjektivnu normu. Ako službeniku nije stalo do toga da se povinuje očekivanju nadređenih, budući da mu je svejedno hoće li se njegov status u banci poboljšati ili ne, on neće razviti subjektivnu normu da se ponaša u skladu sa očekivanjima.

Kao veoma važan doprinos ovog modela može se istaći da TRA omogućuje da se sagledaju unutrašnje, psihološke varijable, koje nužno posreduju delovanje svih spoljašnjih varijabli, te da se na taj način pruža šansa za integrisanje različitih paravaca u istraživanjima u ovoj blasti. S druge strane, ovo je i jedna veoma bitna tačka osporavanja Fišbejnove i Ajzenove teorije, budući da je isticano da je u njihovom modelu ipak zamagljen i zanemaren uticaj čitave jedne lepeze spoljašnjih varijabli, prevashodno socijalnih i kulturnih (Davis, Bagozzi, Warshaw, 1989, Mathieson, 1991, Milovanović, Golčevski, Bakić, 2004). Ove zamerke, kao i empirijske provere navedenog modela dovele su do toga da Fišbejn unapredi ovaj model razvijajući teoriju planiranog ponašanja, o kojoj će nešto kasnije biti više reči.

Drugi model koji smo na početku pomenuli je Dejvisov *model prihvatanja tehnologije* (Davis, Bagozzi, Warshaw, 1989). Model je razvijen kao pokušaj adaptacije teorije opravdanog ponašanja kako bi se objasnilo prihvatanje tehnologije. Mada više eksplicitno nego suštinski, ovaj model uključuje razmatranje uticaja različitih spoljašnjih varijabli na uverenja, stavove i namere.

Slika 2. Model prihvatanja tehnologije.

Na prvi pogled, uočavamo da Dejvis i saradnici uvode dva nova koncepta, koja su ujedno i ključna za razumevanje predloženog modela. To su *opažena upotrebljivost tehnologije* i *opažena lakoća upotrebe*

tehnologije. Autori opaženu upotrebljivost tehnologije definišu kao „subjektivnu procenu verovatnoće da će primena specifičnog sistema dovesti do unapređenja učinka unutar datog organizacionog sistema“. ⁵ Opažena lakoća upotrebe tiče se „procene stepena u kome budući korisnik očekuje da upotreba određenog sistema neće zahtevati ulaganje napora“ (Davis, Bagozzi, Warshaw, 1989).

Sistem međuodnosa različitih elemenata ovog modela nešto je složeniji nego što je to bio slučaj sa teorijom opravdanog ponašanja. Krenimo od početka: set raznolikih spoljašnjih varijabli utiče na formiranje percepcije o upotrebljivosti i lakoći upotrebe neke tehnologije. ⁶ Ova dva činioca, međutim, nisu nezavisna: opažena lakoća upotrebe utiče na opažanje upotrebljivosti tehnologije – ako je nešto preteško koristiti, i oduzima puno vremena, upotrebljivost te tehnologije neće biti velika. Stav, odnosno pozitivan ili negativan odnos prema upotrebi neke tehnologije formira se u zavisnosti i od upotrebljivosti i od lakoće upotrebe neke tehnologije. ⁷

Jedna od veoma bitnih razlika ovog modela u odnosu na TRA sastoji se u isticanju da bihejvioralna namera predstavlja produkt stava o upotrebi ali i uverenja da je neka tehnologija upotrebljiva. Podsetimo se da su Fišbejn i Ajzen tvrdili da uverenja direktno vode jedino formiranju određenog stava, ali ne i namere da se neko ponašanje realizuje.

$$BI = A + U$$

Dejvis i saradnici ovim povodom naglašavaju da se veza između bihejvioralne namere i opažene upotrebljivosti bazira na činjenici da osoba može razviti nameru da se ponaša na određeni način čak i ako ima negativan stav prema tom ponašanju, pod uslovom da postoji uverenje i očekivanje da će upotreba određene tehnologije poboljšati njen učinak na poslu i time joj omogućiti da bude nagrađena.

Još jedna od važnih razlika između TAM i TRA modela sastoji se u tome što Dejvis i saradnici u razmatranje ne uključuju subjektivne

5 Dejvis je ovaj model razvio u kontekstu organizacionih nauka, te su takve i sve njegove definicije i primeri.

6 Iako navodeći značaj eksternih varijabli, Dejvis se suštinski ne zadržava suviše na njihovom specifikovanju, kao ni na pojašnjavanju same prirode njihovog uticaja, te u daljem razmatranju ovog modela one neće biti dodatno diskutovane.

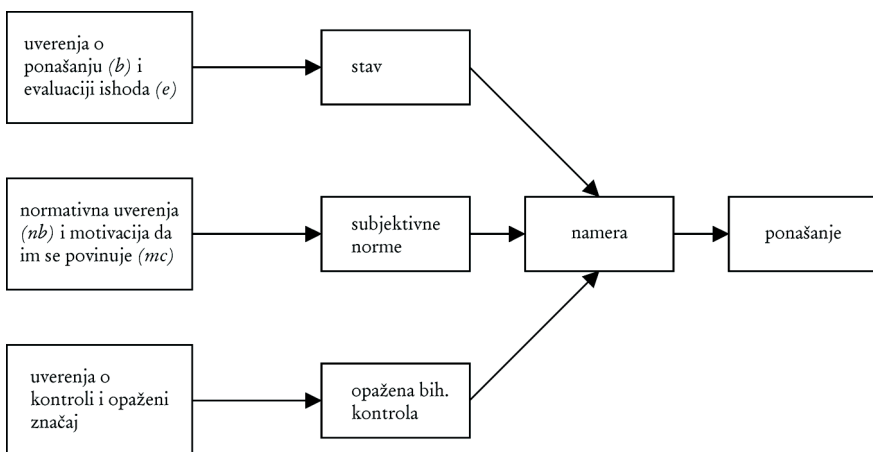
7 Opažena lakoća upotrebe utiče na formiranje stava preko dva mehanizma: osećanja samoeфикаsnosti (što je lakše rukovati nekim sistemom, to je veće osećanje samoeфикаsnosti) i instrumentalnosti (što je lakše koristiti neku tehnologiju, to je učinak bolji jer se višak energije može angažovati u daljim aktivnostima).

norme, smatrajući da one nisu dovoljno jasno specifikovane, a da empirijska validacija ovog koncepta, odnosno njegovog uticaja na bihejvioralnu nameru, nije jednoznačna (Davis, Bagozzi, Warshaw, 1989).

Sumirajući osnovne postavke Dejvisove teorije, potrebno je da naglasimo da u ovakvoj teorijskoj koncepciji ključni značaj ima opažena upotrebljivost neke tehnologije. Ona u najvećoj meri utiče na formiranje bihejvioralne namere, ali utiče i na formiranje stava prema upotrebi određene tehnologije. Ako se prisetimo ranije navođenog primera bankarskog službenika, ovo bi značilo da će njegova odluka da počne da koristi neki novi softver primarno zavisiti od toga da li on opaža da će to za njega biti korisno, čak i ako ima negativan stav prema njemu.

S obzirom na upotrebnu vednost dve do sad opisane teorije treba naglasiti da je važna razlika među njima u tome što TAM nudi jedan univerzalni pristup za shvatanje prihvatanja bilo koje tehnologije, dok je TRA u znatno većoj meri kontekstualno određena – uverenja su jedinstvena, specifična za dati kontekst i ne mogu se generalizovati, pa je stoga za svaku pojedinačnu situaciju predviđanja ponašanja neophodno praviti pojedinačne instrumente za ispitivanje.

Ajzenova teorija planiranog ponašanja, kako smo to ranije već napomenuli, nastala je kao nadogradnja teorije opravdanog ponašanja, a jedini novi element koji ova teorija unosi je *opažena bihejvioralna kontrola*.

Slika 3. Teorija planiranog ponašanja.

OPAŽENA BIHEJVIORALNA KONTROLA predstavlja „individualnu percepciju prisustva ili odsustva potrebnih resursa i mogućnosti neophod-

nih da se realizuje neko ponašanje“ (Mathieson, 1991). Ona zavisi od uverenja o kontroli (opažanje dostupnosti veština, resursa i mogućnosti) i opaženog značaja (procena koliko su određeni resursi važni za postizanje odgovarajućih ishoda).

Uverenja o kontroli su specifična po tome što mogu biti kako situaciona (raspolaganje određenim resursima sredine) tako i personalna (posedovanje veština i kompetencija neophodnih za realizovanje nekih zadataka). Navedimo ponovo primer bankarskog službenika. Pretpostavimo da on zna da mu je za upotrebu novog softvera neophodno poznavanje engleskog jezika. On engleski može da zna, ili ne zna, a njegova procena posedovanja tog znanja je uverenje o kontroli. Nezavisno od ovog uverenja opaženi značaj za engleski će biti visok, budući da mu je neophodan za upotrebu softvera. Dakle, ukoliko on to znanje ne poseduje, i nije u stanju da ga stekne u nekom razumnom periodu, on verovatno neće formirati nameru da počne da koristi novu aplikaciju.

Budući da je TPB direktno proistekao iz TRA, i da smo već istakli na koji način predstavlja njegovu nadogradnju, na ovom mestu ćemo samo istaći osnovne razlike uočene između teorije planiranog ponašanja i modela prihvatanja tehnologija. Postoje tri takve razlike:

- *različit nivo opštosti* – TAM model može se primeniti na bilo koji informacioni sistem, bez potrebe za njegovim prilagođavanjem dok je teorija planiranog ponašanja nužno kontekstualno određena, i, mada se može primenjivati na veoma širok opseg različitih ponašanja, nužno zahteva adaptiranje;
- *uključivanje socijalnih varijabli* – TAM model ne uključuje eksplicitno nijednu socijalnu varijablu, uprkos tome što uključuje set nedovoljno specifikovanih spoljašnjih varijabli; sa druge strane, TPB jasno ističe značaj socijalnih normi za realizovanje nekog ponašanja;
- *odnos prema kontroli ponašanja* – TAM ovaj pojam u izvesnoj meri obuhvata kroz koncept opažene lakoće upotrebe, ali, formulisan kako to Dejvis čini, on može eventualno da obuhvati uticaj nekih varijabli koje se tiču veština i mogućnosti kojima pojedinac raspolaže a koje su potrebne za sprovođenje nekog zadatka; spoljašnji faktori kao što su raspoloživo vreme, mogućnost, saradnja drugih, elementi su koje Dejvisov model ne može da predvidi (Mathieson, 1991).

U uvodu ovog rada postavili smo pitanje mapiranja razlika između korisnika i nekorisnika interneta, odnosno razloga zbog kojih neko koristi ovu tehnologiju ili ne. Ne zanemarujući kulturne, političke, ekonomske i socijalne pretpostavke difuzije, želeli bismo da istaknemo značaj stavova prema nekoj tehnologiji kao osnovnog indikatora spremnosti za njeno prihvatanje. Stoga ćemo izdvojiti tri, po našem mišljenju najvažnije, dimenzije koje proističu iz opisanih modela za koje verujemo da nam mogu poslužiti u interpretaciji nalaza do kojih smo došli u ovoj studiji:

- opažanje praktične upotrebljivosti interneta kao tehnologije informacionog društva;
- opažanje očekivanja sredine/relevantnih drugih u pogledu upotrebe interneta;
- procena resursa, veština i kompetencija neophodnih za upotrebu interneta.

Naša je pretpostavka da će ispitanici, eksplicitno pitani o razlozima zbog kojih ne koriste internet, davati odgovore koji će se ticati ove tri osnovne kategorije činilaca. Ono što je neophodno reći je da ova studija ne počiva ni na jednom od tri opisana modela, niti predstavlja pokušaj njihove validacije, već će nam oni, kao dominantni teorijski modeli u različitim razmatranjima prihvatanja tehnologije, poslužiti kao metafora za jasnije mapiranje problema umrežavanja u Srbiji.

3. Metodologija, instrumenti i uzorak

Studija upotrebe interneta čije rezultate predstavljamo u ovom istraživanju jeste kombinacija klasične ankete sa odgovorima zatvorenog i otvorenog tipa (najčešće korišćenih da se prikupe dopunske informacije u pitanjima sa ponuđenim odgovorima). Instrument je, pored anketnog dela, sadržao i dve skale Likertovog tipa: jednu, na osnovu koje su prikupljane informacije o frekventnosti aktivnosti korisnika na internetu, i drugu u kojoj su prikupljeni podaci o različitim vrstama sadržaja koje korisnici najčešće traže preko svetske mreže.⁸

8 Kompletan instrument kojim je ispitivana upotreba interneta u ovom istraživanju nalazi se u Dodatku I koji se nalazi na kraju ovog teksta.

Instrument je zadavan ispitanicima na formularu od šest strana, sa preciznim uputstvima za davanje odgovora. Svi ispitanici su popunjavali formular u prisustvu prethodno obučenih anketara koji su imali zadatak da u slučaju potrebe precizno objasne značenje ma kog ajtema ispitanicima. Popunjavanje formulara zahtevalo je između 25 i 35 minuta, retko duže od toga.

Veći deo zadatah ajtema čine pitanja i skale koje su razvijene u našim prethodnim istraživanjima, a neznatne promene izvršene su tek na nekoliko njih. Posebno su konstruisani oni delovi ankete koji se odnose na nekorisnike interneta, kao i na upotrebu mobilne telefonije, te kablovske i satelitske televizije.

Planiranje uzorka bilo je vođeno idejom da se postignu minimalne razlike u poduzorcima po polu, obrazovanju, uzrastu i upotrebi interneta (korisnici/nekorisnici). Razlog za to je što je poređenje rezultata po poduzorcima planirano po nacrtu za analizu varijanse (tj. eksperimentalnom nacrtu) kako bi statistička značajnost razlika mogla da se ustanovi na najprecizniji način. U tom smislu naročito su važna poređenja između korisnika i nekorisnika interneta koja su predstavljena u radu Milovanovića o strukturi stavova prema internetu i Milovanovića i Sitarskog o političkim orijentacijama i upotrebi interneta (oba rada se nalaze u ovom izdanju).

Uzorak su činili ispitanici iz 26 srpskih gradova – po jednog iz svakog okruga Srbije bez Kosova.⁹ Veličina uzorka određena je proporcionalno populaciji okruga koje navedeni gradovi reprezentuju. Uzorak u ovom istraživanju sačinjava približno polovina (48,35%) korisnika i nekorisnika (50,23%) interneta. U uzorku učestvuje po oko 25% ispitanika koji su završili samo osnovnu školu (24,2%), srednju školu (25,76%), trenutno studiraju (24,21%) ili su završili fakultet (24,79%), kao i po oko 25% ispitanika različitih uzrasnih grupa (15 do 19 godina – 24,98%, 20 do 29 godina – 25,37%, 30 do 44 godine – 23,30% i 45 i više godina – 26,34%). Takođe, uzorak je balansiran po polu: u njemu učestvuje 50,42% muškaraca i 49,38% žena.¹⁰

Iz svakog grada u kome je vršeno anketiranje izbor ispitanika je vršen *slučajno* po specifičnoj shemi kretanja koje su anketari morali

9 Budući da se jedino u Raškom okrugu nalaze dva grada, napravljen je izuzetak u tom smislu što su reprezenti ovog okruga i Novi Pazar i Kraljevo.

10 Važno je napomenuti da je samo ukupan uzorak balansiran po polu, uzrastu i obrazovanju. Poduzorcima korisnika i nekorisnika bili su jednaki, ali nisu balansirani po navedenim varijablama.

strogo da se pridržavaju. Anketiranje u svakom gradu odvijalo se do trenutka kada su kvote po polu, obrazovanju, uzrastu i upotrebi interneta kompletno ispunjene.

Ovako planiran uzorak *nije reprezentativan* za urbanu populaciju Srbije (u kojoj svakako još nema 50% korisnika interneta). Međutim, uzorak je u potpunosti reprezentativan za relevantna poređenja između korisnika i nekorisnika, što je osnovni cilj studije koja problemu digitalne podele pristupa empirijski, proučavajući aktualnu upotrebu interneta u nekoj sredini.

4. Socio-demografske odlike korisnika i nekorisnika interneta

U narednim redovima prikazujemo osnovne karakteristike uzorka koji je korišćen u ovom istraživanju. Prvo prikazujemo distribucije osnovnih socio-demografskih karakteristika u celom uzorku, a zatim posebno za korisnike i one koji ne koriste internet.

4.1. Socio-demografske karakteristike: kompletan uzorak

<i>Pol</i>	<i>frekvencija</i>	<i>procenat</i>
muški	779	50,42
ženski	763	49,38
<i>Uzrast</i>		
15–19	386	24,98
20–29	392	25,37
30–44	360	23,30
45 i više	407	26,34
<i>Obrazovanje</i>		
završena osnovna škola	374	24,21
završena srednja škola	398	25,76
trenutno studiram	374	24,21
završen fakultet/viša škola	383	24,79

<i>Ekonomski položaj</i>		
jedva sastavljam kraj sa krajem	308	19,94
imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba	391	25,31
pored osnovnih potreba mogu sebi da priuštim i druge manje izdatke	543	35,15
imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke	159	10,29
<i>Upotreba interneta</i>		
da	747	48,35
ne	776	50,23

Tabela 1. Sociodemografske karakteristike uzorka.

4.2. Nekorisnici

<i>Pol</i>	<i>frekvencija</i>	<i>procenat</i>
muški	357	46,01
ženski	418	53,87
<i>Uzrast</i>		
15–19	186	23,97
20–29	133	17,14
30–44	175	22,55
45 i više	282	36,34
<i>Obrazovanje</i>		
završena osnovna škola	227	29,25
završena srednja škola	253	32,60
trenutno studiram	137	17,65
završen fakultet/viša škola	150	19,32
<i>Ekonomski položaj</i>		
jedva sastavljam kraj sa krajem	217	27,96
imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba	226	29,12

pored osnovnih potreba mogu sebi da priuštim i druge manje izdatke	216	27,83
imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke	59	7,60
nemam značajnih finansijskih teškoća	51	6,57

Tabela 2. Sociodemografska slika nekorisnika interneta.

4.3. Korisnici

<i>Pol</i>	<i>frekvencija</i>	<i>procenat</i>
muški	411	55,02
ženski	335	44,85
<i>Uzrast</i>		
15–19	197	26,37
20–29	252	33,73
30–44	175	23,43
45 i više	123	16,47
<i>Obrazovanje</i>		
završena osnovna škola	186	19,68
završena srednja škola	133	18,74
trenutno studiram	175	30,66
završen fakultet/viša škola	282	30,25
<i>Ekonomski položaj</i>		
jedva sastavljam kraj sa krajem	88	11,78
imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba	163	21,82
pored osnovnih potreba mogu sebi da priuštim i druge manje izdatke	314	42,03
imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke	99	13,25
nemam značajnih finansijskih teškoća	76	10,17

Tabela 3. Sociodemografska slika korisnika interneta.

Budući da čitalac iz navedenih tabela može da pogleda sve relevantne informacije, mi ćemo na ovom mestu izneti samo nekoliko osnovnih napomena:

- među korisnicima interneta ima više muškaraca nego žena (55% muškaraca spram 45% žena);
- ispitanici iz starije uzrasne kategorije (preko 45 godina) ređe su korisnici interneta u odnosu na mlade ispitanike;
- korisnici interneta u proseku su višeg obrazovnog statusa od nekorisnika;
- nekorisnici interneta u proseku su nižeg ekonomskog statusa (najviše je onih koji jedva sastavljaju kraj sa krajem i onih koji mogu da zadovolje samo osnovne potrebe).

Navedene razlike u skladu su sa dosadašnjim nalazima o tome šta čini jaz između populacije korisnika i nekorisnika interneta. To su: pol, uzrast, obrazovanje i ekonomski status. Ovakav nalaz svakako treba imati u vidu budući da će biti od suštinskog značaja prilikom interpretacije nalaza ove studije koje ćemo na narednim stranicama izneti.

5. Odlike upotrebe interneta

U ovom delu biće izneti osnovni nalazi o odlikama upotrebe interneta u uzorku korisnika iz gradova Srbije. Govorićemo o nekoliko ključnih aspekata upotrebe: posedovanju računara, odlikama pristupa, intenzitetu i dužini upotrebe interneta, onlajn informisanju na stranim jezicima, upotrebi e-mail-a, chat-a, i mejling lista, te o aktivnostima i sadržajima koje naši korisnici pretražuju kada su na mreži. Osnovna ideja ovog odeljka je da se prikazivanjem odlika upotrebe interneta u našoj sredini iznesu ključna zapažanja u poređenju sa rezultatima istraživanja sprovedenih širom sveta. Na ovaj način želimo da ukažemo na neke zajedničke osobine naših korisnika sa korisnicima interneta u razvijenim zemljama, ali i na eventualne razlike.

U poslednjem delu razmotrićemo nekoliko osnovnih dimenzija po kojima se daju razlikovati korisnici interneta, a koje u isto vreme predstavljaju i elemente digitalne podele: pol, uzrast i iskustvo u upotrebi interneta.

5.1. Osnovne odlike upotrebe interneta

5.1.1. Korisnici i nekorisnici interneta: posjedovanje računara, namera da se internet koristi i razlozi buduće upotrebe

Kako ćemo u ovom delu pokušati da naznačimo u kojim domenima leži potencijal za povećanje broja internet korisnika u Srbiji, započecemo jednom naizgled nešto udaljenom analizom. Naime, pored do sada iznetih sociodemografskih razlika koje jasno otvaraju pravce za tumačenje razloga zbog kojih neko u Srbiji koristi ili ne koristi internet, dodatne podatke za analizu pružice nam i odgovori na pitanja o tome kojim se jezicima služe korisnici i nekorisnici interneta.

<i>Jezik</i>	<i>korisnici</i>	<i>nekorisnici</i>
engleski	90,01	54,21
francuski	10,31	8,13
španski	3,4	3,01
italijanski	5,1	3,01
nemački	15,01	9,0
neki drugi	12,2	13,2
nijedan	5,3	13,2

Tabela 4. Razlike među korisnicima s obzirom na poznavanje jezika.

Razlike u poznavanju jezika najupadljivije su od svih koje smo u okviru sociodemografskih podataka naveli. Naime, čak 90% korisnika kaže da se služi engleskim jezikom, dok je to kod nekorisnika slučaj u samo 54% slučajeva. Ako se prisetimo podatka da je većina sajtova na engleskom jeziku (Milovanović, 2003), vidimo u kojoj meri ovo može da bude ograničavajući faktor za upotrebu interneta. S druge strane, znatno više onih koji ne govore ni jedan jezik nalazi se među nekorisnicima. U obe subpopulacije engleski jezik je najzastupljeniji. Jedno ograničenje ovih podataka ipak mora biti uvedeno. Naime, poznavanje jezika je registrovano samo na osnovu samoprocene ispitanika. O tome na kom nivou poznavanja naši ispitanici iz oba poduzorka koriste strane jezike ne možemo ništa pouzdano reći, ali je moguće da su ispitanici zaokruživali da se služe jezicima koje su nekada učili u školi iako se njima, realno, ne služe.

<i>da/ne</i>	<i>korisnici</i>	<i>nekorisnici</i>
da	87,13	39,69
ne	12,47	58,76

Tabela 5. Posedovanje računara – razlike između korisnika i nekorisnika.

Reći da većina korisnika interneta poseduje računar, i da je među onima koji poseduju računar više korisnika nego nekorisnika nakon godina proučavanja upotrebe interneta nije informacija koja ima naročitu težinu. Međutim, postoje dva aspekta ovog nalaza koja je važno predočiti:

- istraživanje sprovedeno u SAD tokom 2003. godine pokazalo je da istovetan procenat korisnika poseduje računar kao što je to slučaj i u našem istraživanju – 87% (Madden & Rainie, 2003); ovaj nalaz svakako je ohrabrujući, a uporedimo li ga sa nalazom iz 2003. godine (procenat među korisnicima iz Srbije iznosio je 78,5; Golčevski, Milovanović, 2004) uočićemo da je došlo do porasta, što je najverovatnije posledica činjenice da je računar u prethodnom periodu bio nešto dostupniji našim građanima;¹¹
- posebno interesantnu grupu predstavljaju ispitanici u čijem domaćinstvu postoji računar, ali ga oni ne koriste za povezivanje na internet – takvih ispitanika u našem uzorku nekorisnika ima čak 40%; ovakav nalaz zahteva da pogledamo ko su, u sociodemografskom smislu, ovi ispitanici.

Analiza raspoloživih podataka pokazuje da se među nekorisnicima čije domaćinstvo ima kompjuter nalazi neznatno više žena (52%) nego muškaraca, više ispitanika nižeg ekonomskog statusa (65% njih jedva sastavlja kraj sa krajem ili ima tek za osnovne potrebe), i onih koji su stariji od 45 godina (skoro 40%).¹² Na osnovu ovog nalaza mogli bismo da pretpostavimo da se u ovoj grupi verovatno radi o starijim ispitanicima čija deca koriste internet. Takođe, zanimljivo je napomenuti da među njima ima čak 40% onih koji tvrde da čak ni u budućnosti nemaju nameru da postanu korisnici interneta.

11 Pravilnikom objavljenim u Službenom glasniku Republike Srbije 26. decembra 2002. godine izmenjen je Zakon o porezu na promet, čime su računari oslobođeni poreza na promet. Od 1. januara 2005. godine porez je vraćen uvođenjem poreza na dodatu vrednost.

12 Precizne podatke možete pogledati u tabelama 1–3 u Dodatku II.

Ispitanici koji nemaju računar kažu da je glavni razlog to što sebi ne mogu da ga priušte – čak 57% ispitanika navelo je ovaj odgovor kao bar jedan od razloga.¹³ Drugi razlog koji ispitanici sopštavaju tiče se stava da im kompjuter nije potreban kod kuće (25%). Iako bi se moglo očekivati da ova vrsta odgovora koja ukazuje na neprepoznavanje upotrebljivosti kompjutera (govoreći Dejvisovim rečnikom) bude nešto ređe zastupljena među korisnicima interneta, to u našem uzorku nije bo slučaj. Međutim, važno je skrenuti pažnju na to što 23% korisnika koji nemaju računar kaže da im kompjuter nije potreban kod kuće. Moguće je da se u ovoj grupi nalaze korisnici koji kompjuter koriste na poslu, i uglavnom u poslovne svrhe. Kako zbog nedovoljnog broja ispitanika nismo u stanju da testiramo ovu pretpostavku, moramo biti veoma oprezni pri donošenju ovakvih zaključaka. Jedina razlika koja se uočava između korisnika i nekorisnika interneta po pitanju razloga neposedovanja računara je sasvim očekivana i ogleda se u tome što znatno više nekorisnika kaže da ne ume da koristi kompjuter (19% nekorisnika spram svega 4% korisnika).

Nekorisnici interneta sa sledećom učestalošću navode pojedinačne razloge, kao osnovne zbog kojih još uvek nisu onlajn:

<i>Razlozi</i>	<i>procenat</i>
nemam pristup kompjuteru	33,11
ne znam kako se internet koristi	20,2
ne interesuje me internet	18,05
nemam vremena da koristim internet	21,3
ne mogu to sebi da priuštim	20,0
ne poznajem strane jezike	7,23

Tabela 6. Razlozi neupotrebe interneta.

Najčešći razlog koji naši ispitanici navode za to što ne koriste internet je to što nemaju pristup kompjuteru. Ako se prisetimo da je takvih nekorisnika u našem uzorku skoro 60%, nalaz nimalo ne iznenađuje. Situacija uočena u našem istraživanju po nekoliko se bitnih aspekata preklapa sa onime što je tokom 2003. godine Centar za digitalnu budućnost registrovao u SAD: na prvom mestu među razlozima je neposedovanje računara (40% u SAD), a slede: nemam inte-

¹³ Tabele 4–6 nalaze se u Dodatku II.

resovanja (24%), ne znam kako se internet koristi (18%) i preskup je (9%). Razlika između broja onih kojima je internet nedostupan zbog cene u SAD i kod nas je sasvim uočljiva. Američki istraživači međutim beleže postepen porast broja ljudi koji kažu da internet ne koriste jer bi im to oduzimalo suviše vremena – takvih je u SAD oko 6%, ali ih zato kod nas ima čak 21%. Prisetimo li se šta Ajzen tvrdi o pretpostavkama za realizovanje nekog ponašanja (u ovom slučaju za upotrebu interneta; Ajzen, 2001), videćemo da su najfrekventnije navođeni razlozi oni koji bi spadali u kategoriju *opažena bihevioralna kontrola* – ispitanici ističu da su glavni razlozi zapravo nedostatak neophodnih resursa.

Pažljivom čitaocu neće promaći da je većina ponuđenih odgovora zapravo iz ove kategorije. Međutim, ispitanicima je ovo pitanje dato u formi poluzatvorenog – imali su mogućnost da sami dopišu neki drugi razlog, ali je takvih bilo svega 8%. U okviru odgovora koje su ispitanici sami naveli nije se, kao značajniji, izdvojio nijedan pojedinačni odgovor – ispitanici su uglavnom navodili da imaju nameru da kupe računar, ali da im nedostaju neki drugi tehnički uslovi (nemaju telefon, imaju analognu centralu i sl.) Sudeći po ovakvom nalazu, ima osnova da se pretpostavi da bi znatan broj naših nekorisnika bio spreman da se priključi na internet ukoliko bi im bila dostupna dva osnovna resursa: mesto sa koga bi mogli da pristupe, odnosno kompjuter, i neophodna znanja. U ova poslednja ne treba na prvom mestu ubrojati jezik (budući da ovo kao prepreku vidi samo 7% nekorisnika) već elemente bazične kompjuterske pismenosti. Dakle, ovi razlozi mogli bi da nas, u krajnjoj liniji, upućuju na probleme koji postoje na nivoima koje Norrisova naziva nacionalnim i nivoom političkih institucija (Norris, 2001),¹⁴ a samim tim pružaju okvir u kome probleme treba rešavati. Ključna mesta na koja bi trebalo delovati ako se želi uticati na povećanje penetracije interneta u Srbiji bilo bi omogućavanje povoljnijih uslova za korišćenje interneta: umanjenje/ukidanje PDV-a pri kupovini IT opreme, stvarnje mreže info-tačaka na kojima bi pristup internetu bio besplatan, te obrazovanje za primenu ICT-ja, ali i otvaranje prostora za upliv interneta u svakodnevni život građana.

Na osnovu iznetog nalaza, pretpostavili smo da je broj potencijalno zainteresovanih osoba da se priključe na internet veliki. Pogledajmo stoga šta naši ispitanici kažu kada su eksplicitno pitani da li u budućnosti imaju nameru da počnu da koriste internet.

14 O modelu Norrisove se više može pročitati u radu Milovanovića, Sitarskog, Barišića i T. Milovanović u ovom izdanju.

<i>da/ne</i>	<i>procenat</i>
da	68,1
ne	31,6

Tabela 7. Namera nekorisnika da u narednom periodu počnu da koriste internet.

Procenat ispitanika koji izražavaju nameru da počnu da koriste internet u uzorku naših nekorisnika znatno je veći nego što je to slučaj sa američkim korisnicima: 68 spram 38,8% američkih ispitanika (Lebo, 2004). Da bi se pravilno mogli porediti ovi podaci, neophodno je navesti dve važne napomene: prvo, pitanje na koje su odgovarali naši i ispitanici iz SAD se razlikovalo u svojoj formulaciji, budući da je nas interesovala vremenski neodređena, uopštena namera da se počne sa upotrebom interneta,¹⁵ a istraživače u studiji u SAD namera u narednih godinu dana; drugo, ali ništa manje bitno je da budemo svesni činjenice da je u SAD onlajn sada već 75% ukupne populacije, i da se priraštaj novih korisnika veoma smanjuje budući da se asimptotski približava svom maksimumu (CDF, 2004). Poređenja radi, navešćemo i da je studija sprovedena u Estoniji, kao jednoj od zemalja sa respektabilnim nivoom razvoja informacionog društva, pokazala da oko 1/3 nekorisnika planira da se priključi (SIBIS, 2002). I u ovom slučaju dobijena razlika vrlo se verovatno može objasniti činjenicom da je stopa penetracije interneta u Estoniji 2002. godine iznosila 59% (*ibid.*), što je bilo znad proseka za ostale zemlje, tada kandidatkinje, a sada već članice EU, priključene u maju 2004. godine.¹⁶

Potencijalni korisnici tvrde da nameravaju da se povežu na mrežu prvenstveno zbog informisanja – to kaže čak 71% njih, a zatim zbog zabave (39%) i imejla (28%).¹⁷ Ako ovaj nalaz uporedimo sa podacima o tome kojim aktivnostima se na internetu najčešće bave oni koji su već onlajn, videćemo da postoje određene sličnosti ali i razlike. Tako se tri osnovna razloga zbog kojih nekorisnici žele da se priključe, pokazuju i kao tri osnovna načina upotrebe Mreže od strane onih koji

15 Ovako široko postavljeno pitanje posledica je procene istraživača da je, s obzirom na procenju nisku stopu penetracije interneta u Srbiji (videti: Milovanović, Sitarski, Barišić, Milovanović u ovom izdanju), najrelevantnija informacija za nas da pokušamo da utvrdimo najopštiju nameru da se internet uopšte koristi.

16 Prema studiji koju je sproveo Eurobarometer 2000. godine (Eurobarometer, 2000), najviša stopa nekorisnika koji nameravaju da se u narednih šest meseci priključe na internet zabeležena je u Holandiji, iznosila je 12%.

17 Kompletna tabela sa podacima (Tabela 7) nalazi se u Dodatku II na kraju ovog rada.

su već onlajn (vidi: Golčevski, Milovanović, Petrović, Sitarski, 2004, kao i odeljak 5.2. u ovom radu). Sa druge strane, imejl komunikaciju koristi više od 90% korisnika interneta, što čini unekoliko neobičnim podatak da je imejl motiv samo za četvrtinu onih koji imaju nameru da počnu da koriste internet.

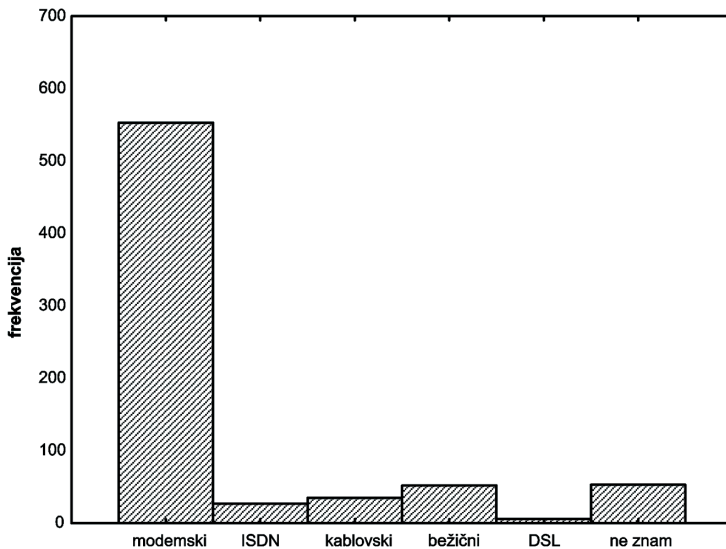
5.1.2. Pristup internetu

O digitalnoj podeli danas se sve češće govori ne samo kao o razlici između onih koji imaju, odnosno nemaju pristup internetu, nego i kao o razlici između onih koji imaju širokopoljasni (*broadband*) spram uskopoljasnog (*narrowband*) pristupa. Osnovni razlog ovakvih nastojanja posledica je činjenice da se intenzitet i obim aktivnosti u kojima se pojedinci angažuju može donekle objašnjavati i kvalitetom pristupa.¹⁸ Tako je način povezivanja na internet postao jedno od standardnih pitanja koja se ispitanicima postavljaju prilikom ispitivanja karakteristika upotrebe interneta (Lebo, 2004, SIBIS, 2003, Eurobarometer, 2000). Primera radi, studija Pew Internet-a pokazala je da se dial-up i korisnici koji se povezuju nekim vidom širokopoljasnog pristupa razlikuju s obzirom na intenzitet upotrebe interneta – *broadband* korisnici su više vremena onlajn, angažuju se u više aktivnosti, i generalno smatraju da internet igra značajniju ulogu u njihovim životima (Pew Internet and American Life Project, 2005). Samim tim je jasno da bi se potencijalni različiti socijalni uticaji interneta najpre mogli ostvarivati u grupi ovih korisnika.

Prethodna istraživanja koja smo realizovali, ali i uvid u stanje na našem tržištu, jasno su ukazivala da je dominantan način povezivanja u Srbiji uskopoljasni – upotrebom standardnog *dial-up* modema. Mada se u poslednje vreme dosta radi na popularizaciji različitih vidova širokopoljasnog pristupa (pre svega ADSL-a, ali i wireless-a), ove usluge su i dalje relativno nedostupne domaćim korisnicima – što zbog cene, što zbog nepostojanja osnovnih tehničkih preduslova (npr. nedostatak digitalnih centrala za ADSL). Rezultati naše ovogodišnje studije pokazuju da se način pristupa ništa bitnije nije izmenio u prethodnom periodu, što i nije neočekivano, budući da u sferi razvoja

18 Tipovi pristupa u izveštaju Tehnopolisa klasifikovani su u tri kategorije: *broadband* – širokopoljasni (donja granica 2Mbps; DSL, kablovski pristup, wireless), „*mid*“-*band* – pristup srednjeg opsega (ISDN; preko 128Kbps) i *narrowband* – uskopoljasni pristup (dial-up modem; manje od 64Kbps). Kako se donja granica za širokopoljasni pristup postavlja ponekad i na 128Mbps, mi ćemo se u ovom istraživanju pridržavati tog kriterijuma pa ćemo govoriti samo o usko/širokopoljasnom pristupu (SIBIS, 2003).

informativnog društva nije bilo nikakvih značajnijih, za ovo pitanje relevantnih promena.

Slika 4. Način povezivanja na internet.

Kao što vidimo, u uzorku korisnika interneta u gradovima Srbije čak 74% ispitanika na internet se povezuje modemski.¹⁹ Ovaj vid povezivanja, sam po sebi, predstavlja ograničavajući faktor za ozbiljniju upotrebu interneta. Ako uporedimo podatke iz regiona, videćemo da je situacija slična: u Hrvatskoj se 71% korisnika povezuje modemski, a podaci su manje-više isti i u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Albaniji (eSEE, 2004; Golčevski, Petrović, Milovanović, Sitarski, 2005). U SAD, prema podacima koje navodi Centar za digitalnu budućnost Univerziteta u Južnoj Kaliforniji, koji kontinuirano prati razvoj upotrebe interneta, tokom 2003. godine *dial-up* modemom se na internet povezivalo 61,5% korisnika, dok je širokopoljasni pristup imalo 36% korisnika. U narednoj tabeli navešćemo rezultate o načinu povezivanja na internet koji su izneti u izveštaju Tehnopolisa u okviru SIBIS projekta (Statistical Indicators Benchmarking the Information Society) iz 2003. godine. Skrećemo pažnju čitaocu na to da su procenti korisnika koji se na različite načine povezuju na internet dati u odnosu na opštu populaciju, a ne na populaciju korisnika interneta (SIBIS, 2003).

¹⁹ Zanimljivo je navesti da je u prošlogodišnjoj studiji u kojoj je iz Beograda učestvovalo samo 200 ispitanika, procenat onih koji se modemski povezuju bio 71 (Golčevski, Petrović, 2005).

<i>Zemlja</i>	<i>širokopojasni pristup</i>	<i>uskopojasni pristup</i>
Austrija	17,54	17,96
Belgija	16,41	10,92
Danska	22,08	29,94
Finska	14,35	26,22
Francuska	5,73	16,20
Nemačka	26,54	12,30
Grčka	3,29	8,38
Irska	4,84	25,77
Italija	4,17	23,16
Luksemburg	21,83	16,99
Holandija	28,32	34,30
Portugal	4,48	10,60
Španija	6,24	13,81
Švedska	17,92	33,05
Švajcarska	19,70	19,72
Velika Britanija	16,67	20,80

Tabela 8. Širokopojasni spram uskopojasnog pristupa u pojedinim zemaljama Evrope.

Uprkos dominantno modemsom pristupu u našoj sredini, već nekoliko godina unazad uočavamo disproporcionalno visoko zadovoljstvo internet uslugama, tačnije brzinom i stabilnošću veze: skoro 44% ispitanika kaže da je umereno, ili veoma zadovoljno, spram 31% umereno ili veoma nezadovoljnih.²⁰ Kako smo to i u ranijim studijama isticali (Golčevski, Milovanović, 2004, Golčevski, Petrović, Milovanović, 2005), ovo je najverovatnije posledica toga što korisnici uglavnom nisu imali iskustva sa kvalitetnijim vidovima pristupa.

Korisnici se na internet i dalje najčešće povezuju od kuće: čak 73% ispitanika daje ovakav odgovor.²¹ Iako je sličan osnovni trend uočen i u našim ranijim studijama, valja napomenuti interesantne

20 Kompletna tabela može se pogledati u Dodatku II (Tabela 8).

21 Videti Tabelu 9. u Dodatku II.

razlike u odnosu na nalaze iz 2003. godine. Naime, u studiji iz 2003. godine čak 21% ispitanika najčešće je koristilo internet sa posla, a u ovoj studiji taj procenat iznosi svega 13. Svakako da ne možemo sa sigurnošću govoriti o tome da je u prethodne dve godine došlo do ovako značajnog porasta broja onih koji od kuće koriste internet, mada je ovakva mogućnost takođe otvorena. Naime, ako pogledamo cenu sati kod glavnih provajdera, uočićemo da se ni ona, kao ni cena telefonskih impulsa, nije bitnije menjala u prethodnom periodu (čak ni toliko da bi se pratila inflatorna kretanja na godišnjem nivou).²² Moguće je, dakle, da se ove promene u načinu pristupa mogu posmatrati i kao produkt veće dostupnosti interneta prosečnom građaninu. Takođe je vredno napomenuti da se porast broja korisnika koji internet koriste od kuće opaža kao trend i u drugim zemljama – tako je u SAD tokom 2000. godine bilo 46,9% korisnika koji internetu pristupaju od kuće, a 2004. godine takvih je bilo čak 65,1% (Lebo, 2004). Ovakav trend mogao bi, pre svega, da znači otvaranje prostora za upliv interneta u svakodnevni život korisnika, i za povećanje opsega usluga koje se putem interneta mogu obavljati.

U želji da upotpunimo sliku o mestu pristupa, iznećemo podatke o tome sa kojom učestalošću uopšte naši korisnici pristupaju internetu sa različitih mesta.

<i>Mesto pristupa</i>	<i>procenat</i>
od kuće	84,3
s posla	27,0
od prijatelja	36,32
iz javne kompjuterske učionice	26,12
s nekog drugog mesta	6,15

Tabela 9. Učestalost sa kojom se internetu pristupa sa različitih mesta.

Podaci koje smo upravo prikazali omogućuju nam da kažemo da u našem uzorku korisnika čak 84% ima pristup od kuće, odnosno da oko 11% naših ispitanika pristup od kuće koristi kao alternativni

22 Cena 10 sati na PTT-u košta 250 dinara već nekoliko godina unazad (http://www3.ptt.yu/o_nama/cenovnik.php); u 2004. godini stopa inflacije iznosila je 10,1% (<http://www.mfin.sr.gov.yu/html/modules.php?op=modload&name=Subjects&file=index&req=viewpage&pageid=1024>).

– najčešće pristupaju sa nekog drugog mesta.²³ Uporedimo li to sa rezultatima američke studije koje smo upravo naveli, biće nam jasno da je ovo svakako ohrabrujući podatak.

5.1.3. Intenzitet i dužina upotrebe interneta

U uzorku korisnika interneta iz gradova Srbije uočava se značajan priraštaj novih korisnika u prethodnih 18 meseci: čak 21% (Tabela 10). Ono što je zanimljivo navesti je i činjenica da je čak 56% ispitanika počelo da koristi internet u prethodne 3 godine, što ukazuje na to da bi se moglo pretpostaviti da se u ovom periodu broj korisnika duplo povećao. Ovako povoljan razvoj situacije mogao bi se generalno objašnjavati većom dostupnošću računara i interneta široj populaciji potencijalnih korisnika, što se slaže i sa našim zaključkom kada smo govorili o broju korisnika interneta koji poseduju računar. U studiji koju smo sprovedeli na uzorku korisnika interneta iz gradova Srbije tokom 2003. godine, 55% ispitanika koristilo je internet manje od dve godine, što se takođe uklapa u opšti trend koji je ovom prilikom uočen.

<i>Broj godina</i>	<i>procenat ispitanika</i>
1,5 godina	21,4
1,5–3 godine	35,2
4–5 godina	23,3
preko 5 godina	16,5

Tabela 10. Dužina upotebe interneta.

U želji da čitaocu pružimo osnovni okvir u kome može da sagleda težinu iznetih podataka, navodimo rezultate jedne evropske studije (SIBIS, 2003).

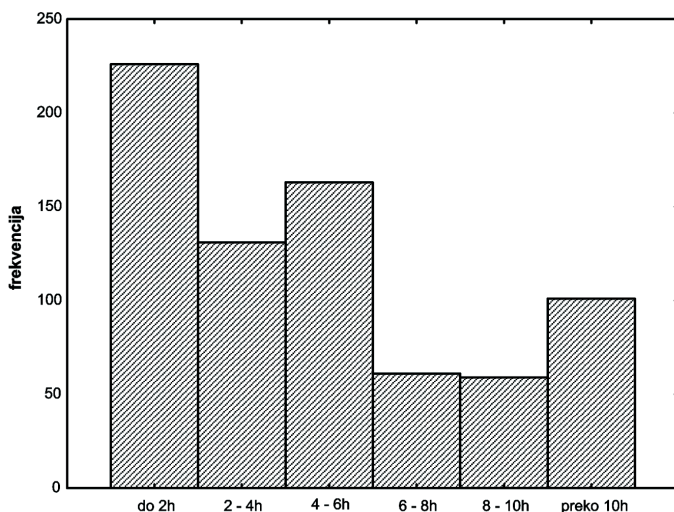
<i>Zemlja</i>	<i>< 1 godine</i>	<i>1–2 godine</i>	<i>> 2 godine</i>
Austrija	16,8	20,6	62,3
Belgija	16,8	22,3	60,6
Danska	4,3	12,0	83
Finska	5,6	7,9	86,5
Francuska	27,9	27,9	43,8

²³ Na ovaj zaključak nas upućuje prethodno izneti podatak da 73% naših korisnika internetu najčešće pristupa od kuće.

Zemlja	< 1 godine	1-2 godine	> 2 godine
Nemačka	17,7	35,4	46,6
Grčka	26,2	25,6	47,2
Irska	1,5	28,0	55,7
Italija	17,1	24,5	57,6
Luksemburg	20,7	20,4	59,0
Holandija	11,5	25,1	63,4
Portugal	16,2	17,4	64,4
Španija	20,0	33,3	46,3
Švedska	5,7	11,5	82,8
Švajcarska	18,0	22,3	56,9
Velika Britanija	17,2	22,8	59,2

Tabela 11. Dužina upotrebe interneta u pojedinim zemljama Evrope.

Među korisnicima iz SAD ima samo 3,3% novih (koriste internet manje od godinu dana), a onih koji internet koriste između 1 i 3 godine 13,8% (Lebo, 2004). Ovi nalazi govore nam da se stopa godišnjeg priraštaja u SAD postepeno smanjuje, kao što je to slučaj i sa navedenim rezultatima u određenim zemljama Evrope. Razloge za ovo svakako ne treba tražiti u nekakvom padu popularnosti interneta, već u tome što se postepeno smanjuje prostor za povećanje broja korisnika.

Slika 5. Intenzitet upotrebe interneta.

Broj sati koji naši korisnici nedeljno provode na mreži jedan je od pokazatelja koji bi mogao biti ohrabrujući. Naime, skoro 30% ispitanika onlajn je više od 6h nedeljno. Ipak, ako ovaj podatak uporedimo sa onima koje saopštavaju istraživači Centra za digitalnu budućnost (*Center for the Digital Future*), videćemo da je ovo ipak značajno manje od vremena koje prosečan korisnik iz SAD provede onlajn – oko 12,5 sati nedeljno (Lebo, 2004). Sledeći dosadašnju praksu kojom nastojimo da pružimo okvir u kome se može bolje sagledavati aktuelna situacija upotrebe interneta u Srbiji, navodimo podatke iz istraživanja u nekim evropskim zemljama (SIBIS, 2003).

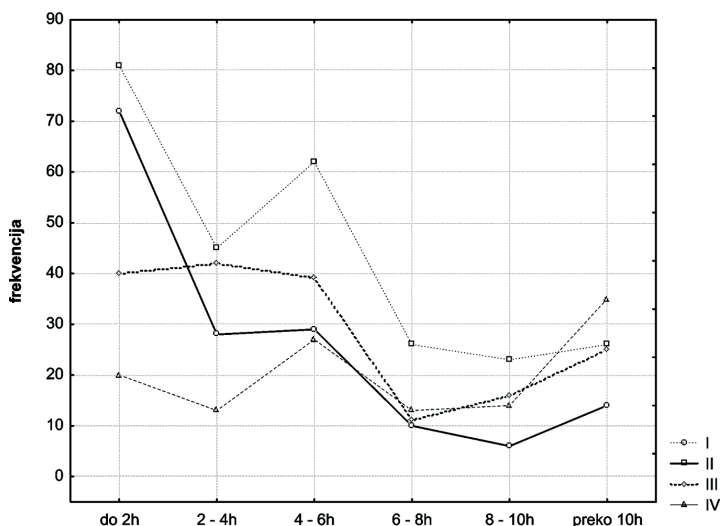
U zemljama Evrope uočavaju se znatne razlike s obzirom na vreme koje se provodi na mreži. Naime, dok u Danskoj i u Ujedinjenom Kraljevstvu oko 20% korisnika na mreži provodi više od 6 sati nedeljno, u Italiji taj procenat iznosi svega oko 10. U ovom kontekstu, od suštinskog je značaja da istaknemo da se, dakle, naši korisnici po broju sati nedeljno provedenih onlajn ne razlikuju od onih u Evropi. Kao kontrast tome, možemo navesti podatak da 30% naših ispitanika na mreži provodi manje od 2h nedeljno.²⁴

Iznesimo, na ovom mestu, kratku napomenu o tome zašto je pitanje intenziteta upotrebe interneta od ključnog značaja za ovu diskusiju. Iz studija sa kojima smo imali prilike da se upoznamo,²⁵ kao i na osnovu straživanja koja smo sami sproveli (Golčevski, Milovanović, 2004, Golčevski, Petrović, Milovanović, Sitarski, 2005), znamo da je obim i razuđenost onlajn aktivnosti u tesnoj vezi sa vremenom koje se provodi na mreži. Logika je jednostavna: ozbiljniji angažman zahteva više vremena. No, posebnu težinu ovoj jednostavnoj formuli daje činjenica da se u novijim razmatranjima problema digitalne podele, vreme koje se provodi na mreži uzima kao ozbiljan indikator, budući da od njega zavisi u kojoj meri osoba koja upotrebljava internet uspeva da iskoristi brojne pogodnosti koje mreža nudi.

Skoro sve studije interneta sa kojima smo imali prilike da se upoznamo imale su u svom fokusu i pitanje odnosa dužine upotrebe interneta i intenziteta upotrebe. Preciznije govoreći, uočen je trend da sa porastom iskustva na mreži raste i intenzitet njene upotrebe (Nie & Erbring, 2000; Golčevski, Milovanović, 2004). Naši ovogodišnji nalazi unekoliko specifikuju uočenu tendenciju. Pogledajmo kako izgleda grafički prikaz interakcije ove dve varijable.

24 Specifične razlike u pogledu dužine i intenziteta upotrebe interneta koje su uočene između karakterističnih subpopulacija korisnika interneta biće nešto kasnije predmet razmatranja ovog članka.

25 Pew Internet and American Life Project, 2005.

Slika 6: Interakcija dužine i intenziteta upotrebe interneta.

Dobijena korelacija dužine intenziteta upotrebe je niska. Iz navedenog grafičkog prikaza interakcije uočavamo da se trend u intenzitetu upotrebe interneta suštinski razlikuje u kategoriji najiskusnijih korisnika – onih koji net koriste preko pet godina.²⁶ To je, naime, jedina grupa korisnika u kojoj čak 50% ispitanih na mreži provodi više od 6 sati nedeljno. Ovako izražen trend ne omogućuje nam da sa sigurnošću tvrdimo da će, vremenom, kod iskusnijih korisnika doći do toga da sve više vremena provode onlajn. Ovo naročito uzimajući u obzir činjenicu da među iskusnim korisnicima postoji znatan broj onih koji internet koriste i u poslovne svrhe, pa vreme provedeno onlajn predstavlja deo njihovog regularnog radnog vremena. Sem toga, relevantno je navesti nalaz do koga smo došli u prošlogodišnjoj studiji upotrebe interneta u osam gradova balkanskog regiona. Naime, ispostavilo se da se ispitanici koji različito dugo koriste internet razlikuju i u pogledu izražavanja želje da u budućnosti više koriste internet: što veće iskustvo imaju, to ređe žele da više vremena provode onlajn (Golčevski, Petrović, Milovanović, Sitarski, 2005).

Nalaz koji smo upravo izneli vraća nas na jedno staro pitanje, o kome je u prethodnim CePIT-ovim istraživanjima bilo mnogo više reči, te ćemo stoga na ovom mestu izneti samo jednu kratku napomenu (Golčevski, Milovanović, 2004, Golčevski, Petrović, Milovanović, 2005). Radi se, naime, o pitanju da li će internet kao tehnologija uticati na to da se poveća stepen socijalne izolacije pojedinca u informacionom dobu,

26 U literaturi se ova grupa korisnika često označava kao *early adopters* – oni koji najpre usvajaju tehnologije.

budući da boravak na mreži realno smanjuje vreme koje su ljudi u mogućnosti da posvete komunikaciji sa bližnjima, nezavisno od školskih i poslovnih obaveza. Upućujući zainteresovane na detaljniju raspravu o ovom problemu u pomenutim CePIT-ovim publikacijama, na ovom mestu iznećemo samo jedan nalaz koji navode istraživači Centra za digitalnu budućnost: čak 87,6, odnosno 87,8 procenata internet korisnika navodi da se od kada koriste internet ništa nije promenilo u pogledu vremena koje provode sa porodicom i prijateljima.²⁷

5.1.4. Upotreba elektronske pošte, četa i foruma/mejling lista²⁸

Dobro je poznato da je niz različitih istraživanja u svetu od samog početka pokazivao da je upotreba interneta u komunikacione svrhe jedna od najzastupljenijih, što se nije značajnije menjalo ni sa proširenjem onlajn sadržaja (Lebo, 2004). Tako danas čak 92% korisnika u SAD tvrdi da koristi imejl barem povremeno (Lebo, 2004).

<i>Broj poruka</i>	<i>frekvencija</i>	<i>procenat</i>
>5	306	41,02
5–10	165	22,12
10–15	95	12,73
15–20	67	8,98
20<	89	11,93

Tabela 12. Broj nedeljno primljenih imejl poruka.

<i>Broj poruka</i>	<i>frekvencija</i>	<i>procenat</i>
>5	319	42,76
5–10	163	64,61
10–15	79	75,20
15–20	49	81,77
20<	74	91,69

Tabela 13. Broj nedeljno poslatih imejl poruka.

27 Do sličnih nalaza došli smo u studiji iz 2004. godine; Golčevski, Petrović, Milovanović, Sitarski, 2005.

28 Kako će o specifičnim razlikama u pojedinim subpopulacijama korisnika, kao i o aktivnostima na mreži znatno više reći biti kasnije, na ovom mestu ćemo samo predstaviti osnovne rezultate vezane za intenzitet upotrebe imejla, četa, odnosno foruma i mejling lista.

Najveći procenat ispitanika nedeljno primi, odnosno pošalje, do 10 imejl poruka (63, odnosno 64% ispitanika). Ako pak uporedimo imejl aktivnost naših korisnika sa uzorkom u SAD, videćemo da su nalazi uporedivi: prosečan američki korisnik nedeljno pošalje oko 8–9 poruka (Cole, 2003).

Uporedimo li procenat naših ispitanika koji uopšte koriste čet i druge IM²⁹ servise, videćemo da je on nešto veći od udela ove kategorije ispitanika u populaciji američkih korisnika: 61 spram 46% (Madden & Rainie, 2003). U odnosu na situaciju evidentiranu 2003. godine, ovaj procenat viši je za čitavih 20 jedinica (Golčevski, Milovanović, 2004). Oko 25% korisnika kaže da na čet odlazi često, ili veoma često. Što se pak foruma, odnosno mejling lista tiče, ovi oblici asinhronne komunikacije takođe su veoma zastupljeni: koristi ih čak 58% naših korisnika. Međutim, procenat ispitanika koji ove servise koriste često ili veoma često znatno je niži i iznosi svega 13 u našem uzorku.³⁰ Niža učestalost ovog vida komunikacije putem interneta evidentirana je i u našim prethodnim istraživanjima (Golčevski, Milovanović, 2004, Golčevski, Petrović, Milovanović, Sitarski, 2005).

5.1.5. Informisanje na stranim jezicima i sajtovima – internet i televizija

U istraživanju koje je CePIT sproveo tokom 2004. godine u osam gradova regiona (Golčevski, Milovanović, Petrović, Sitarski, 2005), kao i u nacionalnoj studiji iz 2003. godine (Srbija bez Kosova; Hinić, 2005) jedna od tema kojima smo se bavili ticala se i odnosa interneta i drugih tradicionalnih medija: televizije, radija, novina, telefona, ali i čitanja knjiga. Osnovni rezultati do kojih smo tokom ovih studija došli ukazali su na to da se najveći pad u pogledu vremena koje ispitanici provode uz određeni medij od kada su počeli da koriste internet beleži za televiziju, radio i štampu (Hinić, 2005).³¹ Ono što je takođe bilo zanimljivo u ovim nalazima ticalo se manifestovanih stavova naših korisnika prema medijima uopšte: većina ispitanika nije

29 IM – Instant messaging; ICQ, mIRC i sl; kompletna tabela sa podacima može se pogledati u Dodatku II (Tabela 10).

30 Tabela 11 u Dodatku II.

31 Studija sprovedena na uzorcima iz osam gradova regiona tokom prethodne godine unekoliko se razlikuje po tome što je najveći pad zabeležen za dnevnu štampu, pa potom za televiziju (Golčevski, Petrović, Milovanović, Sitarski, 2005). Kako je uzorak bio regionalni (po 200 ispitanika iz svakog od osam gradova), to se zaključci moraju ograničiti, i dalja relevantna poređenja biće vršena samo u odnosu na studiju iz 2003. godine koju smo sprovedeli na nacionalnom uzorku (Srbija bez Kosova).

se slagala sa stavom da će internet potisnuti druge medije i imati jači uticaj na javno mnjenje, kao ni da će zameniti časopise i knjige. Takođe, visok procenat ispitanika smatrao je da se informacijama na internetu lakše može manipulirati nego u drugim medijima, a kao kontrast tome nisu pokazivali tendenciju da sistematski proveravaju informacije koje su pronašli na internetu.

Istraživanja koja su na slične teme sprovedena u svetu kao svoju polazišnu tačku najčešće su imala pitanje da li internet redukuje vreme koje se provodi uz televiziju. U njihovim nalazima uglavnom se ističe da internet svakako nije u potpunosti potisnuo televiziju, ali da se beleži izvestan pad u količini vremena koja se provodi uz televizijske programe. Naravno, ovakve studije, kao i naša, često su kao parametar za povećanje/smanjenje vremena koje se provodi uz TV imale percepciju samih korisnika o tome da li je došlo do promena.³²

Naše ovogodišnje istraživanje imalo je za cilj da odnos interneta i televizije, kao predstavnika tradicionalnih medija, oslika na nešto drugačiji način od uobičajenog. Naime, kako kablovska televizija u Srbiji postepeno postaje sve popularnija, to se za veći broj građana povećava mogućnost da se informišu ne samo o dešavanjima u zemlji, već i u zemljama u regionu i svetu. Splet istorijskih okolnosti koji je doveo do raspada Jugoslavije svakako nije predmet naše studije, ali su posledice tih događanja nešto što je relevantno. Veze koje su postojale među ljudima sa ovih prostora polako se obnavljaju, a veliki procenat mladih ljudi mnoge krajeve bivše SFRJ po prvi put je imao prilike da vidi tek putem TV ekrana. U ovom kontekstu jasno je zašto su pitanja u ovom delu instrumenta konstruisana tako da se ustanovi da li naši ispitanici prate programe i vesti iz okolnih zemalja. Jezička bliskost takođe je jedan od faktora koje je značajno napomenuti – svakako da je gledanje TV programa sa područja bivših republika SFRJ podstaknuto i tom činjenicom. Sa druge strane, kao što smo do sada već napomenuli, pitanje jezika u praćenju programa i informisanju o različitim dešavanjima predstavlja problem za ispitanike koji ne govore strane jezike. Jasnije motivišući ovaj aspekt našeg istraživanja, istaći ćemo koja su to konkretna pitanja koja su nas zanimala:

- ima li razlike u penetraciji kablovske/satelitske televizije u populaciji korisnika, odnosno nekorisnika;

32 Kako smo o ovim temama opširnije pisali u našim prethodnim radovima, zainteresovanog čitaoca upućujemo na diskusije koje su tom prilikom iznete (Golčevski, Petrović, Milovanović, Sitarski, 2005, Hinić, 2004).

- ima li među korisnicima i nekorisnicima interneta razlika s obzirom na to da li gledaju televizije iz okolnih zemalja, njihove informativne programe, kao i programe i vesti na stranim jezicima;
- da li među korisnicima interneta postoje razlike s obzirom na to da li se češće o stanju u okolnim zemljama, kao i o stanju u svetu, na različitim jezicima, informišu putem televizije ili putem interneta.

Pogledajmo do kakvih smo rezultata došli u ovoj studiji.

	<i>korisnici</i>	<i>nekorisnici</i>
da	68,39	54,13
ne	31,6	45,87

Tabela 14. Upotreba kablovske/satelitske televizije u uzorcima korisnika i nekorisnika interneta.

U uzorku korisnika interneta, očigledno, ima nešto više onih koji koriste kablovsku, odnosno satelitsku televiziju. Ako se prisetimo da se ovi korisnici razlikuju po svom ekonomskom statusu, moglo bi nam se činiti da bi ovo mogao da bude deo objašnjenja. No, pogledamo li kakve razloge pripadnici ovih poduzoraka navode za neposredovanje, videćemo da je suštinski razlog zašto neko nema pristup kablovskoj, odnosno satelitskoj televiziji to što ta usluga nije još uvek ponuđena (57% korisnika interneta i 48% nekorisnika). Sve ostale razlike o kojima ispitanici eksplicitno saopštavaju su zanemarljive. Kao što je i logično očekivati, nema nekih specifičnih otpora za uvođenje kablovske televizije, a njena cena očigledno jeste u okviru ekonomskih mogućnosti većine građana.³³

Među korisnicima i nekorisnicima interneta nema ni izraženih razlika po pitanju toga koliko često prate TV programe iz susednih zemalja – najčešće se gleda TV program Hrvatske, Republike Srpske, Federacije Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Postoji relativno malo interesovanje za programe iz Slovenije i Makedonije, što, uzimajući u obzir činjenicu da postoji izvesna jezička barijera, i nije iznenađujuće. Evidentno je da i većina korisnika i većina nekorisnika (oko 80%) prate programe iz susednih zemalja. Međutim, kad je u pitanju praćenje vesti iz pomenutih zemalja, situacija je bitno drugačija: 41% korisnika i 47% nekorisnika ne prati informativne programe navedenih zemalja.³⁴ Najveći procenat ispitanika, i korisnika i nekorisnika interneta,

³³ Tabela 12 nalazi se u Dodatku II.

³⁴ Kompletne tabele nalaze se u Dodatku (Tabela 13 i 14).

prati vesti iz Hrvatske, pa potom iz Crne Gore. Ovakav pad mogao bi biti posledica toga što je program vesti za opštu populaciju verovatno manje privlačan, posebno uvažavajući činjenicu da nisu razmatrane uzrasne razlike.³⁵ Razloga za ovakvo stanje moglo bi biti i više, no kako to nije predmet naše studije, navedeni problem nećemo detaljnije diskutovati.

Ubedljivo najveći procenat ispitanika od programa na stranom jeziku prati one na engleskom, što je u skladu sa tim što najveći procenat naših ispitanika kaže da se služi upravo ovim jezikom. Ovde uočavamo prvu značajniju razliku među korisnicima i nekorisnicima – znatno manje nekorisnika (64%) prati program na engleskom u odnosu na korisnike interneta (86%), a među nekorisnicima je više onih koji ne prate programe na stranim jezicima. I ovi nalazi sasvim su jasno u skladu sa našim nalazima o tome kojim se jezicima i koliko korisnika, odnosno nekorisnika interneta služi (Tabela 14).

<i>TV programi</i>	<i>korisnici</i>	<i>nekorisnici</i>
na engleskom	86,02	64,07
na nemačkom	28,13	21,1
na francuskom	11,0	8,12
na italijanskom	21,2	18,2
na španskom	8,10	9,4
na nekom drugom	4,4	4,0
ni na jednom	11,0	28,1

Tabela 15. Praćenje TV programa na stranim jezicima.

Slično obrascu uočenom u praćenju programa i vesti iz susednih zemalja, i kada je u pitanju informisanje na stranim jezicima beležimo znatno manji broj korisnika koji prate vesti. Razlike među korisnicima i nekorisnicima takođe su dosledne (Tabela 15).

<i>Vesti na stranim jezicima</i>	<i>korisnici</i>	<i>nekorisnici</i>
na engleskom	65,17	37,05
na francuskom	3,1	2,23

35 Naša ranija istraživanja pokazala su da najmlađi korisnici interneta nešto ređe čitaju vesti (Golčevski, Milovanović, 2004), ali kako ćemo nešto kasnije o ovome detaljnije govoriti, sada to navodimo samo kao napomenu čitaocu.

<i>Vesti na stranim jezicima</i>	<i>korisnici</i>	<i>nekorisnici</i>
na španskom	1,0	1,0
na italijanskom	4,2	4,2
na nemačkom	7,06	5,14
na nekom drugom	2,0	2,0
ni na jednom	33,0	57,3

Tabela 16. Praćenje vesti na stranim jezicima.

Rezultati studija koje smo prethodno pominjali, kao i rezultati istraživanja koja je CePIT sproveo (Golčevski, Milovanović, 2004; Golčevski, Petrović, Milovanović, Sitarski, 2005) pokazali su da ima smisla porediti neke karakteristike praćenja TV programa i informisanja putem interneta. Stoga na ovom mestu prikazujemo rezultate tih poređenja.

<i>Zemlje</i>	<i>TV programi</i>	<i>sajtovi</i>
Slovenija	0,06	0,11
Hrvatska	0,72	0,34
Republika Srpska	0,36	0,09
BiH	0,33	0,12
Makedonija	0,08	0,05
Crna Gora	0,35	0,14
nijedna	0,20	0,58

Tabela 17. Praćenje TV programa i sajtova susednih zemalja (podaci u proporcijama).

<i>Vesti susednih zemalja</i>	<i>TV</i>	<i>sajtovi</i>
Slovenija	0,02	0,02
Hrvatska	0,50	0,18
Republika Srpska	0,19	0,05
BiH	0,15	0,04
Makedonija	0,03	0,02

<i>Vesti susednih zemalja</i>	<i>TV</i>	<i>sajtovi</i>
Crna Gora	0,29	0,07
nijedna	0,41	0,78

Tabela 18. Praćenje vesti putem TV programa i sajtova susednih zemalja (podaci u proporcijama).

<i>Strani jezici</i>	<i>TV program</i>	<i>sajtovi</i>
na engleskom	0,72	0,87
na nemačkom	0,06	0,17
na francuskom	0,36	0,06
na italijanskom	0,33	0,08
na španskom	0,08	0,02
na nekom drugom	0,35	0,05
ni na jednom	0,20	0,11

Tabela 19. Praćenje TV programa i sajtova na stranim jezicima (podaci u proporcijama).

<i>Vesti na stranim jezicima</i>	<i>TV program</i>	<i>sajtovi</i>
na engleskom	0,65	0,40
na francuskom	0,03	0,02
na španskom	0,01	0,00
na italijanskom	0,04	0,02
na nemačkom	0,07	0,03
na nekom drugom	0,02	0,01
ni na jednom	0,33	0,58

Tabela 20. Praćenje vesti na stranim jezicima putem TV programa i sajtova (podaci u proporcijama).

Iz prikazanih rezultata uočavamo dve osnovne tendencije:

- više korisnika prati programe i vesti na televizijama susednih zemalja nego što posećuje sajtove tih zemlja i informiše se preko njih; dominacija TV-a kao medija uočava se i kada su u pitanju sadržaji na stranim jezicima;

- sadržaji na engleskom su ti koje ispitanici najčešće traže, bilo da se radi o vestima ili TV programima i sajtovima generalno.

Dakle, iako su naši prethodni nalazi pokazivali da među korisnicima interneta TV beleži izvestan pad u vremenu koje se uz njega provodi, naši nalazi sugerišu da TV i dalje jeste dominantan medij informisanja. Ako se prisetimo da u SAD prosečan gledalac na internetu provede 12,5 sati nedeljno (Lebo, 2004), a uz TV oko 8 sati dnevno, razlika nam je jasna.

5.2. Onlajn aktivnosti i sadržaji

U ovom delu analiziraćemo načine na koje naši ispitanici koriste internet. To ćemo učiniti na osnovu rezultata dobijenih na dvema skalama procene. Jedna se odnosi na učestalost obavljanja pojedinih aktivnosti, a druga na učestalost pretrage određenih kategorija sadržaja na internetu. Ovi podaci obezbeđuju nam i neke od odgovora na važna pitanja o potrebama koje korisnici zadovoljavaju upotrebom mreže. S obzirom da ispitanici iz različitih socio-demografskih grupa svakako imaju i unekoliko različite motive za upotrebu interneta, bavićemo se i razlikama u zastupljenosti karakterističnih obrazaca onlajn ponašanja u različitim delovima populacije.

5.2.1. Obrasci upotrebe interneta: postojeći nalazi

Pokušaji sistematizacije i kategorizacije načina na koji se internet upotrebljava pratili su širenje i komercijalnu upotrebu ove tehnologije. Istovremeno sa nastojanjima da se utvrde dominantni obrasci upotrebe interneta, vršeni su i pokušaji utvrđivanja veze između pripadnosti određenoj socijalnoj ili psihološkoj kategoriji i upotrebe Mreže na način koji bi bio karakterističan za tu grupu. Studije ove vrste su veoma informativne i pružaju nam dobru opštu sliku o tome koji aspekti interneta su posebno važni, odnosno iz nekog razloga korisni ili privlačni pripadnicima pojedinih subpopulacija, na primer žena, starih ljudi, seljaka i slično. U tom smislu najveći broj pouzdanih podataka koji su prikupljeni do sada ukazuje na specifičnosti u načinu na koji internet koriste ljudi različitog *pola* i *uzrasta*, te korisnici sa različitim *iskustvom* u upotrebi interneta.

Ovaj stav iznosi se i u članku „Days and Nights on the Internet: the Impact of a Diffusing Technology“ (Howard, Rainie and Jones, 2001). U njemu istraživači uticajnog „Pew Internet and American Life“ projekta iznose svoje nalaze zasnovane na višegodišnjim anketnim istraživanjima upotrebe interneta sprovedenim u SAD. Kada su u pitanju odlike načina na koji internet koriste žene odnosno muškarci, ističe se da muškarci češće čitaju vesti, bave se finansijama, prate sport

pa čak i kupuju onlajn, dok se žene na internetu više interesuju za zdravstvene i religijske informacije, ali i češće koriste internet kada traže posao. Uzrasne razlike u upotrebi, prema ovim ali i drugim autorima, najuočljivije su među mladima. Tako se u pomenutom članku navodi da mlađi Amerikanci u većoj meri koriste internet za zabavu i komunikaciju namenjenu zabavi, ali i da bi obavili neki posao, bilo da je vezan za lične potrebe ili za školu/posao. Takođe oni češće pristupaju sajtovima koji se bave sadržajima popularne kulture. Konačno, korisnici sa većim iskustvom u upotrebi interneta (u ovom radu, iskusnim korisnicima – veteranima – smatrani su oni sa tri i više godina onlajn iskustva) značajno su češće od drugih koristili internet za obavljanje poslovnih aktivnosti i finansijskih transakcija. Pri tumačenju ovog nalaza, međutim, treba uzeti u obzir i da su iskusni korisnici pretežno bili oni sa boljim ekonomskim statusom.

Pored navedenih razlika koje se javljaju između grupa koje pripadaju istom društvu i istoj kulturi, istraživanja su izvođena i u pravcu utvrđivanja eventualnih razlika u načinu na koji internet koriste i percipiraju pripadnici različitih kultura. Ovo pitanje ima posebnu relevantnost i specifičnu težinu u kontekstu već dugo aktuelnih rasprava o globalizaciji kulture, odnosno teza o nastajanju jedinstvene svetske kulture na račun lokalnih specifičnosti. Pri tome se posebno apostrofira uloga koju internet ima u tom procesu kao globalno sredstvo komunikacije. Evo podataka koje na tu temu donosi članak koji tek treba da izađe iz štampe, pod nazivom „Gender and Cultural Differences in the Use of Internet: A Study of China and the UK“ (Li, Kirkup, 2005). Autori prijavljuju veliki broj značajnih razlika u načinu na koji internet koriste studentkinje i studenti iz različitih kultura. Njihovi glavni nalazi, naime, ukazuju da muškarci iz obe etničke grupe u većoj meri koriste imejl i čet, te da češće igraju onlajn igrice nego žene. Interesantan je ovde i nalaz da su polne razlike bile manje izražene u grupi kineskih nego britanskih studenata. Sa druge strane, pokazalo se da studenti iz Velike Britanije u značajno većoj meri koriste internet za svoje radove na fakultetu, dok ga studenti iz Kine pretežno koriste za lične potrebe.

Postoje takođe i nalazi koji ukazuju da su obrasci upotrebe interneta i motivi koji iza njih stoje u vezi sa određenim odlikama ličnosti korisnika. U tekstu „Individual Differences in Internet Usage Motives“ (Amiel, Sargent, 2004) iznose se podaci koji ukazuju da ispitanici sa visokim skorovima na skali neuroticizma³⁶ češće tvrde da

36 U istraživanju je korišćena skraćena verzija Ajzenkovog inventara ličnosti (EPQ-R).

internet koriste da bi bili informisani ali i zato što im on pruža osećanje pripadnosti. Sa druge strane, visoko ekstrovertni ispitanici u većoj meri su koristili internet kako bi ostvarili određeni, jasno definisani cilj i nisu bili zainteresovani za internet kao sredstvo zadovoljavanja potrebe za pripadanjem grupi ili zajednici. Treća grupa ispitanika, oni koji su pokazali visoke skorove na varijabli psihotocizma, u većoj meri su pokazivali sklonost i interes za prefinjene i devijantne oblike upotrebe interneta.³⁷

Zanimljivo je da i autori koji se bave temom zavisnosti od interneta, kada govore o načinu na koji se ovaj poremećaj manifestuje, koriste termin *maladaptivni obrazac upotrebe interneta* (Palladino and Handelsman, 1997). Takav obrazac je u dijagnostičke svrhe operacionalizovan kao niz kriterijuma koji se, međutim, samo delom odnose na ponašanje na internetu, a pretežno se tiču posledica prekomerne upotrebe na svakodnevne, socijalne i poslovne aktivnosti. Jedan od retkih članaka iz ove oblasti koji se na direktan način bavi pitanjem vrsta onlajn aktivnosti koje su povezane sa zavisničkim, *maladaptivnim* obrascem ponašanja je „What Makes the Internet Addictive: Potential Explanations for Pathological Internet Use“ (Young, 1997). Rezultati ove eksplorativne studije, pokazuju da interaktivna svojstva interneta, pre svega čet i srodni oblici komunikacije, u najvećoj meri podstiču zavisničko ponašanje. Ove nalaze ipak treba uzeti sa rezervom s obzirom da je od njihovog objavljivanja i sam internet ali i ponašanje njegovih korisnika doživelo značajne promene.

5.2.2. Istraživački okvir

Rezultati studija koje smo ovde izneli, pokazuju da je do sada prikupljena solidna empirijska građa koja utvrđuje veze između pojedinih socio-demografskih, kulturoloških ili psiholoških odlika korisnika sa načinom na koji oni upotrebljavaju internet. U takvom pristupu se, dakle, polazi od opštijih varijabli (pol, uzrast, tip ličnosti), koje se ne odnose direktno na upotrebu interneta, i na osnovu njih se korisnici kategorišu a zatim ispituju specifičnosti u načinu na koji tako formirane grupe koriste internet.

CePIT se ovim problemom bavi od 2002. godine, odnosno od početka istraživanja upotrebe interneta kod nas (Milovanović, Golčev-

37 Sličan istraživački nacrt CePIT je koristio u svom prvom istraživanju korisnika interneta kod nas. Rezultati dela studije koji se bavi odnosom karakteristika ličnosti i odlika onlajn ponašanja korisnika objavljeni su u formi diplomskog rada Ivana Bakića.

ski, Bakić, 2002; Golčevski, Milovanović, 2004. i Golčevski, Milovanović, Petrović, Sitarski, 2005). U tom periodu, a u skladu sa empirijskim nalazima do kojih smo dolazili, razvijene su dve skale procene koje mere dve grupe indikatora koje smatramo najvažnijim za kategorizaciju obrazaca ili tipova upotrebe interneta:

Onlajn aktivnosti. Ova grupa indikatora uključuje upotrebu interneta za različite vrste komunikacije (imejl, čet, forumi, blogovi i gejming), zatim provođenje vremena u bavljenju specifično onlajn aktivnostima (surfovanje, potraga za informacijama, skidanje različitih sadržaja, pregledanje omiljenih sajtova), kao i upotrebu interneta kao sredstva za obavljanje svakodnevnih poslova (upotreba za školu/ posao, čitanje novina, knjiga...). Analiza podataka dobijenih primenom skale konstruisane prema ovom skupu indikatora, omogućava nam da zaključujemo o latentnoj strukturi onlajn aktivnosti kojima se korisnici bave, a time i o *tipičnim načinima, odnosno obrascima upotrebe interneta.*

Kategorije sadržaja na internetu. Uključeno je trinaest mogućih domena interesovanja korisnika na internetu: politika, biznis, sport, muzika, pornografija, popularna kultura, zdravlje, putovanja i turizam, kompjuteri i tehnologija, umetnost i kultura, obrazovanje, nauka i verski sadržaji. Podaci o učestalosti pretraživanja različitih sadržaja na internetu pružaju nam uvid u strukturu interesovanja korisnika, odnosno *strukturu tema kojima se bave dok su onlajn.*

Ovakvom obradom prikupljenih podataka, pored osnovnih nalaza o specifičnostima načina na koji pripadnici različitih društvenih grupa koriste internet, mi pokušavamo da utvrdimo i specifične *načine upotrebe*, koji nisu zasnovani na pripadnosti korisnika nekoj društvenoj grupi, već na podacima o aktivnostima svih korisnika kada su onlajn. Tako, umesto da kategorišemo korisnike na osnovu varijabli koje se, u odnosu na upotrebu interneta, mogu nazvati „spoljnim“, mi se služimo podacima koje nam o svojim aktivnostima i interesovanjima na internetu daju korisnici i na osnovu toga definišemo karakteristične obrasce aktivnosti (ponašanja) i interesovanja korisnika na internetu.

5.2.3. *Onlajn aktivnosti: osnovni nalazi*

Ispitanici (N = 711) su popunjavali petostepenu skalu procene, koja sadrži 12 vrsta onlajn aktivnosti, a od njih se tražilo da procene koliko često se bave svakom od njih kada su na internetu. Podeoci skale bili su: *nikad, retko, ponekad, često i veoma često.* Evo i spiska aktivnosti sa prosečnim procenama učestalosti upotrebe, dobijenim na celom uzorku:

	<i>Onlajn aktivnost</i>	<i>prosečna ocena</i>
c1.	Pišem/čitam imejl poruke	3,66
c2.	Četujem ili koristim instant mesidžing (ICQ, mIRC i sl.)	2,39
c3.	Šaljem poruke na forume, mejling liste i sl.	2,08
c4.	Čitam blogove	1,57
c5.	Tražim podatke/informacije koje su mi potrebne	4,21
c6.	Pretražujem mrežu bez nekog određenog cilja – surfujem	3,07
c7.	Pregledam šta je novo na mojim omiljenim sajtovima	3,61
c8.	Čitam vesti/novine/magazine	2,69
c9.	Učestvujem u onlajn igrama	1,51
c10.	Čitam/skidam razne tekstove/članke/knjige	2,97
c11.	Skidam muziku/filmove	2,72
c12.	Koristim internet za posao/školu	3,40

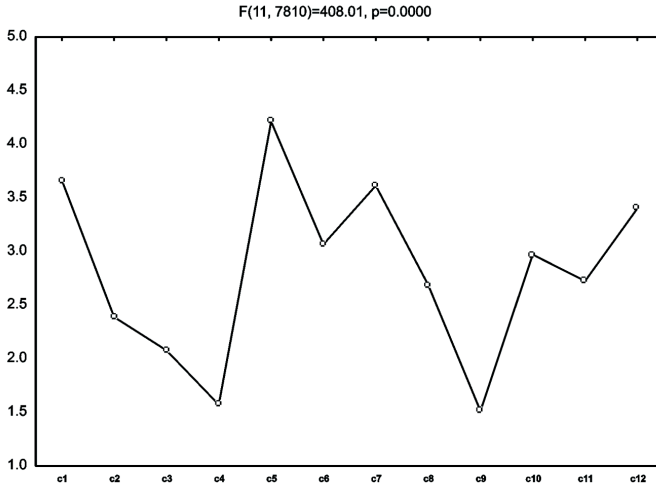
Tabela 21. Prosečne procene učestalosti obavljanja navedenih onlajn aktivnosti za ceo uzorak korisnika interneta.

Ne dolazi kao iznenađenje osnovni nalaz koji nam ova tabela pruža, tj. da, prema procenama naših ispitanika, postoje značajne razlike u intenzitetu bavljenja različitim aktivnostima na internetu.³⁸ Takođe, dobijen je i približno očekivan raspored visine prosečnih procena među aktivnostima. Uporedimo li ove podatke sa onima dobijenim u prošlogodišnjem CePIT-ovom istraživanju (Golčevski, Milovanović, Petrović i Sitarski, 2005; uzorak 1600 korisnika iz osam gradova Jugoistočne Evrope), nećemo naći veliki broj razlika. Izuzetak čine procene učestalosti upotrebe imejla i četa, koje sugerišu da su ove forme onlajn komunikacije nešto manje popularne kod prosečnog srpskog korisnika nego kod prosečnog korisnika iz većih gradova Jugoistočne Evrope. Ovakav podatak može imati poseban značaj s obzirom da su imejl i četa dva najvažnija kanala komunikacije koje omogućava internet.³⁹ Ipak, potrebne su dalje

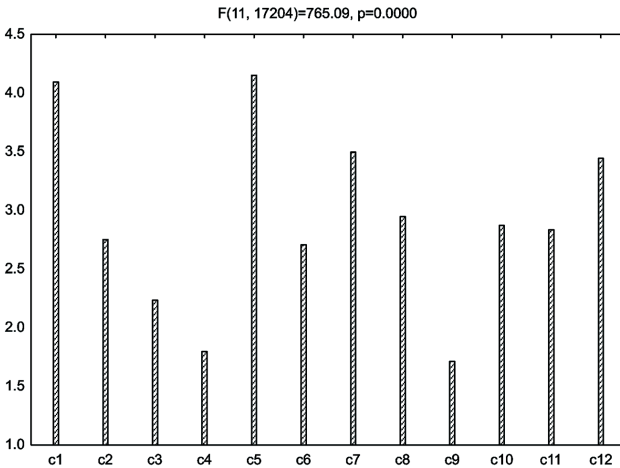
38 Tabela koja sadrži podatke o testu značajnosti razlika između svih prosečnih procena nalazi se u Dodatku II (Tabela 15).

39 Ovo ukoliko izuzmemo poslednje prodore „VoIP“-a, ali je on kod nas ipak još uvek zastupljen u „mikro“ razmerama.

empirijske provere da bismo bili sigurni u postojanje i, eventualno, razmere ovakvog trenda.

Slika 7. Prosečne procene intenziteta bavljenja različitim onlajn aktivnostima (Srbija bez KiM, 2005).

Slika 8. Prosečne procene intenziteta bavljenja različitim onlajn aktivnostima (osam gradova Jugoistočne Evrope, 2004).

Na ova dva uzorka, kao i prema podacima koje saopštava većina drugih autora, dominantne aktivnosti na mreži su potraga za informacijama i imejl komunikacija. Značajno manje vremena onlajn provodi se u surfovanju i skidanju različitih sadržaja, mada pri tome svakako treba voditi računa o razlikama među grupama korisnika. Dosledno se, naime, pokazuje da oni sa manje iskustva onlajn, kao i mladi

korisnici, posebno tinejdžeri, mnogo češće provode vreme upravo surfujući i, uopšte, koristeći internet za zabavu. Takođe, ukoliko uporedimo odgovore koje daju muškarci odnosno žene, nalazimo da postoje razlike koje sugerišu da žene nešto više koriste internet za poslovne i školske potrebe, a muškarci za skidanje zabavnih sadržaja. U diskusiji osnovnih nalaza ćemo detaljnije razmotriti razlike u onlajn aktivnostima koje postoje među polovima i generacijama. Pre toga, neophodno je da iznesemo rezultate analize strukture ovih aktivnosti, kako bismo došli do opštijih dimenzija onlajn ponašanja, po kojima ćemo porediti ove grupe korisnika.

5.2.3.1. Struktura onlajn aktivnosti

Statistička tehnika koja je primenjena kako bi se došlo do podataka o međusobnim odnosima procenjivanih onlajn aktivnosti, odnosno o njihovoj strukturi, je analiza glavnih komponenti. Ona nam omogućuje da izdvojimo manji broj faktora, od kojih svaki u sebi sadrži ono što je zajedničko za nekoliko procenjivanih aktivnosti. Na taj način, umesto dvanaest pojedinačnih onlajn aktivnosti, doći ćemo do nekoliko opštijih faktora, grubo rečeno grupá aktivnosti formiranih na osnovu procena ispitanika. Te grupe aktivnosti, odnosno faktore (komponente), interpretiraćemo zatim kao tipične načine, odnosno obrasce upotrebe interneta.

Analiza glavnih komponenti izvršena je na prethodno izračunatoj matrici korelacija svih procenjivanih aktivnosti. Izdvojena su tri faktora koji zajedno objašnjavaju ukupno 52,56% varijanse.

	<i>Svojstvena vrednost</i>	<i>procenat objašnjene varijanse</i>	<i>kumulativni procenat varijanse</i>
faktor 1	3,40	28,32	28,32
faktor 2	1,79	14,91	43,22
faktor 3	1,12	9,34	52,56

Tabela 22. Svojstvene vrednosti i procenat ukupne varijanse koju objašnjava svaki od tri faktora.

Kako bismo saznali koji je sadržaj ovako dobijenih faktora, odnosno koja od onlajn aktivnosti pretežno „zasićuje“ svaki od faktora, analizirali smo tabelu faktorskih opterećenja.⁴⁰ Ona, naime, po-

⁴⁰ Tabela faktorskih opterećenja za sve onlajn aktivnosti data je u Dodatku II (Tabela 16).

kazuje kolika je korelacija svake od aktivnosti sa svakim od tri izdvojena faktora, pri čemu veća korelacija znači da data aktivnost u značajnijoj meri čini sadržaj datog faktora. Tabela koja sledi pruža pregledan uvid u našu interpretaciju strukture onlajn aktivnosti, odnosno obraza upotrebe interneta.

<i>Faktor</i>	<i>onlajn aktivnosti</i>
search	<ul style="list-style-type: none"> • potraga za potrebnim informacijama/podacima • pregledanje novosti na omiljenim sajtovima • čitanje vesti/novina/magazina • čitanje i skidanje tekstova/članaka/knjiga • upotreba interneta za posao/školu
surf	<ul style="list-style-type: none"> • surfovanje – pretraga mreže bez određenog cilja • učestvovanje u onlajn igrama – gejming • skidanje muzike/filmova
komunikacija	<ul style="list-style-type: none"> • imejl • čet • forumi/mejling liste • blogovi

Tabela 23. Predložena struktura upotrebe interneta: dobijeni faktori i onlajn aktivnosti koje ih visoko zasićuju.

Ovaj predlog strukture onlajn aktivnosti jasno sugerise da postoje tri široka domena upotrebe interneta: pretraživanje informacija (*search* faktor), zabava (*surf* faktor) i komunikacija (*comm.* faktor). On je do sada proveren na tri uzorka (*ibid.*) i pri tome je pokazao veoma stabilnu faktorsku strukturu, čak i na ispitanicima iz različitih socio-demografskih kategorija i kulturološki različitih sredina. Ova tri faktora objašnjavaju, dakle, značajan deo upotrebe interneta svih grupa korisnika.

5.2.4. Pretraga onlajn sadržaja: osnovni nalazi

Podaci o domenima interesovanja korisnika interneta, kada su onlajn, prikupljeni su petostepenom skalom procene koja sadrži trinaest kategorija onlajn sadržaja. Ispitanici (N=714) su procenjivali koliko često na internetu traže svaki od navedenih sadržaja a podeoci skale su bili: *nikad*, *retko*, *ponekad*, *često* i *veoma često*. Sledi lista procenjivanih sadržaja sa prosečnim procenama učestalosti pretraživanja za ceo uzorak.

	<i>Onlajn aktivnost</i>	<i>prosečna ocena</i>
s1.	politika	1,91
s2.	biznis	2,22
s3.	sport	2,66
s4.	kompjuteri i tehnologija	2,66
s5.	umetnost i kultura	2,91
s6.	obrazovanje	3,03
s7.	popularna kultura	2,84
s8.	pornografija	1,73
s9.	muzika	3,41
s10.	putovanja i turizam	2,85
s11.	zdravlje i medicina	2,25
s12.	nauka	2,71
s13.	verski sadržaji	1,56

Tabela 24. Prosečne procene učestalosti pretrage navedenih sadržaja na internetu za ceo uzorak korisnika interneta.

Podaci iz tabele pokazuju da postoje značajne razlike u intenzitetu kojim korisnici pretražuju različite kategorije sadržaja na internetu.⁴¹ Ipak, broj i veličina tih razlika znatno su manji nego kada je u pitanju procena bavljenja različitim onlajn aktivnostima. U odnosu na prosečne procene svake pojedinačne kategorije sadržaja, i ovde rezultati u najvećoj meri predstavljaju repliku rezultata ranijih CePIT-ovih istraživanja (Golčevski, Milovanović, 2004; Golčevski, Petrović, Milovanović, Sitarski, 2005). Uočene razlike biće diskutovane u poglavlju 6.

5.2.4.1. Struktura sadržaja koji se pretražuju na Mreži

Da bismo stekli bolje razumevanje odnosa između različitih kategorija sadržaja koji se pretražuju na internetu, a time i uvid u domene interesovanja korisnika, matrica korelacija svih procenjenjanih sadržaja analizirana je metodom glavnih komponenti.

⁴¹ Tabela koja sadrži podatke o testu značajnosti razlika između svih prosečnih ocena nalazi se u Dodatku II (Tabela 17).

Izdvojene su četiri glavne komponente koje zajedno objašnjavaju 58,11% varijanse.

	<i>Svojstvena vrednost</i>	<i>procenat objašnjene varijanse</i>	<i>kumulativni procenat varijanse</i>
faktor 1	3,22	24,75	24,75
faktor 2	1,96	15,07	39,82
faktor 3	1,36	10,47	50,29
faktor 4	1,08	7,82	58,11

Tabela 25. Svojstvene vrednosti i procenat ukupne varijanse koju objašnjava svaki od četiri izdvojena faktora.

Do interpretacije izdvojenih faktora dolazimo analizom tabele faktorskih opterećenja.⁴² Ona nam pokazuje značaj pojedinačnih kategorija onlajn sadržaja za svaki od četiri opštija faktora. Naredna tabela sažeto prikazuje upravo te odnose.

<i>Faktor</i>	<i>onlajn aktivnosti</i>
kultura	<ul style="list-style-type: none"> • umetnost i kultura • popularna kultura
razonoda	<ul style="list-style-type: none"> • sport • kompjuteri i tehnologija • pornografija • muzika
aktuelne / upotrebljive informacije	<ul style="list-style-type: none"> • politika • biznis
lični razvoj	<ul style="list-style-type: none"> • obrazovanje • putovanja i turizam • zdravlje i medicina • nauka • verski sadržaji

Tabela 26. Predložena faktorska struktura obavljanja onlajn aktivnosti.

U dosadašnjim analizama rezultata, kako pretrage sadržaja, tako i onlajn aktivnosti, više puta smo se pozivali na ranija CePIT-ova

⁴² Tabela faktorskih opterećenja za sve onlajn sadržaje data je u Dodatku II (Tabela 18).

istraživanja, svaki put ukazujući da su u ponovljenoj studiji dobijeni veoma slični rezultati. U pogledu strukture sadržaja koje ispitanici pretražuju onlajn, međutim, pojavljuje se prva značajna razlika, pre svega u odnosu na studiju korisnika iz većih gradova Jugoistočne Evrope (*ibid.*). Naime, u tom istraživanju dobijena je statistički veoma jasna trofaktorska struktura, mada je sadržaj tih faktora bio nešto teže interpretabilan. Ovog puta, na osnovu istog kriterijuma izdvojena je jedna glavna komponenta više, a procenat ukupne objašnjene varijanse povećan je za 8%.

Čini se da to ipak nije značajno produbilo naše razumevanje strukture sadržaja za koje se interesuju korisnici interneta. Naime, sadržaji koji čine četvrti izdvojeni faktor isuviše su heterogeni i ne ukazuju jasno na mogući uzrok zajedničkog variranja njihovih procena. Dok su faktori *kultura*, *aktuelne/upotrebljive informacije* i, u nešto manjoj meri *razonoda*, po svom sadržaju prilično jednoznačni i samorazumljivi (a osim toga, već uočeni u ranijim istraživanjima), faktor *lični razvoj*, ne upućuje na takvo, nedvosmisleno tumačenje njegovog sadržaja. Varijable, odnosno sadržaji koje on uključuje, odgovaraju na nekoliko različitih potreba korisnika: potrebu za brigom o fizičkom zdravlju, potrebu za znanjem, duhovnošću i, opštije, unapređenjem kvaliteta života. Da bismo obuhvatili svu različitost ali, pre svega, ono što je zajedničko ovako dobijenom skupu interesovanja korisnika onlajn, nužno smo posegli za tako opštim konceptom kao što je „lični razvoj“. Nudimo ga ovde, kao *ad hoc* rešenje, svesni da je osnovni problem sa ovakvom interpretacijom dobijenog faktora u činjenici da bi on, ovako grubo definisan, mogao u sebe da uključi i većinu drugih varijabli iz skale. Zato ovo rešenje i smatramo privremenim i predlažemo da se ovde dobijena faktorska struktura, uz podatke o faktorima uočenim u CePIT-ovoj prethodnoj studiji (Golčevski, Petrović, Milovanović, Sitarski, 2005), posmatra pre svega kao dobar okvir za dalje istraživanje u ovom domenu. Takvi pokušaji svakako bi trebalo da uzmu u obzir i značajne razlike koje u pretrazi sadržaja na internetu pokazuju korisnici različitog pola, uzrasta i iskustva na mreži, a koje su detaljnije iznete u narednom poglavlju.

6. Diskusija osnovnih nalaza – polne, uzrasne i razlike s obzirom na iskustvo u upotrebi interneta

Metastudija koju je realizovala Norisova sa saradnicima (Norris, 2001), a u kojoj se bavila pitanjem digitalne podele sa nacionalnog, političkog i individualnog nivoa, pokazala je da se u svetskim razme-

rama uočava da su sa većom učestalošću onlajn: domaćinstva sa višim prihodima, obrazovanije osobe, muškarci i mlađe osobe (do 25 godina). Takođe, praćenje rezultata tokom nekoliko godina (1996–1999) ukazalo je da postoji tendencija da se digitalna podela smanjuje jedino po pitanju pola internet korisnika. Sem toga, već smo u nekoliko navrata napominjali da se pitanje digitalne podele razmatra danas i sa aspekta intenziteta upotrebe interneta. Sličnih nalaza bilo je dosta (uporediti: Pew Internet & American Life Project, 2005; Lebo, 2004, SIBIS, 2003), a ono što smo mi uočili tokom naših prethodnih studija, kao i pregledanjem relevantne literature je da se određene grupe ne razlikuju samo po tome sa kolikom verovatnoćom su onlajn, nego i po karakterističnim obrascima upotrebe interneta (Golčevski, Milovanović, 2004; Golčevski, Milovanović, Petrović, Sitarski, 2005). Stoga smo smatrali da je relevantno da na ovom mestu, diskutujući karakteristike upotrebe interneta u uzorku urbane populacije Srbije u 2005. godini, predstavimo razlike između subpopulacija korisnika definisanih trima varijablama koje su ujedno i dimenzije razmatranja digitalne podele: polom, uzrastom, i iskustvom u upotrebi interneta (operacionalizovanim preko dva indikatora – dužine i intenziteta upotrebe interneta).

6.1. Razlike između muškaraca i žena s obzirom na karakteristike upotrebe interneta

Prvi momenat u kome je, u vezi sa razvojem upotrebe interneta, postavljeno pitanje razlika između muškaraca i žena, bio je onaj u kome se došlo do saznanja da su žene u nešto manjem broju prisutne onlajn. U tom periodu se veoma intenzivno govorilo o tzv. *gender gap-u*, odnosno rodnoj podeli, a tokom 1999. godine AC Nilsenov *Net Watch* je izneo podatak da je među korisnicima, čak i u razvijenim zemljama kakva je Nemačka, na mreži duplo više muškaraca nego žena.⁴³ Sa druge strane, Nie i Erbring (Nie & Erbring, 2000) su tokom 2000. godine izneli nalaz da pol nije značajan prediktor participacije u onlajn aktivnostima, te da digitalni jaz u tom smislu ne postoji.⁴⁴ Slične nalaze

43 <http://www.acnielsen.com/products/reports/netwatch>

44 U poznatoj studiji Stanfordskog instituta za kvalitativne društvene studije (Stanford Institute for Qualitative Study of Society), Nie i Erbring ističu da je digitalna podela „mit“: „Za sada su obrazovanje i uzrast najvažniji faktori koji podstiču ili inhibiraju pristup internetu; visina prihoda, kao i rasa/etnička pripadnost i pol, u manje od 5% slučajeva doprinose stopi pristupa, i statistički nisu značajni“ (Nie, N., Erbring, L., 2000). Nalazi koje navode brojni drugi autori stoje u suprotnosti sa ovakvim tvrdnjama, budući da Nie i Erbring navode isključivo ograničen broj

o paritetu polova na Mreži u godinama nakon toga sistematski su iznosili istraživači *Pew Internet and American Life Project-a* (Pew Internet and American Life Project, 2005). Na ovaj način, postepeno se o pitanju participacije muškaraca i žena u onlajn životu sve ređe počelo govoriti kao o dimenziji digitalne podele. Ipak, jedna važna napomena mora biti izneta: skoro sve studije u kojima se isticalo da je jaz premošćen poticale su sa prostora Severne Amerike. Na svetskom nivou, razlike su nastavile da postoje, o čemu svedoči i pominjano istraživanje Norisove (Norris, 2001).

Uočene razlike između muškaraca i žena objašnjavane su na više načina. U želji da čitaocu predstavimo samo kratak uvod u bavljenje polnim razlikama, iznećemo nekoliko osnovnih tvrdnji o kojima se tokom godina diskutovalo kao o uzročnicima slabije participacije žena u onlajn životu:

- *stavovi žena prema kompjuterima*: muškarci imaju generalno pozitivnije stavove prema internetu; u studiji koju je sproveo Šu-Šeng Lio (Shu-Sheng Liaw, 2002) ispostavilo se da su postojale statistički značajne razlike između muškaraca i žena (studenata) na skali stavova prema kompjuterima,⁴⁵ odnosno da su žene imale negativniji stav; u studiji koju je sproveo Jiksin Zeng (Yixin Zhang, 2004) među zaposlenima u jednom telekomunikacionom preduzeću pokazalo se da, iako koriste internet, žene češće imaju sklonost da manifestuju anksioznost od upotrebe interneta, mada između njih i muškaraca nema statistički značajnih razlika po pitanju opažanja upotrebljivosti, odnosno koristi od upotrebe interneta; takođe se ispostavilo da opažanje upotrebljivosti interneta stoji u korelaciji sa anksioznošću, ali i ugodnošću i uživanjem prilikom upotrebe interneta; anksioznost se mogla predvideti na osnovu opažene upotrebljivosti računara i samoefikasnosti;
- *žene su u većoj meri, zahvaljujući konzervativno definisanim rodnim ulogama, te koje primarno brinu o porodici*; njihov radni dan traje znatno duže, pa je stoga logično da imaju

personalnih faktora, a posebno ne treba zanemariti ni činjenicu da je studija o kojoj je reč sprovedena na populaciji iz SAD, dakle populaciji zemlje u kojoj postoji visoka zasićenost informacionim tehnologijama, odnosno visoka stopa penetracije interneta.

45 CAS – *Computer Attitude Scale*; sačinjavaju je: anksioznost pri upotrebi kompjutera (*computer anxiety*), poverenje u kompjuter, korisnost kompjutera i doživljaj da je kompjuter vrsta moderne tehnologije koja se nekome dopada/ne dopada (*computer liking*).

manje vremena da budu onlajn (Norris, 2004, Huyer i Sikoska, 2003);

- *manje žena se interesuje za informatiku, ali i za prirodne nauke generalno*: u srednjim školama i na fakultetima u SAD manji je udeo žena koje slušaju kurseve iz oblasti fizike, hemije, biologije, ali i matematike; ove razlike vremenom se smanjuju; takođe, još od 1972. godine žene sistematski imaju niže skorove na delu SAT (Scholastic Assessment Test) testa iz matematike; više muškaraca pokazuje nameru da upiše fakultete iz oblasti tehničkih nauka, uključujući i informatiku; od svih doktora nauka iz oblasti matematike i informatičkih nauka, samo je 20,6% žena (Fountain, 2000);
- *ICT su dizajnirane u dominantno muškoj kulturi te stoga ne korespondiraju sa ženskim potrebama* (Huyer & Sikoska, 2003);
- *žene su generalno češće lošijeg ekonomskog položaja, što ih sprečava da raspoložu resursima neophodnim za upotrebu interneta* (Huyer & Sikoska, 2003).

Poslednjih godina sve se češće prilikom diskusije o rodnoj podeli na internetu i o modelima za povećanje stepena participacije žena u onlajn aktivnostima ističe pitanje ne toga u kojoj su meri tehnologije dostupne ženama, već koliko je sadržajno ono što se na internetu može pronaći, odnosno koliko su ti sadržaji za žene i njihova interesovanja relevantni. Ako ovome pridodamo i pitanje relevantnih sadržaja objavljenih na maternjem jeziku, shvatićemo da je ovo svakako jedan od glavnih problema koje treba rešavati ukoliko se ozbiljnije želi raditi na problemu umreženosti u populaciji žena⁴⁶ (Norris, 2001).

Studije koje su bilo kao periferno, ili kao svoje centralno pitanje imale i problem razlika između muškaraca i žena, nisu se bavile samo činjenicom da su žene u manjini među korisnicima interneta, već se nastojalo da se utvrdi i da li među muškarcima i ženama ima razlika s obzirom na tipične obrasce upotrebe interneta i ponašanja na internetu. Kako ćemo na ovom mestu izneti naša zapažanja iz ovogodišnjeg istraživanja, to ćemo se, s vremena na vreme, u daljem tekstu pozivati na različite nalaze relevantnih studija i pokušati da u tom kontestu shvatimo da li se ove dve populacije i u uzorku naših korisnika razlikuju na očekivane načine.

46 Podaci ukazuju da je najveći broj sadržaja na mreži na engleskom jeziku (68%, Milovanović, 2003) koji kao maternji govori svega 32% svetske populacije (Internet World Stats, 2005: <http://www.internetworldstats.com/stats7.htm>).

Kao što smo pri prikazivanju sociodemografske slike uzorka rekli, u uzorku korisnika interneta iz gradova Srbije uočava se razlika u stepenu zastupljenosti muškaraca i žena na mreži. Naime, na mreži je 10% više muškaraca nego žena (55 spram 45%). Mada se mora uvesti jedna ograda, budući da je ispitivanje sprovedeno na uzorku iz urbane populacije, ovakav nalaz mogao bi sugerisati postojanje rodne podele u populaciji korisnika generalno, i ne bi bio nipošto neočekivan budući da je poznato da je čak i u mnogo razvijenijim zemljama u svetu digitalni jaz po pitanju pola i dalje izražen.⁴⁷ Trend da se ova nejednakost izjednačava uočen u studijama na severnoameričkoj populaciji posledica je, s jedne strane, mera praktične politike koje su u tom pravcu preduzimane, ali i povećanja prostora koje internet u svakodnevnom životu ima: razvijena elektronska trgovina, obrazovanje na daljinu, e-government, i generalno, razvijena lepeza usluga koje se ovim putem pružaju (Pew Internet, 2004)⁴⁸.

Budući da na osnovu ovog nalaza možemo pretpostaviti da u urbanoj populaciji Srbije ima više muškaraca koji su onlajn, pogledajmo ima li među muškarcima i ženama koji nisu korisnici interneta razlike s obzirom na neke bazične socio-demografske odlike (ekonomski status, obrazovanje i zaposlenje), kao i s obzirom na jedan od elementa za procenu ljudskog kapitala kojim korisnici raspolažu – poznavanje stranih jezika.

Rezultati sprovedene studije ukazuju da među muškarcima i ženama nekorisnicima ne postoje sistematske, statistički značajne razlike kako s obzirom na obrazovanje, tako i s obzirom na radni status i ekonomski status.⁴⁹ Takođe, među muškarcima i ženama, nekorisnicima interneta, nema ni razlika s obzirom na to koje strane jezike poznaju: i u jednoj i u drugoj subpopulaciji većina njih tvrdi da se služi engleskim jezikom. Na osnovu ovih rezultata možemo da tvrdimo da osnovne sociodemografske razlike među korisnicima različitog pola ne bi trebalo da budu u vezi sa polnim razlikama u upotrebi interneta.⁵⁰

47 Razlika među polovima s obzirom na broj korisnika očituje se i u zemljama poput Holandije, Švedske i Italije (uporedite: Norris, 2001).

48 Tokom 2000. godine Bil Klinton je u SAD izrazio zabrinutost zbog postojanja digitalnog jaza i ponudio privatnim kompanijama oslobađanje od poreza u iznosu od dve milijarde dolara kako bi se omogućilo da se formulišu novi programi obuke za nastavnike, osnivanje tehnoloških centara (poput pristupnih tačaka) u zajednicama u kojima je izražena digitalna podela, sve sa ciljem da se omogući građanima Amerike da im moderne komunikacione tehnologije budu podjednako dostupne kao što je to slučaj sa televizijom ili telefonom (Norris, 2001).

49 Tačne podatke pogledati u Dodatku II (Slika 1, Slika 2 i Tabela 19).

50 Tabela 20 sa kompletnim podacima nalazi se u Dodatku II.

Ako se muškarci i žene iz našeg uzorka, ne razlikuju značajno s obzirom na osnovne demografske odlike i poznavanje stranih jezika, možemo se zapitati šta je to onda što uslovljava razliku u njihovoj brojnosti na mreži. Evo šta naši ispitanici, muškarci i žene navode kao osnovne razloge zbog kojih ne koriste internet.

<i>Razlozi</i>	<i>muškarci</i>	<i>žene</i>
nemam pristup kompjuteru	32,2	39,17
ne znam kako se internet koristi	17,1	24,05
ne interesuje me internet	21,0	18,0
nemam vremena da koristim internet	24,38	20,06
ne mogu to sebi da priuštiti	23,18	20,06
ne poznajem strane jezike	8,02	6,08

Tabela 27. Razlozi neupotrebe interneta.

Vidimo da značajnijih razlika nema, izuzimajući činjenicu da nešto više žena nekorisnika tvrdi da nema pristup kompjuteru i da ne zna da koristi internet. Smeštajući ove opažene uzroke neupotrebe u okvire Ajzenove teorije planiranog ponašanja, uočićemo da bi, ako je suditi po našim nalazima, uzroci nešto nižeg učešća žena u onlajn aktivnostima moglo da bude posledica faktora koji se naziva opažena kontrola ponašanja – ženama u većoj meri nedostaju dva osnovna resursa za upotrebu interneta: kompjuter i znanje. Ukoliko bismo iz ovoga izvlačili preporuke za smanjivanje jaza na mreži, jasno je da je jedna od osnovnih stvari na kojoj bi trebalo raditi svakako povećanje nivoa kompjuterske, odnosno internet pismenosti, o čemu smo već govorili na prethodnim stranama. Kao i u opštem uzorku korisnika, s obzirom da mali procenat žena pokazuje nedostatak interesovanja za internet, mogli bismo očekivati da postoji značajan potencijal za umrežavanje izražen kroz nameru da se u budućnosti poveže na internet.

<i>Da/ne</i>	<i>muškarci</i>	<i>žene</i>
da	71,70	69,50
ne	27,90	30,50

Tabela 28. Namera da se priključi na internet u budućnosti.

Vidimo da među muškarcima i ženama nema suštinskih razlika u pogledu namere da se priključe na internet, što ukazuje da bismo u budućnosti mogli da očekujemo da će broj muškaraca i žena na mreži relativno ravnomerno rasti. Kada su u pitanju motivi potencijalnog priključivanja, u Tabeli 28 prikazane su razlike između muškaraca i žena. Ono što je na prvi pogled uočljivo je da su odstupanja evidentna samo u dve stavke: nešto više žena nego muškaraca tvrdi da želi da koristi internet zbog informisanja uopšte, dok nešto više muškaraca želi da koristi internet radi zabave. Ovakvi nalazi u skladu su sa onima iznetim u prethodnom poglavlju, o tome u kojim se vrstama onlajn aktivnosti, muškarci odnosno žene češće angažuju. Nešto kasnije, bavićemo se detaljnije ovom temom.

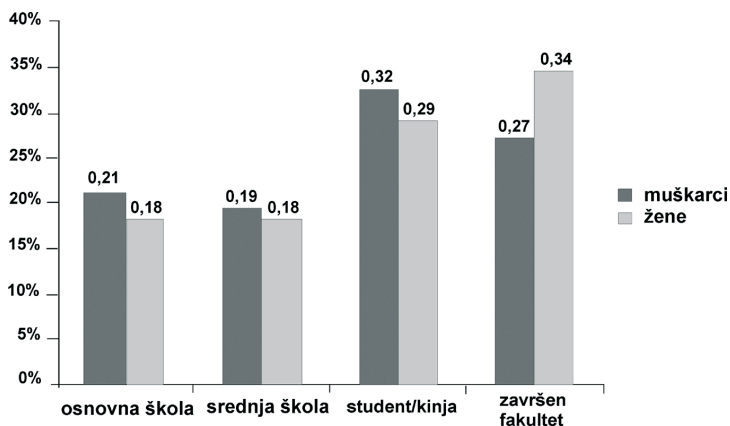
<i>Razlozi</i>	<i>muškarci</i>	<i>žene</i>
zbog poslovnih aktivnosti	21,6	19,0
zbog informisanja uopšte	69,03	75,17
treba mi za školu	15,1	20,13
zbog zabave	43,01	38,1
zbog imajla	27,14	29,32
zato što ga svi koriste	14,0	8,02
nešto drugo	3,0	2,0

Tabela 29. Razlike između muškaraca i žena u pogledu razloga budućeg priključenja na internet.

Mada u našem uzorku nema statistički značajnih razlika među polovima s obzirom na to da li poseduju mobilni telefon,⁵¹ muškarci znatno češće koriste mobilni telefon kao sredstvo da se povežu na internet (41 spram 28%).

Ovaj veoma zanimljiv nalaz mogao bi nas upućivati na to da su muškarci češće u kategoriji onih osoba koje se nazivaju *early adopters* – oni koji najranije usvajaju neku tehnologiju, budući da su češće korisnici novih tehnologija i servisa. Potkrepimo ovakvo zapažanje podatkom o tome kako se po dužini upotrebe interneta razlikuju muškarci i žene.

51 Videti Tabelu 21 u Dodatku II.

Slika 9. Polne razlike s obzirom na upotrebu mobilnog telefona za povezivanje na internet.

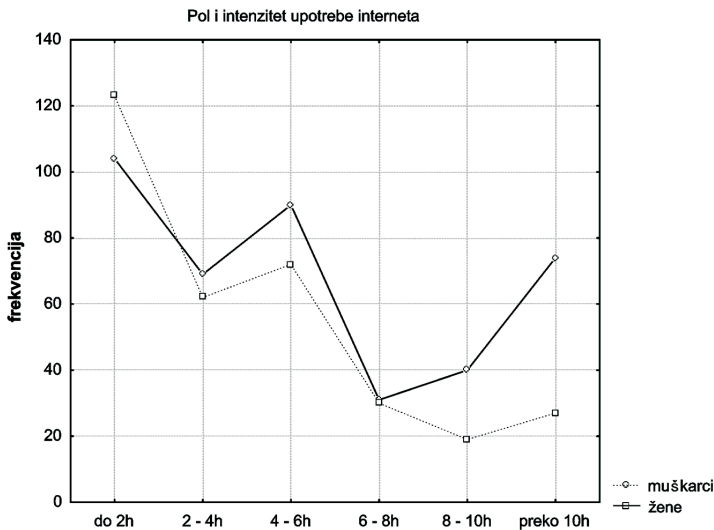
<i>Broj godina</i>	<i>muškarci</i>	<i>žene</i>
<1,5 godina	18,70	20,95
2–3 godine	34,66	42,54
4–5 godina	25,19	24,44
>5 godina	21,45	12,06

Tabela 30. Polne razlike u pogledu internet iskustva.

U posljednje tri godine uočavamo trend da je porast broja novih korisnika veći među ženama, što ukazuje na to da bi trebalo da postoji tendencija smanjenja razlike u broju muškaraca, odnosno žena koje su onlajn. Ovakav nalaz u skladu je sa već pominjanim nalazima američkih studija (Lebo, 2004, Pew Internet and American Life Project, 2005), ali i relevantnim istraživanjima sa evropskog tla (SIBIS, 2003).

Sa druge strane, ukoliko pogledamo razlike u intenzitetu upotrebe interneta, uočićemo da se ovogodišnji nalazi poklapaju sa našim ranijim studijama: među muškarcima je više, uslovno govoreći, teških korisnika, budući da je na netu preko 6h nedeljno 36% muškaraca naspram 23% žena (razlika je statistički značajna). Poređenja radi, u našoj studiji iz 2003. godine, bilo je 33% žena i 40% muškaraca koji su onlajn provodili više od 6h (Golčevski, Milovanović, 2004), a na uzorku korisnika iz Beograda u 2004. godini to je činilo 45% muškaraca i 32% žena (Golčevski, Petrović, Milovanović, Sitarski, 2005).⁵² Uprkos očitom variranju dobijenih podataka, trend je veoma jasan:

muškarci intenzivnije koriste internet. Do sličnih zaključaka došli su i istraživači u nizu studija realizovanih u svetu (Pew Internet and American Life Project, 2005; SIBIS, 2003). Nešto kasnije imaćemo prilike da vidimo i kako se ova činjenica odražava na razudjenost repertoara onlajn aktivnosti kod muškaraca i žena.

Slika 10. Razlika između muškaraca i žena s obzirom na intenzitet upotrebe interneta.

Istraživanje koje su tokom 2001. godine sproveli Boneva, Kraut i Frohlich (Boneva, Kraut, Frohlich), ukazalo je na postojanje zanimljivih razlika između muškaraca i žena s obzirom na stil internet komunikacije,⁵³ iako pri tome nisu zapažene značajne razlike u intenzitetu upotrebe imejla kao najpopularnijeg oruđa za komunikaciju. Studija upotrebe interneta u Srbiji iz 2003. godine, kao i prošlogodišnja studija koju je CePIT sproveo pokazale su, takođe, da se muškarci i žene ne razlikuju značajno po broju primljenih/poslatih imejl poruka. Ove godine, dobijena razlika između muškaraca i žena je statistički značajna po pitanju primljenih (više od 15 poruka nedeljno prima 25% muškaraca i 17% žena) ali ne i po pitanju poslatih imejl poruka.⁵⁴ Ipak, ove razlike nisu intenzivno izražene.

U skladu sa uvodnim izlaganjem, nas dalje interesuje da li među muškarcima i ženama postoje razlike u pogledu vrste i intenziteta

52 Potpuni podaci nalaze se u Tabeli 22 u Dodatku II.

53 Više o ovome moguće je pročitati u: Petrović, Golčevski, Milovanović, 2004.

54 Pogledati Tabele 23 i 24 u Dodatku II.

angažovanja, kako u pojedinačnim onlajn aktivnostima, tako i u odnosu na tri uočena obrasca onlajn ponašanja: pretraživanje, surfovanje i komunikaciju.

Naredna tabela, sa prosečnim procenama za oba pola, pokazuje da među njima postoji nekoliko blagih i umerenih razlika. One, pak, dosledno ukazuju na postojanje trenda da su korisnici aktivniji u nizu onlajn aktivnosti koje se odnose na sferu zabave, dok korisnice češće upotrebljavaju internet u profesionalne, odnosno školske svrhe.

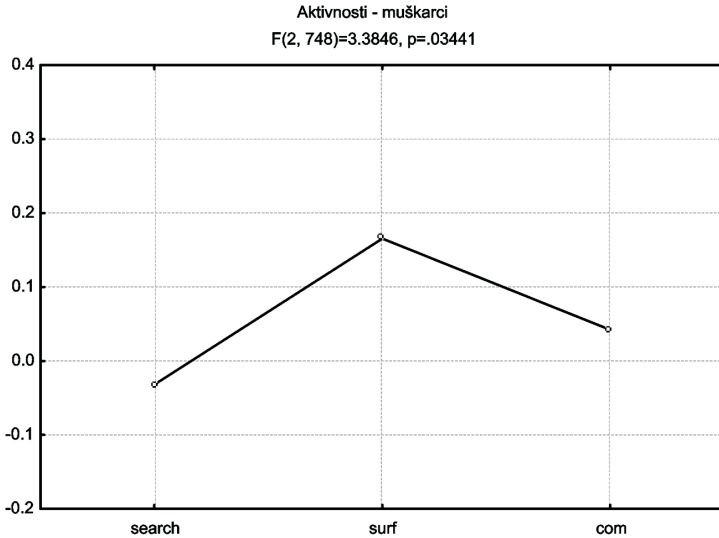
<i>Onlajn aktivnost</i>	<i>muškarci</i>	<i>žene</i>
pišem/čitam imejl poruke	3,60	3,74
četujem ili koristim instant mesidžing (ICQ, mIRC i sl.)	2,42	2,35
šaljem poruke na forume, mejling liste i sl.	2,22	1,90
čitam blogove	1,63	1,50
tražim podatke/informacije koje su mi potrebne	4,22	4,20
pretražujem mrežu bez nekog određenog cilja – surfujem	3,07	3,06
pregledam šta je novo na mojim omiljenim sajtovima	3,76	3,42
čitam vesti/novine/magazine	2,75	2,60
učestvujem u onlajn igrama	1,68	1,30
čitam/skidam razne tekstove/članke/knjige	2,90	3,05
skidam muziku/filmove	2,89	2,51
koristim internet za posao/školu	3,24	3,59

Tabela 31. Prosečne procene učestalosti obavljanja različitih onlajn aktivnosti za grupe ženskih i muških korisnika.

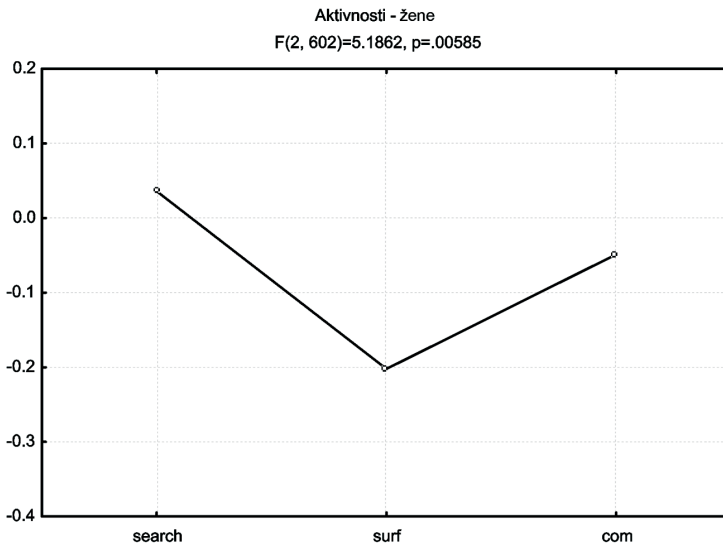
Ovakav trend moguće je uočiti i analizom podataka do kojih su došli drugi autori, mada bi trebalo očekivati da će se u različitim kulturnim sredinama doći i do, donekle, različitih podataka. U prethodnom poglavlju već je pomenuto nekoliko nalaza do kojih su na američkim korisnicima došli istraživači *Pew Internet and American Life* projekta, a koji u dobroj meri korespondiraju sa našim. Nama svakako najbliža i najvažnija referenca, *Eurobarometer*, je 2000. godine sproveo studiju u zemljama Evropske unije, a rezultati do kojih su došli pokazali su da se muškarci

nešto češće angažuju u slanju imejl poruka, informisanju o određenim proizvodima, daunlodu besplatnog softvera, čitanju novina, gejmingu i obavljanju finansijskih transakcija (Eurobarometer, 2000).

Još zanimljivije podatke u pogledu razlika u onlajn aktivnosti među polovima daje nam njihovo poređenje prema tri obrasca onlajn ponašanja koje smo uočili na osnovu analize glavnih komponenti.

Slika 11. Faktorski skorovi muškaraca za *search*, *surf* i faktor *komunikacije*.

Slika 12. Faktorski skorovi žena za *search*, *surf* i faktor *komunikacije*.

Osnovni nalazi koje je moguće uočiti sa ovih grafikona su statistički značajni i pokazuju da je među muškarcima najzastupljeniji tip onlajn aktivnosti surfovanje, dok žene najčešće koriste mrežu za pretragu odnosno dolazak do ciljanih informacija. Dodamo li ovome činjenicu da u tom pravcu idu i maločas navedeni nalazi relevantnih studija sprovedenih u inostranstvu, usuđujemo se da kažemo da je uočeni trend, iako umereno izražen, veoma stabilan.

Tendencija bliska ovoj, ispoljava se kroz procene koje pripadnici različitih polova daju u pogledu učestalosti pretrage različitih kategorija sadržaja na internetu.

<i>Onlajn aktivnost</i>	<i>muškarci</i>	<i>žene</i>
politika	2,00	1,79
biznis	2,24	2,19
sport	3,26	1,92
kompjuteri i tehnologija	3,13	2,09
umetnost i kultura	2,70	3,16
obrazovanje	2,84	3,25
popularna kultura	2,68	3,04
pornografija	2,16	1,20
muzika	3,60	3,18
putovanja i turizam	2,59	3,17
zdravlje i medicina	2,00	2,56
nauka	2,71	2,72
verski sadržaji	1,59	1,54

Tabela 32. Prosečne procene učestalosti pretrage različitih kategorija onlajn sadržaja za grupe ženskih i muških korisnika.

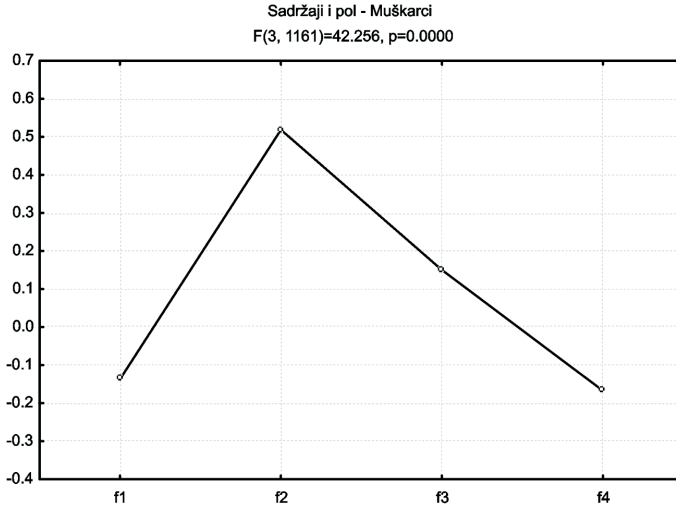
Među onlajn sadržajima kojima se muškarci bave više od žena, preovlađuju oni koji se odnose na slobodno vreme, hobije i zabavu.

Sa druge strane, oblasti kojima se korisnice na internetu pretežno bave spadaju u red „ozbiljnijih“ tema, mada se, mahom, takođe upražnjavaju u slobodno vreme.

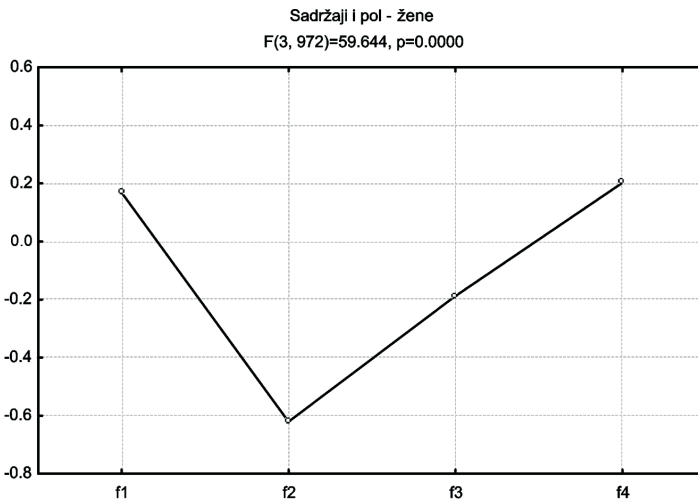
U tom smislu, smatramo da je potrebno da napravimo kratku digresiju, kako bismo objasnili razloge upadljivog odsustva sadržaja i aktivnosti koje se odnose na *obavljanje poslova onlajn* u rezultatima koje ovde izlažemo. Tu pre svega mislimo na obavljanje finansijskih transakcija i onlajn kupovinu, ali i čitav niz pratećih onlajn aktivnosti (e-bankarstvo, informisanje o berzi, tržištu, kompanijama, proizvodima, zakonima, pronalaženje potencijalnih partnera itd.). Naša prošlogodišnja studija korisnika iz većih gradova JIE (*ibid.*) pokazala je da je stepen upotrebe interneta u poslovne svrhe, čak i u većim urbanim centrima ovog dela Evrope, još uvek izuzetno nizak. Za pojave tako niskog intenziteta potrebne su specijalizovane studije, s obzirom da je njihova učestalost u nacionalnom uzorku nedovoljna za izvođenje validnih zaključaka. O tome svedoči i veoma niska prosečna ocena kategorije biznis na našoj skali onlajn sadržaja (2,22). U tom smislu, očekujemo da će u narednom periodu ovaj segment onlajn aktivnosti i interesovanja kod nas biti u naročitom porastu, te će i struktura tipičnih onlajn ponašanja koju u ovom tekstu predlažemo, biti na odgovarajući način izmenjena i dopunjena.

Vratimo se sada uočenim razlikama u interesovanjima žena i muškarca na internetu. Informativnijim od prethodnog poređenja pojedinačnih prosečnih procena, čini nam se naredno, koje se odnosi na četiri šira domena interesovanja korisnika, koji su u prethodnom poglavlju izdvojeni u Analizi glavnih komponenti: *kultura*, *razonoda*, *aktuelne/upotrebljive informacije* i *lični razvoj*. Grafikonima sa skorovima muškaraca i žena na ova četiri faktora veoma su ilustrativni. Onlajn domeni kojima se žene najčešće bave (kultura i lični razvoj), najmanje su interesantni za muškarce i obrnuto (razonoda).⁵⁵ Ovde je zanimljiv i nalaz da muškarci imaju značajno viši faktorski skor na domenu aktuelnih i upotrebljivih informacija (politika i biznis) nego na domenu kulture ali i faktora koji smo nazvali lični razvoj.

55 Tabele sa koeficijentima statističke značajnosti razlika nalaze se u Dodatku II (Tabele 25 i 26).

Slika 13. Faktorski skorovi muškaraca za domene pretrage sadržaja.

Slika 14. Faktorski skorovi žena za domene pretrage sadržaja.

Na osnovu analiza koje smo izneli, o razlikama u aktivnostima i interesovanjima žena i muškaraca onlajn, možemo izdvojiti nekoliko zaljkučaka:

- aktivnosti muškaraca i žena na internetu veoma su slične; uočene su, međutim, i umerene razlike od kojih je najstabilnija ona koja sugerise da muškarci češće koriste internet za zabavu dok žene na Mreži prevashodno obavljaju aktivnosti koje se odnose na pretragu i dolazak do ciljanih informacija;

- polne razlike znatno su izraženije u pogledu sadržaja koji se pretražuju na mreži; prosečne procene značajno se razlikuju za većinu ponuđenih kategorija sadržaja; dok se korisnice onlajn pretežno bave domenima koji se odnose na lični razvoj i kulturne sadržaje, muškarci se najviše interesuju za sadržaje koji spadaju u oblast hobija i rasonode.

Zaključujući o uočenim razlikama na osnovu ovog, ali i drugih istraživanja, želeli bismo da istaknemo nekoliko osnovnih nalaza:

- ono što se iz ovih studija može uočiti je da postoje izvesne razlike koje se dosledno ponavljaju što ukazuje na to da je moguće da među muškarcima i ženama postoje neke relativno stabilne razlike koje se odražavaju i na njihovu aktivnost na internetu, i na sadržaje koje pretražuju;
- uočene nedoslednosti u intenzitetu imejl komunikacije kod muškaraca i žena najverovatnije su posledica toga što se u poslednje vreme ta razlika u upotrebi interneta u komunikacione svrhe (u užem smislu) smanjuje kada je u pitanju frekventnost, ali da se onlajn prenose neke odlike ženskog stila u komunikaciji, kao što je ekspresivnost (Boneva, Kraut, Frohlich).

U zaključku diskusije polnih razlika u odlikama upotrebe interneta želeli bismo da napomenemo šta su, po našem mišljenju najvažniji nalazi naše ovogodišnje studije. Kada kažemo najvažniji, vodićemo se pre svega praktičnim implikacijama nalaza. U tom kontekstu, činjenica da žene, kojih je onlajn manje nego muškaraca, u visokom procentu pokazuju nameru da se priključe, i što većina njih (kao i muškaraca) pokazuje interesovanje za internet ukazuje da u našoj urbanoj populaciji postoji otvoren prostor za veći upliv interneta u svakodnevni život. Ono što su, pak, osnovne prepreke, kao što smo i ranije isticali, su nedostatak tehničkih sredstava (kompjutera) i nedovoljno znanje o osnovama upotrebe interneta, u čemu vidimo ključne tačke na koje treba delovati.

6.2. Uzrast i internet

Pojedini autori (Norris, 2001) ističu kako je razmatranje uzrasnih razlika po pitanju pristupa internetu jedno od ključnih za difuziju interneta u narednim godinama. Naime, među korisnicima sa najdužim iskustvom na internetu nalaze se uglavnom mlađe osobe, a takođe se godinama uočavao i trend da se najveći porast novih korisnika beleži među najmlađima (Eurobarometer, 2000; Pew Internet and American

Life Project, 2005). Sa druge strane, u prethodnih nekoliko godina, populacija „starijih“ korisnika je u porastu – nalaz ne naročito neočekivan, pogotovo ako kao reper koristimo situaciju u SAD, gde postoji izuzetno visoka stopa penetracije među mlađim korisnicima, te faktički i nema mnogo prostora za njeno uvećanje (prosečna stopa porasta broja korisnika iznosila je između 2003. i 2004. godine svega 3,3%; Lebo, 2004).

Pre nego što iznesemo naše ovogodišnje nalaze o uzrasnim razlikama među našim korisnicima, želeli bismo samo još jednom da napomenemo ono o čemu je već bilo reči: u uzorku naših korisnika izraženo je postojanje digitalne podele po uzrastu. Tako je u uzorku naših korisnika čak 60% mlađih od 40 godina, odnosno 83% mlađih od 45 godina. Studija koju je sproveo Centar za digitalnu budućnost na američkoj populaciji navodi takođe nalaz po kome su procenti korisnika najmanji u kategorijama starijih. Poređenja radi, onlajn je 98% onih između 12 i 15 godina, onih od 56–65 ima 67%, a onih starijih od 65 je svega oko 38%. Iako same procenete ne možemo porediti zbog razlika u načinu na koji su podaci izraženi (CDF procenete računa u odnosu na pojedine uzrasne kategorije, a ne na ukupan broj korisnika; Lebo, 2004), uočeni trend je identičan. Do sličnih nalaza došli su i istraživači u nekim drugim studijama, kako u SAD, tako i u Evropi (SIBIS, 2003; Pew Internet & American Life Project, 2005).

Kako smo to i do sada činili, pokušaćemo na narednim stranicama da iznesemo osnovne razlike koje smo uočili među pripadnicima različitih uzrasnih grupa. Počnimo time što ćemo videti ima li razlike među njima s obzirom na posedovanje računara.

<i>Da/ne</i>	15–19	20–29	30–44	preko 45
da	65,96	72,02	65,34	50,25
ne	33,51	27,72	34,09	49,75

Tabela 33. Uzrasne razlike s obzirom na posedovanje računara.

Uzrasne razlike s obzirom na to sa kojom verovatnoćom određene kategorije ispitanika poseduju računar uočavaju se naročito intenzivno između ispitanika uzrasta 20–29 godina, odnosno mlađih generalno, i ispitanika starijih od 45 godina. Dakle, prva prepreka koju stariji imaju za priključivanje internetu, već sada bismo mogli da zaključimo, leži u činjenici da manji broj ovih ispitanika ima pristup računaru. Da bismo validirali ovakav zaključak, navešćemo ima li među

našim ispitanicima različitog uzrasta razlika u pogledu razloga koje navode za odsustvo upotrebe interneta.

<i>Razlozi neupotrebe interneta</i>	15–19	20–29	30–44	preko 45
nemam pristup kompjuteru	41,26	42,0	32,14	30,62
ne znam kako se internet koristi	16,09	13,0	23,2	27,1
ne interesuje me internet	15,0	11,31	19,4	27,06
nemam vremena da koristim internet	12,18	27,11	31,0	21,2
ne mogu to sebi da priuštim	25,0	20,09	17,03	22,17
ne poznajem strane jezike	2,1	0,0	9,0	13,15

Tabela 34. Razlozi neupotrebe interneta u različitim uzrasnim kategorijama.

Kao najvažniji nalaz iz upravo iznetih podataka želeli bismo da izdvojimo znatno veće procenete nezainteresovanih za internet u dve starije uzrasne kategorije, kao i njihovu procenu da im nedostaje odgovarajuće znanje. Ono što se kao zaključak iz ovakve situacije može izvući je da je moguće da starije uzrasne kategorije u ovom trenutku predstavljaju subpopulaciju iz koje ćemo u dužem periodu sistematski registrovati ne samo nižu stopu penetracije, već i veće procenete onih koji ne žele da idu onlajn, budući da pokazuju izvesni nedostatak interesovanja. Pogledajmo, stoga, šta naši ispitanici kažu kada su eksplicitno pitani da li imaju nameru da počnu da koriste internet.

<i>Da/ne</i>	15–19	20–29	30–44	preko 45
da	91,26	87,30	68,82	42,70
ne	8,74	12,70	31,18	56,55

Tabela 35. Uzrasne razlike s obzirom na nameru da se u budućnosti koristi internet.

Izneti nalazi nedvosmisleno sugerišu da smo odista bili u pravu hipostazirajući da je među starijim ispitanicima znatno više onih koji nemaju nameru da idu onlajn u narednom periodu. Ako

razmislimo o tome na koji način bi se situacija mogla poboljšavati u ovim uzrasnim grupama, videćemo da se pristup problemu mora razlikovati od onog koji je primenljiv kada su žene u pitanju. Naime, dok bi se participacija žena verovatno mogla povećati obezbeđivanjem pristupa kompjuteru i adekvatnim obrazovnim programima, ovde to ne bi dovelo do podjednako dobrih efekata, budući da postoji smanjeno interesovanje za internet. Ovo smanjeno interesovanje moglo bi biti posledica neuviđanja praktične primenljivost interneta, ali i nespremnosti da se prihvati nova tehnologija budući da se o njoj ne zna dovoljno.

Razlog	15–19	20–29	30–44	preko 45
zbog poslovnih aktivnosti	10,2	29,17	25,12	18,0
zbog informisanja uopšte	62,04	68,06	79,13	77,17
treba mi za školu	34,11	36,02	8,4	5,02
zbog zabave	58,17	31,14	32,07	18,12
zbog e-mail-a	33,0	31,14	22,15	21,31
zato što ga svi koriste	13,33	12,2	10,01	5,02
nešto drugo	2,21	4,5	3,4	1,2

Tabela 36. Uzrasne razlike s obzirom na motive da se počne sa upotrebom interneta.

Nalazi prikazani u prethodnoj tabeli većim svojim delom su u potpunosti očekivani: poslovno aktivni ispitanici (oni preko 20 godina) pokazuju veću želju da internet koriste u poslovne svrhe, a oni mlađi za školu; svi internet vide kao potencijalno važan izvor informacija uopšte, dok je mlađim ispitanicima internet i značajan izvor zabave. Takođe, opaženi socijalni pritisak grupe veći je među mlađim ispitanicima, što zbog uzrasta, ali dobrim delom i zbog većeg udela korisnika interneta u populaciji. Jedini, donekle neočekivan nalaz sastoji se u tome što najstariji ispitanici u većoj meri pokazuju nameru da internet koriste kao informaciono oruđe nego kao oruđe za komunikaciju. Naime, poznato nam je iz pojedinih istraživanja da stariji ispitanici više od ostalih internet koriste za pisanje/čitanje imejl poruka (Pew Internet and American Life Project, 2005).

Ako mobilne telefone posmatramo takođe kao jedan oblik moderne komunikacione tehnologije koji je, za razliku od kompjutera i interneta i pristupačniji i jednostavniji za upotrebu, bilo bi zanimljivo da pogledamo da li se korisnici različitih uzrasta razlikuju i s obzirom na to da li poseduju mobilni telefon.

<i>Uzrast</i>	<i>da</i>	<i>ne</i>
15–19	96,02	3,98
20–29	96,02	3,98
30–44	96,8	3,2
preko 45	86,78	13,21

Tabela 37. Uzrasne razlike s obzirom na posedovanje mobilnog telefona.

Razlike koje su navedene u Tabeli 36, mada su statistički značajne, nisu naročito izražene (uočavaju se samo u grupi najstarijih korisnika). Ovakavo stanje samo je odraz relativno visoke stope penetracije mobilne telefonije u Srbiji – u eSEE izveštaju se navodi da je 2003. godine čak 32% stanovnika Srbije posedovalo mobilni telefon, pri čemu je očekivana tendencija porasta broja pretplatnika 50% na godišnjem nivou.⁵⁶ Ono što bi bilo zanimljivo videti jeste kako procenat onih koji su pretplatnici mobilne telefonije opada u uzrasnim kategorijama iznad 55 godina, ali kako ovu kategoriju ispitanika nismo odvajali, te ih nema dovoljno za smisljena poređenja, nismo u mogućnosti da iznesemo ovu vrstu analize. Ono što nam ovi podaci ipak omogućuju jeste da razmislimo o tome šta bi mogli biti uzroci ovako velikih razlika s obzirom na upotrebu interneta i mobilnih telefona. Istraživanja difuzije različitih vidova informaciono komunikacionih tehnologija pokazala su da stopa prihvatanja, odnosno upotrebe mobilnih telefona ne prati nužno upotrebu interneta. Ispostavilo se, naime, da se zbog nižih cena, jednostavnosti upotrebe i jasne praktične primenljivosti mobilna telefonija najčešće lakše prihvata. Ono što je takođe bio interesantan nalaz ove studije je da se mobilna telefonija većom brzinom usvaja u siromašnim društvima, kao i da je brže usvajaju slojevi stanovništva koji su nižeg ekonomskog statusa (Rice, Katz, 2003).

Poređenje ispitanika različitog uzrasta s obzirom na to da li preko svog mobilnog telefona pristupaju internetu daje sledeće rezultate:

56 Detaljnije o ovome moguće je pročitati u ovom izdanju, u radu Milovanovića, Sitarskog, Barišića i T. Milovanović.

<i>Uzrast</i>	<i>da</i>	<i>ne</i>
15–19	0,48	0,52
20–29	0,39	0,61
30–44	0,24	0,76
preko 45	0,19	0,81

Tabela 38. Uzrasne razlike s obzirom na upotrebu mobilnog telefona kao sredstva povezivanja na internet (podaci u proporcijama).

Ono što se odmah uočava jeste izražen trend opadanja proporcije onih koji internet koriste preko mobilnog telefona sa porastom uzrasta. Budući da je u ovim kategorijama veoma izražena i razlika u broju korisnika koji internetu pristupaju preko kompjutera, ovaj nalaz je sasvim očekivan.

Po mestu sa koga najčešće pristupaju internetu uočavamo interesantne razlike. Iako je u svim uzrasnim grupama dominantno mesto pristupa kuća, vidimo da je u kategorijama korisnika iznad 30 godina relativno visok procenat onih koji internet najčešće koriste s posla. I ovaj trend je ponovo nešto što je očekivano – starije osobe su češće zaposlene, a do sličnih rezultata došlo se i u drugim studijama (Eurobarometer, 2000; SIBIS, 2003).

<i>Uzrast</i>	<i>od kuće</i>	<i>s posla</i>	<i>od prijatelja</i>	<i>iz javne kompjuterske učionice</i>	<i>s nekog drugog mesta</i>
15–19	0,81	0,00	0,10	0,06	0,03
20–29	0,76	0,09	0,07	0,06	0,02
30–44	0,70	0,21	0,06	0,03	0,00
preko 45	0,63	0,30	0,07	0,00	0,00

Tabela 39. Uzrasne razlike s obzirom na dominantno mesto pristupa (podaci u proporcijama).

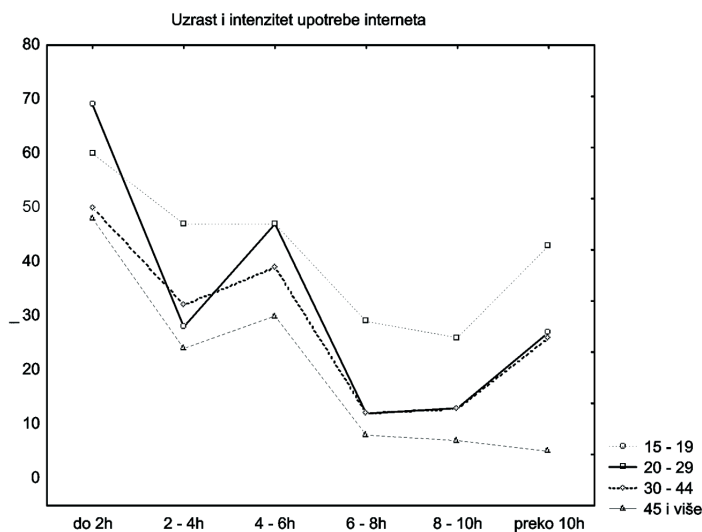
U istraživanjima upotrebe interneta i internet penetracije, kao što smo već pominjali u nekoliko navrata, jedan od standardnih nalaza je i to da se stariji ispitanici u nešto većem broju priključuju na internet u poslednjih nekoliko godina, a da su najiskusniji ispitanici oni iz srednjih uzrasnih kategorija (20–44; Lebo, 2004, SIBIS, 2003). Pogledajmo koliko dugo su naši korisnici različitih uzrasta onlajn.

<i>dužina upotrebe</i>	15–19	20–29	30–44	preko 45
<1,5 godina	28,80	15,23	15,79	20,51
2–3 godine	42,93	39,51	30,99	38,46
4–5 godine	14,13	12,76	15,79	10,26
>5 godina	14,13	32,51	37,43	30,77

Tabela 40. Uzasne razlike s obzirom na dužinu upotrebe interneta.

U poslednjih 18 meseci uočava se tendencija da je najveći broj novih korisnika iz kategorije najmlađih (koji i imaju najveće interesovanje za internet) i najstarijih – budući da oni očigledno nešto kasnije počinju da prihvataju ovu tehnologiju.

Intenzitet upotrebe interneta jedna je od varijabli za koje se često ističe da dobro diferencira korisnike različitog uzrasta. Do ovakvih nalaza došli smo kako pregledanjem dostupne literature, tako i na osnovu naših ranijih istraživanja (uporedi: Golčevski, Milovanović, 2004, Golčevski, Petrović, Milovanović, 2005). Naš ovogodišnji nalaz u skladu je sa našim zapažanjima iz prethodnih godina: najviše vremena na netu provode ispitanici između 20 i 44 godine starosti – kategorija koja često pristupa internetu i od kuće i sa posla, a takođe se razlikuju i po obimu i sadržaju onlajn aktivnosti, o čemu će kasnije biti znatno više reči.

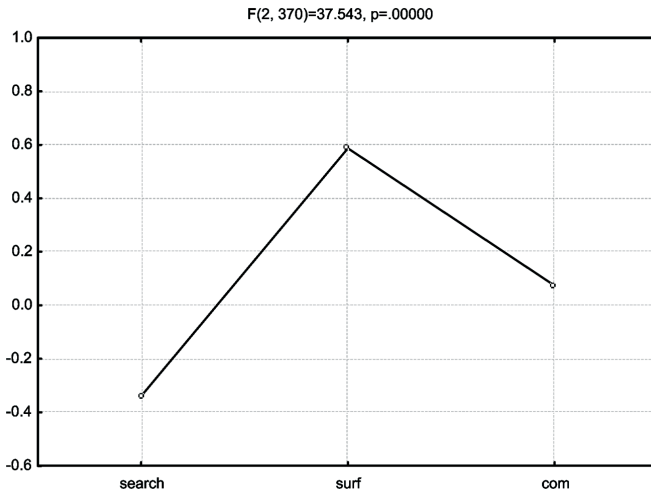

Slika 15. Uzasne razlike po intenzitetu upotrebe interneta.

Naše istraživanje internet korisnika tokom 2003 (Golčevski, Milovanović, 2004) pokazalo je da imejl servis najintenzivnije koriste ispitanici uzrasta 20–37 godina. Nalazi iz ove godine ukazuju da je opšti trend isti: najviše mejlova primaju i šalju mladi ispitanici.⁵⁷

Uzrasne razlike u pogledu aktivnosti i interesovanja onlajn posebno su izražene. U skladu sa prethodno iznetim nalazima, one pokazuju da se najmlađi korisnici najznačajnije razlikuju u odnosu na ostale uzrasne grupe.

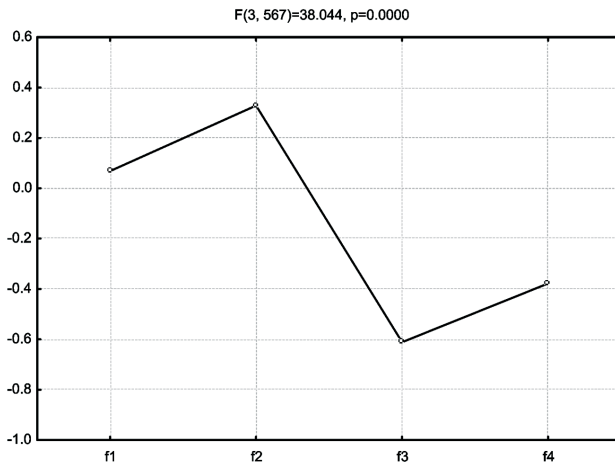
Ukoliko uporedimo njihove skorove na tri faktora onlajn aktivnosti koje smo izdvojili (*search*, *surf* i komunikacija), uočavamo da je to jedina grupa koja vreme na internetu najčešće provodi u surfovanju a najređe u ciljanoj potrazi za informacijama. Sve ostale uzrasne grupe značajno se više bave upravo aktivnostima koje čine sadržaj faktora pretrage.

Slika 16. Faktorski skorovi ispitanika od 15 do 19 godina za faktore: *search*, *surf* i *komunikacija*.

Slično je i kada poređenje među uzrasnim grupama izvršimo na osnovu četiri domena onlajn sadržaja koje smo izdvojili (*kultura*, *razonoda*, *aktuelne/upotrebljive informacije* i *lični razvoj*). Pravilnost koja se uočava je da samo korisnici mlađi od 19 godina najčešće pretražuju sadržaje iz domena razonode, a zatim iz oblasti kulture. Kod ispitanika starijih od 30 godina najmanje je interesovanje upravo za sadržaje koji čine ta dva faktora, dok su korisnici između 20 i 29 godina karakteristični po tome da se podjednako interesuju za sve onlajn sadržaje.

57 U Dodatku II se nalaze Slike 3 i 4.

Slika 17. Faktorski skorovi ispitanika od 15 do 19 godina za faktore: *kultura, rasonoda, aktuelne/upotrebljive informacije i lični razvoj.*

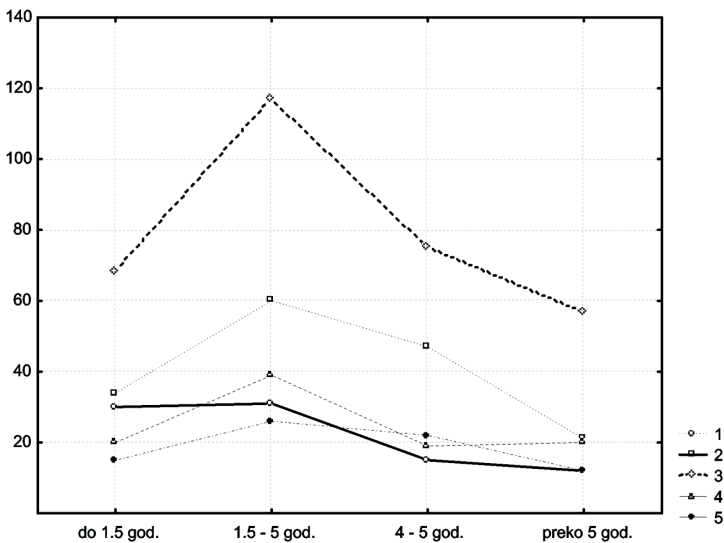
Ove dve grupe nalaza, u domenu koji se odnosi na aktivnosti i sadržaje kojima se na internetu bave tinejdžeri, možemo razumeti kao proizvod najmanje dve grupe razloga. Pre svega, odgovornosti i obaveze adolescenata u svakodnevnom životu, znatno ih manje upućuju na potrebu dolaska do nekih ciljanih i upotrebljivih informacija, a time i na korišćenje interneta u te svrhe. Sa druge strane, podaci koje smo ranije izneli pokazuju da sa porastom iskustva u upotrebi interneta raste i tendencija da se on koristi za potragu za konkretnim informacijama i obavljanje različitih poslova. Zaključak koji iz ovoga možemo izvesti je da nije od presudnog značaja kojim se vrstama aktivnosti mladi ljudi na mreži pretežno bave u tinejdžerskom uzrastu, jer onlajn, kao i svako drugo ponašanje u tom periodu, doživljava velike promene i oscilacije. Ono što je značajno je da se mladi ljudi privikavaju na internet okruženje i izgrađuju odgovarajuće veštine snalaženja u njemu, bez kojih je njihova budućnost u informacionom društvu praktično nezamisliva.

Sledeći logiku diskusije koju smo izneli po pitanju polnih razlika u upotrebi interneta, u zaključku razmatranja pitanja uzrasnih razlika istaći ćemo šta su, na osnovu našeg istraživanja, osnovne preporuke za povećanje broja korisnika iz subpopulacije starijih ispitanika. Uprkos činjenici da ovoj kategoriji ispitanika nedostaju dva osnovna resursa – kompjuter i znanje o upotrebi interneta, čini nam se da bi ovi problemi mogli biti rešavani na daleko jednostavniji način da nije uočenog trenda relativno visoke nezainteresovanosti za internet. Dakle, kao što smo već napomenuli, ključna tačka za delovanje na poboljšanju stanja mora da bude razvijanje svesti o praktičnoj upotrebljivosti interneta.

6.3. Iskustvo u upotrebi i obrasci upotrebe interneta

Dužina i intenzitet upotrebe interneta kao dva osnovna indikatora iskustva u upotrebi interneta razmatraju se sa aspekta njihovog uticaja na promenu obrazaca onlajn ponašanja. Na prethodnim stranicama već smo pominjali od kakvog je značaja za čitavo razmatranje koncepta socijalnog uticaja interneta pitanje da li će se vremenom intenzitet upotrebe do te mere povećati da će to ozbiljno početi da ugrožava socijalnu dobrobit pojedinca (Nie, Erbring, 2000, Putnam, 1995). Prilikom diskutovanja osnovnih nalaza istakli smo da je priroda veze između dužine i intenziteta upotrebe interneta evidentna samo u kategoriji najiskusnijih korisnika, ali i da su naši prethodni nalazi (Golčevski, Petrović, Milovanović, Sitarski, 2005) pokazali da oni ispitanici koji su onlajn najveći broj godina zapravo ne pokazuju sistematsku tendenciju da još više vremena budu na mreži.

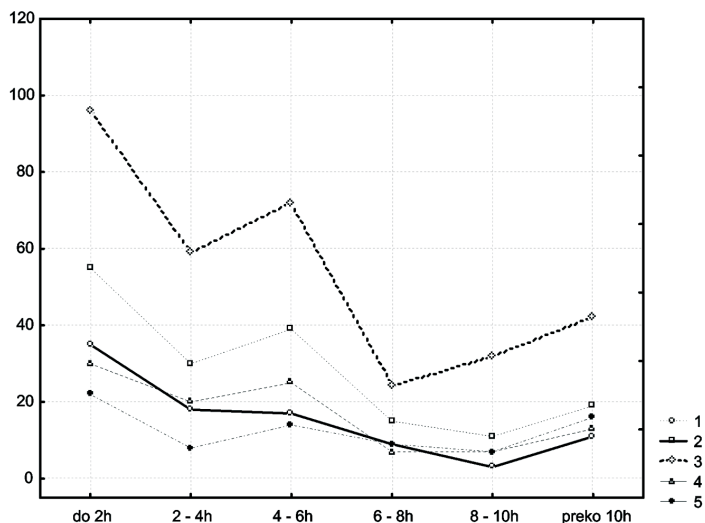
Iz nalaza koje smo do sada izneli znamo da su na mreži najduže ispitanici koji su muškog pola i spadaju u mlađe uzrasne kategorije (do 44 godine). Pogledajmo kakvog su socio-ekonomskog statusa najiskusniji korisnici.

Slika 18. Ekonomski status i dužina upotrebe interneta.

Značaj iznetog nalaza leži prevashodno u činjenici što uočavamo da se najveći porast u broju korisnika interneta u prethodnih 1,5, odnosno 3 godine i dalje beleži iz kategorije ispitanika koji svoj ekonomski status procenjuju kao takav da sebi pored osnovnih potreba mogu da priušte i manje izdatke, iako je među njima ujedno i stopa penetracije najviša.

Slični efekti uočavaju se i među ispitanicima koji različitim intenzitetom upotrebljavaju internet – najintenzivnije internet koriste ispitanici srednjeg ekonomskog statusa.

Slika 19. Interakcija intenziteta upotrebe interneta i procenjenog ekonomskog statusa.

Ispitanici koji intenzivnije koriste internet pokazuju statistički značajnu tendenciju da se na internet povezuju i putem mobilnog telefona. Iako udeo ovakvih korisnika nije naročito veliki, svakako da je važno primetiti taj trend da se pristupa internetu sa više mesta.

da/ne	do 2h	2-4h	4-6h	6-8h	8-10h	preko 10h
da	0,28	0,29	0,35	0,43	0,50	0,45
ne	0,72	0,71	0,65	0,57	0,50	0,55

Tabela 41. Pristup internetu preko mobilnog telefona među ispitanicima koji različitim intenzitetom koriste internet (podaci u proporcijama).

O karakterističnim obrascima upotrebe interneta korisnika koji se razlikuju po vremenu koje provode na mreži, svedoče i njihove procene učestalosti kojom obavljaju različite aktivnosti na internetu.⁵⁸ Ovi nalazi ponovo izdvajaju grupu korisnika koja najintenzivnije koristi mrežu (više od 10 sati nedeljno). Samo kod nje se, naime,

⁵⁸ Slike koje prikazuju faktorske skorove grupa korisnika koji se razlikuju po intenzitetu upotrebe, kao i tabele statističke značajnosti razlike među njima, nalaze se u prilogu (slike 5-9, i tabele 27-32).

pojavljaju statistički značajne razlike u obavljanju tri uočena faktora onlajn aktivnosti (search, surf i komunikacija), te pretraži četiri domena onlajn sadržaja (kultura, razonoda, informisanje i lični razvoj). Ove razlike pokazuju da je reč o grupi korisnika koja pretežno koristi internet za komunikaciju, te pretražuje sadržaje iz domena razonode. S obzirom da su upravo ovi korisnici od posebnog značaja za pitanja „prekomerne“ upotrebe interneta, treba uočiti da je ovaj nalaz u skladu sa onima koje iznosi dr K. Young (Young, 1997, videt odeljak 5.2) a koji sugerišu da „... interaktivna svojstva interneta, pre svega čet i srodni oblici komunikacije, u najvećoj meri podstiču zavisničko ponašanje...“. Dakle, i pored svih promena u internet univerzumu u poslednjih osam godina, čet i drugi oblici anonimne komunikacije ostaju posebno atraktivni, gotovo neodoljivi za jednu grupu korisnika. Prethodni podaci pokazuju da nju, pre svega, čine korisnici mlađi od 30 godina, i to mladići, češće nego devojke.

7. Zaključak – internet u Srbiji između 2003. i 2005. godine

Činjenica da već četvrtu godinu zaredom pratimo situaciju u oblasti razvoja upotrebe interneta u Srbiji omogućuje nam da iznesemo nekoliko poređenja koja bi mogla da nam posluže kao ilustracija osnovnih trendova koje smo uočili. Mada smo tokom analize podataka iz ovogodišnje studije u nekoliko navrata predočavali kakve su sličnosti i razlike uočene u odnosu na naša prethodna istraživanja, mi ćemo na ovom mestu u okviru jedne pregledne tabele izneti uporedive nalaze iz 2003. (Golčevski, Milovanović, 2004) i 2005. godine o osnovnim odlikama upotrebe interneta. Iako su oba ova istraživanja sprovedena na nacionalnom uzorku Srbije bez Kosova, izneti podaci moraju se uzimati sa određenom rezervom, budući da je ovogodišnje istraživanje sprovedeno na slučajnom kvotnom uzorku, dok smo 2003. godine ispitivanje sprovedeli na prigodnom kvotnom uzorku.

<i>Ekonomski status korisnika</i>	2003.	2005.
jedva sastavljam kraj s krajem	12	12
imam dovoljno za osnovne potrebe	22	22
pored osnovnih potreba mogu da priuštim i manje izdatke	41	42
imam dovoljno za osnovne potrebe i krupnije izdatke	17	14

nemam značajnijih finansijskih teškoća	8	10
<i>Posedovanje kompjutera kod kuće</i>		
da	79	87
ne	21	13
<i>Mesto najčešćeg pristupa internetu</i>		
od kuće	64	73
s posla	21	13
od prijatelja	7	8
internet kafe/javna učionica	7	4
sa nekog drugog mesta	2	2
<i>Dužina upotrebe interneta</i>		
do 1,5 godine	42	21
preko 1,5 godine	58	75
<i>Intenzitet upotrebe interneta</i>		
do 6h	63	70
preko 6h	37	30
<i>Broj poslatih mejlova nedeljno</i>		
do 10	70	70
preko 10	30	30
<i>Upotreba četa i IM servisa</i>		
da	42	61
ne	58	49

Tabela 42. Podaci dobijeni na uzorku srpskih korisnika
2003. i 2005. godine.

Izneti rezultati sugerišu nam da postoji visoka verovatnoća da je tokom prethodne dve godine došlo do nekoliko promena u Srbiji:

- postoji porast broja korisnika koji poseduju računar kod kuće; posledično, nešto je veći broj korisnika koji internetu pristupaju najčešće iz svojih domova;
- priraštaj novih korisnika u poslednjih godinu i po dana značajno je umanjen u odnosu na situaciju 2003. godine.

Jedini od iznetih pokazatelja koji bi mogao da nas zabrine jeste usporenje priraštaja novih korisnika. Jasno je da je ovakav trend neizbežan kako se ukupan broj korisnika približava maksimumu i on je danas uočljiv u SAD, zemljama EU i drugde. Ono što je u slučaju Srbije neobično, je da se takav trend pojavljuje znatno pre nego što se ukupan broj korisnika približio polovini stanovništva, što je u pominjanim primerima predstavljalo granicu nakon koje se stopa penetracije smanjivala. Ovakav podatak je od izuzetnog značaja i predstavlja žuti, ako ne i crveni alarm za organizovano društveno delovanje u pravcu stvaranja uslova i atmosfere za difuziju interneta kroz sve, naročito kritične socio-demografske grupe.

Vratimo se nalazima ovogodišnjeg istraživanja. Opisujući na početku prirodu ove CePIT-ove studije, naglasili smo da se ona od svih prethodnih razlikuje najviše po tome što smo ovog puta u ispitivanje uključili i korisnike i nekorisnike interneta. Nakon toga, istakli smo da nam je osnovna namera da mapiramo razlike koje postoje između korisnika i nekorisnika interneta, odnosno da utvrdimo koji su to ključni činioci koji utiču na to da neko bude, odnosno ne bude korisnik, kao i da uočimo karakteristične obrasce upotrebe interneta. Kakve zaključke na osnovu iznetih nalaza možemo doneti?

Digitalna podela fenomen je koji se u Srbiji registruje po nekoliko dimenzija:

- *po polu* – više korisnika interneta je među muškarcima; postoji izvesna tendencija smanjivanja razlike u broju muškaraca i žena na mreži koja se ogleda u nešto većem priraštaju novih korisnika među ženama u prethodne tri godine; žene u nešto manjem broju poseduju računar i znanja potrebna za korišćenje interneta, što navode kao osnovne razloge za izostanak upotrebe;
- *po uzrastu* – mlađi ispitanici čine većinu korisnika; u starijoj uzrasnoj kategoriji (preko 45 godina) znatan deo ispitanika ne pokazuje interesovanje za internet i nema nameru da počne da ga koristi u narednom periodu; ipak, upravo ove dve grupe u poslednje tri godine pokazuju najveći priraštaj novih korisnika;
- *po ekonomskom statusu* – nekorisnici interneta procenjuju svoj ekonomski status nižim u odnosu na procene koje navode korisnici; najveći porast novih korisnika beleži se u kategoriji ispitanika koji svoj ekonomski status ocenjuju kao prosečan (imaju dovoljno za osnovne potrebe i neke manje izdatke);

- *po obrazovanju* – korisnici interneta u proseku su obrazovaniji (više onih koji studiraju ili su završili fakultet/višu školu).

Jedno od najvažnijih pitanja koje se mora razmotriti kada se diskutuju perspektive za umrežavanje svakako je analiza razloga koje nekorisnici navode kao najvažnije faktore koji ih onemogućavaju da se priključe na internet. Kao glavne prepreke za početak korišćenja interneta naši ispitanici su navodili nedostatak računara, neophodnih znanja, nedostatak vremena ali i finansijskih resursa. Svi ovi faktori mogli bi se ubrojati u Ajzenovu kategoriju: *opažena bihevioralna kontrola* – naši ispitanici opažaju da im nedostaju neki veoma važni resursi za upotrebu interneta. Sudeći po relativno niskom procentu ispitanika koji ne pokazuju interesovanje za internet i nemaju nameru da ga u budućnosti koriste (izuzetak su jedino ispitanici iz starije uzrasne kategorije), moglo bi se reći da, na *individualnom nivou* posmatrano (Norris, 2001),⁵⁹ postoji značajan potencijal za umrežavanje u Srbiji. Međutim, različite infrastrukturne i barijere u pravnom okviru, kao i čest nedostatak političke volje da se strateški planira razvoj informacionog društva u Srbiji, po svojoj prilici predstavlja ozbiljnu kočnicu intenziviranju upotrebe interneta među našim građanima. Sa druge strane, poređenje odlika upotrebe i karakterističnih obrazaca onlajn ponašanja naših i korisnika iz razvijenih zemalja, sugerišu da su razlike u tom domenu tek sporadične. To govori da su naši korisnici deo jedinstvene svetske onlajn kulture i da interesovanja, veštine, navike i znanja naših građana mogu da postanu njen deo, bez katastrofalnih posledica po svoje lokalne specificnosti.

8. Literatura

- Ajzen, I. (2001). Nature and Operation of Attitudes. *Annual Review of Psychology*, Vol. 52, pp. 27–58.
- Ajzen, I., Fishbein, M. (2000). Attitudes and the attitude-behavior relation: Reasoned and automatic processes. U: W. Stroebe & M. Hewstone (Eds.) *European Review of Social Psychology* (pp. 1–33), John Wiley & Sons.
- Amiel T., Sargent S. L., (2004). Individual Differences in Internet Usage Motives, *Computers in Human Behaviour*, 20, 711–726.
- Bollen K. A. (1989) *Structural equations with latent variables*. Wiley-Interscience.

59 Detaljnije o modelu Norisove moguće je pročitati u radu Milovanovića, Sitarskog, Barišića i T. Milovanović u ovom izdanju.

- Boneva, B., Kraut, R., Frohlich, D. (2001). *Using e-mail for personal relationships: the difference gender makes*, http://homenet.hcii-cs.cmu.edu/progress/blackwell_chapter_boneva_kraut.doc
- Busselle, R., Reagan, J., Pinkleton, B., Jackson, K. (1999). Factors affecting Internet use in a saturated-access population, *Telematics and Informatics*, Vol. 16, pp. 45–58.
- Cole, J. I. (2003). *Surveying the Digital Future*, <http://ccp.ucla.edu/pdf/UCLA-Internet-Report-Year-Three.pdf>
- Davis, F. D., Bagozzi, R. P., Warshaw, P. R., (1989). User Acceptance of Computer Technology: A Comparison of Two Theoretical Models. *Management Science*, Vol. 35, No. 8, pp. 982–1003.
- Eurobarometer survey: Measuring Information Society 2000, analytical report, http://europa.eu.int/ISPO/basics/measuring/i_mesurin.html
- Fountain, J. E., (2000). Constructing the information society: women, information technology and design. *Technology in Society*, Vol. 22, pp. 45–62.
- Golčevski, N., Milovanović, G., (2004). *Globalni građani – empirijska studija korisnika interneta u Srbiji 2003*, CePIT, BOŠ.
- Golčevski, N., Milovanović, G., Petrović, M., Sitarski, M., (2005). *Perspektive umrežavanja: internet u 8 gradova Jugoistočne Evrope*, CePIT, BOŠ.
- Gross, E. F. (2004). Adolescent Internet use: What we expect, what teens report. *Applied Developmental Psychology*, Vol. 25, pp. 633–649.
- Hinić, D. (2004). Internet i tradicionalni mediji. *E-volucija*, broj 6, CePIT, BOŠ, <http://www.bos.org.yu/cepit/evolucija/html/7-novimediji.htm>
- Ho, S. M. Y., Lee, T. M. C. (2001). Computer Usage and Its Relationship With Adolescent Lifestyle in Hong Kong. *Journal of Adolescent Health*, Vol. 29, pp. 258–266.
- Howard, P. E. N., Rainie L. and Jones S. (2001). *Days and Nights on the Internet: the Impact of a Diffusing Technology*, Thousand Oaks, CA: Sage Periodicals Press.
http://www.eurosfair.prdd.fr/ist/documents/pdf/1-Benchmarking_Telecommunication_and_Access_in_Information_Society.pdf
http://www.stanford.edu/group/siqss/Press_Release/Preliminary_Report.pdf

- Huyer, S., Sikorska, T., (2003). Overcoming the Gender Digital Divide: Understanding ICTs and their Potential for the Empowerment of Women, http://www.siyanda.org/static/huyer_sikorska_icts.htm
- Lebo, H., (2004). The Digital Future Report, Surveying the Digital Future, year four. The Center for the Digital Future, <http://www.digitalcenter.org/downloads/DigitalFutureReport-Year4-2004.pdf>
- Li, N., Kirkup, G., (2005). Gender and cultural differences in Internet use: A study of China and the UK. *Computers & Education, in press*.
- Liaw, S., (2002). An Internet survey for perceptions of computers and the World Wide Web: relationship, prediction, and difference. *Computers in Human Behavior*, Vol. 18, pp. 17–35.
- Maden, M., Rainie, L., (2003). America's Online Pursuits: The changing picture of wh's online and what they do. *Pew Internet and American Life Project*.
- Mathieson, K., (1991). Predicting User Intentions: Comparing the Technology Acceptance Model with the Theory of Planned Behavior. *Information Systems Research*, Vol. 2., No. 3, pp. 173–191
- Milovanović, G., (2003). Internet i globalizacija: zavojite staze ka informatičkom društvu, CePIT, BOŠ.
- Milovanović, G., Bakić, I., Golčevski, N., (2002). *Internet pregled: Beograd 2002*, CePIT, BOŠ.
- Nie, E., Erbring, L., (2000). Internet and Society: A preliminary report. Stanford Institute for Quantitative Study of Society, http://www.stanford.edu/group/siqss/Press_Release/internetStudy.html
- Norris, P. (2001): *Digital divide. Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*. Cambridge University Press.
- Palladino J. J. and Handelsman M. M. (1997). Internet Use Disorders. *Eye on Psi Chi*, Vol. 2, No. 1, pp. 60–61.
- Papastergiou, M., Solomonidou, C. (2005). Gender issues in Internet access and favourite Internet activities among Greek high school pupils inside and outside school. *Computers and Education*, Vol. 44, pp. 377–393.

- Petrović, M., Golčevski, N., Milovanović, G., (2004). Osnovne dlike internet komunikacije u Srbiji 2003, *Globalni građani – empirijska studija korisnika interneta u Srbiji 2003*, CePIT, BOŠ.
- Pew Internet and American life Project: Trends 2005, Internet: The Mainstreaming of Online Life, http://www.pewinternet.org/-pdfs/Internet_Status_2005.pdf
- Putnam, R. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital, <http://xroads.virginia.edu/HYPER/DETOC/assoc/bowling.html>
- Rice, R. E., Katz, J. E., (2003). Comparing internet and mobile phone usage: digital divides of usage, adoption, and dropouts. *Telecommunications Policy*, Vol. 27, pp. 597–623.
- Shih, H., (2004). Extended technology acceptance model of internet utilization behavior. *Information & Management*, Vol. 41, pp. 719–729.
- SIBIS (Statistical Indicators Benchmarking the Information Society) Project: Benchmarking Telecommunication and Access in the Information Society, Technopolis, 2003.
- SIBIS (Statistical Indicators Benchmarking the Information Society) Project: Estonia: Country Report No. 3, http://www.sibis-eu.org/files/WP5.3_CountryReport_EE.pdf
- SIBIS (Statistical Indicators Benchmarking the Information Society) Project: Hungary: Country Report No. 4, http://www.sibis-eu.org/files/WP5.3_CountryReport_HU.pdf
- Teo, T. S., Lim, V. K. G., Lai, R. Y. C., (1999). Intrinsic and extrinsic motivation in Internet usage. *Omega, The International Journal of Management Science*, Vol. 27, pp. 25–37.
- Venkatesh, V., Davis, F. D., (2000). A Theoretical Extension of the Technology Acceptance Model: Four Longitudinal Field Studies. *Management Science*, Vol. 46, No. 2, pp. 186–204.
- Young K. S. (1997). What Makes the Internet Addictive: Potential Explanations for Pathological Internet Use. Paper presented at the 105th annual conference of the American Psychological Association, 1997, Chicago, IL.
- Zhang, Y., (2005). Age, gender, and Internet attitudes among employees in the business world. *Computers in Human Behavior*, Vol. 21, pp. 1–10.

Abstract

This paper presents the findings of the empirical study of internet users and non-users in Serbia, conducted by CePIT during 2005. The first aim of the survey was to point out the main differences among internet users and non-users in Serbia, considering both socio-demographic differences and the reasons for not going online stated by non-users. Our second aim was to sketch the basic trends in internet usage. Broad theoretical framework for interpreting technology acceptance was presented at the beginning of this paper. Three main theories were discussed: *Theory of Reasoned Action* (TRA), *Technology Acceptance Model* (TAM) and *Theory of Planned Behavior* (Ajzen, 2001; Davis, Bagozzi, Warshaw, 1989).

The instrument applied in this survey is an enhanced version of the instrument used in recent CePIT studies (Milovanovic, Bakic, Golcevski, 2002, Golcevski, Milovanovic, 2004, Golcevski, Milovanovic, Petrovic, Sitar-ski 2005). The sample, encompassing 1545 subjects (one half consisting of users, and the other of non-users) from 26 towns and cities of Serbia, was designed as quota random sample.

Considering internet usage it can be stated that digital divide is evident in Serbia. It is consisted by four socio-demographic variables: *gender* (more men than women among users), *age* (most of the users come from the subpopulation of those younger than 45), *education* (on average, higher educational level among users) and *perceived economic status* (on average, non-users are of lower economic status).

As the main reasons for not going online non-users stated lack of computer, necessary knowledge for internet usage, lack of time and financial resources. Most of the non-users claim they intend to begin using the internet in the future. An exception from this trend should be made considering the intentions of older non-non users (those over 45) among which 27% state that they are not interested in internet, and 56% of them do not intend to go online.

Internet users in Serbia access internet mostly from their own homes, via dial-up modems. During the last 18 months there have been 21% of new users. Almost 30% of users on average spend more than 6 hours a week online, which is comparable with the situation in some other European countries (Eurobarometer, 2000).

Men tend to engage more intensively in a series of online activities regarding fun, while women use internet more frequently for professional and the purposes of schoolwork. Age differences are also sustainable, considering both online activities and search for various types of content on the web.

Keywords: access, digital divide, intensity of usage, internet usage structure, non-users, online activities, online content, technology acceptance model, theory of planned behavior, theory of reasoned action, users.

Dodatak I

Kako biste ocenili svoj ekonomski položaj?

1. jedva sastavljam kraj s krajem
2. imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba (hrana, računari...)
3. pored osnovnih potreba mogu da priuštim sebi i druge manje izdatke (garderoba, bioskop, izlasci...)
4. imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke (bela tehnika, nameštaj, letovanja...)
5. nemam značajnijih finansijskih teškoća

Zaokružite one strane jezike koje koristite sa sledeće liste (*zaokružite sve jezike kojima se služite*)

1. engleski
2. francuski
3. španski
4. italijanski
5. nemački
6. neki drugi (navedite koji)
7. ne koristim se nijednim od navedenih jezika

Da li imate mobilni telefon?

1. da
2. ne

Navedite razloge zbog kojih nemate mobilni telefon (*možete zaokružiti više ponuđenih odgovora*)

1. nije mi potreban
2. u mestu gde živim nemam domet
3. ne mogu to sebi da priuštim
4. ne volim mobilne telefone
5. iz nekog drugog razloga (navedite kog)

Da li sa svog mobilnog telefona koristite internet (GPRS, WAP i sl.)?

1. da
2. ne

Da li vaše domaćinstvo ima priključak za kablovsku televiziju? (*Napomena: odgovorite „da“ i u slučaju da vaše domaćinstvo ima prijemnik za satelitsku televiziju*)

1. da
2. ne

Navedite razloge zbog kojih nemate priključak za kablovsku (ili satelitsku) televiziju (*možete zaokružiti više ponuđenih odgovora*)

1. nije mi potrebna
2. ne želim da pratim program stranih televizija
3. ne mogu to sebi da priuštim
4. ne znam strane jezike pa mi ne trebaju strane televizije
5. još nije ponuđeno uvođenje kablovske/satelitske televizije
6. iz nekog drugog razloga (navedite kog)

Da li pratite programe (emisije) televizijskih stanica iz sledećih zemalja preko kablovske (ili satelitske) televizije (*možete zaokružiti više ponuđenih odgovora*):

1. Hrvatske
2. Slovenije
3. Republike Srpske
4. BiH (Federacije)
5. Makedonije
6. Crne Gore
7. ne pratim programe ni iz jedne od ovih zemalja

Da li pratite televizijske programe (emisije) na sledećim jezicima (*zaokružite sve jezike na kojima pratite program kablovske/satelitske televizije*)

1. engleskom
2. nemačkom
3. francuskom
4. italijanskom

5. španskom
6. nekom drugom (navedite kom)
7. ne pratim programe ni na jednom od ovih jezika

Da li bar ponekad pratite *vesti* sa televizijskih stanica iz neke od sledećih zemalja (*možete da zaokružite više odgovora*)

1. Slovenije
2. Hrvatske
3. Republike Srpske
4. BiH (Federacije)
5. Makedonije
6. Crne Gore
7. ne pratim vesti ni iz jedne od ovih zemalja

Da li bar ponekad pratite *vesti* na nekom od sledećih stranih jezika (*možete da zaokružite više odgovora*)

1. engleskom
2. francuskom
3. španskom
4. italijanskom
5. nemačkom
6. nekom drugom (navedite kom):
7. ne pratim vesti ni na jednom od ovih jezika

Da li imate kompjuter kod kuće?

1. da
2. ne

Navedite razloge zbog kojih nemate kompjuter (*možete zaokružiti više ponuđenih odgovora*)

1. nije mi potreban kod kuće
2. ne znam da koristim kompjuter
3. ne mogu sebi da priuštim kompjuter
4. ne volim kompjutere
5. nešto drugo (navedite šta)

Da li koristite internet?

1. da
2. ne

Navedite razloge zbog kojih ne koristite internet (*možete zaokružiti više ponuđenih odgovora*)

1. nemam pristup kompjuteru
2. ne znam kako se internet koristi
3. ne interesuje me internet
4. nemam vremena da koristim internet
5. ne mogu to sebi da priuštim
6. ne poznajem strane jezike
7. nešto drugo (navedite šta)

Da li imate nameru da u budućnosti koristite internet?

1. da
2. ne

Navedite razloge zbog kojih nameravate da počnete da koristite internet (*možete zaokružiti više ponuđenih odgovora*)

1. zbog poslovnih aktivnosti
2. zbog informisanja uopšte
3. treba mi za školu
4. zbog zabave
5. zbog imejla
6. zato što ga svi koriste
7. nešto drugo (navedite šta)

Odakle sve pristupate internetu (*možete zaokružiti više ponuđenih odgovora*)

1. od kuće
2. s posla
3. od prijatelja
4. iz javne kompjuterske učionice (na fakultetu, u biblioteci, kulturnom centru, nevladinoj organizaciji i sl.)
5. s nekog drugog mesta (navedite odakle)

Odakle najčešće pristupate internetu (*zaokružite samo jedan odgovor*)

1. od kuće
2. s posla
3. od prijatelja

4. iz javne kompjuterske učionice (na fakultetu, u biblioteci, kulturnom centru, nevladinoj organizaciji i sl.)
5. s nekog drugog mesta (navedite odakle)

Koliko ste zadovoljni kvalitetom pristupa internetu (brzinom, stabilnošću veze i sl.), uzimajući u obzir mesto sa koga najčešće izlazite na mrežu? (*zaokružite samo jedan odgovor*)

1. veoma nezadovoljan
2. umereno nezadovoljan
3. ni zadovoljan ni nezadovoljan
4. umereno zadovoljan
5. veoma zadovoljan

Kako se povezujete na internet sa mesta gde ga najčešće koristite? (*zaokružite samo jedan odgovor*)

1. modemski
2. ISDN
3. kablovski
4. bežični (wireless)
5. DSL
6. ne znam

Koliko dugo koristite internet? Pokušajte da procenite koliko sati nedeljno provodite na internetu (*zaokružite samo jedan odgovor*)

1. do 2 sata
2. od 2 do 4 sata
3. od 4 do 6 sati
4. od 6 do 8 sati
5. od 8 do 10 sati
6. preko 10 sati

Da li izlazite na sajtove iz neke od sledećih zemalja (*možete da zaokružite više odgovora*)

1. Slovenije
2. Hrvatske
3. Republike Srpske
4. BiH (Federacije)

5. Makedonije
6. Crne Gore
7. ne izlazim na sajtove ni iz jedne od ovih zemalja

Da li izlazite na sajtove na nekom od sledećih stranih jezika (*možete da zaokružite više odgovora*)

1. engleskom
2. francuskom
3. španskom
4. italijanskom
5. nemačkom
6. nekom drugom (navedite kom)
7. ne izlazim na sajtove ni na jednom od ovih jezika

Da li bar ponekad preko Mreže čitate vesti sa sajtova iz neke od sledećih zemalja (*možete da zaokružite više odgovora*)

1. Slovenije
2. Hrvatske
3. Republike Srpske
4. BiH (Federacije)
5. Makedonije
6. Crne Gore
7. ne pratim vesti sa sajtova ni iz jedne od ovih zemalja

Da li bar ponekad preko Mreže čitate vesti na nekom od sledećih stranih jezika (*možete da zaokružite više odgovora*)

1. engleskom
2. francuskom
3. španskom
4. italijanskom
5. nemačkom
6. nekom drugom (navedite kom)
7. ne pratim vesti sa sajtova ni na jednom od ovih jezika

Dodatak II

Korisnici i nekorisnici interneta: posjedovanje računara, namera da se internet koristi i razlozi buduće upotrebe

<i>pol</i>	<i>frekvencija</i>	<i>procenti</i>
muškarci	147	47,73
žene	161	52,27

Tabela 1. Posjedovanje računara – muškarci i žene, nekorisnici interneta.

<i>uzrast</i>	<i>procenti</i>
15–19	22,2
20–29	17,1
30–44	21,1
45 i više	39,6

Tabela 2. Uzrasne razlike s obzirom na posjedovanje računara među nekorisnicima.

<i>Ekonomski status</i>	<i>procenat</i>
jedva sastavljam kraj s krajem	34,1
imam dovoljno za osnovne potrebe	30,8
pored osnovnih potreba mogu da priuštim sebi i manje izdatke	23,2
imam za osnovne potrebe i krupnije izdatke	6,0
nemam značajnijih finansijskih teškoća	5,8

Tabela 3. Posjedovanje računara među nekorisnicima s obzirom na procenu ekonomskog statusa.

<i>Razlozi</i>	<i>procenat</i>
nije mi potreban kod kuće	25,48
ne znam da koristim kompjuter	17,68
ne mogu sebi da priuštiti kompjuter	57,79
ne poznajem strane jezike	9,51
nešto drugo	8,36

Tabela 4. Razlozi neposjedovanja računara u čitavom uzorku.⁶⁰

<i>Razlog</i>	<i>procenat</i>
nije mi potreban kod kuće	0,23
ne znam da koristim kompjuter	0,04
ne mogu sebi da priuštiti kompjuter	0,59
ne poznajem strane jezike	0,03
nešto drugo	0,08

Tabela 5. Razlozi neposjedovanja računara među korisnicima.

<i>Razlog</i>	<i>procenat</i>
nije mi potreban kod kuće	0,24
ne znam da koristim kompjuter	0,19
ne mogu sebi da priuštiti kompjuter	0,55
ne poznajem strane jezike	0,10
nešto drugo	0,08

Tabela 6. Razlozi neposjedovanja među korisnicima.

60 Pošto je na ovo pitanje bilo moguće opredeliti se za više od ponuđenih odgovora, navedeni procenti ne sabiraju se do 100.

<i>Motivi buduće upotrebe</i>	<i>proporcija</i>
zbog poslovnih aktivnosti	0,19
zbog informisanja uopšte	0,71
treba mi za školu	0,17
zbog zabave	0,39
zbog imejla	0,28
zato što ga svi koriste	0,11
nešto drugo	0,02

Tabela 7. Razlozi zbog kojih nekorisnici nameravaju da počnu da koriste internet.

Pristup internetu

<i>Zadovoljstvo</i>	<i>frekvencija</i>	<i>procenat</i>
veoma nezadovoljan	89	11,93
umereno nezadovoljan	142	19,03
ni zadovoljan ni nezadovoljan	182	24,40
umereno zadovoljan	270	36,19303
veoma zadovoljan	57	7,64075

Tabela 8. Zadovoljstvo kvalitetom pristupa internetu.

<i>Mesto</i>	<i>frekvencija</i>	<i>procenat</i>
od kuće	548	73,46
s posla	94	12,60
od prijatelja	57	7,64
iz javne kompjuterske učionice	32	4,29
s nekog drugog mesta	11	1,47

Tabela 9. Mesto najčešćeg pristupa.

Upotreba elektronske pošte, četa i foruma/mejling lista

<i>Učestalost upotrebe</i>	<i>proporcija</i>
nikad	0,39
retko	0,20
ponekad	0,16
često	0,14
veoma često	0,11

Tabela 10. Učestalost upotrebe četa i drugih IM servisa.

<i>Učestalost upotrebe</i>	<i>proporcija</i>
nikad	0,42
retko	0,26
ponekad	0,17
često	0,08
veoma često	0,05

Tabela 11. Učestalost upotrebe foruma i mejling lista.

Informisanje na stranim jezicima i sajtovima – internet i televizija

<i>Razlozi</i>	<i>korisnici</i>	<i>nekorisnici</i>
nije mi potrebna	0,16	0,23
ne želim da pratim programe stranih televizija	0,02	0,01
ne mogu to sebi da priuštim	0,12	0,05
ne znam strane jezike pa mi ne treba	0,01	0,07
još nije ponuđeno	0,57	0,48
iz nekog drugog razloga	0,16	0,07

Tabela 12. Razlozi neposredovanja priključka za kablovsku televiziju – poređenje korisnika i nekorisnika (podaci u proporcijama).

<i>Zemlje</i>	<i>korisnici</i>	<i>nekorisnici</i>
Hrvatska	0,72	0,79
Slovenija	0,06	0,06
Republika Srpska	0,36	0,31
BiH (Federacija)	0,33	0,36
Makedonija	0,08	0,08
Crna Gora	0,35	0,37
ne pratim programe ni iz jedne od ovih zemalja	0,20	0,17

Tabela 13. Praćenje TV programa susjednih zemalja – razlike između korisnika i nekorisnika (podaci u proporcijama).

<i>Vesti iz susjednih zemalja</i>	<i>korisnici</i>	<i>nekorisnici</i>
Slovenija	0,02	0,03
Hrvatska	0,50	0,43
Republika Srpska	0,19	0,18
BiH (Federacija)	0,15	0,13
Makedonija	0,03	0,03
Crna Gora	0,29	0,26
ne pratim programe ni iz jedne od ovih zemalja	0,41	0,47

Tabela 14. Praćenje vesti iz susjednih zemalja putem njihovih TV stanica – razlike između korisnika i nekorisnika (podaci u proporcijama).

R1	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
1		0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.9994 21	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0004 66
2	0.0000 18		0.0000 24	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 32	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18
3	0.0000 18	0.0000 24		0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18
4	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18		0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.9980 64	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18

R1	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
5	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18		0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18
6	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18		0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.8984 02	0.0000 18	0.0000 18
7	0.9994 21	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18		0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0155 64
8	0.0000 18	0.0000 32	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18		0.0000 18	0.0001 29	0.9999 90	0.0000 18
9	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.9980 64	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18		0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18
10	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.8984 02	0.0000 18	0.0001 29	0.0000 18		0.0016 57	0.0000 18
11	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.9999 90	0.0000 18	0.0016 57		0.0000 18
12	0.0004 66	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0155 64	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	0.0000 18	

Tabela 15. Statističke značajnosti razlika među prosečnim ocenama učestalosti bavljenja pojedinačnim onlajn aktivnostima.

Pretraga onlajn sadržaja i onlajn aktivnosti

<i>Onlajn aktivnosti</i>	Faktorska opterećenja (Varimax normalizovana) Metod: analiza glavnih komponenti		
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
Pišem/čitam imejl poruke	0,41	-0,25	0,58
Četujem ili koristim instant mesidžing (ICQ, mIRC i sl.)	-0,03	0,36	0,65
Šaljem poruke na forume, mejling liste i sl.	0,18	0,20	0,71
Čitam blogove	0,15	0,15	0,58
Tražim podatke/informacije koje su mi potrebne	0,75	0,06	0,07
Pretražujem Mrežu bez nekog određenog cilja – surfujem	0,27	0,67	0,01

<i>Onlajn aktivnosti</i>	Faktorska opterećenja (Varimax normalizovana) Metod: analiza glavnih komponenti		
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
Pregledam šta je novo na mojim omiljenim sajtovima	0,61	0,45	0,03
Čitam vesti/novine/magazine	0,63	0,24	0,03
Učestvujem u onlajn igrama	-0,18	0,61	0,35
Čitam/skidam razne tekstove/članke/knjige	0,68	0,01	0,23
Skidam muziku/filmove	0,06	0,68	0,27
Koristim internet za posao/školu	0,63	-0,25	0,25

Tabela 16. Faktorska opterećenja za pojedinačne onlajn aktivnosti.

R1	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
1		0.000 034	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.076 208	0.000 020	0.000 020	0.000 021	0.000 020	0.000 020
2	0.000 034		0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.999 997	0.000 020	0.000 020
3	0.000 020	0.000 020		1.000 000	0.001 895	0.000 020	0.092 647	0.000 020	0.000 020	0.071 293	0.000 020	0.999 367	0.000 020
4	0.000 020	0.000 020	1.000 000		0.002 291	0.000 020	0.105 114	0.000 020	0.000 020	0.081 399	0.000 020	0.999 619	0.000 020
5	0.000 020	0.000 020	0.001 895	0.002 291		0.696 403	0.997 041	0.000 020	0.000 020	0.998 720	0.000 020	0.058 088	0.000 020
6	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.696 403		0.081 399	0.000 020	0.000 020	0.105 114	0.000 020	0.000 027	0.000 020
7	0.000 020	0.000 020	0.092 647	0.105 114	0.997 041	0.081 399		0.000 020	0.000 020	1.000 000	0.000 020	0.614 542	0.000 020
8	0.076 208	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020		0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.198 443
9	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020		0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020
10	0.000 020	0.000 020	0.071 293	0.081 399	0.998 720	0.105 114	1.000 000	0.000 020	0.000 020		0.000 020	0.546 826	0.000 020

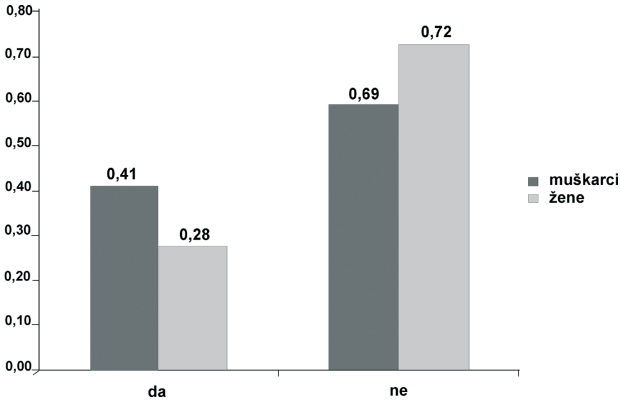
R1	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
11	0.000 021	0.999 997	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020		0.000 020	0.000 020
12	0.000 020	0.000 020	0.999 367	0.999 619	0.058 088	0.000 027	0.614 542	0.000 020	0.000 020	0.546 826	0.000 020		0.000 020
13	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.198 443	0.000 020	0.000 020	0.000 020	0.000 020	

Tabela 17. Statističke značajnosti razlika među prosečnim ocenama učestalosti pretrage pojedinačnih sadržaja.

<i>Onlajn sadržaji</i>	Faktorska opterećenja (Varimax normalizovana) Metod: analiza glavnih komponenti			
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
Politika	0,31	0,02	0,81	0,02
Biznis	-0,08	0,12	0,67	0,38
Sport	-0,05	0,77	0,07	-0,05
Kompjuteri i tehnologija	-0,04	0,70	0,05	0,31
Umetnost i kultura	0,74	-0,10	0,12	0,36
Obrazovanje	0,41	-0,06	0,11	0,61
Popularna kultura	0,84	-0,02	0,11	0,16
Pornografija	-0,05	0,71	0,05	-0,10
Muzika	0,46	0,59	-0,41	-0,03
Putovanje i turizam	0,30	0,07	-0,21	0,55
Zdravlje i medicina	0,04	-0,13	0,06	0,74
Nauka	0,12	0,05	0,20	0,71
Verski sadržaji	0,07	0,10	0,14	0,42

Tabela 18. Faktorska opterećenja za pojedinačne onlajn aktivnosti.

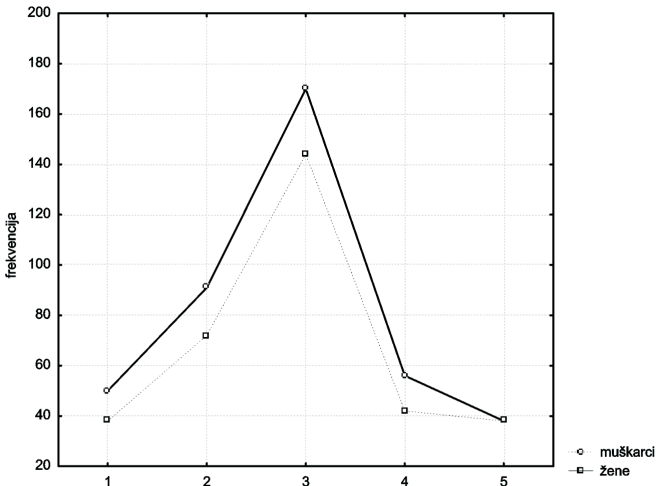
Razlike između muškaraca i žena s obzirom na karakteristike upotrebe interneta

Slika 1. Razlike između muškaraca i žena po obazovnom statusu.

Pol	samo-zaposlen	zaposlen u privatnom sektoru	zaposlen u državnom sektoru	zaposlen u NVO sektoru	nezaposlen	penzioner
muški	24	65	74	9	221	5
ženski	12	73	71	5	153	3

Tabela 19. Raspodela muškaraca i žena s obzirom na radni status.

Slika 2: Interakcija pola i ekonomskog statusa.

<i>Korisnici – jezici</i>	<i>žene</i>	<i>muškarci</i>
engleski	0,90	0,90
francuski	0,11	0,09
španski	0,05	0,01
italijanski	0,05	0,05
nemački	0,17	0,14
neki drugi	0,13	0,11
nijedan	0,05	0,06

Tabela 20: Polne razlike s obzirom na poznavanje jezika u uzorku nekorisnika (podaci u proporcijama).

<i>pol</i>	<i>da</i>	<i>ne</i>
muškarci	390	21
žene	313	18

Tabela 21. Polne razlike s obzirom na posedovanje mobilnog telefona.

<i>pol</i>	<i>do 2h</i>	<i>2–4h</i>	<i>4–6h</i>	<i>6–8h</i>	<i>8–10h</i>	<i>preko 10h</i>
muškarci	0,25	0,17	0,22	0,08	0,10	0,18
žene	0,37	0,19	0,22	0,09	0,06	0,08

Tabela 22. Polne razlike u pogledu intenziteta upotrebe interneta (podaci u proporcijama).

<i>pol</i>	<i>do 5</i>	<i>5–10</i>	<i>10–15</i>	<i>15–20</i>	<i>preko 20</i>
muškarci	0,40	0,21	0,12	0,10	0,15
žene	0,45	0,25	0,14	0,08	0,09

Tabela 23. Polne razlike s obzirom na broj primljenih mejlova (podaci u proporcijama).

<i>pol</i>	<i>do 5</i>	<i>5–10</i>	<i>10–15</i>	<i>15–20</i>	<i>preko 20</i>
muškarci	0,46	0,22	0,12	0,08	0,13
žene	0,48	0,27	0,11	0,06	0,08

Tabela 24. Polne razlike s obzirom na broj poslatih mejlova (podaci u proporcijama).

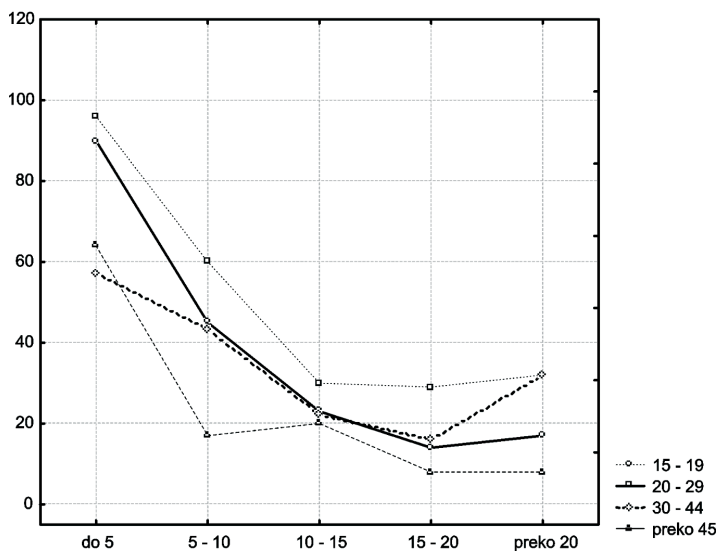
	R1	(1)	(2)	(3)	(4)
1	FAKTOR 1		0.000008	0.000206	0.974221
2	FAKTOR 2	0.000008		0.000008	0.000008
3	FAKTOR 3	0.000206	0.000008		0.000036
4	FAKTOR 4	0.974221	0.000008	0.000036	

Tabela 25. Statističke značajnosti razlika na faktorima sadržaja – muškarci.

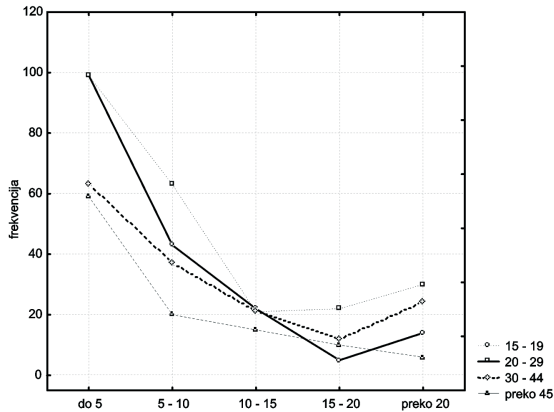
	R1	(1)	(2)	(3)	(4)
1	FAKTOR 1		0.000008	0.000010	0.964979
2	FAKTOR 2	0.000008		0.000008	0.000008
3	FAKTOR 3	0.000010	0.000008		0.000008
4	FAKTOR 4	0.964979	0.000008	0.000008	

Tabela 26. Statističke značajnosti razlika na faktorima sadržaja – žene.

Uzrast i internet

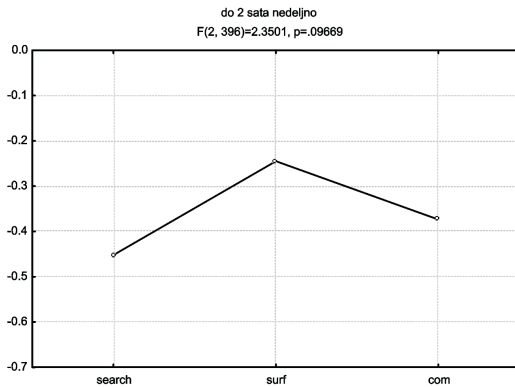

Slika 3. Uzrasne razlike s obzirom na broj primljenih mejlova.

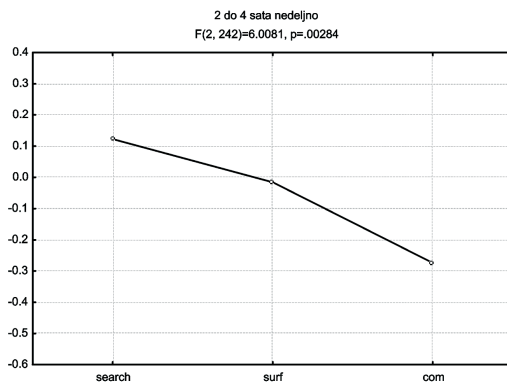

Slika 4. Uzrasne razlike s obzirom na broj poslanih mejlova.

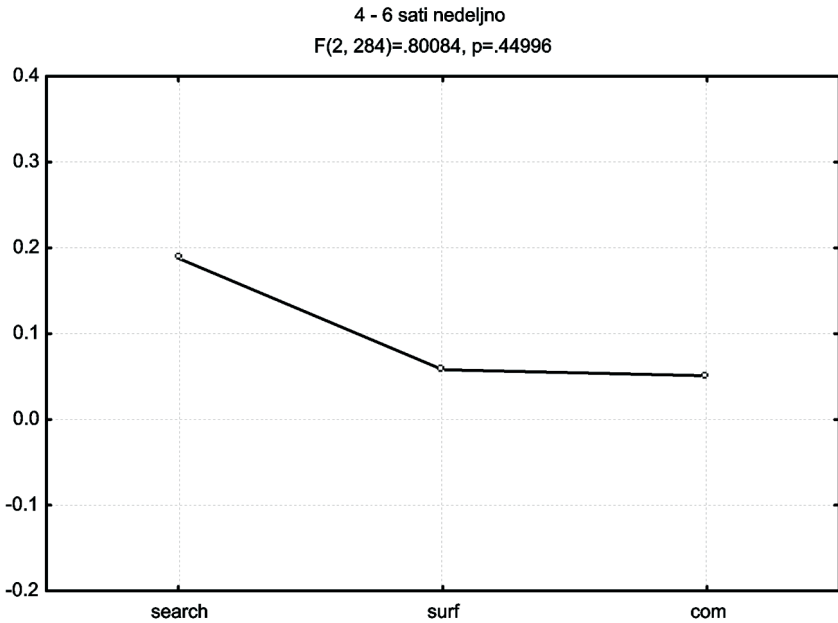
Iskustvo u upotrebi i obrasci upotrebe interneta

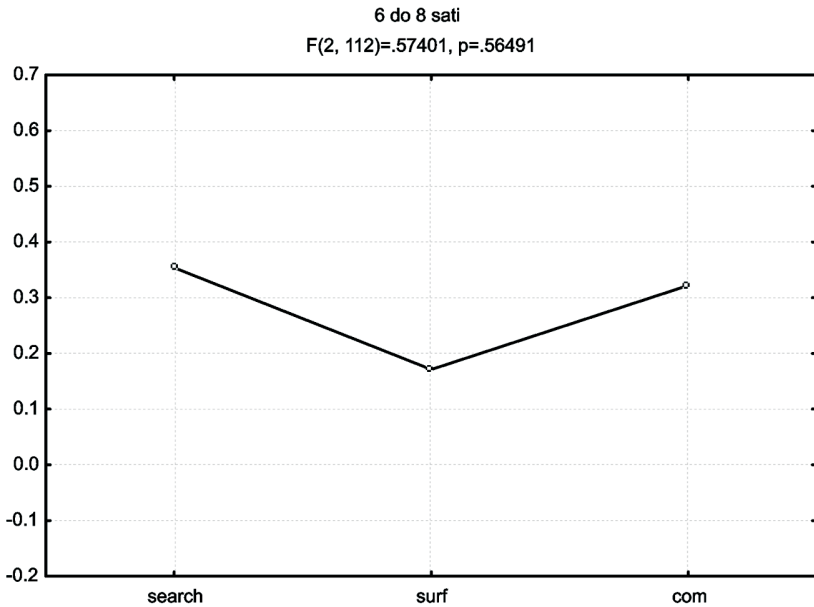
Slika 5. Prosečni faktorski skorovi na definisanim faktorima za korisnike koji su onlajn do 2h nedeljno.

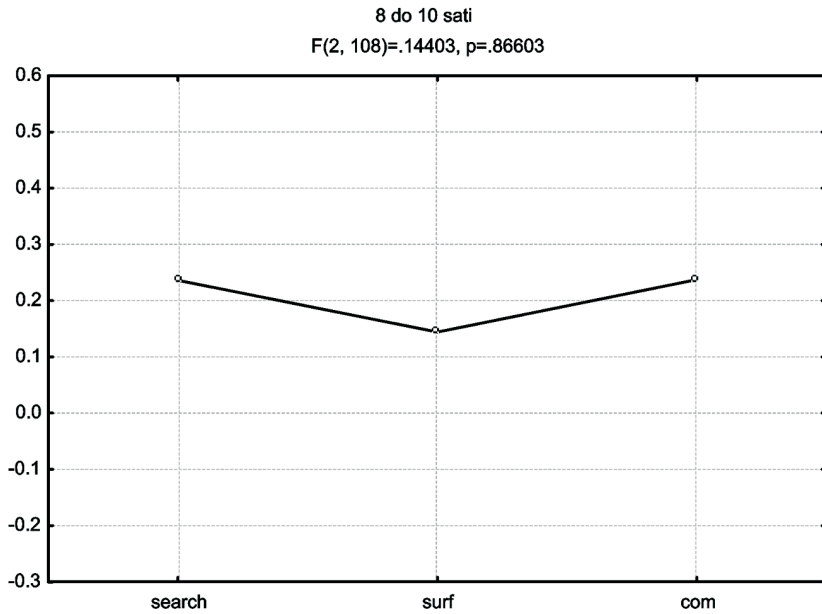
Slika 6. Prosečni faktorski skorovi na definisanim faktorima za korisnike koji su onlajn od 2-4h nedeljno.

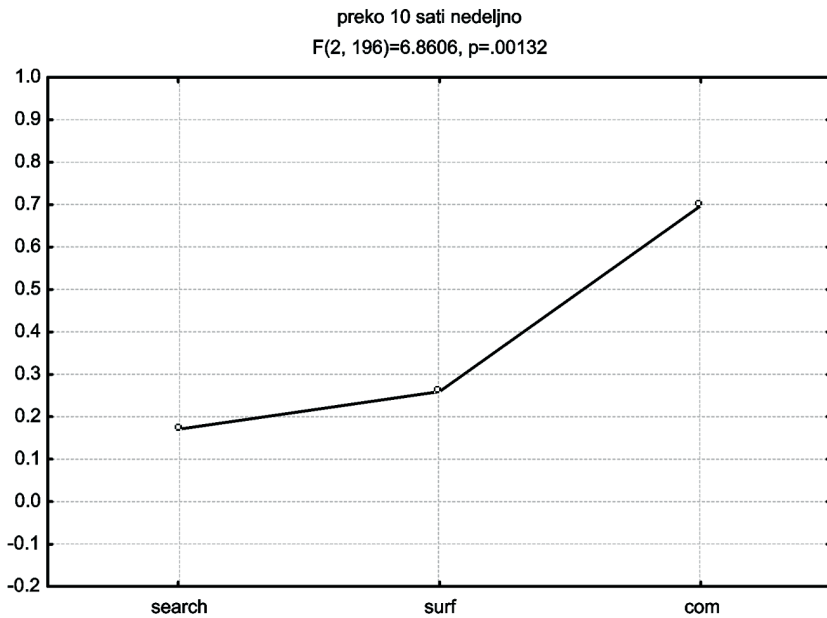
Slika 7. Prosečni faktorski skorovi na definisanim faktorima za korisnike koji su onlajn 4–6h nedeljno.

Slika 8. Prosečni faktorski skorovi na definisanim faktorima za korisnike koji su onlajn 6–8h nedeljno.

Slika 9. Prosečni faktorski skorovi na definisanim faktorima za korisnike koji su onlajn 8–10h nedeljno.

Slika 10. Prosečni faktorski skorovi na definisanim faktorima za korisnike koji su onlajn preko 10h nedeljno.

	R1	(1)	(2)	(3)
1	FAKTOR 1		0.080674	0.696397
2	FAKTOR 2	0.080674		0.375155
3	FAKTOR 3	0.696397	0.375155	

Tabela 27. Statistička značajnost razlika faktorskih skorova u grupi koja internet koristi do 2h nedeljno.

	R1	(1)	(2)	(3)
1	FAKTOR 1		0.459798	0.001859
2	FAKTOR 2	0.459798		0.066949
3	FAKTOR 3	0.001859	0.066949	

Tabela 28. Statistička značajnost razlika faktorskih skorova u grupi koja internet koristi 2–4h nedeljno.

	R1	(1)	(2)	(3)
1	FAKTOR 1		0.535283	0.499353
2	FAKTOR 2	0.535283		0.998158
3	FAKTOR 3	0.499353	0.998158	

Tabela 29. Statistička značajnost razlika faktorskih skorova u grupi koja internet koristi 4–6h nedeljno.

	R1	(1)	(2)	(3)
1	FAKTOR 1		0.576835	0.983518
2	FAKTOR 2	0.576835		0.686236
3	FAKTOR 3	0.983518	0.686236	

Tabela 30. Statistička značajnost razlika faktorskih skorova u grupi koja internet koristi 6–8h nedeljno.

	R1	(1)	(2)	(3)
1	FAKTOR 1		0.889459	0.999979
2	FAKTOR 2	0.889459		0.886452
3	FAKTOR 3	0.999979	0.886452	

Tabela 31. Statistička značajnost razlika faktorskih skorova u grupi koja internet koristi 8–10h nedeljno.

	R1	(1)	(2)	(3)
1	FAKTOR 1		0.829847	0.001582
2	FAKTOR 2	0.829847		0.011195
3	FAKTOR 3	0.001582	0.011195	

Tabela 32. Statistička značajnost razlika faktorskih skorova u grupi koja internet koristi preko10h nedeljno.

POLITIČKE ORIJENTACIJE I KONSTRUKTI LIBERALIZMA I KONZERVATIVIZMA KOD KORISNIKA I NEKORISNIKA INTERNETA

Goran Milovanović i Milan Sitarski¹
*Centar za proučavanje informacionih tehnologija,
Beogradska otvorena škola*

Apstrakt

U radu je predstavljeno istraživanje strukture političkih orijentacija u uzorku od 1545 ispitanika iz 26 srpskih gradova. Uzorak je balansiran prema polu, upotrebi interneta (korisnici/nekorisnici), obrazovanju i uzrastu.

U radu je pružen pregled razvoja relevantnih političkih ideologija u svetu i njihov pregled u kontekstu srpske političke scene. Zatim se uvodi paradigma motivisane socijalne kognicije, koju predstavljaju Džost, Glejzer, Kruglanski i Salovej (Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003) i koja je savremen, integrativan teorijski pristup objašnjenju fenomena političkog konzervativizma. U socijalnoj psihologiji, istraživanja ove vrste jasno definišu konzervativne političke stavove kao (a) otpor promeni postojećeg sistema odnosa i vrednosti, i (b) otpor egalitarističkim tendencijama, tako da ga u ovom kontekstu ne treba mešati sa tradicionalnim sadržajem političke ideologije konzervativizma karakterističnim za Evropu.

Nalazi do kojih dolazimo analizom frekvencija opredeljenja za konkretne političke orijentacije i stranke pokazuju da je najveći broj ispitanika nesklon da javno izražava svoje političko opredeljenje (40,21% korisnika i 34,42% nekorisnika interneta), kao i da je među ispitanicima sklonim da se opredele natpolovična većina opredeljena za proevropski nastrojene političke orijentacije i stranke. To nas navodi na zaključak da su pristalice ostalih orijentacija i stranaka manje sklone eksplicitnom opredeljivanju. Najzastupljenije političke orijentacije i kod korisnika i kod nekorisnika interneta su socijaldemokratska, liberalna i nacionalistička.

Za potrebe ove studije razvijen je instrument od 23 stavka ajtema kojim se ispituju politički stavovi. Ovi ajtemi generisani su na osnovu karakterističnih političkih stavova šest političkih ideologija (liberalna, anarhistička, komunistička, nacionalistička, konzervativna i socijaldemokratska) u šest domena društvenog života (bezbednost, ekonomija, spoljna politika, obrazovanje, kultura i ljudska prava). Posle analize relijabilnosti, skala je svedena na

1 Autor za korespondenciju je Milan Sitarski, e-mail: msitarski@bos.org.yu

formu od 23 ajtema sa zadovoljavajućom relijabilnošću (vrednost Kronbahove alfe 0,78, prosečna inter-ajtem korelacija 0,12). Faktorskom analizom skale političkih orijentacija jasno se izdvajaju dve glavne komponente: liberalizam (L, svojstvena vrednost 4,06, 17,67% objašnjene varijanse) i konzervativizam (C, svojstvena vrednost 3,65, 15,85% objašnjene varijanse) koji zajednički objašnjavaju 33,52% varijanse. Sadržaj faktora *LC skale* se intrerpretira u skladu sa tradicijom proučavanja političkog konzervativizma u socijalnoj i političkoj psihologiji, ali se u njihovom sadržaju prepoznaju i neke specifičnosti ova dva konstrukta u odnosu na karakteristike savremenog srpskog društva (egalitarnistička komponenta konzervativne orijentacije, kao i individualistička komponenta liberalne, što je u suprotnosti sa anglo-saksonske ali u skladu sa tradicionalnim, evropskim interpretacijama).

Dalje analize odnosa prosečnih faktorskih skorova pokazuju da se strukture političkih orijentacija u odnosu na dimenziju L-C značajno razlikuju kod ispitanika koji se eksplicitno deklarišu kao pristalice određenih orijentacija. Kod pristalica liberalne i socijaldemokratske orijentacije, prosečni faktorski skorovi na faktoru L statistički su značajno viši od skorova na faktoru C, za razliku od pristalica konzervativne, nacionalističke i komunističke orijentacije. Takođe, ispitanici koji smatraju da je Demokratska stranka politički akter koji najbolje artikuliše njihove političke stavove imaju značajno više L skorove od skorova na faktoru C. Pristalice svih ostalih političkih stranaka u analizi (DSS, SRS, SPS) imaju značajno više skorove na konzervativizmu nego na liberalizmu, dok kod pristalica G17 Plus i SPO nema značajnih razlika na dimenziji L-C.

ključne reči: političke orijentacije, ideologije, multidimenzionalni modeli, motivisana socijalna kognicija, konzervativizam, liberalizam, upotreba interneta, socijalni stavovi.

1. Uvod

U ovom radu biće predstavljena empirijska studija političkih orijentacija i opredeljenja za političke orijentacije i političke stranke u uzorku od 1545 ispitanika iz 26 srpskih gradova, koja je sprovedena 2005. godine, u okviru istraživanja upotrebe interneta Centra za proučavanje informacionih tehnologija Beogradske otvorene škole. Od samog početka istraživanja upotrebe interneta u našoj zemlji, naglasak je stavljan i na ispitivanje političkih orijentacija onog dela stanovništva koje je usvajalo ovu tehnologiju. Poznavanje političke orijentacije ove grupe daje jednu od ključnih, strateških informacija za planiranje tehnoloških, ekonomskih i socijalnih aspekata razvoja informacionog društva, pošto se, po pravilu, internet prvo usvaja u grupama koje su nosioci izuzetnog socijalnog kapitala i praktično predstavljaju sadašnju i buduću društvenu elitu. U ovoj studiji, pored uzorka korisnika

interneta, uključeno je i ispitivanje političkih orijentacija nekorisnika interneta, čime je omogućen uvid u značajne razlike između ovih grupa. Pored upotrebe interneta, naravno, grupe korisnika i nekorisnika se značajno razlikuju po svom socio-demografskom statusu, tako da se grubo mogu posmatrati i kao dva socijalna sloja. Na taj način, zapravo, ispitujemo političke orijentacije kao bitne elemente socio-kulturnih odlika grupa čije se razlike ogledaju u fenomenu poznatom kao digitalna podela (*digital divide*).

U narednim redovima, kratko ćemo predstaviti karakteristike političkih ideologija koje su relevantne u istorijskom razvoju i aktuelnom stanju našeg društva. Zatim ćemo pažnju posvetiti paradigmi motivisane socijalne kognicije, koja je savremen integrativni pristup u socijalnoj psihologiji konzervativizma, odn. empirijskim studijama i teorijskim objašnjenjima tradicionalne polarizacije na leve i desne političke orijentacije. Za potrebe ove studije konstruisana je originalna skala političkih orijentacija, čiju strukturu i karakteristike detaljno prikazujemo, i koja će poslužiti za ustanovljavanje bitnih razlika između poduzoraka u ovom istraživanju. Pokazaćemo da se na osnovu razlika između skorova na komponentama ove skale jasno i interpretabilno razlikuju ispitanici koji se opredeljuju za različite političke stranke, političke orijentacije i koji pripadaju različitim poduzorcima, selekcionisanim prema bitnim obeležjima u našem istraživanju (upotreba interneta, uzrast i obrazovanje). Konačno, pokušaćemo da dobijene nalaze diskutujemo u odnosu na potrebe i perspektive razvoja informacionog društva u Srbiji, razvoja u kome naša zemlja, nažalost, kasni – kao što je kasnila i u industrijalizaciji i modernizaciji.

2. Političke orijentacije u kontekstu savremenih političkih scena

Od trenutka u kome demokratija postaje temeljni princip organizovanja nekog društva, pitanje političkog opredeljivanja većine, ili makar relevantnog broja pripadnika tog društva postaje izuzetno bitno za dalji tok njegove istorije. Od samog nastanka savremenih demokratskih masovnih društava, tokom više od dva veka, na njihovim političkim scenama deluju akteri koji podršku birača pokušavaju da pridobiju ne samo nuđenjem političkih rešenja za konkretne društvene probleme, već i koherentnih, vrednosno zasnovanih pogleda na svet. Ti sistemi političkih ideja, koje realni politički akteri plasiraju, nisu upućeni bukvalno svim posednicima prava glasa. Sami akteri, u zavisnosti od toga iz kojih delova društva potiču, ili čije političke interese

zastupaju, obraćaju se onim delovima biračkog tela čiju podršku žele i mogu da pridobiju.

Poruke koje politički akteri upućuju, kao i ciljne grupe kojima se obraćaju, uslovljene su, dakle, ne samo političkim, već i nepolitičkim razlozima, kao i razlozima koji potiču iz tradicionalne društvene strukture i vrednosti. Mada su i strukture i akteri koji deluju na tim scenama često veoma specifični, u skladu sa istorijskim razvojem iz preddemokratskog perioda, kroz razvoj demokratske politike se na različitim političkim scenama iskristalisao određen broj pomenutih vrednosno zasnovanih sistema političkih ideja. Ta pojava je prouzrokovana i sve konvergentnijim razvojem društava moderne, a pogotovo postmoderne epohe, najpre u evroatlantskom basenu, u kome je savremena demokratija i nastala, a kasnije i u drugim delovima sveta na koje se proširila. Naučnici su različitim putevima pristupali ovoj problematici, od proučavanja uticaja klasne pripadnosti i obrazovanja na pripadnost određenoj političkoj orijentaciji,² preko pokušaja stvaranja univerzalne klasifikacije političkih ideologija,³ do pokušaja primene tih klasifikacija na realno postojeće političke scene demokratskih zemalja,⁴ Zanimljivo je da teoretičari iz balkanskog regiona često usvajaju klasifikacije političkih ideologija slične našoj.⁵

S obzirom na činjenicu da se političkim putem regulišu različite oblasti društvenog i državnog života, *celovitim političkim ideologijama ćemo smatrati samo one političko-idejne sisteme koji sadrže koherentne poglede na sve ili gotovo sve bitnije aspekte tog života, razlikujući se pri tome od drugih sistema.* Pošto je ovo studija posvećena konkretnom empirijskom istraživanju političkih orijentacija, a ne teorijskom promišljanju ideologija iz kojih su proistekle, nisu uzeti u obzir svi teorijski modeli političkih ideja i poredaka, kojima je prebogata politička nauka i teorija. Pokušaćemo da razmatramo samo one političke ideologije koje su našle realne zastupnike i odigrale bitnu ulogu na političkim i društvenim scenama velikog broja demokratskih zemalja savremenog sveta, pogotovo onih čija je demokratija stabilna i dugotrajna i čiji politički sistemi i obrasci političkog organizovanja i grupi-

2 The sources of political orientations in post-industrial society: social class and education revisited, Herman G. Van de Werfhorst and Nan Dirk de Graaf, *The British Journal of Sociology* 2004, Volume 55 Issue 2.

3 *Beyond Liberal and Conservative: Reassessing the Political Spectrum* by William S. Maddox and Stuart A. Lilie; foreword by David Boaz. Cato Institute, 1984.

4 *Interpreting Election Results in Western Democracies*, Ian Holland and Sarah Miskin, Politics and Public Administration Group, August 2002.

5 Jonko Jotov, *The linkage between Human Rights and Sustainable Development*, European Consortium for Political Research. Turin, Italy 2002.

sanja služe kao uzor društvima koja sa demokratskim poretkom imaju manje iskustva. Pokušali smo da broj takvih ideologija svedemo na minimum, a da istovremeno ne redukujemo raznolikost političkog života savremenih demokratskih društava. Došli smo do zaključka da „najmanji zajednički imenitelj“ najvećeg broja demokratskih političkih scena sadrži šest ideologija. Neke od njih se, doduše, na pojedinim scenama javljaju u specifičnim vidovima ili pod drugim imenima, ali bi se za skoro svako od tih imena ili vidova mogla identifikovati značajna srodnost sa nekom od ovih šest, na takav način da bi bila srodnija njoj nego bilo kojoj drugoj.

Opise odabranih političkih ideologija izložićemo po hronološkom principu, tj. shodno vremenu njihovog nastanka, teorijskog uobličenja i početka praktičnog zastupanja. Kod svake orijentacije ćemo predstaviti skup za nju karakterističnih načelnih stavova prema bezbednosnoj, spoljnoj, ekonomskoj, obrazovnoj, kulturnoj i politici ljudskih prava.

(1) *Liberalna*⁶ *politička orijentacija* je uobličena i našla svoje zastupnike na političkim scenama zemalja sa najstarijim kompetitivnim političkim sistemima još u periodu kada ni one nisu bile demokratske. U Velikoj Britaniji, SAD, Francuskoj i Holandiji, liberalne političke grupe i stranke su zauzimale značajno mesto još od početaka takmičenja zastupnika političkih ideja za vršenje vlasti i usmeravanje društva u skladu sa njima. Osnovne crte liberalnog pogleda na svet sadržale su doktrinu *o individualnoj slobodi i minimalnom mešanju državne vlasti u društveni život, pre svega ekonomski, čije uređivanje treba prepustiti klasičnim ekonomskim subjektima – posednicima kapitala*. Minimalnu ulogu države liberalizam *predviđa i u kulturi i prosveti, koje ne treba da služe „društvenom inženjeringu“ pod kontrolom vlade*. Uloga države bi praktično bila svedena na *nužno održavanje bezbednosti, svojine i neprikosnovenih ljudskih prava, pri čemu bi represivni aparat morao da bude kontrolisan, efikasan i jeftin*. Među najuticajnije teoretičare liberalizma spadaju Britanci Džon Lok (John Locke 1632–1704), Džeremi Bentam (Jeremy Bentham, 1748–1832), Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill, 1806–1873), francuski Švajcarac Benžamen Konstan (Benjamin Constant, 1767–1830) i Nemac Imanuel Kant (Immanuel Kant, 1724–1804).

Liberalizam je, u svojoj, za savremene političke ideologije prilično dugoj istoriji, dosta evoluirao, menjajući neke postulate – od

6 <http://plato.stanford.edu/entries/liberalism/>

prihvatanja uplitanja države u neke oblasti u kojima se to pokazalo kao neophodno ili celishodno, do fokusiranja na neke oblasti društvenog života prema kojima klasični liberalizam jednostavno nije imao formulisane stavove. Tako, recimo, po pitanju spoljne politike možemo naći dijametralno suprotne stavove političkih delatnika koji sebe smatraju liberalima – od upotrebe državne sile (pre svega vojne) u interesu vlasnika velikog kapitala, što bi bilo u skladu sa ekonomskim liberalizmom pogodnim za razvoj takvog oblika svojine, do doktrinarnog pacifizma kao pokušaja da se minimalizam državne akcije protegne i na međunarodne odnose.

Danas, na političkim scenama demokratskih zemalja liberalne stranke se načelno svrstavaju u politički centar, ali se, pogotovo u zemljama sa naglašenom tendencijom polarizacije političke scene, mogu naći i *leve* (Velika Britanija,⁷ Kanada,⁸ Slovenija,⁹ Mađarska¹⁰) i *desne* (Nemačka,¹¹ skandinavske zemlje,¹² Češka,¹³ Japan,¹⁴ Australija¹⁵) liberalne stranke, a negde i po više stranaka koje pretenduju na liberalnu odrednicu, ali zauzimaju mesta na različitim delovima političkog spektra (Holandija,¹⁶ Hrvatska,¹⁷ Makedonija¹⁸). U načelu, liberalizam se danas posmatra kao desna ideologija u svom ekonomskom vidu, dok se liberalno tumačenje ljudskih prava i sloboda interpretira kao otklon ka levici, ali je zajednički imenitelj svih liberalnih pokreta vezanost za temeljne vrednosti društvenih poredaka najrazvijenijih zemalja sveta i težnja ka njihovom učvršćenju i proširenju.

(2) Kao suprotnost liberalizmu, od ranih perioda političke kompeticije isticao se konzervativizam,¹⁹ najpre sa pozicija aristokratskih i apsolutističkih režima, kao otpor primeni apstraktnih, univerzalističkih, liberalnih teorija o slobodi pojedinca, a kasnije kao generalni stav o potrebi očuvanja postojećeg društvenog poretka dokle god je iole održiv. Prva varijanta je formulisana u delima Francuza Žozefa de

7 Liberal Democrats.

8 Liberal Party of Canada/Parti Libéral du Canada.

9 Liberalna Demokracija Slovenije.

10 Alliance of Free Democrats (Szabad Demokraták Szövetsége).

11 Freie Demokratische Partei.

12 Folkpartiet Liberalerna – Švedska, Venstre – Danska, Venstre – Norveška).

13 Občanské Demokratická Strana.

14 Liberal Democratic Party (Jiyu Minshu-to).

15 Liberal Party of Australia.

16 Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (desna) i Democraten 66 (leva).

17 Hrvatska socijalno liberalna stranka (desna) i Liberalna stranka i Libra – Stranka liberalnih demokrata (leve).

18 Liberalna partija na Makedonija (desna) i Liberalno–demokratska partija (leva).

19 <http://en.wikipedia.org/wiki/Conservatives>

Mestra (Joseph de Maistre, 1753–1821) i Luja de Bonala (Louis de Bonald, 1754–1840), a druga kod Britanaca Edmunda Berka (Edmund Burke, 1729–1797). Tokom XIX i XX veka konzervativizam je dopunjavao idejama o kontrolisanim promenama dela društvenih pravila, vrednosti i odnosa, da bi se temeljna načela očuvala. Zavisno od političke tradicije pojedinih zemalja i uloge države u njihovim društvima, konzervativizam može biti naklonjen snažnoj ulozi državne vlasti, ponekad čak i autoritarne, u očuvanju postojećeg poretka, ili se može oštro protiviti uticaju države kao sile kojom se postojeći društveni odnosi mogu radikalno promeniti. U drugom slučaju, konzervativne ideologije se obično oslanjaju na neku organsku, tradicionalnu društvenu grupu ili instituciju, recimo aristokratiju, a u periodu kada je demokratija postala praktično nezaobilazna u razvijenom delu sveta – na porodicu, etničke grupe ili verske zajednice. Usklađivanjem delovanja konzervativnih političkih snaga i većih verskih zajednica, u nekim državama nastale su demohrišćanske²⁰ stranke.

Konzervativna ekonomska politika, zavisno od zemlje, može biti bliska liberalnoj ili naklonjena državnoj intervenciji, dok je u oblasti prosvete i kulture mnogo manje ambivalentna i usmerena je na prenošenje i promovisanje tradicionalnih vrednosti. Po pitanjima bezbednosti, konzervativci su uglavnom pristalice jačanja oružane sile, dok se u spoljnoj politici rukovode državnim razlogom, tj. idejom povećanja moći i stabilnosti državnog aparata. *Njihova tumačenja ljudskih prava i sloboda su mahom usklađena sa potrebom očuvanja stabilnosti društvenog poretka.*

Danas postoje stranke konzervativnog usmerenja koje su politički zastupnici uske društvene elite, ali i one koje se obraćaju širokim masama, nastojeći da kod njih očuvaju privrženost tradicionalnim vrednostima i poretku i odvrate ih od pokušaja njihove promene. U potonjem slučaju, konzervativci su po ekonomskim pitanjima, naklonjeniji širokim slojevima stanovništva nego liberali. Praktično po svim pitanjima konzervativne stranke se svrstavaju u političku desnicu, uglavnom umerenu, ali postoje i slučajevi radikalno desnog konzervativizma koji je bio oficijelna ideologija pojedinih diktatura (Španija, Turska, Grčka, Južna Koreja, Tajvan, mnoge latinoameričke zemlje). Konzervativne stranke različitih naziva zauzimaju značajno mesto na desnom delu političkog spektra mnogih zemalja (V. Britanija,²¹ Kana-

20 <http://www.davidwillets.org.uk/ccarticle.jsp?type=speech§ionID=2&objektID=81937>

21 Conservative Party.

da,²² Francuska,²³ Irska,²⁴ skandinavske zemlje,²⁵ Slovenija,²⁶ Hrvatska,²⁷ Makedonija,²⁸ Mađarska²⁹), kao i njima srodne demohrišćanske (Nemačka,³⁰ Italija,³¹ Španija,³² Grčka,³³ Poljska³⁴ itd.).

(3) Za razliku od liberalizma i konzervativizma, koji su u svojim ranim fazama između ostalog, bili političko-idejni odraz vrednosnog i svetonazorskog sukoba između liberalnog preduzetničkog građanstva i konzervativnih tradicionalnih viših klasa agrarnog aristokratskog društva, *nacionalizam*³⁵ je nastao kao *ideološka i politička artikulacija osećaja etničke pripadnosti*. Njegov nastanak, doduše, *nije nezavisan od sukoba različitih društvenih slojeva, njihovih interesa i ideoloških pogleda*, jer tradicionalne etničke grupe prerastaju u savremene nacije gotovo uvek u periodu prevladavanja tržišne, uglavnom i industrijske privrede, nad agrarnom, kontrolisanom tradicionalnim netržišnim normama. To se uglavnom poklapa i sa prodorom kompetitivnog, nekad i demokratskog političkog ustrojstva, koje potiskuje dotadašnje statično i strogo hijerarhijsko. Ti procesi su se u različitim sredinama odvijali u različitim periodima, pa su se razvile i različite vrste nacionalizma u skladu sa lokalnim specifičnostima.³⁶ Varijanta razvijena tokom XIX veka u Nemačkoj, pod uticajem filozofa Johana Gotfrida Herdera (Johann Gottfried Herder, 1744–1803) zasniva se prevashodno na kulturnoj srodnosti pripadnika nacije i obično se dovodi u vezu sa konzervativizmom, dok se tipičnim primerom liberalnog nacionalizma najčešće smatra učenje Đuzepea Macinija (Giuseppe Mazzini, 1805–1872), nastalo u periodu borbe za ujedinjenje Italije.

Za nacionalizam je najčešće karakteristična *naglašena uloga države u spoljnoj politici, funkcionalizovanoj u službi etničke zajednice – nacije* (npr. njenog oslobođenja i ujedinjenja, u slučaju nesamostalnih

22 Conservative Party of Canada/Parti Conservateur du Canada.

23 Union pour un Mouvement Populaire.

24 Fianna Fáil/'Soldiers of Destiny'.

25 Moderata Samlingspartiet – Švedska, Høyre – Norveška, Konservative Folkeparti – Danska.

26 Slovenska demokratska stranka.

27 Hrvatska demokratska zajednica.

28 Vnatrešno–Makedonska Revolucionarna Organizacija–Demokratska Partija za Makedonsko Nacionalno Edintsvo.

29 Fidesz – Hungarian Civic Party (Fidesz–Magyar Polgári Párt).

30 Christlich–Demokratische Union/Christlich Soziale Union in Bayern.

31 Forza Italia.

32 Partido Popular.

33 Nea Dimokratia.

34 Koalicja Akcja Wyborcza Solidarnosć Prawicy.

35 <http://plato.stanford.edu/entries/nationalism/>

36 <http://www.absoluteastronomy.com/encyclopedia/n/na/nationalism.htm>

i državnim granicama podeljenih nacija), nekada i uz militarističku sklonost ka upotrebi masovne oružane sile čija se društvena uloga naglašava. Po pravilu, *stav nacionalista je da su prosveta i kultura podređene i posvećene učvršćivanju i promociji vrednosti nacije, a u tom kontekstu se tumače i ljudska prava i slobode*. U ekonomskoj politici svojstvenoj zastupnicima nacionalizma je *uobičajen naglasak na državnom protekcijonizmu kojim se domaća privreda štiti od strane konkurencije*.

Nacionalizam je upravo zbog svoje etničke, dakle identitetske, a ne prevashodno klasično političke definisanosti, najčešće *eklektička ideologija*, čiji karakter i odnos prema pojedinim društvenim pitanjima najčešće zavisi od nacije o kojoj se radi, njene društvene strukture, tradicije i položaja, tj. odnosa prema drugim nacijama. Obično se posmatra kao desničarska ideologija, ali može, naročito u slučaju novonastalih nacija ili onih koje nisu formirale svoju državu ili nemaju tradicionalno etabliranu elitu, imati i levičarski ili čak revolucionarni karakter. Bez obzira na desničarsko ili levičarsko usmerenje, nacionalizam se može javljati i u demokratijama i u diktaturama. Nacionalističke stranke su naročito snažne u etnički mešovitim državama, bilo da je takvo stanje u njima tradicionalno i uslovljeno ranijom istorijom (V. Britanija,³⁷ Španija,³⁸ Belgija,³⁹ neke balkanske države,⁴⁰ Rusija⁴¹) ili da je posledica savremenih imigracionih procesa (Holandija,⁴² Francuska,⁴³ Austrija,⁴⁴ skandinavske zemlje,⁴⁵ Australija,⁴⁶ Novi Zeland⁴⁷).

(4) Dok su liberalizam i konzervativizam nastali, u suštini, kao proizvodi građanskih revolucija XVII i XVIII veka, a nacionalizam kao posledica građanskih i nacionalnih revolucija XVIII i XIX veka, *socijaldemokratija*⁴⁸ je nastala kao *proizvod industrijske revolucije, koja je u XIX veku zahvatila gotovo sve danas razvijene zemlje*. Socijaldemokratske stranke su nastale iz pokreta za političku emancipaciju i ostvarenje socijalnih prava industrijskog radništva, kasnije i ostalih nižih društvenih slojeva. U većini evropskih zemalja su odigrale značaj-

37 British National Party.

38 Euzko Alderdi Jeltzalea/Partido Nacionalista Vasco.

39 Vlaams Blok.

40 Hrvatska stranka prava – Hrvatska, Partidul România Mare – Rumunija.

41 Liberalno–Demokratskaja Partija Rossii.

42 Lijst Pim Fortuyn.

43 Front National.

44 Freiheitliche Partei Österreichs.

45 Fremskrittspartiet – Norveška, Dansk Folkeparti – Danska.

46 One Nation.

47 New Zealand First Party.

48 http://en.wikipedia.org/wiki/Social_democracy

nu ulogu u širenju prava glasa, tj. uvođenju demokratije, čemu su se dosta često, barem u početku, protivile neke konzervativne i liberalne snage. *Jedno od najupečatljivijih obeležja socijaldemokratske doktrine je korišćenje državnog mehanizma za preraspodelu bogatstava između društvenih slojeva nejednakog socijalnog statusa, ali bez ugrožavanja privatne svojine* (u nekim slučajevima i uz njeno ograničavanje), *i to isključivo u okvirima demokratskog političkog sistema*. Socijaldemokratsku doktrinu su, modifikovanjem i ublažavanjem učenja nemačkog teoretičara Karla Marksa (Karl Marx, 1818–1883), uobličili Nemač Edvard Bernštajn (Eduard Bernstein, 1850–1932) i Francuz Žan Žores (Jean Léon Jaurès, 1859–1914).

Ekonomska politika socijaldemokratije je zasnovana na *snažnoj ulozi države u otklanjanju sistemski uslovljene društvene neravnopravnosti*. U međunarodnim odnosima se socijaldemokrati tradicionalno načelno zalažu za *nadnacionalnu koordinaciju državnih politika radi izbegavanja ratnih sukoba*, uz pojedine značajne izuzetke u istoriji. *Oružanu silu uglavnom posmatraju kao sredstvo naglašavanja jednakosti građana bez obzira na društveni status*, najčešće putem uvođenja opšte vojne obaveze, a u prosvetnoj i kulturnoj politici naglasak stavljaju na *jednakost šansi za sticanje znanja i učešće u stvaranju i recepciji proizvoda kulture bez obzira na pripadnost nižim ili marginalizovanim društvenim slojevima*. U pitanjima ljudskih prava i sloboda *fokusirani su na socijalna prava*, a u novijem periodu i na zaštitu različitih vrsta društvenih manjina.

Ove stranke se praktično svuda smatraju umerenom političkom levicom, najčešće i stožerom okupljanja tog političkog bloka, a u velikom broju zemalja već više decenija zauzimaju istaknuto mesto na političkoj sceni (Nemačka,⁴⁹ Francuska,⁵⁰ Španija,⁵¹ Grčka,⁵² skandinavske⁵³ i zemlje Beneluksa⁵⁴ itd.). U nekim zemljama, socijaldemokratske stranke su nastale politizacijom sindikalnog pokreta, što se odrazilo na njihovu organizacionu strukturu. Takve stranke se najčešće nazivaju laburističkim i deluju uglavnom u zemljama engleskog govornog područja (Velika Britanija,⁵⁵ Australija,⁵⁶ Novi Zeland⁵⁷).

49 Sozialdemokratische Partei Deutschlands.

50 Parti Socialiste.

51 Partido Socialista Obrero Español.

52 Panellino Socialistiko Kinima.

53 Arbetarepartiet-Socialdemokraterna – Švedska, Det Norske Arbeiderparti – Norveška, Socialdemokratiet i Danmark – Danska).

54 Partij van de Arbeid – Holandija, Parti Socialiste – Belgija).

55 Labour Party.

56 Australian Labor Party.

57 New Zealand Labour Party.

(5) *Komunizam* je kao koherentna i masovna politička ideologija nastao u prvoj polovini XX veka, *radikalizacijom socijaldemokratskih zahteva za klasnom emancipacijom siromašnih i usvajanjem doktrine da su oružana revolucija i klasna diktatura legitimna sredstva u toj borbi*. Komunističke partije, koje su uglavnom nastajale iz radikalnijeg krila socijaldemokratskih, viđene su kao oruđe za sprovođenje takvog programa. *Komunizam, dakle, kao ni konzervativizam i nacionalizam, nije nužno vezan uz kompetitivni politički sistem*. Naprotiv, česti su primeri *komunističkih diktatura u kojima je ukidana privatna svojina i slobodno političko organizovanje*, a komunistička partija sa monopolom vlasti postajala najmoćnija politička snaga koja je potpuno kontrolisala državnu vlast.

Komunisti se zalažu za *izuzetno aktivnu ulogu države u ekonomiji, prosveti i kulturi, sa krajnjim ciljem brisanja svih razlika u dostupnosti društvenim resursima, makar i po cenu sputavanja inicijative u ovim oblastima*. U spoljnoj i bezbednosnoj politici imaju *ambivalentan odnos prema upotrebi oružane sile i pritisaka, primenjujući i na međunarodne odnose svoje klasno zasnovane poglede i zalažući se, u nekim slučajevima, za jačanje društvene moći vojske, a u drugima ispoljavajući radikalni antimilitarizam*. Ljudska prava i slobode, takođe, uglavnom posmatraju kroz klasni kontekst, *dopuštajući u načelu i njihovo ograničenje*, što je vezano prevashodno za komunističke diktature. Komunistička doktrina suštinski predstavlja izdanak učenja Karla Marksa, ali ne u socijaldemokratskoj, već u interpretaciji ruskog revolucionara Vladimira Ilija Lenjina (Владимир Ильич Ленин, 1870–1924) i kasnijim međusobno suprotstavljenim reinterpetacijama Lava Bronštajna Trockog (Лев Давидович Троцкий, 1879–1940) i Josifa Visarionoviča Staljina (Иосиф Виссарионович Сталин, 1879–1953).

Neke komunističke partije su se, međutim, ne uspevši da izvedu revoluciju i zavedu diktaturu, prilagodile političkoj utakmici sa drugim strankama, zauzimajući krajnje levu poziciju na političkim scenama svojih zemalja (Italija,⁵⁸ Francuska,⁵⁹ Španija,⁶⁰ Grčka,⁶¹ Finska⁶²). Uglavnom su zbog svojih radikalnih stavova bile izbegavane kao koalicioni partneri od ostalih, pa i njima najsirodnijih, socijaldemokratskih stranaka. U poslednjih nekoliko decenija, takva situacija se menja pa su neke komunističke partije bile i članice vladajućih koalicija. Posle

58 Democratici di Sinistra.

59 Parti Communiste Français.

60 Izquierda Unida.

61 Kommounistiko Komma Ellado.

62 Vasemmistolitto.

nestanka komunističkih diktatura u Evropi, mnoge komunističke partije su preimenovane u socijaldemokratske i izmenile svoje programe i praksu u tom smeru, ali su neke, naročito one nastale od levog krila nekada jedinstvene partije, nastavile da deluju sa istim programom (Češka,⁶³ Nemačka,⁶⁴ Italija⁶⁵), dok su neke nereformisane komunističke partije i dalje veoma snažne (Rusija⁶⁶).

(6) (Najzad, *anarhizam* je nastao u približno isto vreme kad i socijaldemokratija, ali, za razliku od nje, put za emancipaciju siromašnih nije video u korišćenju državnih mehanizama po ovladavanju njima putem izbora, niti u njihovom preotimanju oružanim putem, kao komunisti, *već u uništenju svake državne vlasti. Suština anarhističke doktrine je u shvatanju da je ljudsko društvo moguće organizovati i bez monopola sile i suvereniteta oličenih u državi.* Sve oblasti društvenog života mogu se, po anarhistima, pod tim okolnostima skladno razvijati, zahvaljujući ljudskoj prirodi, koju konfliktom čini tek država sa svojim mehanizmima. Temelje ovog učenja postavili su Rusi Mihail Bakunjin (Михаил Александрович Бакунин, 1814–1876) i Pjotr Kropotkin (Пётр Алексеевич Кропоткин, 1842–1921), Francuz Pjer Žozef Prudon (Pierre-Joseph Proudhon, 1809–1865) i drugi. Anarhizam je, u klasifikaciji političkih ideologija karakterističnoj za savremenu Evropu, radikalno levi pokret (mada u globalnim razmerama postoje i drugačija tumačenja koja njegovu suštinu vezuju uz ekstremno individualističke komponente liberalizma⁶⁷) koji, zbog svog karaktera, najčešće nije bio zastupljen na političkim scenama zemalja sa kompetitivnim političkim sistemima, pošto mu je strana državna organizacija, pa i takmičenje za njenu kontrolu. Jedan od pokušaja anarhista da utiču na politički život je bio organizovanje sindikata, koje su neki među njima videli pogodnom zamenom za političke stranke (npr. u Španiji,⁶⁸ pa i Francuskoj⁶⁹), ali su uglavnom delovali ilegalno, kroz tajne, nekada i terorističke organizacije. Danas se neki prepoznatljivi elementi anarhizma mogu naći kod alterglobalističkih pokreta koji se radikalno suprotstavljaju savremenom kapitalizmu, pogotovo njegovom neoliberalnom obliku.

63 Komunistická Strana Čech a Morava.

64 Partei des Demokratischen Sozialismus.

65 Rifondazione Comunista.

66 Komunističeskaja Partija Rossijskoj Federacii.

67 <http://www.geocities.com/CapitolHill/1931/secFcon.html>, <http://www.geocities.com/CapitolHill/1931/secGcon.html>

68 http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/spancivwar/Spanshcivilwar.html

69 http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/worldwidemovements/franchis.html

Uprkos naglašenom diverzitetu savremenih demokratskih društava, ponovićemo ocenu da šest pomenutih orijentacija, široko shvaćenih, u načelu pokriva čitav politički spektar i da se ideologije gotovo svih političkih snaga koje deluju u velikoj većini demokratskih zemalja mogu podvesti pod neku od tih orijentacija, ili makar pod neku njenu varijantu. Načelno ćemo konstatovati da, bez obzira na eventualna odstupanja u malom broju zemalja, komunisti, a pogotovo anarhisti, predstavljaju krajnju političku levicu, socijaldemokrati umerenu levicu, liberali centar (levi ili desni) ili umerenu desnicu, konzervativci ili njima slične stranke umerenu ili radikalnu desnicu, dok su nacionalističke snage gotovo uvek svrstane na krajnju, negde eventualno umerenu desnicu.

Pored ovde pomenutih, postoje i još neke političke ideologije koje ne prikazujemo šire, jer za proučavanje u našoj zemlji nisu relevantne. Neke među njima su našle i svoje zastupnike na političkim scenama zemalja savremenog sveta: oni su na tim scenama postali relevantni akteri od kojih u nekim prilikama zavisi i konstituisanje organa vlasti. Jedna od tih ideologija je ekološka,⁷⁰ formulisana sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka, kada su u nekim zapadnoevropskim zemljama pokreti za zaštitu životne sredine od štetnih efekata industrijalizacije počeli da se politički artikulišu kroz osnivanje stranaka, obično nazivanih „zelenim“. Najsnažnije među tim strankama deluju u Nemačkoj,⁷¹ Francuskoj,⁷² skandinavskim⁷³ i zemljama Beneluksa⁷⁴ i Australiji⁷⁵. Veliki broj ostalih političkih ideologija koje su formulisali teoretičari i ideolozi uglavnom još uvek nije zastupljen na realnim političkim scenama, ali ćemo još jednom podsetiti da postoji mnoštvo klasifikacija u kojima se ideologije koje smo mi opisali javljaju pod drugim imenima ili se granaju na određen broj podgrupa. Konkretni oblici i nazivi pod kojima se pojedine ideologije javljaju u velikoj meri zavise od ideološke orijentacije samih autora tih klasifikacija i sredina u kojima deluju.⁷⁶

Većina pomenutih ideologija, u skladu i sa specifičnostima pojedinih društava, deli zajedničke elemente sa makar jednom od ostalih,

70 http://www.upress.umn.edu/Books/S/smith_ecologism.html

71 Bündnis 90/Die Grünen.

72 Les Verts.

73 Miljöpartiet de Gröna – Švedska, Enhedslisten-de rød-grønne – Danska.

74 Groen Links – Holandija, Ecolo – Belgija.

75 Australian Greens.

76 http://en.wikipedia.org/wiki/Political_ideology

na osnovu čega se u realnom političkom životu ostvaruju različita taktička ili strateška savezništva. Komunisti i socijaldemokrati su često upućeni na saradnju (Francuska, Švedska), pogotovo posle komunističkog odustajanja od nasilnih metoda borbe. Negde su socijaldemokrati u odličnim odnosima sa liberalima, pogotovo onima koji pripadaju levom centru (Belgija, Mađarska). Sa druge strane, neke liberalne stranke sa desnog centra formiraju koalicije sa različitim konzervativnim strankama (Holandija), nekad i sa nacionalističkim (Danska, Norveška), a ni saradnja konzervativci – nacionalisti (Austrija, pa doskora i Holandija) nije ekstremni izuzetak. Anarhisti su najčešće neuklopljivi u saradnju sa ostalim snagama, ali su, uglavnom, ako ne bliži, a onda barem manje daleki od komunista i socijaldemokrata nego od ostalih snaga.

Bitno je naglasiti da se u zemljama sa stabilnom političkom scenom i dužom demokratskom tradicijom pomenute ideologije vrlo retko, izuzev kod snaga sa ekstremnih polova političkog spektra, javljaju u svom izvornom, radikalnom vidu iz vremena kada su prvobitno formulisane. Najčešće se, naprotiv, javljaju u ublaženom obliku, prilagođenom pluralnim društvima, suočavanju sa realnim društvenim problemima koji često izmiču ideološkom definisanju, kao i izbornim borbama u kojima se najčešće akteri fokusiraju na pridobijanje naklonosti umerenog dela biračkog tela, nesklonog ekstremnim pogledima. To naravno ne znači da su političke ideologije nestale ili potpuno relativizovane, pogotovo u poslednjih nekoliko godina, kada se javljaju i pojedini pokazatelji „reideologizacije“ političkih scena nekih velikih zemalja, ali je značaj ideologija u političkom životu manji nego u vreme kada su i u nekim, danas demokratskim zemljama izbijali ideološki motivisani građanski nemiri, pa i oružani sukobi.

2.1. Političke orijentacije u kontekstu savremene srpske političke scene

Istorija političkih ideologija u Srbiji. Srbija je zemlja koja se sa zakašnjenjem uključivala u evropske modernizacijske procese XIX i XX veka, uključujući tu i političke procese. Ta činjenica uslovlila je neke specifičnosti srpskog političkog života, njegovih aktera i tokova, pa i političkih ideologija koje su ga obeležile. Obrasci političkog organizovanja i grupisanja primani su iz Evrope, i same veoma heterogene tokom ta dva burna veka evropske i srpske istorije.

Prva koherentna politička ideologija u Srbiji bio je *liberalizam*. Donela ga je mlađa inteligencija polovinom XIX veka iz Francuske i Nemačke. U tim zemljama liberalizam je prevashodno bio okrenut borbi za parlamentarni režim protiv vladarskog apsolutizma, za razliku

od liberalizma anglosaksonske tradicije, čiji je akcenat na autonomiji pojedinaca i grupa od državne vlasti u celini. Najistaknutiji ideolozi srpskog liberalizma u tom periodu su bili Vladimir Jovanović i Jevrem Grujić, a liberalnu stranku kao realnu snagu na političkoj sceni organizovao je istaknuti državnik Jovan Ristić. Srpski liberali su bili angažovani i na spoljašnjem planu, pa je istovremeno u Srbiju došao i *nacionalizam*, u svojoj liberalnoj varijanti – inspirisanoj nekim nacionalnim pokretima u Evropi (Italija, Poljska) i zasnovanoj na načelu narodnosti, po kome svaka nacija ima pravo na nezavisnu i ujedinjenu državu, bez obzira na istorijsku tradiciju i trenutno stanje razvoja njene državnosti. Srpski *konzervativizam* je, naprotiv, usled kratke tradicije i slabe ukorenjenosti domaće elite, nepostojanja agrarne aristokratije u zemlji sitnog seljačkog poseda i nadmoći države nad Crkvom, bio upućen na zavisnost od Dvora i državne vlasti uopšte. Konzervativni pokušaji modernizacije zemlje sprovedeni su, stoga, i putem elitističkog militarizma i autoritarnih metoda, naročito tokom vladavine kneza i kralja Milana Obrenovića (1868–1889). Zato je i konzervativni nacionalizam polagao nade u odlučnu akciju države, sa akcentom na vojna, diplomatska i propagandna sredstva. Opisana politika je bila naročito karakteristična za tzv. Ustavobranitelje, preteče srpskih konzervativaca, za vreme čije vladavine, od 1842. do 1858, je najistaknutiji državnik bio Ilija Garašanin, kao i za vlade Napredne stranke 1880–1887.

Socijalizam se u Srbiji javio u drugoj polovini XIX veka, pod uticajima iz Evrope i iz politički, kulturno i religijski bliske Rusije, gde je imao primese jedne vrste anarhizma (narodnjaštvo) koji je težio da izbegne kapitalističku modernizaciju zemlje. To je, u delu srpskog stanovništva, usled socijalne strukture, sa odobravanjem primljeno. Rani socijalistički pokret se ipak transformisao u kompromisnu varijantu, teorijski donekle blisku mešavini krajnje levog liberalizma i desnog socijalizma, koju je u Francuskoj formulisao deo srednje klase u borbi protiv dominacije bogatih slojeva. Tako je nastala Narodna radikalna stranka (NRS), čije su vođe bili istaknuti političari Nikola Pašić, Stojan Protić i Aca Stanojević, najuspešnija u dosadašnjoj istoriji zemlje, koja je svojom eklektičkom ideologijom potisnula klasični liberalizam i konzervativizam na margine političkog života, a na njima zadržala i klasičnu socijaldemokratiju, koja se tada širila Evropom. Ona je razvila i svoju varijantu nacionalizma, stavivši svoju demokratsku socijalnu i političku doktrinu u funkciju nacionalnog ujedinjenja, kome su stajale na putu aristokratske i/ili apsolutističke monarhije – Habsburška i Otomanska.

Pod vladom radikala, Srbija je, kroz ratove na početku XX veka i izvela ujedinjenje. Usled toga je ojačao plebejski militarizam, čija je bitna komponenta bila emancipacija širokih društvenih slojeva putem služenja u pobedničkoj oružanoj sili, nasuprot ranijem elitističkom militarizmu konzervativaca iz druge polovine XIX veka. Stvaranjem unitarne jugoslovenske monarhije, međutim, nacionalno pitanje Srba i većine susednih naroda je, umesto rešenja, dobilo novi impuls i do danas dominantno obeležava politiku celog Balkana. Osnovni uzrok toga je bio nesklad unitarnog uređenja nove države sa njenim izrazito mešovitim etničkim sastavom, usled čega su manje nacije (pre svih Hrvati) zazirali od mogućnosti dominacije većinskih Srba. *Konzervativne* tendencije u srpskoj politici su tada dolazile do izražaja kroz NRS, etabliranu, a po mnogima i odrođenu u odnosu na prvobitnu ideologiju, koja je vladala u uskoj sprezi sa državnim aparatom Kraljevine. *Levo-liberalne tendencije* su našle izraz u Demokratskoj stranci. U uslovima permanentno aktuelnog državnog i nacionalnog pitanja, veliki deo Srba je usvojio ambivalentni etnički identitet, rascepljen između srpstva i jugoslovenstva, pri čemu su sve srpske političke snage bile opredeljene za jugoslovensku državu, ali je implicitni spor bio – treba li ona da bude u funkciji srpske nacije ili obrnuto? *Načelno, konzervativne snage srpskog društva su usvajale prvi, a liberalne drugi stav*, koji je vremenom počeo da korespondira sa *federalističkim* konceptima države.

Na početku jugoslovenskog perioda srpske istorije u zemlju je dospeo i *komunizam*, podstaknut uspešnom komunističkom revolucijom u Rusiji. Komunistička partija je zbog nasilnih metoda borbe zabranjena i ostala na margini političkog života sve do Drugog svetskog rata. Tada je, po raspadu i okupaciji države, mala ali borbena KPJ pod vođstvom Josipa Broza uklopila svoj revolucionarni naboj u nacionalni obrazac ustaničkog državotvorstva. Ulazak komunističke Crvene armije u zemlju bio je jedan od presudnih uslova da pokret otpora koji je predvodila KPJ eliminiše suparnički, monarhistički pokret na čelu sa Dragoljubom Mihajlovićem, među čijim je ideolozima bilo konzervativnih (Stevan Moljević), liberalnih (Slobodan Jovanović) i socijalističkih (Dragiša Vasić, Živko Topalović) političara. Oba pokreta su gajila jak nacionalizam – komunisti jugoslovenski, dok su monarhisti nastavili ambivalentan odnos iz međuratnog perioda. Pobedom komunista obnovljena je Jugoslavija i uspostavljena diktatura i federacija sovjetskog tipa, koja posle raskida sa Moskvom 1948. dobija osobene crte. Njen ideološki karakter bio je eklektički – nedvosmisleno je bila komunistička diktatura sa jakim premisama jugoslovenskog

nacionalizma, ali uz postepeno jačanje starih etničkih nacionalizama, u najvećoj meri hrvatskog⁷⁷ i albanskog,⁷⁸ dok je srpski bio uglavnom u latentnoj formi,⁷⁹ do pred sam kraj perioda. Uprkos revolucionarnoj i modernizacijskoj retorici, ikonografiji i boljem socijalnom statusu stanovništva nego u drugim komunističkim sistemima, vremenom su do izražaja dolazili repatrijarhalizacija društva i plebejski militarizam nasleđen iz perioda pobeda u svetskim ratovima. Taj se prodor patrijarhalnih vrednosti, u vidu prilagođenom komunističkom poretku, može smatrati impulsom svojevrsnog konzervativizma, koji je sa komunizmom delio pre svega nesklonost liberalnim vrednostima i principima. Uprkos zvanične propagande, usmerene tokom Hladnog rata prema Zapadu, i podrške nekih levih socijaldemokratskih krugova režimu, nije se moglo govoriti ni o kakvoj vrsti demokratskog uređenja.

Od disidentske do političke scene. Savremenu srpsku političku scenu konstituisale su političke snage nastale od vladajućih snaga komunističkog režima i one proistekle iz raznovrsnih disidentskih pokreta i grupa. Ta scena je formirana uvođenjem višestranačkog sistema 1990, u vreme sloma evropskih komunističkih diktatura. Njena glavna specifičnost u prvoj deceniji bila je ostanak na vlasti transformisanih vladajućih snaga bivšeg poretka, koje su, pod vođstvom Slobodana Miloševića, diktatorsku zamenile autoritarnom vladavinom, uz legalno delovanje opozicije ali bez realnih sistemskih šansi za smenu vlasti. Disidentski pokreti, ukorenjeni uglavnom u intelektualnoj eliti, sa promenljivim intenzitetom su postojali sve vreme komunističkog režima. Njihovi protagonisti su uglavnom bili liberalne,⁸⁰ socijaldemokratske⁸¹ i etnonacionalističke orijentacije, a neki su čak i ostali komunisti skloni teoriji i praksi tadašnjih komunističkih partija Zapadne Evrope.⁸² Nekada naglašeni jugoslovenski nacionalizam je, usled postepenog uređivanja odnosa sa susedima, izgubio svoj borbeni potencijal, ali i privlačnu snagu. Ostao je ograničen na jugoslovensku identitetsku pripadnost, uglavnom kod pripadnika društvene elite, i to kako kod dela vladajućih, tako i disidentskih krugova. Drugi deo srpske elite je postepeno, uglavnom zajedno sa masom, propratio ukorenjivanje u

77 Pre svega izražen u tzv. „Masovnom pokretu“ koji je vrhunac dostigao 1971.

78 Masovne, etnički motivisane demonstracije na Kosovu i Metohiji 1968. i 1981.

79 Deo komunističkog rukovodstva okupljen oko Aleksandra Rankovića, smenjenog 1966.

80 Milan Grol, vođa Demokratske stranke.

81 Dragoljub Jovanović, vođa Narodne seljačke stranke.

82 Milovan Đilas, komunistički disident koji je 1953. došao u oštar sukob sa partijskim vrhom, ocenivši da se konstituiše nova, otuđena vladajuća klasa.

tradicionalnom, etničkom nacionalizmu reafirmacijom konzervativno-patrijarhalnih tendencija.

Najsnažnije zastupljena orijentacija na srpskoj obnovljenoj političkoj sceni u početku je bio *komunizam*, s obzirom da je Savez komunista Srbije prerastao u Socijalističku partiju Srbije (SPS). Ona je, uprkos formalnom usvajanju socijaldemokratske ideologije, zadržala naglašeno pozitivan stav prema vrednostima komunizma, doduše u interpretaciji karakterističnoj za masovni pokret pod vođstvom Slobodana Miloševića, koji je pobedio u unutarrežimskoj borbi za vlast pred samo uvođenje višestranačja. Ta interpretacija je bila mešavina reformske retorike i etnifikacije („posrbljenja“) do tada izrazito internacionalističke ideologije, uz istovremeni naglasak na vraćanju njenim izvornim socijalnim vrednostima. Posle odlučujućeg otklona SPS prema nacionalizmu, zastupnici komunističkih ideja u Srbiji su ostali izrazito malobrojni. Neki među njima su bili i veoma moćni (Jugoslovenska levica), ali isključivo zbog odnosa prema SPS. Po padu Miloševićevog režima, politički relevantnih promotera komunizma nema u Srbiji, osim „tvrđog“ krila njegove partije.

Već je SPS vratio *nacionalizam* kao dominantnu ideologiju u srpski politički život, kombinujući ga sa nekim levičarskim elementima (npr. egalitarizam), a njegovo jačanje je naročito primetno od izbijanja oružanih sukoba na teritoriji bivše SFRJ prilikom njenog raspada. Ti sukobi promenljivog intenziteta su, sa prekidima, trajali od 1991. do 1999, a i danas su u nekim krajevima međuetnički odnosi na ivici upotrebe sile. Pored SPS, naročito u periodima njenog odstupanja od kursa podrške Srbima u Hrvatskoj i BiH u ratovima koje su vodili protiv vlada u Zagrebu i Sarajevu, ulogu glavnog zastupnika nacionalizma preuzimala je Srpska radikalna stranka (SRS). Njena ideologija, u kojoj nije bilo primesa komunizma, mogla bi se opisati kao beskompromisni nacionalizam koji ne zazire od oružanih sukoba i međunarodne izolacije u kojoj se Srbija našla. SRS je bila oštra opozicija autoritarnom Miloševićevom režimu kad god je on zauzimao umereniji kurs po pitanju etničkih sukoba, ali je u dva navrata formirala koaliciju sa SPS – neformalnu i kratkotrajnu 1993. i formalnu, koja je trajala sve do pada režima, pred početak širenja oružanih sukoba na Kosovu i Metohiji 1998. Posle pada Miloševićevog režima 2000, SRS je postala ubedljivo najjača nacionalistička snaga u Srbiji, uprkos kratkotrajnoj pojavi novih, npr. Stranke srpskog jedinstva (SSJ). Predsednik SRS Vojislav Šešelj se, kao i Slobodan Milošević, nalazi u pritvoru Haškog tribunala, pred kojim je optužen za ratne zločine.

Konzervativizam je, kao ideologija prilično slabo zastupljena u Srbiji predkomunističkog perioda, u postkomunističkoj epohi došao do izražaja kao varijanta nacionalizma, ali lišenog ratnog potencijala i izolacionizma karakterističnog za SPS i SRS, uz to posebno fokusiranog na obnovu tradicije monarhizma i antikomunističkog pokreta otpora iz vremena Drugog svetskog rata. Najjači zastupnik takvog konzervativizma u Srbiji tokom Miloševićeve epohe bio je Srpski pokret obnove (SPO), koji je iz perioda oštrog opozicije prema SPS i radikalnih metoda političke borbe, koji su njegove rukovodioce, uključujući i lidera Vuka Draškovića, često dovodili pod represivni udar režima, prelazio i u periode kohabitacije sa Miloševićevom vlašću. Propustivši priliku da učestvuje u smeni vlasti 2000, prvog od uvođenja komunističke diktature, SPO je nekoliko godina proveo i van parlamenta, a ulogu glavnog predstavnika konzervativizma je preuzela Demokratska stranka Srbije (DSS). Ta stranka, čiji je predsednik Vojislav Koštunica, pobednik nad Miloševićem na predsedničkim izborima 2000, razlikuje se od SPO po načelno skeptičnom stavu prema programskom i kadrovskom diskontinuitetu sa Miloševićevim i prethodnim režimom, kao i prema suđenjima građanima Srbije pred stranim sudovima za ratne zločine počinjene tokom devedesetih godina. Njena saveznica, takođe konzervativne orijentacije, je Nova Srbija (NS), izdvojena iz SPO pred pad autoritarnog režima.

Nekoliko različitih *liberalnih i socijaldemokratskih* političkih snaga deluje u Srbiji od obnove višestranačja. Ove dve orijentacije nije uvek lako razgraničiti, pošto je čest slučaj da u okviru iste političke snage ima struja naklonjenih jednoj ili drugoj, ili da ista stranka vodi politiku sa elementima obeju orijentacija. Ovakvo stanje je uslovljeno prvenstveno izrazitom dominacijom komunističkih, nacionalističkih i konzervativnih snaga, čak i posle 2000, što je socijaldemokrate i liberale na srpskoj političkoj sceni često motivisalo da se usredsrede na zajedničke elemente i ostvare operativnu saradnju. To nije pogodovalo profilisanju snaga izrazito liberalnog ili socijaldemokratskog karaktera, pa je taj proces još uvek u toku, deceniju i po posle obnove stranačkog života. Najveći broj liberala i socijaldemokrata okupila je Demokratska stranka (DS), osnovana 1990. kao baštinik tradicije istoimene stranke iz vremena Kraljevine, a izdvajanjem njenog konzervativnog krila nastala je DSS. Od odvajanja dela levo nastrojenih članova, na čelu sa prvim liderom Dragoljubom Mićunovićem, u Demokratski centar 1994. i dolaska na lidersku poziciju Zorana Đinđića uglavnom je prepoznavana kao zastupnik liberalizma. Uprkos tome, posle 2000. se učlanila u Socijalističku internacionalu, koja okuplja socijaldemokrats-

ke stranke na globalnom nivou. To približavanje Demokratske stranke socijaldemokratskoj orijentaciji je došlo do još jačeg izražaja tokom 2004. i 2005, tj. od dolaska na čelo stranke Borisa Tadića, kada se deo članstva i rukovodstva izdvaja u Liberalno demokratsku frakciju (LDF) koja se na javnoj sceni deklarise kao zastupnik čisto liberalnog opredeljenja, ali to opredeljenje još uvek nije došlo do izražaja u konkretnom delovanju frakcije.

Slični procesi odvijaju se i u drugoj, neuporedivo manjoj stranci koja deluje na socijaldemokratskom i liberalnom delu političkog spektra, Građanskom savezu Srbije (GSS). Stranka je nastala iz dela levo liberalnih intelektualnih krugova pred početak raspada Jugoslavije i saradivala sa DS i SPO na obaranju režima S. Miloševića, ali paralelno sa najnovijom polarizacijom demokrata, rukovodstvo GSS optira za saradnju sa LDF, dok se u stranci formira frakcija socijaldemokratskog usmerenja koja je naklonjena sadašnjoj orijentaciji DS. Najzad, na delu političke scene na kome se susreću ekonomski liberalizam i politički konzervativizam, oličen u izrazitoj privrženosti srpskoj državnosti iz predjugoslovenskog perioda i njenim simbolima, deluje relativno nova stranka koju su osnovali ekonomski eksperti i drugi istaknuti pojedinci, G17 plus: ona je popunila taj deo političkog spektra na kome praktično nije imala konkurenciju.

3. Političke orijentacije u socijalnoj psihologiji i političkoj psihologiji

Prethodni prikaz osobina osnovnih karakteristika političkih ideologija poslužiće nam i kao uvod u kratku raspravu o političkim orijentacijama kao teorijskim konstruktima u psihologiji i društvenim naukama uopšte. Ova diskusija je za nas relevantna zato što u ovom, kao i u svim prethodnim istraživanjima CePIT-a, *političke orijentacije* shvatamo kao skupove operacionalizovanih, merljivih, empirijskih stavova naših ispitanika čiju strukturu pokušavamo da rasvetlimo. Drugim rečima, naš pristup proučavanju političkih ideologija je *bijejvioralni*. Političke orijentacije, u tom smislu, *shvatamo kao kompletnu ili delimičnu realizaciju političkih ideologija u sociopsihološkom prostoru ispitanika*. Kažemo *kompletnu ili delimičnu realizaciju* iz tog razloga što je teško verovati da se kod pojedinaca, čija ustrojstva vrednosnog sistema, stavova i pogleda na svet predstavljaju predmet našeg empirijskog istraživanja, političke ideologije nalaze u čistim oblicima, oblicima u kojima ih shvataju autori ključnih dela u istoriji određenih ideologija, oblicima u kojima se one javljaju u programima političkih

pokreta, partija ili delima značajnih političara koji su ih zastupali. Po našem mišljenju, validan način za istraživanje strukture ovako shvaćenih političkih orijentacija je *proučavanje strukture relevantnih političkih stavova* – stavova prema pitanjima o društvenom uređenju i načinu vođenja države po kojima se relevantne političke ideologije suštinski razlikuju.

Na ovaj način shvaćene, političke orijentacije predstavljaju izuzetno *kompleksne* konstrukte u socijalnoj psihologiji i društvenim naukama uopšte. Mi im, kao što je već naglašeno, pristupamo na prvom mestu sa sociopsihološkog stanovišta. U kontekstu sociopsihološkog ustrojstva individue, koje podrazumeva složenu, možda najsloženiju psihološku konstelaciju personalnih, kognitivnih i socijalnih faktora koji učestvuju u odlučivanju i ponašanju, pokušaćemo da odredimo jasnije mesto i strukturu političkih orijentacija. Jasno je da je ovaj pokušaj neraskidivo povezan sa analizom odnosa *vrednosnog sistema pojedinca*, njegovih *ličnih karakteristika*, njegovog *socijalnog konteksta* i *percepcije bitnih fenomena* na osnovu koje se ono političko u čoveku orijentiše. Pokušaćemo da pružimo analizu političkih orijentacija u kontekstu ovih nekoliko najvažnijih struktura za koje verujemo da učestvuju u njihovom formiranju i održavanju. Ova pregledna i teorijska analiza političkih orijentacija značajna je za potonje razumevanje instrumenta koji smo koristili u empirijskom istraživanju strukture političkih orijentacija kao i u tumačenju nalaza do kojih smo tim istraživanjem došli.

U okviru socijalne psihologije, sistematska proučavanja *političkog konzervativizma* zauzimaju centralno mesto u odnosu na sva aktualna i potencijalna istraživanja strukture političkih orijentacija. Veoma važna pretpostavka za praćenje redova koji su pred nama, kao i za interpretaciju instrumenta za proučavanje strukture političkih orijentacija koji ćemo predstaviti, jeste razumevanje *značenja političkog konzervativizma* u kontekstu istraživanja u socijalnoj psihologiji. Za razliku od konzervativizma kao političke ideologije sa određenim istorijskim preduslovima u svom razvoju i aktualnim realizacijama na savremenim političkim scenama, pod političkim konzervativizmom u socijalno-psihološkim istraživanjima smatra se vrednosna orijentacija koju odlikuju (a) *otpori promeni aktualnog ili tradicionalnog sistema vrednosti, institucija i odnosa* i (b) *otpori egalitarističkim tendencijama* (Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003). Vrednosnu orijentaciju koja bi u ovom kontekstu bila suprotstavljena političkom konzervativizmu nazvali bismo *političkim liberalizmom*, opet uz ogradu da se ne radi isključivo o liberalizmu kakav poznajemo iz istorije političke misli i

filozofije. Ova istraživanja su jedna od najvažnijih grana socijalne psihologije druge polovine XX veka, a svoje istorijske korene nalaze u čuvenoj studiji Adorna i saradnika, u kojoj je učinjen prvi pokušaj da se široko shvaćen *fašistički stav* dovede u vezu sa osobinama *autoritarne ličnosti*, u okviru široke psihoanalitičke eksplanatorne sheme (ovo istraživanje je pretrpelo teške kritike iz više razloga, pre svega zbog otklona prema istraživanju samo autoritarnosti desnih političkih orijentacija – prema Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003). U okviru najnovijih istraživanja i teorijskih pristupa problematici političkog konzervativizma, predložena je široka integrativna teorijska shema koja fenomen konzervativizma nastoji da objasni u okviru modela *motivisane socijalne kognicije*; zajednički teorijski i pregledni rad nekoliko najznačajnijih istraživača u ovoj oblasti „*Politički konzervativizam kao motivisana socijalna kognicija*“ (Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003) predstavlja trenutno najznačajniji doprinos pokušaju da se razvije sveobuhvatno razumevanje polarizacije konzervativizma i liberalizma, koja se u velikoj meri poklapa i sa tradicionalnom polarizacijom levih i desnih političkih stavova. Mi smo o elementima ovog pristupa već pisali u knjizi „*Globalni građani*“ (up. Sitarski i Milovanović, 2004), ali s obzirom na značaj ovog istraživanja kao i na neposrednu vezu sa našim metodološkim pristupom u ovom istraživanju, osećamo obavezu da iznesemo detaljan kritički osvrt prema ovoj integrativnoj teoriji političkog konzervativizma. Pratićemo najznačajnija shvatanja izneta u radu Džosta, Glejzera, Kruglanskog i Saloveja, kao i originalne teorijske i empirijske radove na osnovu kojih je paradigma o konzervativizmu kao motivisanoj socijalnoj kogniciji razvijena.⁸³

Paradigma *motivisane socijalne kognicije* integriše *faktore ličnosti, epistemičkih i egzistencijalnih potreba* i *ideološke racionalizacije* u objašnjenju političkog konzervativizma. Rad Džosta, Glejzera, Kruglanskog i Saloveja pruža meta-analizu odnosa raznih operacionalizacija ove tri grupe faktora i konzervativizma u uzorku od 22818 ispitanika iz 12 zemalja (ukupno 88 poduzoraka, up. Glaser, Kruglanski, &

83 Nažalost, određen broj originalnih radova na koje se oslanjaju Džost, Glejzer, Kruglanski i Salovej (Jost, Glaser, Kruglanski & Sulloway, 2003) nije nam bio dostupan; tamo gde su nam originalni radovi bili dostupni, oni su i korišćeni kao izvori, dok smo se za druge pristupe oslonili na zaista iscrpne informacije ponuđene u preglednom radu ova četiri autora. Raspolagali smo više literaturom iz oblasti teorija epistemičkih i egzistencijalnih potreba i teorija ideološke racionalizacije nego literaturom o efektima konstrukata teorije ličnosti na politički konzervativizam, koje su razvijene istorijski ranije od prve dve grupe tako da se nalaze u starijim izdanjima stručne periodike i knjigama.

Sulloway, 2003). Osnovna tvrdnja ovog pristupa je da ljudi razvijaju konzervativne stavove i prihvataju konzervativne ideologije da bi zadovoljili raznovrsne socijalne i kognitivne motive. Preciznije, Džost, Glejzer, Kruglanski i Salovej ispituju hipotezu prema kojoj politički konzervativizam ima udela u redukciji straha, anksioznosti i neizvesnosti, izbegavanju promena, uznemirenja i dvosmislenosti, i u opravdanju nejednakosti između grupa i individua.

Ad a. Studije o povezanosti faktora koji se odnose na strukturu ličnosti sa političkim konzervativizmom predstavljaju najranija empirijska proučavanja desnih političkih orijentacija, počevši od klasične studije Adorna i saradnika. Altemejerova skala *desničarske autoritarnosti* (engl. RWA – *Right Wing Authoritarianism*, Altemeyer, 1981, prema Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003) operacionalizuje ovaj fenomen kao (a) visok stepen submisivnosti autoritetu koji se shvata kao legitiman i etabliran, (b) agresivnost prema osobama koje se opažaju kao sankcionisane od strane autoriteta i (c) visok stepen privrženosti socijalnim normama koje se opažaju kao društveno uspostavljene. Altemejerova RWA skala značajno korelira sa mnogim manifestacijama konzervativizma kao što su suprotstavljanje legalnom abortusu, diverzitetu u univerzitetkim sredinama, rasne predrasude i dr.

Shvatanja *odsustva tolerancije prema neodređenosti*, koje je istraživano još sredinom XX veka u radovima Frenkel-Brusvik (1949, 1951, prema Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003) predstavljaju ovaj fenomen kao tendenciju da se situacije koje se opažaju kao neodređene, dvosmislene doživljavaju kao izvor pretnje (Budner, 1962, prema Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003). Generalno, sve konceptualizacije ovog fenomena uočavaju njegovu vezu sa konzervativnim tendencijama kao što su rigidna shvatanja polnih uloga i odnosa među polovima, odnosa roditelja i dece, kulturnih normi i dr.

Rokičeva istraživanja *dogmatizma, mentalne rigidnosti i zatvorenosti uma*,⁸⁴ zapravo su njegov pokušaj da problemu proučavanja autoritarizma pristupi na način koji će proširiti domet originalne studije Adorna i saradnika, koju je i sam kritikovao (Rokeach, 1960 – prema Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003). Prema Rokičevoj teoriji, svi sistemi verovanja su oblikovani dvema tendencijama, kognitivnim motivima da se *sazna*, i motivima koji imaju funkciju da *umanje pretnju* koja se opaža u realnosti. U slučaju dominacije prvih, ljudski um se konstituiše kao otvoren sistem, a ako prevladaju drugi, rezultat je um

84 *Closed-Mindedness*, termin koji se teško prevodi na srpski; Rokič ga suprotstavlja češće korišćenom terminu *Open-Mindedness* („otvorenog uma“).

koji se zatvara pred realnošću. Rokič je u okviru svojih istraživanja razvio i originalnu *skalu dogmatizma*.

Prema *Tomkinsovoj teoriji ideo-afektivne polarnosti*, vrednosne preferencije su posledica dejstva velikog broja faktora ali se suštinski razvijaju u doba ranog emotivnog sazrevanja i kasnije vode individuu ka usvajanju karakteristično više levih ili desnih političkih i drugih stavova (Tomkins, 1963, 1965, 1987, 1995 – prema Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003). Tomkinsova *skala polarnosti* od 59 ajtema, korišćena u validaciji ove teorije, korelira sa stavovima prema miru i ratu, shvatanjima o ljudskoj prirodi, religioznosti, političkim orijentacijama kao i preferencijama prema individualnim nasuprot socijalnim vrednostima.

Slično Tomkinsovim shvatanjima, Vilson (Wilson, 1973 – prema Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003) je predložio *dinamičku teoriju konzervativizma* u kojoj se ovaj fenomen shvata kao posledica *tendencije ka izbegavanju neizvesnosti*, i u okviru koje se on direktno povezuje sa afektivnim stanjima kao što su *strah* i *anksioznost*. Prema Vilsonu, politički konzervativizam je determinisan kako *genetskim* (sklonost anksioznosti, averzija prema spoljnim nadražajima, niska inteligencija, fizička privlačnost) tako i *enviromentalnim faktorima* (hladnoća roditeljskog odnosa, rigidnost, inkonzistentcija, pripadnost nižim socijalnim slojevima, negativna samo-evaluacija).

Ad b. Grupa teorijskih objašnjenja konzervativizma, koje Džost, Glejzer, Kruglanski i Salovej nazivaju *teorijama epistemičkih i egzistencijalnih potreba*, naglašava ulogu *motivacije*, pored kognitivnih faktora, u objašnjenju ponašanja; za ovu grupu teorija se može reći da je naglašeno „motivaciona“ u odnosu na preovlađujuću „kognitivnu“ orijentaciju savremene socijalne psihologije. Prema teoriji Kruglanskog (*Lay Epistemics Theory*⁸⁵), *znanja i verovanja uopšte nastaju procesom motivisanog informisanja*, odn. motivisane potrage za informacijama. Proces saznanja, prema Kruglanskom, prati Poperovu shemu razvoja i testiranja hipoteza. Međutim, pored faktora koji se odnose na dostupnost i korisnost informacija u procesu generisanja i testiranja hipoteza,

85 Naziv ove teorije je veoma teško prevesti na srpski jezik; „teorija epistemičkog sređivanja“ ili „teorija epistemičkog usaglašavanja“ bili bi slobodni prevodi koji donekle odlikavaju značenje originalne fraze „lay epistemics“, koju koristi Kruglanski.

prema Kruglanskom motivacioni faktori igraju veoma značajnu ulogu, a među njima je najznačajnija potreba za *kognitivnim ispunjenjem* (zaokruživanjem, ucelovljenjem – engl. *cognitive closure*). Ovaj motiv se ogleda u preferenciji za razvojem bilo kakvog jasnog, određenog stava spram neizvesnosti i nejasnoće u odnosu na neki objekat saznanja. Jedna od prednosti koja se stiče ispunjenjem ove potrebe je mogućnost predikcije i kontrole; čak i u situacijama kada je kognitivno ispunjenje postignuto usvajanjem stava koji ne korespondira sa realnošću, možemo smatrati da se ostvaruje izvestan dobitak u redukciji anksioznosti, nesigurnosti i ambivalencije, posebno u slučajevima kada je razvoj odgovarajućeg stava prema nekom objektu kognitivno zahtevan, „skup“ proces (Kruglanski, 1989, prema Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003). *Skala od 42 ajtema namenjena merenju potrebe za kognitivnim ispunjenjem* sadrži pet podskala: (a) sklonost redu i strukturi, (b) emotivna nelagodnost povezana sa doživljajem neodređenosti, (c) nestrpljivost i nesigurnost u donošenju odluka, (d) potreba za sigurnošću i predvidljivošću i (e) zatvorenost (*closed-mindedness*). Teorija Kruglanskog ne predviđa da između potrebe za kognitivnim ispunjenjem i političkog konzervativizma postoji direktna veza; iz ove teorije sledi da bi kod osoba sa povišenom potrebom za kognitivnim ispunjenjem bila povišena i *ideološka rigidnost* bez obzira na to da li govorimo o levim ili desnim političkim orijentacijama. Ono što je značajno za razumevanje razvoja političkih orijentacija je to da potreba za kognitivnim ispunjenjem vodi ka *traganju za informacijama koje omogućavaju finalno, stabilno stanje* (ispunjenja), i proizvodi *rigidnost ka promeni* jednom kada je u kognitivno-evaluativnom odnosu prema objektu postignuto stabilno stanje (Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003).

Higinsova teorija regulatornog fokusa razvijena je krajem devedesetih godina (Shah, Higgins, & Friedman, 1998, Forster, Higgins, & Idson, 1998) i počiva na razlikovanju dve vrste *ciljeva*: onih koji su vezani za napredak, aspiracije (*ideali*), i onih vezanih za spokojnost, bezbednost i odgovornost (*ograničenja*)⁸⁶. U okviru Higinsove teorije, pretpostavlja se da dva različita *regulatorna mehanizma* upravljaju ponašanjem usmerenim ka ostvarivanju ciljeva iz prve odnosno druge grupe; te sisteme Higin naziva *sistemom promocije* i *sistemom preven-*

86 U Higinsovim radovima, ove dve grupe ciljeva se nazivaju „*ideals*“ i „*oughts*“ – drugi termin („treba“) je teško prevesti na srpski tako da interpretacija bude ujedno tačna i u duhu našeg jezika; s obzirom na prirodu ovih ciljeva, odlučili smo da ih nazovemo „ograničenjima“ (pod uslovom da se ostvari X, izbećiće se posledica Z, itd.).

cije. Fokus na jedan od ova dva regulatorna sistema razvija se zahvaljujući interakciji sa roditeljima u procesu vaspitanja. *Fokus orijentisan na prevenciju* razvija se kao posledica roditeljskog stila usmerenog na zaštitu, izbegavanje nepoželjnih ishoda i kažnjavanje, dok se *fokus orijentisan na promociju* razvija kao posledica roditeljskog ohrabrivanja postignuća dok se uskraćivanje ljubavi koristi kao forma disciplinovanja (nasuprot kažnjavanju). Higinsova teorija, iako poput teorije Kruglanskog ostavlja mogućnost za objašnjenje ideološke rigidnosti i na levici i na desnici, *pojavu političkog konzervativizma objašnjava kao posledicu jakog preventivnog fokusa* (Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003).

Teorija upravljanja parališućim strahom (engl. *Terror Management Theory*, Harmon-Jones, Simon, Greenberg, Pyszczynski, Solomon & McGregor, 1997, Simon, Greenberg, Harmon-Jones, Solomon, Pyszczynski, Arndt & Abend, 1997, Simon, Greenberg, Arndt, Pyszczynski, Clement & Solomon, 1997, Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003) predstavlja možda najzanimljiviji doprinos teorija o epistemičkim i egzistencijalnim potrebama. Fundamentalno pitanje koje se u okviru nje postavlja je pitanje o tome *zašto je ljudima potrebno samopoštovanje?* Odgovor se nalazi u analizi ljudske egzistencijalne pozicije, koja polazi od toga da čovek ima instinkt za samoodržanjem, koji je zajednički njemu i svim vrstama, ali da je za razliku od drugih živih bića samo čovek svestan neizbežnosti smrti. Ova kombinacija instinkta za samoodržanjem i svih procesa koje on pokreće, i saznanja toga da će svi ti procesi biti konačno prevladani neminovnošću smrti, otvara mogućnost za „parališuću strah“ (Harmon-Jones, Simon, Greenberg, Pyszczynski, Solomon & McGregor, 1997). Potencijal za razvoj ovakvog straha se, prema teoriji menadžmenta užasa, kontejnira u kulturno determinisanim sistemima *pogleda na svet* i *samopoštovanja*. *Kulturno uslovljeni pogled na svet* predstavlja skup verovanja o prirodi i realnosti i on obezbeđuje postojanje smisla, reda, stabilnosti i faktičke ili simboličke besmrtnosti za one koji se pridržavaju normi koje su definisane u okviru tog pogleda na svet. *Samopoštovanje* se u okviru ove paradigme shvata kao individualno verovanje, individualna procena stepena u kome individua u svom životu poštuje norme propisane u okviru kulturom uslovljenog pogleda na svet.

Teorija upravljanja parališućim strahom postavlja dve hipoteze kojima pokušava da objasni proces „upravljanja“ odn. savladavanja „parališućeg straha“ (*terror*) koji bi se razvio u sukobu instinkta samoodržanja i svesti o neminovnosti smrti:

- (a) *hipoteza o skladištenju*⁸⁷ *anksioznosti* (engl. *the anxiety-buffer hypothesis*) – ovom hipotezom se tvrdi da ukoliko psihološke strukture (pogled na svet i samopoštovanje) pružaju zaštitu od anksioznosti, onda očekujemo da jačanje tih struktura omogućava da se u prisustvu pretnji ne javljaju anksioznost i ponašanja vezana za anksioznost, i obrnuto;
- (b) *hipoteza o zasićenosti smrtnošću* (engl. *mortality salience hypothesis*) – u stepenu u kome psihološke strukture pogleda na svet i samopoštovanja štite individuu od zabrinutosti zbog neminovnosti smrti možemo da očekujemo da će podsećanje na činjenicu smrtnosti jačati te strukture.

Doprinos teorije upravljanja parališućim strahom proučavanju političkog konzervativizma je direktan, i kako primećuju Džost, Glejzer, Kruglanski i Salovej, predstavlja pravi primer objašnjenja u okviru šire paradigme motivisane socijalne kognicije koju oni predlažu (Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003). Suočeni sa činjenicom o sopstvenoj smrtnosti, prema predviđanjima ove teorije, ljudi bi usvajali više konzervativne stavove, uključujući mehanizme isključenja pojedinaca i grupa čija verovanja ugrožavaju dominantan kulturom uslovljeni pogled na svet. Ipak, Grinberg se, priznajući da je tačno da su svi do sada demonstrirani efekti zasićenosti smrtnošću povezani sa političkim konzervativizmom, nije složio da je veza između ova dva konstrukta nužna, tvrdeći da je pod uticajem prvog moguće razviti ideološki rigidne liberalne ili čak tolerantne stavove (Greenberg et al., 1992, prema Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003).

Ad c. Teorije ideološke individualne i kolektivne racionalizacije se značajno razlikuju od prethodne dve grupe teorija (faktori ličnosti i epistemičke/egzistencijalne potrebe) po tome što naglasak stavljaju na konzervativizam shvaćen u *sociopolitičkom kontekstu*, ističući *socijetalne efekte* na razvoj konzervativizma, nasuprot interpretacijama koje konzervativizam shvataju pre svega kao psihološki, individualan konstrukt.

87 Originalni engl. izraz „*to buffer*“ u imenu ove hipoteze („*the anxiety-bufer hypothesis*“) sadrži konotaciju skladištenja nečega da bi se to nešto sačuvalo od uticaja, ili da bi se drugi sačuvali od uticaja skladištenog, kao npr. u slučaju kada na srpskom koristimo frazu „skladištiti nuklearni otpad“.

Prema teoriji socijalne dominacije, društveni sistemi imaju tendenciju da minimalizuju sukobe među grupama, razvijajući ideološke sisteme verovanja koji obezbeđuju hegemoniju jednih grupa nad drugima (Sidanius, J., Pratto, F. & Bobo, L. 1996, Sidanius, & Levin, 1996, Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003). Ovo se postiže rasprostriranjem najrazličitijih „*legitimišućih mitova*“, koji se u okviru teorije socijalne dominacije dele u tri grupe: (a) *paternalistički mitovi*, prema kojima su dominantne grupe neophodne za vođenje društva i brigu o podređenim grupama koje nisu sposobne za liderstvo i brigu o sebi, (b) *recipročni mitovi*, prema kojima postoji neka vrsta simbiotičke veze između grupa koje se međusobno pomažu, i (3) *sveti mitovi*, prema kojima je pozicija dominacije određene grupe legitimisana od strane Boga ili drugim božanstvenim pravom. Sva ova ideološka sredstva su u samoj suštini konzervativna, jer imaju funkciju održanja uspostavljenog, tradicionalnog sistema društvenih odnosa i vrednosti. Analizom tzv. *SDO skale*, koja je razvijena upravo da meri stavove prema socijalnoj dominaciji (npr. „Neki ljudi su jednostavno više vredni od drugih“, „Nije nikakav problem ako neki ljudi imaju bolje šanse u životu od drugih“ i sl.), Džost i Tompson su ustanovili da nju konstituišu dva *korelirana faktora*, i to (a) *preferencija prema grupnoj dominaciji* i (b) *otpor egalitarističkim tendencijama* (Jost & Thompson, 2000 – prema Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003).

Teorija opravdavanja sistema (System Justification Theory) takođe razvija objašnjenje političkog konzervativizma na osnovu efekata socijalnih faktora, odn. u okviru nje se ovaj fenomen ne posmatra samo kao sredstvo za redukciju anksioznosti ili zadovoljenje epistemičkih i drugih potreba, već se naglasak stavlja na motive koji se odnose na grupu pre nego na pojedinca. Teorija opravdavanja sistema je usmerena na objašnjenje razloga zbog kojih pojedinci racionalizuju postojeće društvene sisteme stabilnih socijalnih odnosa i vrednosti, održavajući tako *status quo* i legitimišući nejednakosti u društvu (Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003). Veoma interesantna hipoteza o odnosu političkog konzervativizma i pripadnosti određenom socijalnom stratumu se razvija u okviru ove teorije, prema kojoj se opravdavanje i racionalizacija postojećih odnosa i vrednosti odigravaju možda i značajnije kod grupa koje trpe zbog aktualnog stanja sistema socijalnih odnosa. Logika ovog objašnjenja sledi još Festindžerovu teoriju kognitivne konzistencije, prema kojoj pripadnici grupa koje se nalaze u podređenom položaju razvijaju ideološki rigidne, konzervativne stavove da bi postigli ideološku konzistenciju sa sistemom u celini, jer su prirodno oni ti koji moraju više da racionalizuju i objašnjavaju u odnosu na svoju poziciju unutar sistema.

Meta-analiza rezultata 88 studija i 12 zemalja koju su sproveli Džost, Glejzer, Kruglanski i Salovej snažno ukazuje na to da je veliki broj operacionalizacija faktora ličnosti, epistemičkih i egzistencijalnih potreba i motiva za održanjem sistema dosledno povezan sa pojavom političkog konzervativizma. Efekti veličine od $r=0,18$ do $0,27$ su zabeleženi za promenljive izbegavanja neizvesnosti, integrativne kompleksnosti, potrebe za redom, strukturom i kognitivnim ispunjenjem i strahom pred pretećim situacijama. Jači efekti dobijeni su za dogmatizam, netolerisanje neodređenosti, otvorenost za nova iskustva, zasićenost smrtnošću i opažanje nestabilnosti društvenog sistema – od $r=0,32$ do $0,50$. Na osnovu ove meta-analize, Džost, Glejzer, Kruglanski i Salovej zaključuju da skup međusobno povezanih epistemičkih, egzistencijalnih i ideoloških motiva omogućava uspešnu predikciju politički konzervativnih stavova.

Autori zaključuju da je fenomen političkog konzervativizma predugo u psihologiji proučavan samo kao *korelat dispozicionih varijabli*, a ređe kao posledica efekta *situacionih varijabli*, i naglašavaju potrebu za širim *socijetalnim pristupom* u njegovom proučavanju. Takođe, u daljim istraživanjima je potrebno prevazići korelacioni nacrt, odn. pokušati eksplikaciju kauzalnih veza unutar modela motivisane socijalne kognicije i političkog konzervativizma, kao i otkriti kauzalne, eksplanatorne veze između dispozicionih i situacionih varijabli. Teorije ideološke racionalizacije, kao što smo videli, uvode socijetalnu perspektivu u proučavanje konzervativizma, ali su sve psihološke studije još uvek daleko od otkrivanja forme interakcije između dispozicionih (osobine ličnosti, motivi i potrebe) i situacionih varijabli (nestabilnost sistema).

Paradigma motivisane socijalne kognicije u objašnjenju tradicionalne polarizacije na kontinuumu levih i desnih političkih stavova predstavlja najkompletniju integraciju u oblasti političke psihologije uopšte. U odnosu na dosadašnje pristupe, vidimo kako ona otvara mogućnost za njihovu jasnu zajedničku diskusiju i interpretaciju, dok u odnosu na aspekte proučavanja političkih orijentacija koji se ne uklapaju direktno u psihološku perspektivu pruža jasnu direkciju o mogućnostima buduće integracije. Možemo da zaključimo samo jedno: zahvaljujući zajedničkim naporima ove četvorice istaknutih autora, prevazilaženjem i integracijom više lokalnih i fokusiranih pristupa razvijena je paradigma koja predstavlja skup nezaobilaznih teorijskih i

empirijskih stavova u narednim fazama proučavanja političkog konzervativizma. Paradigma motivisane socijalne kognicije nije tek eklektički spoj nekoliko različitih istraživačkih programa, niti se ograničava samo na proučavanje ideološkog pozicioniranja; naprotiv, radi se o značajnoj psihološkoj teoriji izuzetne vrednosti za socijalnu i kognitivnu psihologiju uopšte.

4. Metodologija, uzorak i konstrukcija instrumenta za istraživanje strukture političkih orijentacija

U narednim redovima prikazaćemo ukratko metodologiju koja je primenjena u prethodnim istraživanjima strukture političkih orijentacija u okviru istraživanja upotrebe interneta koja je CePIT sproveo od 2002. godine. Prikazaćemo osnovne rezultate do kojih se tim istraživanjima došlo i ukazati na razloge zbog kojih je naš metodološki pristup u ovom istraživanju promenjen. Kasnije ćemo opisati konstrukcioni postupak i osnovne osobine novog instrumenta za ispitivanje strukture političkih orijentacija koji je upotrebljen u ovom istraživanju. Zatim ćemo pokazati kako on dosledno rekonstruiše nalaze do kojih smo dolazili u prethodnim istraživanjima.

4.1. Pregled dosadašnjih istraživanja strukture političkih orijentacija

Istraživanje strukture političkih orijentacija u okviru studija upotrebe interneta počelo je 2002. godine. Tada je naše prvo istraživanje obuhvatilo uzorak od 200 korisnika interneta iz Beograda (Milovanović, Bakić i Golčevski, 2002). U njemu je prvi put upotrebljen instrument za istraživanje strukture političkih orijentacija koji je korišćen i u svim narednim istraživanjima tima Centra za proučavanje informacionih tehnologija (Milovanović, Golčevski i Bakić, 2003, Sitarski i Milovanović, 2004). Instrument koji je razvijen na osnovu naše metodološke analize istraživanja političkih orijentacija je originalan i mi ovde iznosimo osnovne pretpostavke na kojima on počiva:

Ad a. Pošto su političke orijentacije složeni ideološko-psihološki konstrukti, koji se za razliku od konstrukata ideologija u političkim naukama empirijski ne sreću u „čistim oblicima“, tj. kao skupovi konzistentnih sistema verovanja, njih je moguće proučavati samo u zajedničkom kontekstu; konkretno, ne treba se pitati samo koliko je određena osoba liberal ili konzervativac, *već koliko su toj osobi bliska shvatanja karakteristična za sve političke orijentacije koje se mogu smatrati relevantnim u njenom društvenom kontekstu.*

Ad b. Najbolji način za proučavanje strukture političkih orijentacija je razvoj multidimenzionalnih modela koji su u stanju da inkorporiraju odnose među svim relevantnim političkim orijentacijama u određenom društvenom kontekstu, a na osnovu čijih osobina (dimenzija, komponenti) je moguće steći uvid u karakteristike socijalne percepcije političkih ideologija u uzorku ispitanika.

Dosledno sledeći ovakav pristup, odlučili smo se za razvoj jednog jednostavnog instrumenta za istraživanje strukture političkih orijentacija. Ispitanicima bismo ponudili *kratke konzistentne opise* svih političkih orijentacija koje smo mogli da prepoznamo kao relevantne u njihovom društvenom kontekstu, i od njih tražili da na skalama Likertovog tipa procene koliko im je koja od njih *bliska*. Navodimo primer opisa političkih orijentacija koji je korišćen u studiji „Perspektive umrežavanja: Internet u 8 gradova Jugoistočne Evrope“, na uzorku od 1600 ispitanika iz osam gradova u regionu Jugoistočne Evrope:

Opis komunističke orijentacije: „Mislim da treba izjednačiti socijalne razlike uslovljene privatnom svojinom čak i po cenu ograničavanja inicijative i sloboda pojedinaca, jer su manje važne od ravnopravnosti u društvu. Snažna vojska sa opštom vojnom obavezom je glavni stub slobode i ravnopravnosti. Suverenitet države štiti slobodu, standard i socijalnu jednakost od stranog kapitala. Visoko obrazovanje i kulturno stvaralaštvo treba da bude dostupno svima, makar se ograničila mogućnost vrhunskih dostignuća najtalentovanijih.

Opis socijaldemokratske orijentacije: „Smatram da treba ublažiti ekstremne socijalne razlike bez sputavanja konkurencije i inicijative, važnih za razvoj privrede. Politička prava i slobode građana su neprikosnoveni. Opšta vojna obaveza brani jednakost i interese svih građana. Država treba da štiti domaću privredu od strane konkurencije, ali ne da je izoluje od svetske privrede. Želim miroljubivu spoljnu politiku jer rat ugrožava interese građana, pogotovo siromašnih. Obrazovanje i kultura treba da su dostupni svim građanima, a talentovanim siromašnima treba omogućiti visoko obrazovanje.“

Opis liberalne orijentacije: „Ne treba intervenisati u raspodelu materijalnih dobara jer to sputava slobodu i inicijativu kao neprikosnoveno pravo i uslov napretka. Političke slobode treba tumačiti najšire, a ne restriktivno. Profesionalna vojska je jeftinija i efikasnija od opšte vojne obaveze, a i ne ugrožava individualna prava. Treba održavati mir i slobodnu međunarodnu razmenu. Školovanje je izbor pojedinca, a motivisanje širokih masa da se visoko obrazuju snižava kriterijume i umanjuje šanse najtalentovanijih. Kultura je izložena zakonima tržišta.“

Opis ekološke orijentacije: „Želim usklađivanje privrede sa očuvanjem prirode, radi opstanka društva. Najvažnije pravo je život u očuvanoj prirodnoj sredini, a obaveza građana je njeno očuvanje i zaštita. Vojsku treba smanjiti na najmanju meru i uskladiti sa njenom sredinom. Potrebna je međunarodna saradnja na očuvanju životne sredine, kontrola međunarodnog kapitala i stvaranje uslova za sveopšte razoružanje. Obrazovanje i kultura treba da podižu svest građana o značaju životne sredine.“

Opis nacionalističke orijentacije: „Mislim da zaštititi interesa nacije treba podrediti sva prava i slobode. Opšta vojna obaveza daje vojsci masovnost i duh zajedništva, a profesionalni kadar vođstvo. Savezi sa srodnim nacijama i njihovim državama povećavaju moć nacije. Prosveta treba da učvršćuje nacionalnu svest i patriotizam, kao i kulturno stvaralaštvo koje država treba da pomaže i kontroliše radi promovisanja domaće produkcije. Stranim kulturnim sadržajima treba postaviti zakonske prepreke.“

Opis anarhističke orijentacije: „Smatram da privreda može normalno da se razvija bez državnih mehanizama, slobodnom razmenom dobara i usluga. Porezi, carine i državne banke su suvišni. Država, makar garantovala bezbednost i svojinu, ograničava prava i slobode. Vojska je nepotrebna i represivna. Razumevanje, saradnja i tolerancija među narodima su mogući bez posredovanja država, a društvo slobodnih ljudi je sposobno da kulturu i prosvetu obezbedi bez državne standardizacije i usmeravanja.“

Opis konzervativne orijentacije: „Trebalo bi štiti porodicu kao stub društva i od dominacije privatnog kapitala i od državnih opterećenja. Slobode i prava treba uskladiti sa porodičnim vrednostima, verskim normama i tradicionalnim moralom, makar se ograničila sloboda manjine koja im je nesklona. Opšta vojna obaveza jača privrženost dužnosti, zajedništvu i tradiciji kod omladine. Prosveta i kultura treba da štite društvo od štetnih uticaja iz inostranstva, čak i po cenu izolovanja od savremenih kulturnih i privrednih tokova.“

Ispod svakog od ovih opisa ponuđena je skala Likertovog tipa na kojoj su ispitanici procenjivali u kojoj meri je opisana politička orijentacija njima bliska. Na osnovu matrice korelacije između procena bliskosti različitih političkih orijentacija, upotrebom metoda multivarijantnih statističkih analiza ili modela multidimenzionalnog skaliranja, razvijane su reprezentacije iz čije analize je bilo moguće zaključivati o osnovnim dimenzijama socijalne percepcije političkih ideologija kod naših ispitanika. Kada je korišćena analiza glavnih komponenti, uvek se pokazivalo da se one nalaze u statistički značajnim korelacijama sa

konstruktima skala stavova prema internetu koje smo razvijali uporedo sa skalama političkih orijentacija (Milovanović, Bakić i Golčevski, 2002, Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004, Milovanović, 2005 – u ovom izdanju).

Može se činiti da je instrument u ovom obliku suviše komplikovan za ispitanike. Zaista, nije tipično formulisati ajteme koji su dugački čitav jedan paragraf. *Opisi koje gore navodimo su konzistentni u tom smislu što uvek sadrže po jedan tipičan stav o ekonomskoj politici, ljudskim pravima, bezbednosti (odnosu prema vojsci), prosveti i kulturi.* Pokazuje se da se primenom ovog instrumenta na različitim uzorcima dobijaju dosledno rezultati koji obezbeđuju interpretaciju dimenzija (u slučaju primene multidimenzionalnog skaliranja) ili glavnih komponenti (u slučaju primene faktorske analize) reprezentacija odnosa političkih orijentacija koje su same uvek pokazivale visok stepen reprezentativnosti (rešenja u multidimenzionalnom skaliranju su uvek bila moguća u dve dimenzije, iako smo ponekad prikazivali i trodimenzionalne reprezentacije, sa vrednostima *Stress*-a manjim od 0,15; primenom faktorske i klaster analize omogućena je kros-validacija ovih nalaza koja se pokazala stabilnom na svim korišćenim uzorcima). Naši nalazi pokazuju da je moguće posmatrati odnose u proceni bliskosti političkih orijentacija u odnosu na dve *ose polarizacije*, od kojih smo jednu interpretirali kao *osu modernizam – tradicionalizam*, a drugu kao *individualizam – kolektivizam*. Pošto su sve naše dosadašnje analize pokazale jasno razdvajanje konzervativne, nacionalističke, anarhističke i komunističke orijentacije na jednoj, te socijaldemokratske, liberalne i ekološkičke orijentacije na drugoj strani, u nekim interpretacijama smo postulirali i postojanje dimenzije *sistemskih odn. antisistemskih političkih orijentacija* (Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004). „Sistemskim“ odn. „antisistemskim“ posmatramo političke orijentacije u odnosu na tek relativno koherentan skup vrednosti zajedničkih razvijenim zapadnim demokratijama; ovim određenjem želimo jasno da uklonimo mogućnost nejasnih konotacija u izboru naših termina. Instrument za istraživanje strukture političkih orijentacija koji smo razvili eksterno je validiran i tako što su pristalice određenih političkih orijentacija – ispitanici koji su posebno odgovorili na pitanje o tome koju od ponuđenih orijentacija smatraju za „svoju“ – pokazivali prosečne procene bliskosti svoje i drugih orijentacija koje su bile intepretabilne i sasvim u skladu sa postuliranim odnosima između relevantnih političkih ideologija (up. Milovanović, Bakić i Golčevski, 2002).

U istraživanju koje ovde predstavljamo odlučili smo se za drugačiji pristup proučavanju političkih orijentacija. Pre svega, naš cilj je bio da metodološki pristup učinimo donekle osetljivijim na činjenicu

da su neki politički stavovi, koji mogu da se odnose na aspekte društvenog života kao što su obrazovanje, kultura, ekonomija, bezbednost, spoljna politika i ljudska prava, zapravo zajednički nekim ideologijama, tj. da mogu da se odnose na više od jedne političke ideologije. Vođeni idejom da se političke orijentacije, kao vrsta socio-psiholoških reprezentacija ideoloških podela na nekoj političkoj sceni, razvijaju u veoma kompleksnoj interakciji pojedinca sa svojom sredinom i na bazi jednog šireg vrednosnog sistema, pogleda na svet tog pojedinca, odlučili smo da istraživanje spustimo na „molekularniji“ nivo i razvijemo instrument koji opisujemo u narednim redovima. Videćemo da novi instrument zadržava mnoge bitne osobine pristupa kojeg smo se držali u našim prethodnim istraživanjima.

4.2. Uzorak

Uzorak u ovom istraživanju čine ispitanici iz 26 gradova, po jednog iz svakog okruga Srbije bez Kosova. Ukupno je u uzorku bilo 1545 ispitanika. U uzorku se nalazi po 25% ispitanika koji su završili samo osnovnu školu (24,2%), srednju školu (25,76%), trenutno studiraju (24,21%) ili su završili fakultet (24,79%), kao i po 25% ispitanika različitih uzrasnih grupa (15 do 19 godina – 24,98%, 20 do 29 godina – 25,37%, 30 do 44 godine – 23,30% i 45 i više godina – 26,34%). U uzorak je ušlo 50,42% muškaraca i 49,38% žena. Takođe, oko polovine ispitanika u uzorku su korisnici interneta (48,35%), dok ostali ispitanici izjavljuju da trenutno ne koriste internet (50,23%).

4.3. Opređenost za političke orijentacije i aktere

Pored istraživanja strukture političkih orijentacija, kojoj smo u ovom istraživanju pristupili novim, originalnim instrumentom, čiju ćemo konstrukciju uskoro prikazati, od ispitanika su prikupljeni i podaci o tome za koju se od šest političkih orijentacija (liberalna, anarhistička, komunistička, nacionalistička, konzervativna i socijaldemokratska) eksplicitno opredeljuju (ukoliko se uopšte opredeljuju). Takođe, prikupljeni su i podaci o tome koja politička stranka, pokret ili koalicija, koje su danas aktivne u Srbiji, po njihovom mišljenju najbolje zastupa njihove interese i političke stavove.

4.4. Konstrukcija instrumenta za istraživanje strukture političkih orijentacija

Ideja kojom smo se vodili u konstrukcionom postupku bila je jednostavna: umesto da ispitanicima ponudimo sažete, konzistentne opise političkih orijentacija, odlučili smo da za svaku od šest političkih orijentacija koje smo uključili u istraživanje (liberalna, socijaldemok-

ratska, komunistička, anarhistička, nacionalistička i konzervativna) sastavimo po jednu tvrdnju koja izražava karakterističan politički stav u svakom od sledećih domena društvenog života: (1) bezbednost, (2) spoljna politika, (3) ekonomija, (4) obrazovanje, (5) kultura i (6) ljudska prava. U Tabeli 1 navodimo kompletan spisak 36 tvrdnji koje su ušle u sastav skale upotrebljene u ovom istraživanju.

<i>Tvrdnja</i>	<i>Okvir iz kojeg je tvrdnja generisana</i>
2 Mislim da je opšta vojna obaveza suvišna jer ograničava slobodu pojedinca	Anarhistička orijentacija Bezbednost/Afirmativna
9 Verujem da su za ekonomiju najvažnije jake državne ustanove, a ne slobodna razmena roba i usluga	Anarhistička orijentacija Ekonomija/Negativna
8 Mislim da nikakve državne ustanove ne treba da utiču na umetnički i kulturni rad	Anarhistička orijentacija Kultura/Afirmativna
7 Smatram da svaka država, iako garantuje bezbednost života i svojine, suviše ograničava prava i slobode građana	Anarhistička orijentacija Ljudska prava/Afirmativna
6 Verujem da samo razvijeno državno školstvo može da obezbedi kvalitetno obrazovanje	Anarhistička orijentacija Obrazovanje/Negativna
22 Smatram da je bez zvanične diplomatije nemoguće uspešno regulisati odnose među narodima	Anarhistička orijentacija Spoljna politika/Negativna
11 Mislim da opšta vojna obaveza nije efikasna za odbranu zemlje a pri tom i ugrožava slobodu građana.	Komunistička orijentacija Bezbednost/Negativna
31 Smatram da je važnije obezbediti potpunu socijalnu jednakost nego razvijati privatnu inicijativu	Komunistička orijentacija Ekonomija/Afirmativna
12 Smatram da umetnost i proizvodi kulture treba da budu dostupni svima	Komunistička orijentacija Kultura/Afirmativna
14 Mislim da socijalna jednakost ne vredi ništa bez slobode izražavanja i političkog organizovanja	Komunistička orijentacija Ljudska prava/Negativna

<i>Tvrdnja</i>	<i>Okvir iz kojeg je tvrdnja generisana</i>
5 Po mom mišljenju, fakultetsko obrazovanje ne mora da bude dostupno svima	Komunistička orijentacija Obrazovanje/Negativna
24 Verujem da strani kapital ugrožava slobodu, standard i jednakost građana	Komunistička orijentacija Spoljna politika/Afirmativna
29 Verujem da je opšta vojna obaveza dobra jer kod omladine jača privrženost tradiciji i porodičnim vrednostima	Konzervativistička orijentacija Bezbednost/Afirmativna
1 Smatram da visina dažbina državi i današnja tržišna privreda ne ugrožavaju blagostanje naših porodica	Konzervativistička orijentacija Ekonomija/Negativna
28 Smatram da naša kultura mora da bude otvorena prema svetu, da nas isticanje tradicije ne bi izolovalo od savremenih tokova u kulturi	Konzervativistička orijentacija Kultura/Negativna
35 Smatram da sloboda izražavanja i političkog organizovanja ne sme da ugrožava porodične i tradicionalne vrednosti društva	Konzervativistička orijentacija Ljudska prava/Afirmativna
26 Po mom mišljenju obrazovanje treba da razvija privrženost domaćim tradicijama i tradicionalnim vrednostima	Konzervativistička orijentacija Obrazovanje/Afirmativna
16 Smatram da diplomatija treba pre da bude realna i praktična nego da se opterećuje ispoljavanjem dostojanstva	Konzervativistička orijentacija Spoljna politika/Negativna
25 Mislim da je opšta vojna obaveza korisnija za odbranu zemlje od profesionalne vojske	Liberalna orijentacija Bezbednost/Negativna
18 Smatram da država ne sme da upravlja ekonomijom jer to sputava slobodu i privatnu inicijativu	Liberalna orijentacija Ekonomija/Afirmativna

<i>Tvrdnja</i>	<i>Okvir iz kojeg je tvrdnja generisana</i>
15 Smatram da proizvodi umetnosti i kulture treba da podležu zakonima tržišta kao i svaka druga roba	Liberalna orijentacija Kultura/Afirmativna
4 Mislim da slobode izražavanja i političkog organizovanja ne bi trebalo da budu previše široke	Liberalna orijentacija Ljudska prava/Negativna
36 Po mom mišljenju, školovanje ne sme da bude isključivo izbor pojedinca, jer je dobro obrazovanje temelj uspešnog društva	Liberalna orijentacija Obrazovanje/Negativna
30 Verujem da spoljna politika treba da se zalaže za slobodnu ekonomsku razmenu među državama	Liberalna orijentacija Spoljna politika/Afirmativna
20 Ne verujem da je nacionalna svest bitna za efikasnost vojske u odbrani zemlje	Nacionalistička orijentacija Bezbednost/Negativna
3 Smatram da je bogatstvo naše nacije u celini važnije od bogaćenja pojedinaca i njihovih firmi	Nacionalistička orijentacija Ekonomija/Afirmativna
21 Po mom mišljenju, država treba da pomaže i usmerava umetnost radi promovisanja vrednosti naše kulture i stvaralaca	Nacionalistička orijentacija Kultura/Afirmativna
17 Mislim da očuvanje nezavisnosti nacije ne sme da bude izgovor za kršenje slobode izražavanja i političkog organizovanja	Nacionalistička orijentacija Ljudska prava/Negativna
13 Verujem da prosveta ne treba da usađuje omladini svest o nekakvoj posebnosti naše nacije	Nacionalistička orijentacija Obrazovanje/Negativna
32 Po mom mišljenju treba sklapati saveze sa nacijama srodnim našoj jer takvi savezi povećavaju moć naše nacije	Nacionalistička orijentacija Spoljna politika/Afirmativna

<i>Tvrdnja</i>	<i>Okvir iz kojeg je tvrdnja generisana</i>
34 Po mom mišljenju opšta vojna obaveza čuva bezbednost zemlje i jednakost građana ako pri tom ne krši prava pojedinaca	Socijaldemokratska orijentacija Bezbednost/Afirmativna
23 Verujem da ublažavanje velikih socijalnih razlika automatski sputava privatnu inicijativu koja je neophodna za privredni razvoj	Socijaldemokratska orijentacija Ekonomija/Negativna
27 Smatram da umetnost ne mora da poštuje sve verske i nacionalne razlike u društvu	Socijaldemokratska orijentacija Kultura/Negativna
33 Verujem da država mora da obezbedi jednake šanse za uspeh u životu ali da pri tom ne ugrozi slobodu izražavanja i političkog organizovanja	Socijaldemokratska orijentacija Ljudska prava/Afirmativna
19 Mislim da siromašnima država mora da omogući fakultetsko obrazovanje ukoliko ga žele	Socijaldemokratska orijentacija Obrazovanje/Afirmativna
10 Smatram da se država koja strogo štiti domaću privredu od strane konkurencije previše izoluje od svetskih tokova	Nacionalistička orijentacija Spoljna politika/Negativna

Tabela 1. Skala političkih orijentacija.

U levoj koloni nalaze se tvrdnje, dok se u desnoj koloni nalazi objašnjenje okvira iz kojeg je tvrdnja generisana (kao politički stav karakterističan za koju orijentaciju, u kom domenu društvenog života, i u kom frejmu je ponuđena ispitanicima na procenu).

Iz spiska tvrdnji u Tabeli 1 sasvim je jasno da mnoge od njih mogu da budu ambivalentne u odnosu na određene političke orijentacije. Na primer, sasvim je moguće zamisliti da se određena osoba izjašnjava kao socijaldemokrata, a da istovremeno *prihvata* tvrdnju da se država koja strogo štiti domaću privredu od strane konkurencije previše izoluje od svetskih tokova. Ova ambivalencija je, prema nama, *odraz realnog stanja stvari*: savremene političke scene, posebno u razvijenim zapadnim demokratijama, odlikuju se relativno eklektičkim političkim ideologijama, koje međusobno nisu više nužno oštro sup-

rotstavljene na tradicionalnoj dimenziji levih i desnih orijentacija. Pokušali smo da u našu skalu političkih orijentacija inkorporiramo opisanu tendenciju, tj. da ostavimo ispitanicima mogućnost da ocrtaju svoje političke stavove koliko god oni eklektički, ili čak nekonzistentni bili.

Naravno, zbog ove karakteristike našeg instrumenta, ne može se očekivati da će analizom glavnih komponenti matrice korelacije između tvrdnji iz Tabele 1 biti izdvojene glavne komponente koje će konzistentno sadržati stavove određenih političkih orijentacija. Mi ćemo pokazati kako analiza matrice korelacija između ovih tvrdnji ukazuje na postojanje latentnih komponenti koje su, po svemu sudeći, direktno povezane sa bitnim psihološkim konstruktima, i čija je eksterna validacija moguća i na osnovu dokazivanja njihove intepretabilne povezanosti sa drugim varijablama u nacrtu ovog istraživanja. Pre toga, posvetićemo za trenutak pažnju analizi relijabilnosti ovog instrumenta.

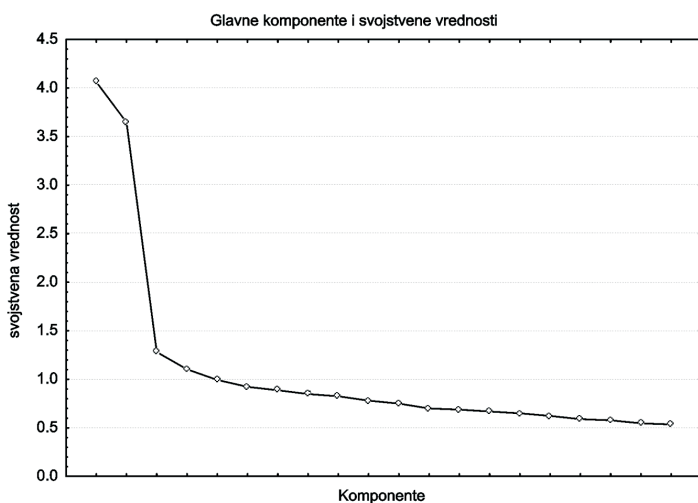
4.5. Osobine instrumenta za istraživanje političkih orijentacija

Pošto su prikupljene ocene ispitanika o stepenu slaganja sa tvrdnjama sa skale političkih orijentacija (Tabela 1), izračunata je matrica korelacija za sve ajteme. Analiza relijabilnosti pokazuje da je vrednost standardizovane Kronbahove alfe zadovoljavajućih 0.74. Smatra se povoljnim da vrednost Kronbahove alfe bude iznad 0.80 ili 0.85, ali zbog relativno malog broja ajtema na našoj skali mi nećemo moći da poboljšamo značajno njene metrijske karakteristike. Prosečna korelacija među ajtemima iznosi 0.08. Posle analize relijabilnosti, na osnovu niskih ajtem-total korelacija (strogo manjih od 0.15) uklonjeno je 9 ajtema (2, 11, 1, 5, 20, 13, 25, 10, 27) sa skale, tako da je relijabilnost skale posle uklanjanja ovih ajtema iznosila 0.78, sa prosečnom korelacijom između ajtema od 0.12. Specifičnost analize je to da ajtemi postavljeni u negativnom frejmu *nisu bili negativno bodovani* pre analize relijabilnosti i analize glavnih komponenti. Prilikom formulisanja ajtema u negativnom frejmu, rukovodili smo se konceptualnim okvirom vezanim za političke orijentacije, tako da je npr. ajtem koji u negativnom frejmu izražava liberalni stav prema ekonomiji zapravo predstavljao tvrdnju koju bi liberal trebalo da odbaci. Međutim, konceptualni okvir naših ispitanika je drugačiji: za njih je, prirodno, relevantnije da se određuju prema pojedinim aspektima društvenog života i politike (kao što su kultura ili spoljna politika) nego da se konceptualno određuju prema političkim orijentacijama o kojima nužno nisu precizno informisani. Ajtemi, kako su predstavljeni ispitanicima, zapravo se svi mogu shvatiti kao da su zadati u afirmativnoj formi. Pošto skala političkih orijentacija pokazuje zadovoljavajuće metrijske karakteristike, koje se verovatno mogu dalje poboljšavati

izborom većeg broja ajtema, matrica korelacija za 27 ajtema analizirana je faktorskom analizom.

5. Struktura skale političkih orijentacija

Da bi se dodatno poboljšale karakteristike skale političkih orijentacija, prvo su analizom glavnih komponenti izdvojena dva faktora i ispitana su faktorska opterećenja svih ajtema na njima. Iz analize su uklonjeni ajtemi sa niskim opterećenjima i onda je analiza glavnih komponenti ponovljena. Dva faktora se nedvosmisleno izdvajaju na osnovu scree-kriterijuma (Slika 1).

Slika 1. Scree plot posle analize glavnih komponenti skale političkih orijentacija.

	<i>Svojtvena vrednost</i>	<i>% objašnjene varijanse</i>	<i>Kumulativni % objašnjene varijanse</i>
Faktor 1 – L	4,063465	17,66724	17,66724
Faktor 2 – C	3,645989	15,85213	33,51937

Tabela 2. Svojtvene vrednosti i procenti objašnjene varijanse glavnih komponenti skale političkih orijentacija.

Dva izdvojena faktora objašnjavaju ukupno 33,5% varijanse. Prvi faktor objašnjava 17,7% varijanse, dok drugi faktor nosi oko 15,85% varijanse. Faktorska opterećenja za 23 ajtema na skali navedena su u Tabeli 3.

ajtem	Faktor 1 – L	Faktor 2 – C
4	-0,160092	0,528485
6	0,167326	0,372531
8	0,456348	0,024454
9	-0,066397	0,478875
12	0,627747	0,003347
14	0,610366	-0,128427
16	0,586754	-0,227116
17	0,626070	-0,239728
18	0,345576	-0,128087
19	0,501426	0,276922
21	0,469074	0,246551
22	0,522961	0,150187
24	-0,200138	0,564015
26	0,104913	0,617784
28	0,578481	-0,029700
29	-0,130535	0,716533
30	0,678412	-0,024831
31	0,040577	0,577995
32	-0,028826	0,643410
33	0,613783	0,159324
34	0,066947	0,650382
35	0,410189	0,365846
36	0,099269	0,395226

Tabela 3. Faktorska opterećenja na dve glavne komponente skale političkih orijentacija.

U sledećoj tabeli prikazujemo raspodelu ajtema na osnovu faktorskih opterećenja na dva izdvojena faktora skale političkih orijentacija:

<i>Faktor 1 – Liberalizam (L)</i>
8 Mislim da nikakve državne ustanove ne treba da utiču na umetnički i kulturni rad.
12 Smatram da umetnost i proizvodi kulture treba da budu dostupni svima.
14 Mislim da socijalna jednakost ne vredi ništa bez slobode izražavanja i političkog organizovanja.
16 Smatram da diplomatija treba pre da bude realna i praktična nego da se opterećuje ispoljavanjem dostojanstva.
17 Mislim da očuvanje nezavisnosti nacije ne sme da bude izgovor za kršenje slobode izražavanja i političkog organizovanja.
18 Smatram da država ne sme da upravlja ekonomijom jer to sputava slobodu i privatnu inicijativu.
19 Mislim da siromašnima država mora da omogući fakultetsko obrazovanje ukoliko ga žele.
21 Po mom mišljenju, država treba da pomaže i usmerava umetnost radi promovisanja vrednosti naše kulture i stvaralaca.
22 Smatram da je bez zvanične diplomatije nemoguće uspešno regulisati odnose među narodima.
28 Smatram da naša kultura mora da bude otvorena prema svetu, da nas isticanje tradicije ne bi izolovalo od savremenih tokova u kulturi.
30 Verujem da spoljna politika treba da se zalaže za slobodnu ekonomsku razmenu među državama.
33 Verujem da država mora da obezbedi jednake šanse za uspeh u životu ali da pri tom ne ugrozi slobodu izražavanja i političkog organizovanja.
35 Smatram da sloboda izražavanja i političkog organizovanja ne sme da ugrožava porodične i tradicionalne vrednosti društva.
<i>Faktor 2 – Konzervativizam (C)</i>
4 Mislim da slobode izražavanja i političkog organizovanja ne bi trebalo da budu previše široke.
6 Verujem da samo razvijeno državno školstvo može da obezbedi kvalitetno obrazovanje.

9	Verujem da su za ekonomiju najvažnije jake državne ustanove, a ne slobodna razmena roba i usluga.
24	Verujem da strani kapital ugrožava slobodu, standard i jednakost građana.
26	Po mom mišljenju, obrazovanje treba da razvija privrženost domaćim tradicijama i tradicionalnim vrednostima.
29	Verujem da je opšta vojna obaveza dobra jer kod omladine jača privrženost tradiciji i porodičnim vrednostima.
31	Smatram da je važnije obezbediti potpunu socijalnu jednakost nego razvijati privatnu inicijativu.
32	Po mom mišljenju treba sklapati saveze sa nacijama srodnim našoj jer takvi savezi povećavaju moć naše nacije.
34	Po mom mišljenju opšta vojna obaveza čuva bezbednost zemlje i jednakost građana ako pri tom ne krši prava pojedinaca.
35	Smatram da sloboda izražavanja i političkog organizovanja ne sme da ugrožava porodične i tradicionalne vrednosti društva.
36	Po mom mišljenju, školovanje ne sme da bude isključivo izbor pojedinca, jer je dobro obrazovanje temelj uspešnog društva.

Tabela 4. Faktori skale političkih stavova: liberalizam i konzervativizam.

Interpretacija strukture političkih orijentacija. Na osnovu analize sadržaja ajtema koji se raspodeljuju na prvoj i drugoj komponenti skale političkih orijentacija, zaključujemo da su ova dva faktora zapravo faktori političkog liberalizma (L – prvi faktor) i političkog konzervativizma (C – drugi faktor), i to shvaćeni široko, kao ideološko-psihološke konstrukcije, intepretirani na način na koji se ovi konstrukti shvataju u socijalnoj psihologiji političkog konzervativizma. Dakle, konzervativizam, faktor C, koliko je moguće zaključiti na osnovu analize ajtema na drugoj komponenti skale političkih orijentacija, pokazuje se upravo kao sklop stavova koji izražavaju nesklonost promeni i privrženost tradicionalnim vrednostima i tradicionalno snažnim institucijama. Važna specifičnost faktora konzervativizma koji je izdvojen na našoj skali je njegova egalitaristička dimenzija, koja se ogleda u ajtemu „Smatram da je važnije obezbediti potpunu socijalnu jednakost nego razvijati privatnu inicijativu“. Ovaj ajtem izdvajamo kao karakterističan, da bismo naglasili bitnu razliku između konzervativizma izdvojenog na osnovu odgovora ispitanika iz našeg uzorka i klasičnog shvatanja konzervativizma, razvijenog mahom u tradiciji američke socijalne psihologije:

konzervativizam o kome je ovde reč je *egalitaran* pre nego suprotstavljen egalitarističkim tendencijama, i suprotstavljen liberalizmu koji *nije nužno shvaćen kao leva politička opcija*, što je karakteristično za američku društvenu i političku scenu, već se i suprotstavljaju njemu kroz ovaj ajtem ogleda u *odbacivanju vrednosti privatne inicijative*.

Prvi faktor, izdvojen na skali političkih orijentacija, slobodni smo da nazovemo *liberalizmom*, iz namere da ostvarimo terminološki kontinuitet sa višegodišnjim istraživanjima političkih orijentacija u socijalnoj psihologiji, i zbog njegove jasne suprotstavljenosti drugom faktoru. Egalitarističke sadržaje nalazimo na ovom faktoru: „*Mislim da siromašnima država mora da omogući fakultetsko obrazovanje ukoliko ga žele*“, i „*Verujem da država mora da obezbedi jednake šanse za uspeh u životu ali da pri tom ne ugrozi slobodu izražavanja i političkog organizovanja*“. Takođe, interesantno je da i u sklopu faktora liberalizma pronalazimo dva ajtema koji ukazuju na pozitivno (ali umereno) konotiranje tradicionalnih vrednosti: „*Po mom mišljenju, država treba da pomaže i usmerava umetnost radi promovisanja vrednosti naše kulture i stvaralaca*“, i „*Smatram da sloboda izražavanja i političkog organizovanja ne sme da ugrožava porodične i tradicionalne vrednosti društva*“ (drugi ajtem se nalazi i na faktoru konzervativizma).

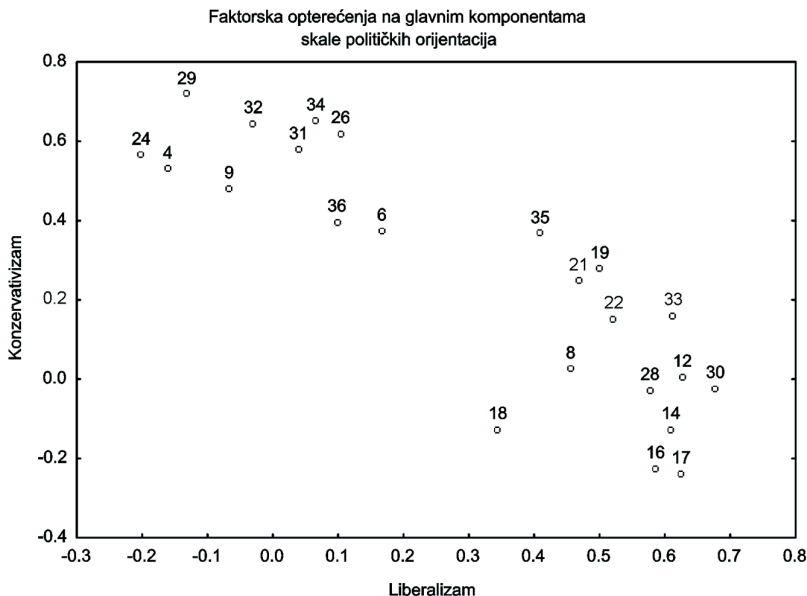
Iz svega prethodnog, možemo da zaključimo sledeće:

Ad a. Strukturu skale političkih orijentacija odlikuju dve komponente značajno većih svojstvenih vrednosti od svih ostalih koje je moguće izdvojiti; te dve komponente možemo bez teškoća da interpretiramo kao liberalizam (otvorenost društva, otvorenost za promenu, egalitarizam – ali ograničen insistiranjem na slobodama izražavanja i političkog organizovanja) i konzervativizam (poverenje u tradicionalno snažne institucije kao što je vojska, izolacionizam i protivljenje liberalizmu u ekonomiji).

Ad b. Faktori liberalizma i konzervativizma moraju da budu tumačeni u relevantnom kontekstu srpske političke scene i šire društvene situacije u našoj zemlji. Čini se da izdvojeni konzervativizam na našoj skali predstavlja kompromis sa vrednostima naše kulture koji se ogleda u donekle izraženim egalitarističkim tendencijama, a i da se liberalizam takođe odlikuje specifičnostima, kao što je umerena pozitivna konotacija očuvanja tradicionalnih vrednosti i naše kulture. Dalje, faktor liberalizma se odlikuje nekim egalitarističkim tendencijama, ali su one podređene insistiranju na slobodama izražavanja i političkog organizovanja. Vidimo kako se u ovom liberalizmu ogleda *individualizam*, kao bitna odlika klasičnog, evropskog liberalizma. Možemo da verujemo da je ovo insistiranje na zaštiti prava i sloboda delimično i

posledica njihovog teškog narušavanja u periodu autoritarne vladavine režima iz devedesetih godina prošlog veka.

Na Slici 2 prikazujemo faktorska opterećenja na dve glavne komponente skale političkih orijentacija:

Slika 2. Faktorska opterećenja: liberalizam i konzervativizam.

U narednim analizama prikazaćemo kakav je odnos drugih varijabli u našem istraživanju prema komponentama strukture političkih orijentacija. Te varijable uključuju: upotrebu interneta, izbor određene političke orijentacije i opredeljenje za određenu političku partiju. U Poglavlju 6. pokazaćemo da je moguće rekonstruisati nalaze o već opisanim odnosima između bliskosti političkih partija do kojih smo došli u prethodnim istraživanjima, čime ova skala političkih orijentacija dobija i značajnu eksternu validaciju.

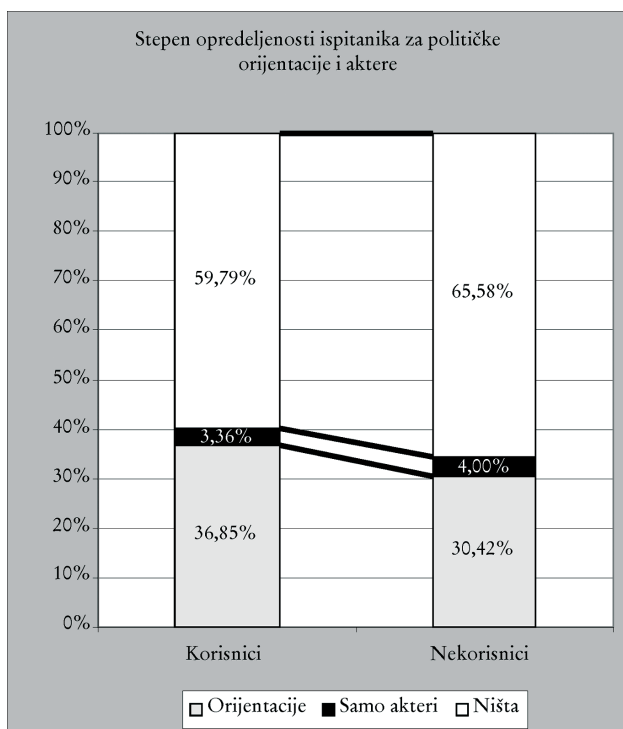
6. Opredeljnost ispitanika za političke orijentacije i političke aktore

U ovom odeljku bavićemo se analizom nalaza dobijenih na osnovu odgovora koje su ispitanici davali opredeljujući se za neku od ponuđenih šest orijentacija, kao i za realne aktore koji deluju na političkoj sceni Srbije. Dobijeni odgovori nam omogućuju da steknemo uvid u procenat ispitanika zainteresovanih za politiku, bilo na

širem, konceptualnom nivou (opredeljenje za orijentacije) ili na realno-političkom (opredeljenje za stranke), tj. u procenat voljnih da ta svoja opredeljenja saopšte. Među ispitanicima opredeljenim za pojedine orijentacije i aktere, ispitaćemo distribuciju njihovih opredeljenja, a pokušaćemo i da ukrštanjem dobijenih podataka osvetlimo politički profil stranačkih grupacija na koje ćemo podeliti srpske političke stranke. Sve nalaze ćemo izložiti i prokomentarisati na nivou poduzoraka korisnika i nekorisnika interneta, a u svim slučajevima gde je to moguće upoređićemo ih sa nalazima prošlogodišnjeg istraživanja korisnika interneta u Beogradu (izvedenog u okviru istraživanja u osam prestonica Jugoistočne Evrope).

6.1. Stepen i vrsta političke opredeljenosti

Pogledajmo, na početku analize rezultata istraživanja, stepen spremnosti ispitanika da se uopšte eksplicitno opredeljuju za političke orijentacije i aktere, odn. procenat ispitanika koji je odgovorio na pitanja o opredeljenosti za jednu od šest ponuđenih političkih orijentacija i o tome koju političku stranku, koaliciju ili pokret smatraju za najvernijeg zastupnika orijentacije koju su odabrali.

Slika 3. Stepen i vrsta političke opredeljenosti ispitanika.

Kao što vidimo, veliki deo ispitanika na ovu vrstu izjašnjavanja uopšte nije spreman. Njih u obe kategorije, među korisnicima i nekorisnicima interneta, ima znatno više od polovine, ali je kod korisnika stepen političke opredeljenosti ipak nešto viši. Naravno, ne može se zanemariti dosta jak utisak da se značajan deo ispitanika koji realno imaju više ili manje jasne političke stavove, orijentacije i favorite među političkim akterima, odlučuje da na ovakva pitanja jednostavno ne odgovori. To je problem sa kojim su dobro upoznati istraživači javnog mnjenja, a nas na pretpostavku da je upravo o tome reč navodi daleko niži procenat politički opredeljenih ispitanika od procenta građana Srbije koji je svoju političku volju izražavao glasanjem na izborima u bliskoj prošlosti (od oko 47% do oko 59% na izborima za organe državne vlasti u poslednjih pet godina).

Čak i ako uzmemo u obzir činjenicu da jedan deo građana svoju političku opciju formuliše i donosi konačnu glasačku odluku pred same izbore, čini se da nam je nezanemarljiv deo ispitanika uskratio odgovore iz ove oblasti. Znati koliki je procenat takvih a koliki realno apolitičnih ispitanika bilo bi veoma zanimljivo, ali mi taj podatak ne možemo da utvrdimo. Primetna je karakteristika i kod korisnika i kod nekorisnika interneta da se u većem procentu opredeljuju za konkretne aktere (stranke, koalicije) nego za političke orijentacije.

Upoređićemo nalaze dobijene na teritoriji Beograda sa onima dobijenim u beogradskom poduzorku u prošlogodišnjem istraživanju, izvedenom u gradovima Jugoistočne Evrope. U tadašnjem uzorku se, među beogradskim korisnicima interneta, 44,5% opredelilo za neku političku orijentaciju, a u ovogodišnjem 38,75%. Ova razlika u stepenu opredeljenosti ispitanika se nikako ne može smatrati zanemarljivom, ali se pri njenom tumačenju mora uzeti u obzir da je u ovom istraživanju, za razliku od prošlogodišnjeg, ispitanicima umesto sedam, ponudeno šest političkih orijentacija. Ta promena u upitniku je izvršena izbacivanjem ekološke orijentacije, na osnovu pretpostavke da su se ispitanici u prethodnim istraživanjima za nju opredeljivali praktično sublimišući svoj u suštini apolitični pogled na svet. Do te pretpostavke smo došli na osnovu visokog stepena saglasnosti pripadnika skoro svih ostalih orijentacija sa stavovima pripadnika ekološke, usled čega smo doveli u pitanje i samo postojanje ove orijentacije kao jasno odvojene od ostalih po stavovima prema bitnim političkim temama. Ovu odluku je samo pospešila činjenica da ni u Srbiji ni u ostalih sedam zemalja u čijim je prestonicama istraživanje 2004. sprovedeno, ekološke stranke nisu bile politički relevantne. Kada uzmemo u obzir da se u istraživanju 2004. u Beogradu 8,25% ispitanika opredelilo za ekološku orijentaciju,

stičemo utisak da razliku od tadašnjeg do ovogodišnjeg procenta beogradskih ispitanika opredeljenih za političke orijentacije (podsećamo – 44,5% prema 38,75%) predstavljaju uglavnom pristalice te orijentacije, koje ovog puta nisu bile u prilici da se za nju opredele. Ovi rezultati dovode u sumnju našu pretpostavku o izboru ekološke orijentacije kao politički nekonzistentnom. Procenat ispitanika opredeljenih za realne političke aktore, kojih je 2004. među beogradskim korisnicima interneta iz našeg uzorka bilo 37%, u ovom istraživanju iznosi 38,12%. Ovakvi rezultati dobijeni u dva različita istraživanja sprovedena u razmaku od godinu dana sugerišu nam da je među korisnicima interneta procenat ispitanika sklonih da se politički deklariraju prilično stabilan.

6.2. Stepen opredeljenosti za ponuđene orijentacije

Korisnici i nekorisnici interneta među opredeljenim ispitanicima razlikuju se po zastupljenosti pojedinih političkih orijentacija primetnije nego po samom stepenu i vrsti političke opredeljenosti. Prikazaćemo ove nalaze tabelarno:⁸⁸

<i>Političke orijentacije</i>	<i>Upotreba interneta</i>	
	korisnici	nekorisnici
Nacionalistička	19,27	23,73
Komunistička	5,10	12,72
Konzervativna	2,90	5,92
Anarhistička	5,81	3,39
Socijaldemokratska	38,91	35,17
Liberalna	28,01	19,07

Tabela 5. Zastupljenost pojedinih političkih orijentacija među ispitanicima opredeljenim za orijentacije.

Pri analizi ovih podataka nećemo gubiti iz vida da ovakav odnos snaga nikako ne predstavlja realnu sliku stanovništva gradova Srbije u

⁸⁸ Prikazani procenti u Tabeli 5 se odnose samo na ispitanike koji su se eksplicitno opredelili za neku političku orijentaciju.

smislu opredeljenosti za političke orijentacije, čak ni kada su u pitanju nekorisnici interneta, koji su, naravno, mnogo sličniji opštoj populaciji iz koje je izdvojen uzorak. Naprotiv, moguće je da se, iz određenih razloga pristalice neke političke orijentacije javno ne izjašnjavaju kao takvi, uglavnom usled odbojnog stava koji u javnom diskursu prema dotičnoj orijentaciji ispoljava veliki deo javnosti i institucija. Usled toga se orijentacije čije su pristalice sklonije da svoju političku opredeljenost otvoreno ističu pojavljuju kao jače zastupljene nego u realnom društvu. Zato ćemo dobijene nalaze koristiti prvenstveno da uporedimo naša dva poduzorka – korisnike i nekorisnike interneta.

Najuočljiviji je nalaz da se u oba poduzorka deklariralo najviše pristalice socijaldemokratske orijentacije, inače dominantne i u beogradskom poduzorku prilikom prošlogodišnjeg istraživanja u gradovima Jugoistočne Evrope. Zanimljivo je da je tada utvrđena dominacija socijaldemokrata među beogradskim korisnicima interneta bila još veća (45,5%) nego ovogodišnja među korisnicima iz srbijanskih gradova, mada je u istraživanju 2004. socijaldemokratskoj orijentaciji „konkurirala“ i njoj inače veoma bliska ekološka. Zastupljenost socijaldemokrata je nešto veća kod korisnika interneta, a ta je razlika još naglašenija u slučaju liberalne orijentacije i iznosi gotovo 9% od broja opredeljenih ispitanika. To je ujedno i najveća razlika među poduzorcima u zastupljenosti pojedinačnih orijentacija, što se može dovesti u vezu sa činjenicom da u Srbiji još uvek korisnici interneta predstavljaju natprosečno mlad, obrazovan i imućan deo društva, koji je i u drugim zemljama prijemčiviji za liberalne stavove od ostalih kategorija stanovništva (up. Petrović, Golčevski i Milovanović, 2005, u ovom izdanju).

Jedino se još nacionalisti, po brojnosti, mogu porediti sa pristalicama prethodne dve orijentacije, pri čemu je nacionalistička najznačajnija među orijentacijama koje su bolje zastupljene kod nekorisnika nego kod korisnika. Po toj osobini je inače izuzetno karakteristična komunistička orijentacija, što je u slučaju Srbije najverovatnije vezano za starosnu strukturu njenih pristalica. U slučaju preostale dve orijentacije, izrazito manjinske u našem uzorku, pristalice anarhističke su zastupljenije kod korisnika, a konzervativne kod nekorisnika interneta, što bi se takođe moglo tumačiti starosnom strukturom, ali pre svega na osnovu analogije sa zemljama Zapadne Evrope, u kojima ove orijentacije imaju mnogo više pristalica nego u Srbiji.

Ove rezultate ćemo takođe uporediti sa prošlogodišnjim, dobijenim u poduzorku beogradskih korisnika interneta.

	<i>Beograd, korisnici interneta 2004.</i>	<i>Beograd, korisnici interneta 2005.</i>
<i>Političke orijentacije</i>		
Nacionalistička	16,5	19,3
Komunistička	2,3	1,6
Konzervativna	0	1,6
Anarhistička	1,1	8,1
Socijaldemokratska	45,5	40,3
Ekološka	18,8	–
Liberalna	15,9	29,0

Tabela 6. Zastupljenost pojedinih političkih orijentacija među korisnicima interneta opredeljenim za orijentacije u Beogradu 2004. i 2005.

Ponovićemo da broj političkih orijentacija ponuđenih ispitanicima nije bio isti, usled izostavljanja ekološke u ovom istraživanju. Vrlo je uočljiv nalaz da je ovog puta znatno veći procenat deklariranih liberala i anarhista među korisnicima interneta opredeljenim za političke orijentacije u Beogradu. Ta činjenica nas navodi na pretpostavku da su one pristalice ekološke orijentacije koje su, uprkos nemogućnosti optiranja za nju, ipak želele da se politički deklariraju, ovog puta izabrale liberalnu ili anarhističku. To sugeriše da su pristalice ove, još uvek nedovoljno politički profilisane orijentacije u Srbiji, ipak bliže liberalima i takođe nejasno profilisanim anarhistima nego, na primer, socijaldemokratama kojih je u ovom istraživanju utvrđen čak nešto manji procenat nego 2004. Taj pad zastupljenosti socijaldemokrata i blagi porast nacionalista bi svakako trebalo dodatno ispitati.

6.3. Step en opredeljenosti za realne političke aktere

Opredeljenost ispitanika za realne političke aktere je viša nego u slučaju orijentacija, ali se i ovde mogu uočiti značajne razlike među poduzorcima, uz iste napomene o spremnosti stranačkih pristalica i simpatizera da te svoje preferencije javno iznose. Pre poređenja stranačke opredeljenosti ispitanika iz dvaju poduzoraka, grupisaćemo stranke koje su navodili u skladu sa njihovom pozicijom na političkoj sceni Srbije. To ćemo učiniti prvenstveno radi jasnijeg prikazivanja rezultata. Prikazani bez tog postupka, odavali bi lažnu sliku ekstremnog diversiteta političke scene, na kojoj praktično velika većina pos-

tojećih stranaka na izbore izlazi u koaliciji sa najrodnijim među nekoliko zaista relevantnih, koje imaju realne šanse da i samostalno uđu u parlament. Stranke sa srpske političke scene ćemo podeliti u četiri grupacije:

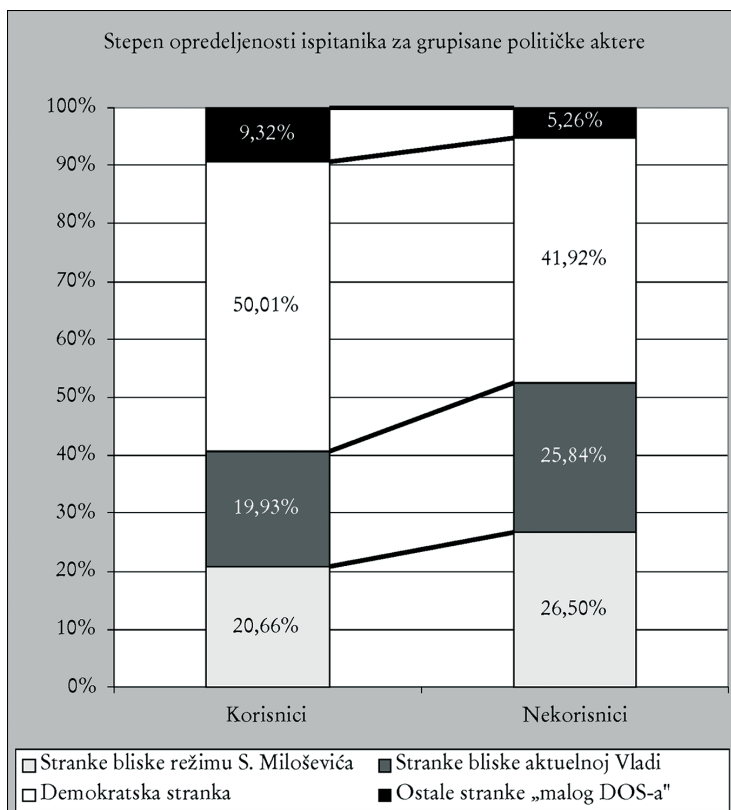
(1) *Stranke bliske režimu Slobodana Miloševića*, među kojima je najznačajnija Srpska radikalna stranka (15,34% među korisnicima interneta opredeljenim za političke aktore i 17,48% među nekorisnicima), ali, makar u poduzorku nekorisnika, nije politički zanemarljiva ni Socijalistička partija Srbije (samo 2,34% među korisnicima, ali 7,12% u nekorisničkom poduzorku).

(2) *Stranke bliske aktuelnoj vladi Vojislava Koštunice*, među kojima su najzastupljenije Demokratska stranka Srbije, relevantno zastupljena u oba poduzorka (6,67% kod korisnika i 12,35% kod nekorisnika), i u po jednom poduzorku relevantni Srpski pokret obnove (1,34% u korisničkom i 5,23% u nekorisničkom) i G17 plus (7,34% kod korisnika i 3,75% kod nekorisnika interneta). U ovu grupu su svrstane i male stranke koje nisu formalno zastupljene u sadašnjoj vladi ali su se svojim političkim delovanjem i opredeljivanjem, pogotovo u poslednjih pet godina, najčešće pozicionirale između Demokratske stranke i stranaka bliskih režimu S. Miloševića.

(3) Jedina stranka kojoj ćemo podršku prikazati pojedinačno je *Demokratska stranka*, pošto su ispitanici koji su bili spremni da otkriju svoje stranačko opredeljenje u velikom broju optimalni za nju, pa je njena zastupljenost u našem uzorku nesrazmerno velika u odnosu na snagu na realnim izborima u Srbiji. Ova je činjenica najverovatnije uslovljena nevoljnošću pristalica nekih drugih značajnih stranaka da se javno politički deklariraju, kao i strukturom samog uzorka.

(4) *Ostale stranke nekadašnjeg „malog“ ili „kernjeg“ DOS-a*, koalicije okupljene oko DS-a posle njenog sukoba sa DSS-om. Ove stranke su, po pravilu, zauzimale radikalniju poziciju prema strankama koje smo svrstali u grupacije 1 i 2 nego što je to činila i sama DS, stožerna stranka njihove koalicije. Jedina među ovim strankama koja bi se makar u jednom poduzorku mogla smatrati relevantnom je Građanski savez Srbije (4,68% u korisničkom i 2,99% u nekorisničkom poduzorku).

Prikazaćemo grafikonom zastupljenost pristalica grupa na koje smo podelili političke aktore u Srbiji među ispitanicima iz naših poduzoraka:

Slika 4. Zastupljenost pristalica pojedinih stranačkih grupacija među ispitanicima opredeljenim za političke aktore.

Uočljiv nalaz je da su unutar oba poduzorka pristalice stranaka bliskih režimu S. Miloševića u vrlo blagoj prednosti nad strankama bliskim sadašnjoj vladi, pri čemu je među korisnicima interneta zbir ove dve grupacije tek nešto veći od 40%, dok je među nekorisnicima veći od polovine opredeljenih ispitanika. Kada se ovi nalazi uporede sa realnim odnosima snaga na srpskoj političkoj sceni, stiče se utisak da su pristalice prve grupacije primetno slabije zastupljene u našem uzorku nego u populaciji koja glasa na izborima, iz čega možemo pretpostaviti da upravo u njihovim redovima postoji značajan broj ispitanika koji našim anketa-rima nisu odgovorili na pitanje o političkom optiranju.

Stranke bliske sadašnjoj vladi su, naprotiv, među opredeljenim ispitanicima zastupljene u meri uporedivoj sa njihovim uobičajenim udelom u biračkom telu. To bi moglo da znači da manji broj njihovih pristalica ne želi da pruži podatke o političkom opredeljenju, jer u uzorku nisu toliko slabije zastupljene u odnosu na svoj udeo u biračkom telu kao stranke iz prethodne grupe, ali da takvih i među njima

ipak ima pošto nisu ni prezastupljene, što bi usled „skrivanja“ pristalica stranaka bliskih Miloševićevom režimu bilo očekivano. Demokratska stranka je, naprotiv, značajno prezastupljena u uzorku, pa se nameće pretpostavka da njenim pristalicama javno političko deklarisanje nije veliki problem. Slična je situacija i sa ostalim strankama DOS-a, s tim što su one kod korisnika interneta gotovo dvostruko jače zastupljene nego kod nekorisnika, dok je kod DS ta razlika takođe primetna, ali manja. Pored razmotrene pretpostavke o nejednakoj spremnosti pristalica različitih političkih snaga da se deklariraju, pri poređenju naših rezultata sa rezultatima izbora u Srbiji poslednjih godina treba imati u vidu i da je u uzorak uključena samo urbana populacija, koja se od ruralne značajno razlikuje, između ostalog i u političkom optiranju.

Upoređivanjem optiranja korisnika interneta u Beogradu za pojedine političke aktore 2004. i 2005. došli smo do nalaza o njihovim primetno promenjenim političkim preferencijama.

	<i>Beograd, korisnici interneta 2004.</i>	<i>Beograd, korisnici interneta 2005.</i>
<i>Grupacije političkih stranaka</i>		
Stranke bliske režimu S. Miloševića	9,22	19,30
Stranke bliske aktuelnoj vladi	26,32	22,96
Demokratska stranka	57,89	45,90
Ostale stranke „malog DOS-a“	6,59	11,48

Tabela 7. Zastupljenost pristalica pojedinih stranačkih grupacija među korisnicima interneta u Beogradu opredeljenim za političke aktore 2004. i 2005.

S obzirom na izuzetno sličan procenat ispitanika koji se u oba istraživanja opredelio za realne političke aktore, promene u njihovoj zastupljenosti su izuzetno zanimljive. Najuočljiviji je porast podrške strankama bivšeg režima za celih deset procenata, a i malih stranaka nekadašnjeg DOS-a za gotovo 5%. Te snage, pozicionirane na radikalno suprotstavljenim polovima srpske političke scene su, izgleda, povećale svoju procentualnu zastupljenost na račun snaga koje zauzimaju centralni, umereni deo političkog spektra. Ovo je, vrlo verovatno, posledica razlike u uzorcima korišćenim u ove dve studije (studija iz 2004. godine bila je izvedena na prigodnom uzorku korisnika interneta).

6.4. Distribucija političkih orijentacija po političkim grupacijama u poduzorcima korisnika i nekorisnika interneta

Pošto smo utvrdili koje su političke orijentacije i grupacije stranaka sa srpske političke scene jače zastupljene među korisnicima, a koje među nekorisnicima interneta u našem uzorku, pokušaćemo da analiziramo zastupljenost i pristalica pojedinih orijentacija i neopredeljenih za ponuđene orijentacije unutar četiri grupe u koje smo podelili srpske političke stranke. U narednoj tabeli predstavljamo ove nalaze za korisnike interneta:

	<i>Stranke bliske režimu S. Miloševića</i>	<i>Stranke bliske aktuelnoj vladi</i>	<i>Demokratska stranka</i>	<i>Ostale stranke „malog DOS-a“</i>
<i>Političke orijentacije</i>				
Nacionalistička	38,81	13,11	1,35	0
Komunistička	10,45	1,64	0,68	9,52
Konzervativna	2,99	3,28	0,68	0
Anarhistička	4,48	1,64	2,03	0
Socijaldemokratska	10,45	29,51	29,05	19,05
Liberalna	4,48	11,48	21,62	38,1
Neopredeljeni	28,36	39,34	44,59	33,33
Ukupno	100	100	100	100

Tabela 8. Distribucija političkih orijentacija po političkim grupacijama u poduzorku korisnika interneta.

Nacionalistički opredeljeni ispitanici su, dakle, u ubedljivo najvećem procentu zastupljeni među onim korisnicima koji optiraju za stranke bliske režimu koji je Srbijom vladao krajem prošlog veka. Primetno ih je manje među pristalicama stranaka bliskih sadašnjoj vladi, ali i među njima predstavljaju prilično relevantnu grupu, dok su među pristalicama ostalih dveju snaga potpuno zanemarljivi, ili ih uopšte nema. Relevantan procenat komunista se, međutim, osim među pristalicama prve kategorije stranaka, našao i kod pristalica manjih stranaka nekadašnjeg DOS-a. Ovaj zanimljiv i neočekivani nalaz pokušaćemo da protumačimo pretpostavkom da komunistička orijenta-

cija pristalica prve i četvrte grupacije stranaka jednostavno nije ista, već da kod prvih predstavlja percepciju komunizma karakterističnu za Miloševićev režim, a kod drugih komunizam iz pozne faze SFRJ, koju neke pristalice ovih stranaka, naročito iz redova društvene elite kojoj korisnici interneta često pripadaju, smatraju jedinom validnom alternativom poretku iz prethodne decenije. Konzervativci i anarhisti su izrazito manjinske grupacije među politički opredeljenim korisnicima interneta i jedino bi se njihovo prisustvo među pristalicama prve, a kod konzervativaca i druge grupe stranaka moglo posmatrati kao iole značajno. Kad se ima u vidu da se smatra da su obe orijentacije u Srbiji, u priličnoj meri, suprotstavljene prijemu zapadnih uticaja, njihovo prisustvo među pristalicama prvih dveju stranačkih grupacija nije iznenađujuće.

Socijaldemokrate su relevantna kategorija među pristalicama svih stranačkih grupacija, ali uz vidno neujednačenu zastupljenost. Najjače su, i to gotovo jednako, zastupljene među pristalicama Demokratske stranke i stranaka bliskih sadašnjoj vladi, čineći pojedinačno najzastupljeniju orijentaciju u obema grupama, a kod pristalica DS i apsolutnu većinu njenih pristalica opredeljenih za političke orijentacije. Kod prve i četvrte grupacije stranaka, koje zauzimaju najradikalnije pozicije na srpskoj političkoj sceni, takođe su relevantna podgrupa, ali je njihova zastupljenost primetno manja nego kod snaga koje gravitiraju političkom centru. Zastupljenost liberala, međutim, nedvosmisleno raste od miloševićevskog ka najradikalnije antimiloševićevskom polu srpskog političkog spektra, na kome su i dominantna orijentacija.

Ispitanici neopredeljeni za političke orijentacije su takođe neravnomerno raspoređeni među pristalicama različitih stranačkih grupacija. Najmanje ih je u prvoj grupaciji, a zatim u četvrtoj, što znači da su među korisnicima interneta ekstremi političke scene najjače ideologizovani, tj. da su pristalice stranaka koje zauzimaju radikalne pozicije najsklonije da svoje opredeljenje za konkretne političke aktore kontekstualizuju u okviru vrednosno definisanih idejnih sistema, što političke orijentacije u suštini i jesu. Sa druge strane, među pristalicama stranaka bliskih sadašnjoj vladi, a pogotovo među pristalicama Demokratske stranke, primetno je veći procenat neopredeljenih za političke orijentacije.

Sledećom tabelom, istu vrstu nalaza predstavice i za poduzorak nekorisnika interneta:

	<i>Stranke bliske režimu S. Miloševića</i>	<i>Stranke bliske aktuelnoj vladi</i>	<i>Demokratska stranka</i>	<i>Ostale stranke „malog DOS-a“</i>
<i>Političke orijentacije</i>				
Nacionalisti	33,82	16,18	3,64	0
Komunisti	20,59	1,47	1,82	0
Konzervativci	0	5,88	0,91	0
Anarhisti	0	2,94	0,91	0
Socijaldemokrati	5,88	32,35	26,36	42,86
Liberali	0	2,94	16,36	21,43
Neopredeljeni	39,71	38,24	50	35,71
Ukupno	100	100	100	100

Tabela 9. Distribucija političkih orijentacija po političkim grupacijama u poduzorku nekorisnika interneta.

Nacionalisti su i kod nekorisnika najjače zastupljeni među pristalicama prve stranačke grupacije, ali je razlika u odnosu na drugu приметно manja nego kod korisnika, a i određeni, mada neuporedivo manji broj pristalica DS je optirao za nacionalističku orijentaciju. Komunisti su, međutim, kod nekorisnika interneta koncentrisani gotovo isključivo među pristalicama promiloševićevskih stranaka, a konzervativci među pristalicama stranaka bliskih sadašnjoj vladi. To je slučaj i kod anarhista, koji su, doduše, najslabije zastupljena orijentacija u nekorisničkom poduzorku.

Socijaldemokratski opredeljeni ispitanici su u ovom poduzorku snažno zastupljeni ne samo kod pristalica snaga sa centra političke scene, već i kod najradikalnije antimiloševićevskih, kod kojih čak zauzimaju prvo mesto, ali sa bitno smanjenim udelom na suprotnom polu političkog spektra. Kod nekorisnika je udeo liberala među pristalicama sadašnje vlade drastično, do nerelevantnosti manji u odnosu na drugi poduzorak, a приметan pad njihovog procenta je prisutan i kod pristalica DS-a i ostalih stranaka DOS-a, mada u tim dvema grupacijama predstavljaju relevantnu snagu i kada su nekorisnici u

pitanju. Dosta slične procenete ispitanika neopredeljenih za orijentacije kod nekorisnika nalazimo među pristalicama svih grupacija stranaka, osim kod simpatizera DS, koji su i u drugom poduzorku po tome bili najkarakterističniji, ali je ovde ta osobina još izraženija.

Upoređićemo sada pripadnost pojedinim političkim orijentacijama kod korisnika i nekorisnika interneta među pripadnicima svake stranačke grupacije, počevši od pristalica stranaka bliskih Miloševićevom režimu:

<i>Političke orijentacije</i>	<i>Upotreba interneta</i>	
	korisnici	nekorisnici
Nacionalistička	38,81	33,82
Komunistička	10,45	20,59
Konzervativna	2,99	0
Anarhistička	4,48	0
Socijaldemokratska	10,45	5,88
Liberalna	4,48	0
Neopredeljeni	28,36	39,71

Tabela 10. Distribucija političkih orijentacija među pristalicama stranaka bliskih režimu Slobodana Miloševića.

U oba poduzorka su među sledbenicima ovih stranaka najbrojniji nacionalisti, koji predstavljaju i apsolutnu većinu od onih koji su uopšte optirali za orijentacije, ali je kod korisnika interneta ta dominacija nacionalista izraženija. Kod korisnika, pristalica ove stranačke grupacije, relevantno je još i prisustvo komunističke i socijaldemokratske, ali su i sve ostale orijentacije zastupljene, doduše u mnogo manjoj meri, tako da je neopredeljenih ispitanika među njima izuzetno malo. Kod nekorisnika, međutim, komunisti predstavljaju jedinu značajniju konkurenciju nacionalistima u okviru pristalica promiloševićevskog bloka stranaka, ali su socijaldemokrate značajno manje zastupljeni nego kod korisnika, dok pristalica ostalih orijentacija uopšte nema. Najbitnija karakteristika ove stranačke grupacije bi bila premoć političkih orijentacija suprotstavljenih zapadnim uticajima u Srbiji, a kod korisnika interneta i veoma visoka ideologizovanost, znatno naglašenija nego kod nekorisnika.

<i>Političke orijentacije</i>	<i>Upotreba interneta</i>	
	korisnici	nekorisnici
Nacionalistička	13,11	16,18
Komunistička	1,64	1,47
Konzervativna	3,28	5,88
Anarhistička	1,64	2,94
Socijaldemokratska	29,51	32,35
Liberalna	11,48	2,94
Neopredeljeni	39,34	38,24

Tabela 11. Distribucija političkih orijentacija među pristalicama stranaka bliskih aktuелnoj vladi.

Kod pristalica stranaka bliskih vladi V. Koštunice, socijaldemokrate su naglašeno najzastupljenija orijentacija, i to nešto jače kod nekorisnika (apsolutna većina od opredeljenih za orijentacije) nego kod korisnika. U oba poduzorka drugoplasirani su nacionalisti, nešto jači kod nekorisnika, ali u oba slučaja daleko iza socijaldemokrata. U ovoj stranačkoj grupaciji relevantno je još i prisustvo liberala među korisnicima (u drugom poduzorku drastično manje) i, donekle, konzervativaca među nekorisnicima. Pristalica svih ostalih orijentacija ima u oba poduzorka, ali u statistički zanemarljivom broju. Za razliku od prethodno razmotrene grupe stranaka, kod pristalica aktuелne vlade vrlo je sličan procenat ideologizovanih korisnika i nekorisnika interneta, potonjih čak i nešto viši, po čemu se ova politička grupacija razlikuje od svih ostalih.

<i>Političke orijentacije</i>	<i>Upotreba interneta</i>	
	korisnici	nekorisnici
Nacionalistička	1,35	3,64
Komunistička	0,68	1,82
Konzervativna	0,68	0,91
Anarhistička	2,03	0,91

<i>Političke orijentacije</i>	<i>Upotreba interneta</i>	
	korisnici	nekorisnici
Socijaldemokratska	29,05	26,36
Liberalna	21,62	16,36
Neopredeljeni	44,59	50

Tabela 12. Distribucija političkih orijentacija među pristalicama Demokratske stranke.

Slično prethodnoj grupaciji, i kod pristalica DS socijaldemokrate su najzastupljenija orijentacija, čineći u oba poduzorka apsolutnu većinu među ispitanicima opredeljenim za orijentacije. Jedina konkurencija socijaldemokratama među pristalicama ove stranke, i to prilično jaka, jesu liberali, pri čemu je njihov procenat veći kod korisnika nego u drugom poduzorku. Sve ostale orijentacije su praktično beznačajno zastupljene, ali je vrlo zanimljivo da je kod demokrata procenat ispitanika opredeljenih za orijentacije ubedljivo najmanji, među nekorisnicima interneta čak polovina. Podsetićemo na nalaz iz prošlogodišnjeg istraživanja korisnika u gradovima Jugoistočne Evrope da je među svim relevantnim strankama u osam prestonica, kod Demokratske stranke identifikovan najveći procenat sledbenika koji nisu imali političku orijentaciju.

<i>Političke orijentacije</i>	<i>Upotreba interneta</i>	
	korisnici	nekorisnici
Nacionalistička	0	0
Komunistička	9,32	0
Konzervativna	0	0
Anarhistička	0	0
Socijaldemokratska	19,05	42,86
Liberalna	38,10	21,43
Neopredeljeni	33,33	35,71

Tabela 13. Distribucija političkih orijentacija među pristalicama stranaka „malog DOS-a“.

Najzad, kod manjih stranaka bivšeg DOS-a, u korisničkom poduzorku uočljiva je dominacija liberala nad duplo slabijim, ali takođe solidno zastupljenim socijaldemokratama, dok je među nekorisnicima situacija upravo obrnuta. Od ostalih orijentacija, prisutni su jedino komunisti kod korisnika, što smo već prokomentarisali. Stepennepredjeljenih ispitanika među pristalicama ovih stranaka je sličan u oba poduzorka i manji je nego kod svih ostalih grupacija osim kod korisnika interneta u prvoj stranačkoj grupaciji. To znači da su njihove pristalice natprosečno sklone da svoje političke izbore zasnivaju na ideološkim opredeljenjima.

Rezimiraćemo najinteresantnije nalaze ovog dela istraživanja. Ispitanici su u celini skloniji da se opredeljuju za konkretne političke akttere nego za političke orijentacije, ali je ovaj nalaz verovatno uslovljen izostavljanjem ekološke orijentacije iz ovogodišnjeg istraživanja, pošto je u prošlogodišnjem, u kome je i ona bila ponuđena, u svih osam poduzoraka opredeljenje za orijentacije bilo šire od opredeljenja za političke stranke. Kad se uporede rezultati dobijeni istraživanjem korisnika interneta u Beogradu 2004. i 2005, procenat korisnika opredeljenih za orijentacije 2005. je niži u odnosu na 2004. u procentu koji je uporediv sa zastupljenošću pristalica ekološke orijentacije u prvom istraživanju.

Zatim, korisnici interneta su skloniji da javno iznose svoja politička opredeljenja od nekorisnika, što je primetno kod obe vrste opredeljivanja. I kod opredeljivanja za političke orijentacije i kod optiranja za stranke, smatramo da jedan deo ispitanika nije izrazio svoje političke preferencije, pošto se slika dobijena ispitivanjem stranačkih preferencija čak i kod nekorisnika interneta značajno razlikuje od izbornih rezultata u Srbiji u poslednjih nekoliko godina. To je verovatno uzrok što je u oba naša poduzorka, među politički opredeljenim ispitanicima, ustanovljena apsolutna većina pristalica političkih orijentacija i stranaka bliskih jačem prodoru i afirmaciji evropskih i uopšte zapadnih vrednosti i normi – među orijentacijama to su socijaldemokratska i liberalna, a među strankama Demokratska stranka i ostale stranke nekadašnjeg DOS-a.

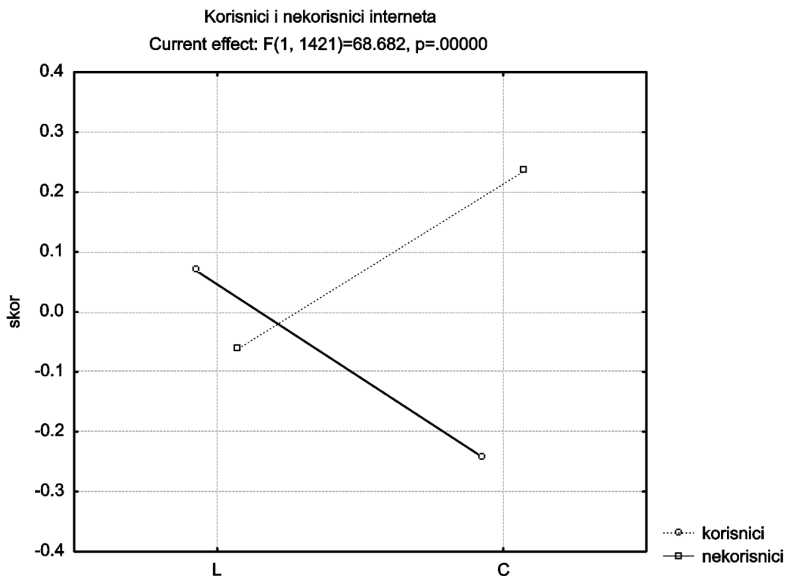
Ne treba zaboraviti činjenicu da je uzorak korišćen u ovom istraživanju uzorak samo urbane populacije srpskog stanovništva, kao i da je balansiran po upotrebi interneta, što znači da su dve grupe bitno različitih socio-demografskih karakteristika u njemu podjednako zastupljene.

Poređenje ovih rezultata među beogradskim korisnicima interneta 2004. i 2005. sugerije nam da su pripadnici ekološke orijentacije (ponuđene samo 2004) po političkim stavovima suštinski najbliži liberalima i anarhistima, a da je po pitanju stranačkih opredeljenja došlo do izvesnog porasta uticaja stranaka sklonih radikalnim pozicijama na srpskoj političkoj sceni. Najzad, ukrštanjem podataka o dve vrste političkog opredeljivanja, došli smo do nalaza da kod pristalica stranaka bliskih Miloševićevom režimu izrazito preovlađuje nacionalistička orijentacija (uz značajnu zastupljenost komunističke kod nekorisnika interneta), da je među pristalicama stranaka bliskih sadašnjoj vladi najzastupljenija socijaldemokratska, uz solidnu zastupljenost nacionalističke (u poduzorku korisnika i liberalne), da kod pristalica Demokratske stranke preovlađuju socijaldemokrate, uz snažnu zastupljenost liberala, dok su kod pristalica manjih stranaka nekadašnjeg DOS-a neosporno najzastupljeniji liberali među korisnicima, a socijaldemokrati među nekorisnicima interneta.

U narednim poglavljima analiziraćemo odnose prosečnih faktorskih skorova sa skale političkih orijentacija (Poglavlje 5). Podsetimo se, faktorskom analizom matrice korelacija ajtema sa ove skale izdvajaju se dva faktora, *liberalizam* (L) i *konzervativizam* (C).

7. Struktura političkih orijentacija i upotreba interneta

Da bi se ustanovile razlike u prosečnim faktorskim skorovima na faktorima L i C kod korisnika i nekorisnika interneta, izvedena je dvofaktorska analiza varijanse (sa upotrebom sume kvadrata pogodna za analizu nejednakih uzoraka, Type III i tzv. Type VI). Rezultati pokazuju da se prosečni skorovi korisnika i nekorisnika interneta ne razlikuju statistički značajno na faktoru L, ali se zato značajno razlikuju na faktoru C. Ovaj odnos prikazujemo na slici 5.

Slika 5. Prosečna faktorska opterećenja: liberalizam i konzervativizam.

Smatramo da je značajnu razliku između prosečnih faktorskih skorova korisnika i nekorisnika interneta na faktoru konzervativizma moguće interpretirati kao posledicu socio-demografskih razlika između ove dve grupe ispitanika. Korisnici interneta predstavljaju grupu koja je u tom smislu favorizovana u odnosu na grupu nekorisnika, čija je samoprocena ekonomskog statusa značajno slabija. Dalje, kod korisnika interneta nalazimo veći broj bolje obrazovanih i mlađih ispitanika. Drugi razlog za ovu razliku na faktoru konzervativizma nalazimo u distribucijama opredeljenja za političke stranke i političke orijentacije korisnika i nekorisnika. U daljim analizama, mi ćemo pokazati da se statistički značajne razlike javljaju i u analizama poduzoraka ispitanika koji su se opredeljivali za različite političke orijentacije ili stranke, i ti nalazi će dodatno pomoći u interpretaciji ovog generalnog nalaza za korisnike i nekorisnike.

Kao generalni zaključak, izveden iz ove analize, možemo da navedemo da se korisnici interneta odlikuju daleko nižim (negativnim) skorom na faktoru konzervativizma u odnosu na nekorisnike, koji se odlikuju višim (pozitivnim) skorom na ovom faktoru. Interesantne podatke biće moguće prikupiti tokom dalje difuzije interneta u Srbiji, kada će veći broj sadašnjih nekorisnika postajati korisnici interneta. Poznajući strukturu našeg uzorka, u kome se nalazi približno isti broj korisnika i nekorisnika, što ne odražava realno stanje stvari u Srbiji, možemo da postavimo pitanje da li će se odnos na dva faktora skale političkih orijentacija menjati. Ovo pitanje je od ključnog značaja u

razvoju informacionog društva, jer u slučaju da se odnos među ovim faktorima ne promeni, tj. ostane isti ili sličan kao u prikazanoj analizi, otvara se čitava panorama pitanja o efektima upotrebe interneta na stavove korisnika, i tako se relevantno problematizuje prava društvena uloga ovog medija. Sasvim je jasno da je druga hipoteza, po kojoj će se ovaj nalaz menjati zbog toga što veći broj pristalica političkih orijentacija sa visokim faktorskim skorovima na dimenziji konzervativizma počinje da koristi internet, donekle verovatnija.

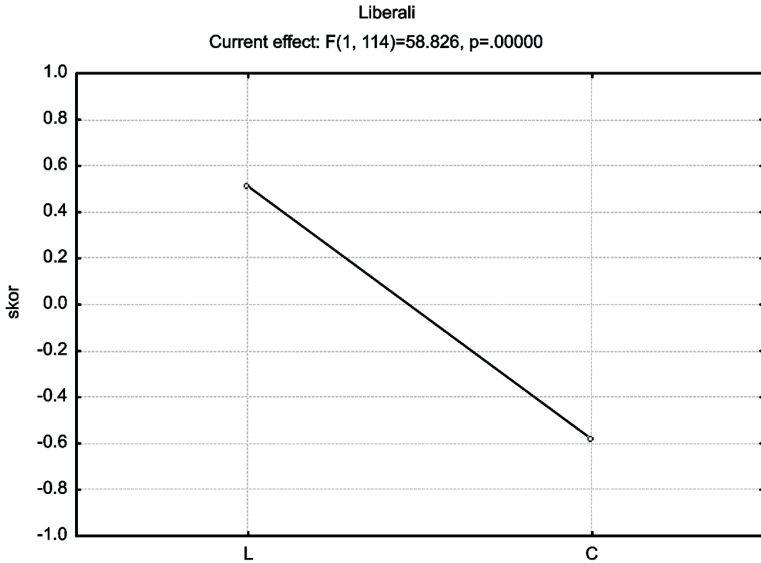
8. Struktura političkih orijentacija i opredeljenje za određenu orijentaciju

Razlike u prosečnim faktorskim skorovima političkih orijentacija posmatračemo u odnosu na eksplicitna opredeljenja za ponuđene političke orijentacije, najpre na nivou celog uzorka. Na samom početku analize konstatovaćemo da se kod pristalica anarhističke orijentacije ne mogu pronaći statistički značajne razlike u prosečnim faktorskim skorovima na faktorima L i C (Slika 10), što se može objasniti ideološki amorfnim i slabo definisanim karakterom te orijentacije, pogotovo u Srbiji, na čijoj je političkoj sceni ona izrazito manjinska. Kod ostalih orijentacija su razlike u zasićenju faktora veoma primetne, pa ćemo ih po tom kriterijumu i klasifikovati.

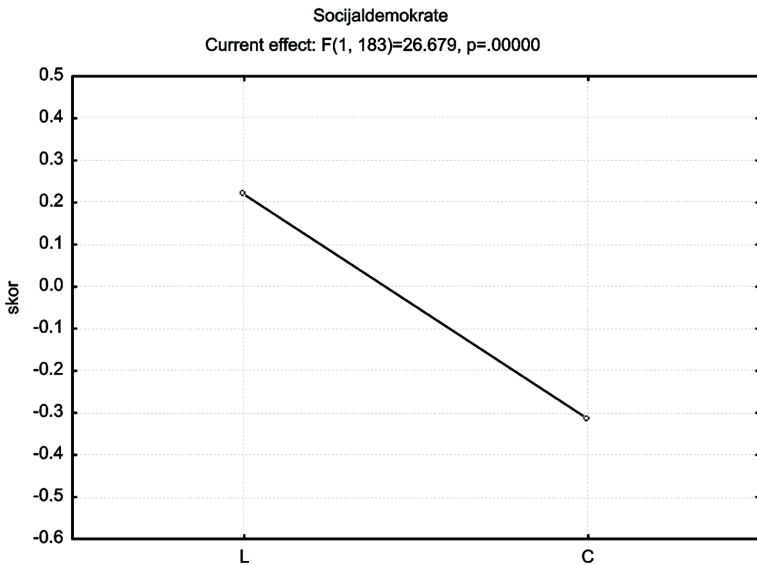
Kod liberala i socijaldemokrata rezultati analize varijanse pokazuju da su *prosečni faktorski skorovi na faktoru liberalizma značajno viši u odnosu na faktorske skorove na konzervativizmu*, pri čemu je ova razlika izraženija kod liberala nego kod socijaldemokrata, kod kojih je pomenuti efekat verovatno ublažen kolektivističkom i egalitarističkom komponentom te orijentacije.⁸⁹ Kod preostale tri orijentacije (nacionalističke, konzervativne i komunističke) srećemo upravo suprotno stanje stvari, odn. *statistički značajno veće razlike između prosečnih faktorskih skorova u korist skorova na faktoru C*. Ova analiza pokazuje da pristalice političkih orijentacija možemo jasno da podelimo na one kod kojih su profili prosečnih faktorskih skorova na liberalizmu i konzervativizmu sličniji onima koje smo utvrdili kod korisnika (liberali i socijaldemokrate), odnosno nekorisnika interneta (nacionalisti, konzervativci i komunisti). Ovu vezu smo već diskutovali u Poglavlju 7. i naglasili da rezultati analize po opredeljenosti za

⁸⁹ Zbog značajnih razlika u poduzorcima ispitanika izdvajanih na osnovu eksplicitnog opredeljenja za političke orijentacije, u narednim analizama su izvođene samo jednofaktorske analize varijanse, odn. nisu izvođene složenije analize varijanse sa faktorom političke orijentacije.

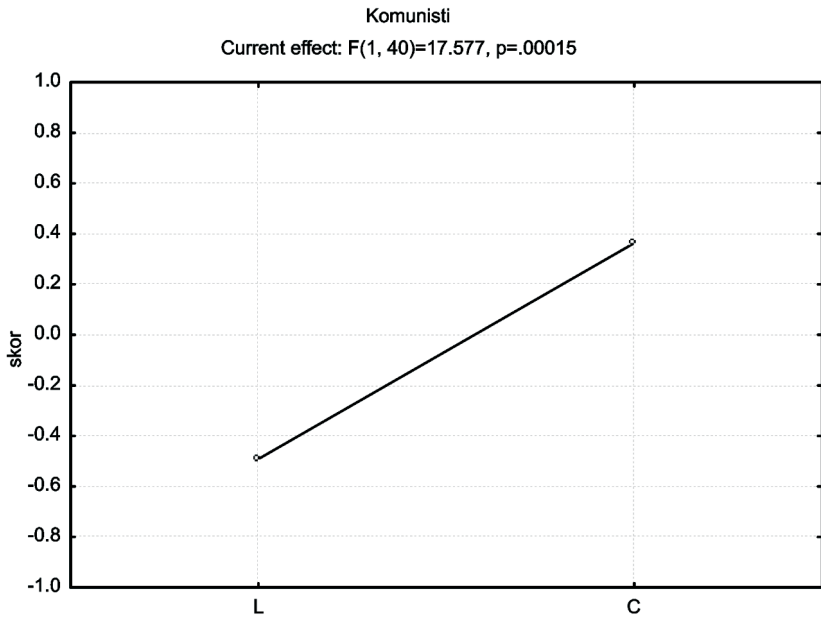
orijentacije omogućavaju dodatnu interpretaciju nalaza o razlikama između liberalizma i konzervativizma kod korisnika i nekorisnika interneta. Na sledećim slikama prikazujemo odnose prosečnih faktorskih skorova na L i C kod pristalica različitih političkih orijentacija.

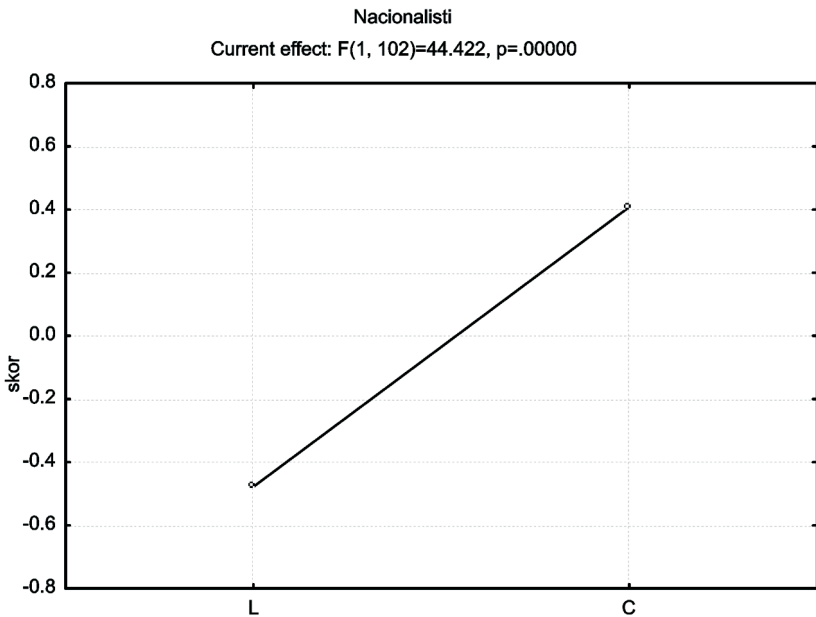
Slika 6. Liberali.

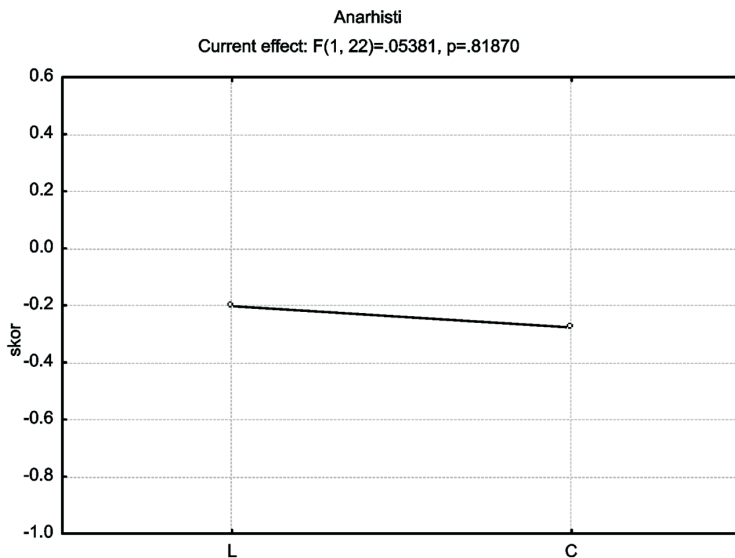
Slika 7. Socijaldemokrate.

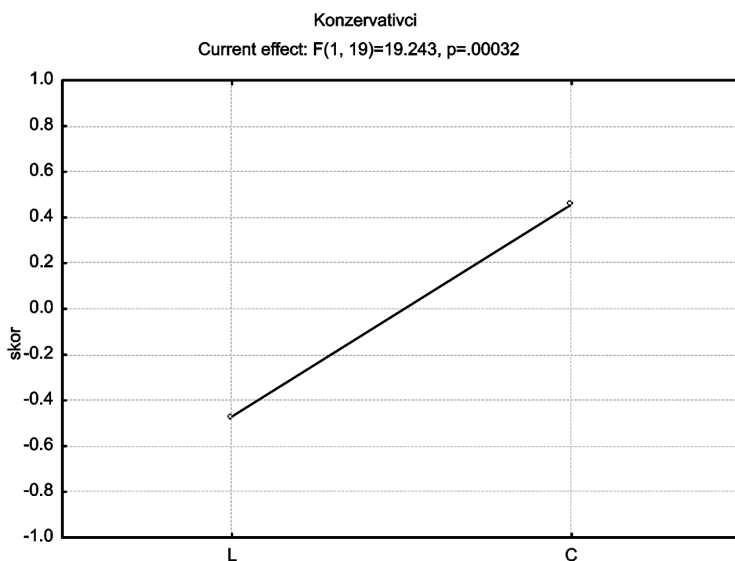
Slika 8. Komunisti.

Slika 9. Nacionalisti.

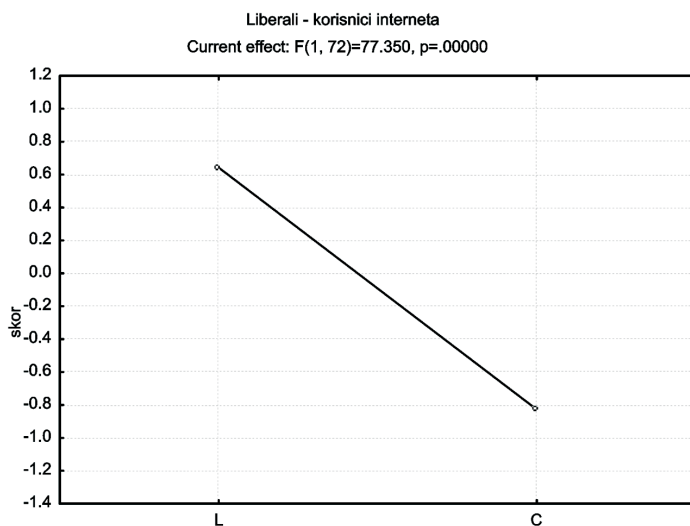
Slika 10. Anarhisti.

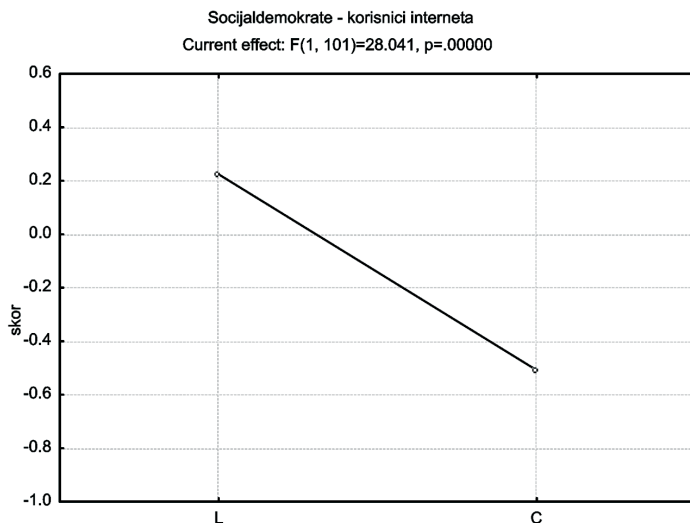
Slika 11. Konzervativci.

Sada ćemo razlike u prosečnim faktorskim skorovima razmotriti posebno za poduzorke korisnika i nekorisnika koji se eksplicitno opredeljuju za različite političke orijentacije. U korisničkom poduzorku, *statistički značajnih razlika između faktorskih skorova nema ne samo kod pristalica anarhističke orijentacije* (Slika 16), kao na nivou celog

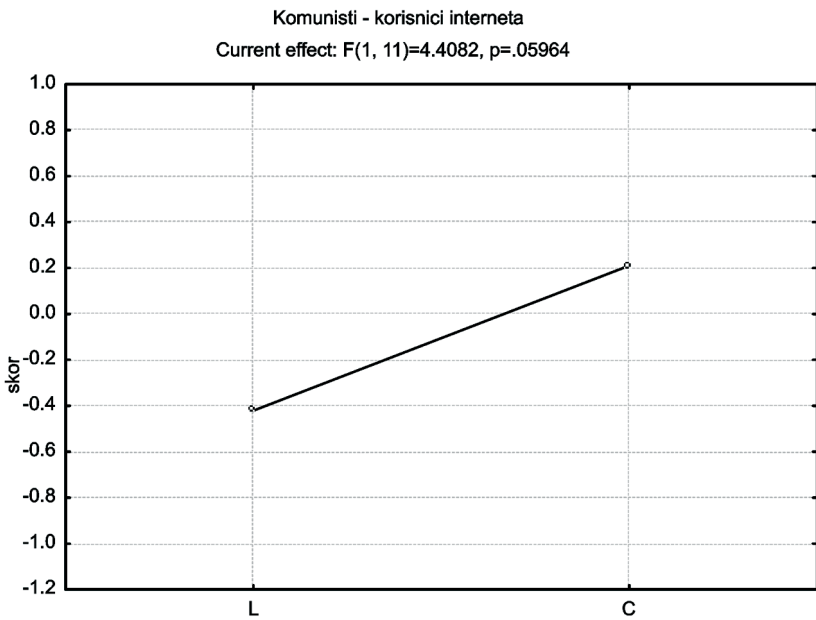
uzorka, već ni kod konzervativaca (Slika 17), dok se kod komunista (Slika 14) u ovom poduzorku te razlike nalaze na ivici statističke značajnosti. Kod pristalica onih orijentacija među kojima smo utvrdili značajne razlike u zasićenju faktora, u slučaju socijaldemokrata, a naročito liberala, faktor L, kao i na nivou celog uzorka, ima više prosečne vrednosti skorova od faktora C, dok je kod nacionalista i komunista prevaga faktora C neosporna.

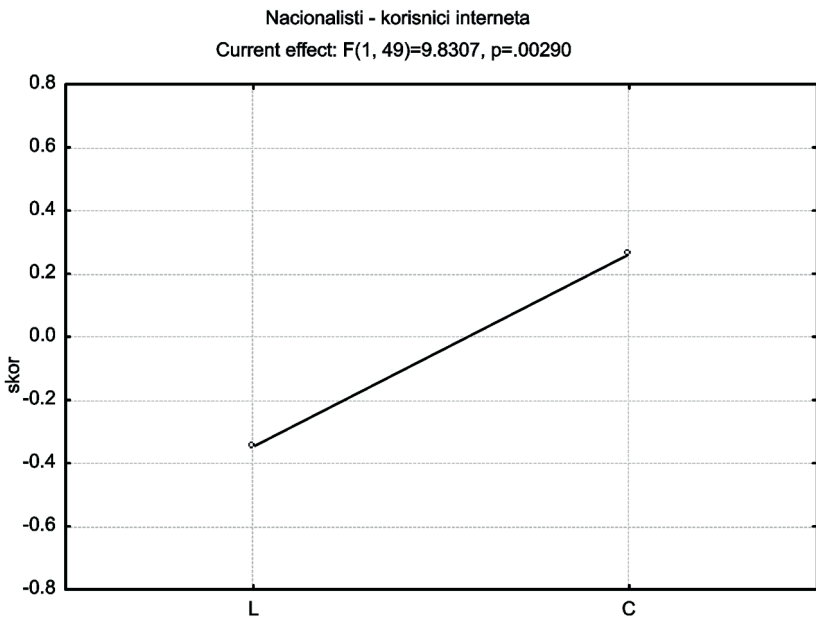
Slika 12. Liberali korisnici.

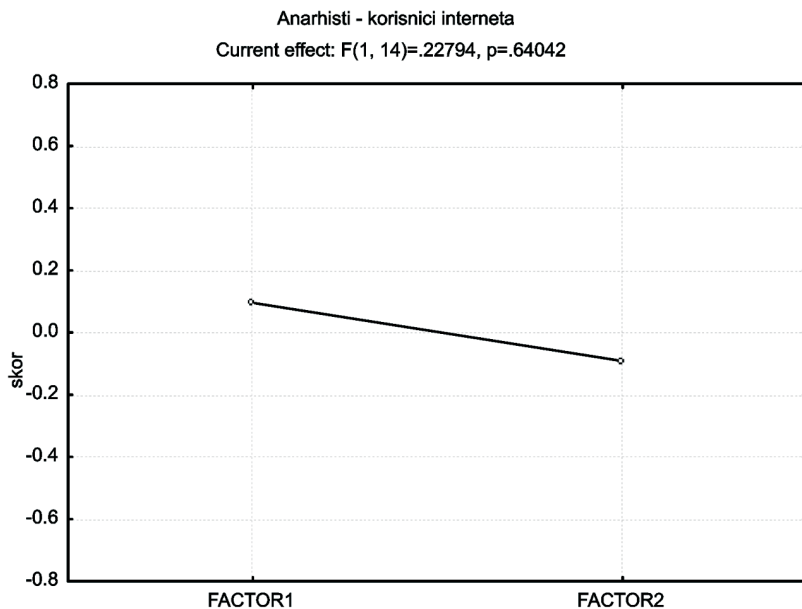
Slika 13. Socijaldemokrate korisnici.

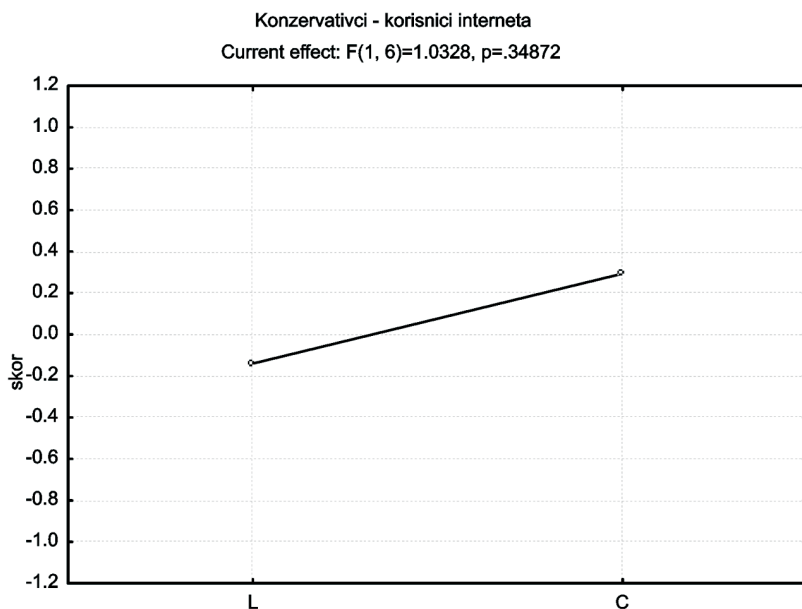
Slika 14. Komunisti korisnici.

Slika 15. Nacionalisti korisnici.

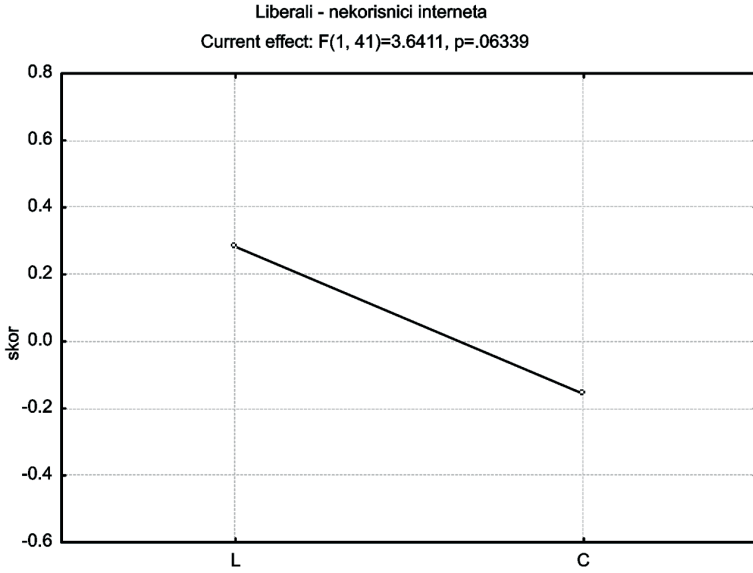
Slika 16. Anarhisti korisnici.

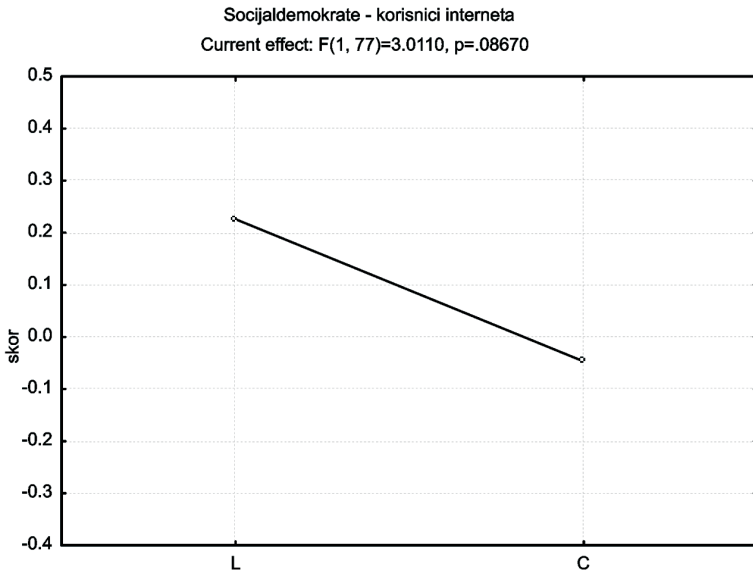
Slika 17. Konzervativci korisnici.

Poređenjem pristalica političkih orijentacija među nekorisnicima interneta dobili smo donekle različite rezultate. U poduzorku neko-

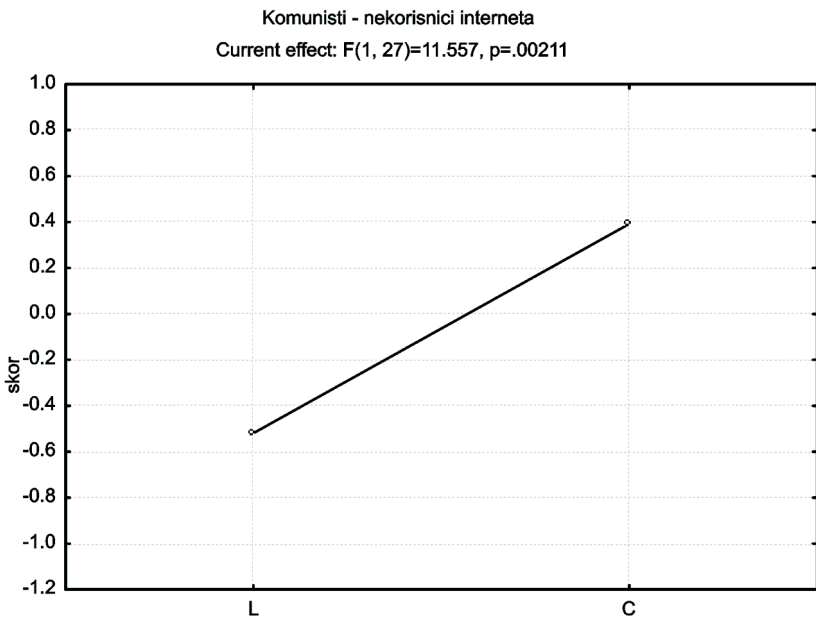
risnika interneta statistički su značajne samo razlike između faktorskih skorova kod nacionalista (najizraženija, Slika 21), konzervativaca (Slika 23) i nešto manje kod komunista (Slika 20), i u sva tri slučaja su više vrednosti na faktoru C.

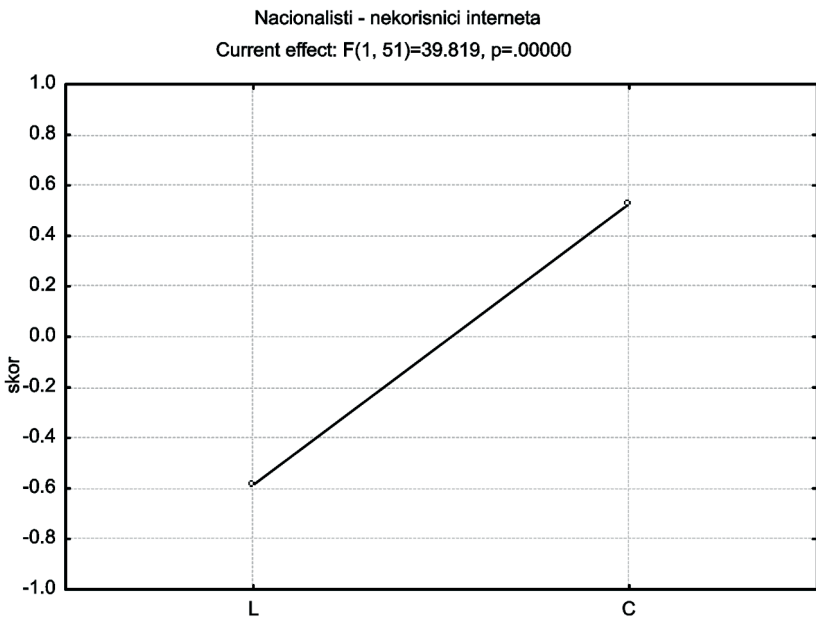
Slika 18. Liberali nekorisnici.

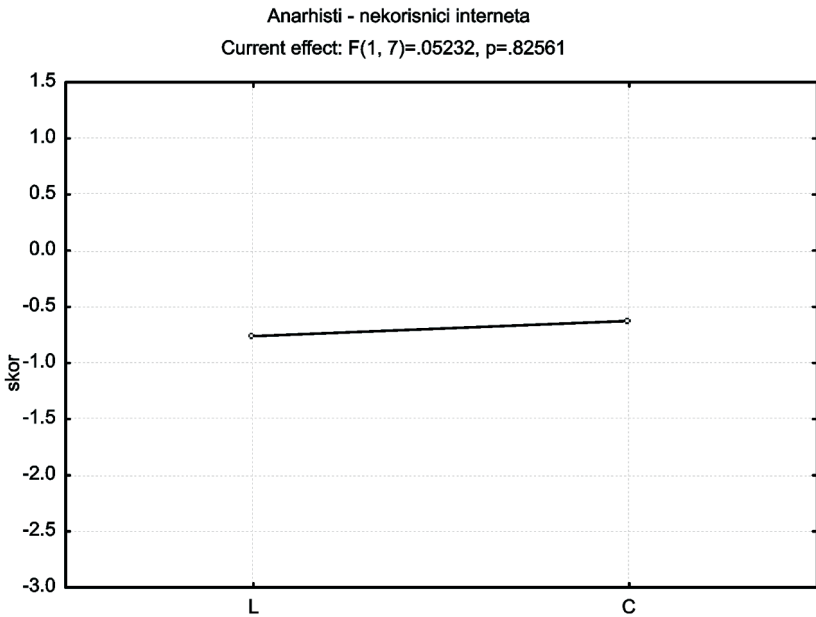
Slika 19. Socijaldemokrate nekorisnici.

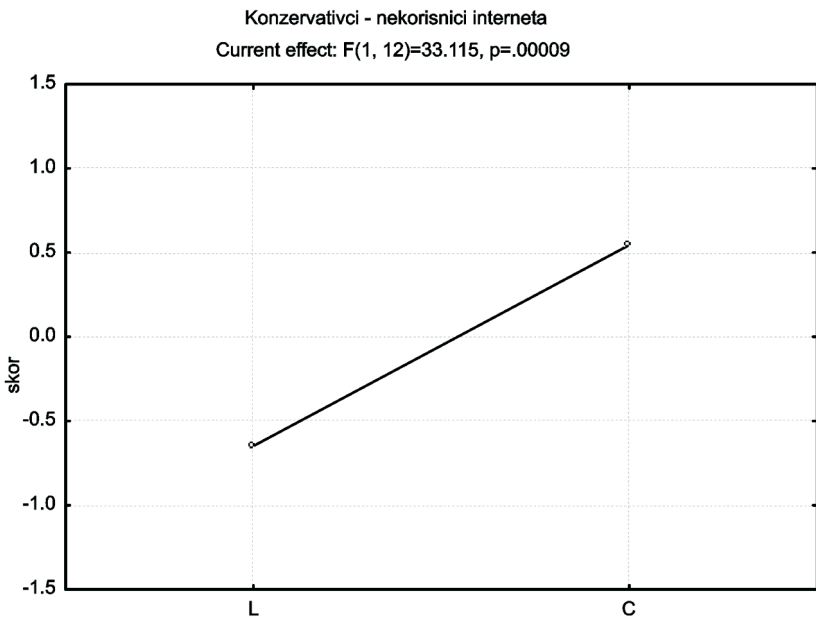
Slika 20. Komunisti nekorisnici.

Slika 21. Nacionalisti nekorisnici.

Slika 22. Anarhisti nekorisnici.

Slika 23. Konzervativci nekorisnici.

Političke orijentacije	Upotreba interneta	
	korisnici	nekorisnici
Nacionalisti	C > L	C > L
Komunisti	C > L	C > L
Konzervativci	L = C	C > L
Anarhisti	L = C	L = C
Socijaldemokrati	L > C	L = C
Liberali	L > C	L = C

Tabela 14. Liberalizam i konzervativizam kod pripadnika različitih političkih orijentacija.

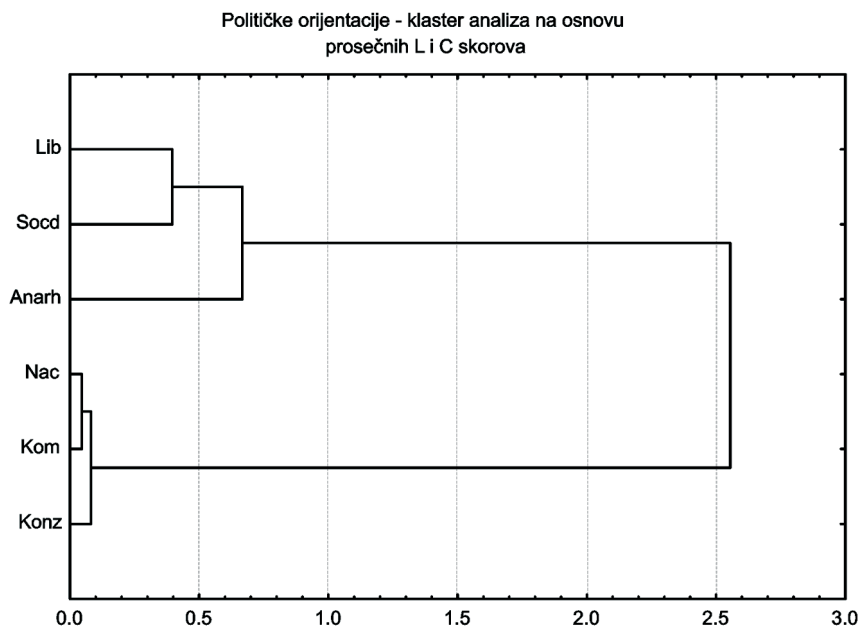
Tabela 14 predstavlja pregled rezultata dobijenih prethodnim analizama varijanse u poduzorcima korisnika i nekorisnika interneta. Zanimljivo je da su prosečno veći faktorski skorovi na faktoru *konzervativizma* prisutni i među korisnicima i među nekorisnicima kod ispitanika koji su se eksplicitno deklarirali kao pristalice *nacionalizma* i *komunizma*, političkih orijentacija koje se najjasnije protive širenju zapadnih uticaja u Srbiji, dok je kod *konzervativaca* taj efekat značajan isključivo među nekorisnicima. Razlike između prosečnih skorova u slučajevima kada je skor na liberalizmu viši od skora na konzervativizmu javljaju se kod orijentacija najnaklonjenijih zapadnim uticajima, *socijaldemokrata* i *liberala*, i to jedino u slučaju korisnika interneta. Postavlja se pitanje kako objasniti ove razlike kada je reč o javljanju ili izostajanju određenih efekata u poduzorcima prema upotrebi interneta. U slučaju konzervativaca, vidimo da značajne razlike među faktorskim skorovima *nema u poduzorku korisnika* (L=C), dok primjećujemo da kod socijaldemokrata i liberala značajnih razlika nema u poduzorcima nekorisnika (L=C). Ne treba zaboraviti da su svi poduzorci o kojima ovde govorimo *različite veličine, i da su male veličine nekih od ovih poduzoraka jedan od uzroka izostanka relevantnih efekata.*

U sledećim analizama prikazaćemo kako je na osnovu podataka prikupljenih LC skalom političkih orijentacija moguće u potpunosti rekonstruisati nalaze o strukturi političkih orijentacija do kojih smo došli u prethodnim studijama (up. Poglavlje 4). Podsetimo se, pret-

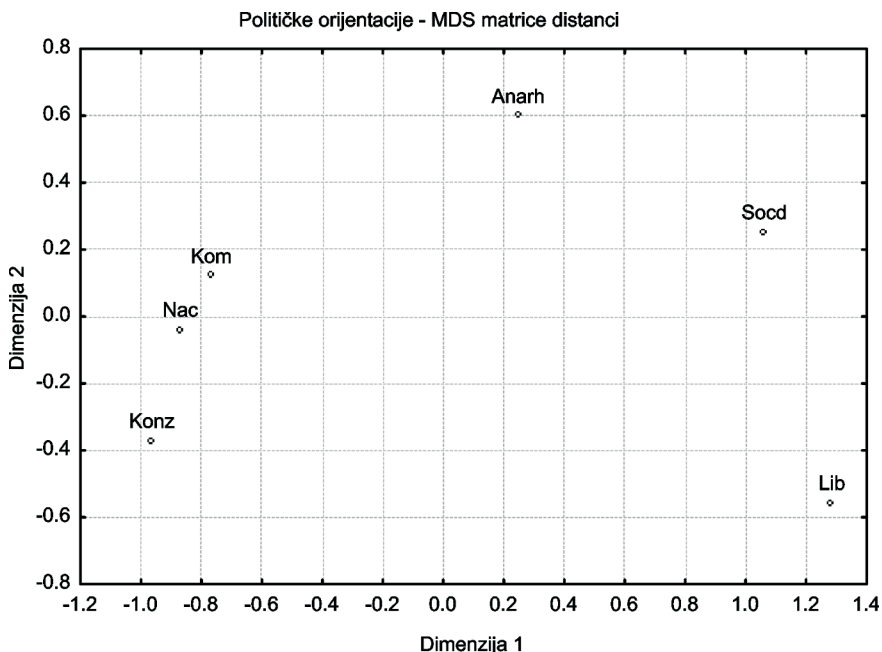
hodna metodološka paradigma u okviru koje smo istraživali strukturu političkih orijentacija podrazumevala je prikupljanje podataka o stepenu bliskosti svake od ponuđenih političkih orijentacija ispitanicima. Na osnovu ovih podataka, računati su matrice korelacija između političkih orijentacija, koje su zatim podvrgnute multivarijantnim statističkim analizama. Te analize pokazale su da je u multidimenzionalnim prostorima, generisanim primenom multidimenzionalnog skaliranja moguće jasno razlikovati sistemske, modernističke (liberalna, socijaldemokratska, ekološka) od antisistemskih i tradicionalističkih (komunistička, anarhistička, nacionalistička, konzervativna) političkih orijentacija.

Analizu izvodimo na sledeći način. Prvo su u okviru prikazanih analiza varijanse izračunate prosečne vrednosti na faktorskim skorovima komponenti L i C za svaku političku orijentaciju. Zatim je na ovim podacima izvedena klaster-analiza po Vordovom metodu. Dobijeno hijerarhijsko drvo analize prikazujemo na Slici 25.

Slika 24. Klaster-analiza političkih orijentacija na osnovu prosečnih L i C skorova.

Posle izvedene klaster-analize, dobijena matrica distanci analizirana je multidimenzionalnim skaliranjem. Izvedeno je dvodimenzionalno rešenje idealne reprezentativnosti.

Slika 25. Multidimenzionalno skaliranje matrice distanci političkih orijentacija.

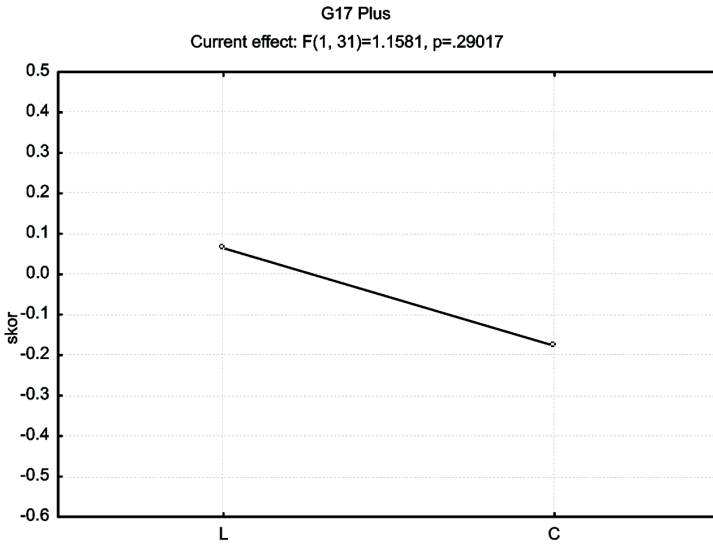
Već na osnovu rezultata hijerarhijske klaster-analize vidimo da je mogućnost interpretabilne klasifikacije političkih orijentacija na osnovu faktorskih skorova na komponentama L i C ispitanika koji se za njih opredeljuju odlična. Ono što donekle smeta u rezultatima klaster-analize je svrstavanje anarhističke orijentacije u grupu sistemskih (sa liberalima i socijaldemokratama), ali je iz potonje analize multidimenzionalnim skaliranjem daleko jasnija inače ambivalentna pozicija ove nekoherentne političke orijentacije.

9. Struktura političkih orijentacija i opredeljenje za određenu političku stranku

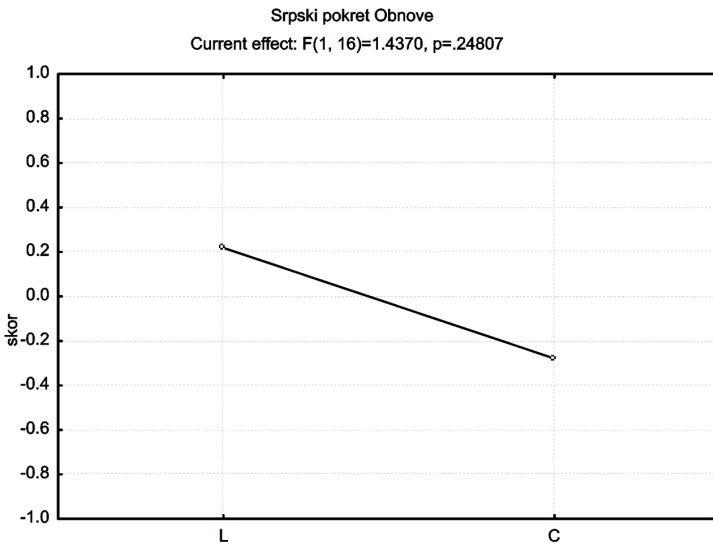
Razlike u prosečnim faktorskim skorovima na faktorima liberalizma i konzervativizma analiziraćemo i kod ispitanika opredeljenih za konkretne aktere srpske političke scene. Kada su u pitanju pojedinačne stranke na nivou celog uzorka, razlike u faktorskim skorovima između L i C nisu statistički značajne kod G17 plus (Slika 26) i SPO (Slika 27), koje su relevantno zastupljene samo u po jednom poduzorku – G17 kod korisnika, SPO kod nekorisnika. Ovaj nalaz može biti uslovljen generalno slabijom zastupljenošću pristalica ovih stranaka

među našim ispitanicima u odnosu na ostale četiri relevantne stranke, ili njihovom realnom ambivalentnošću na faktorima C i L.

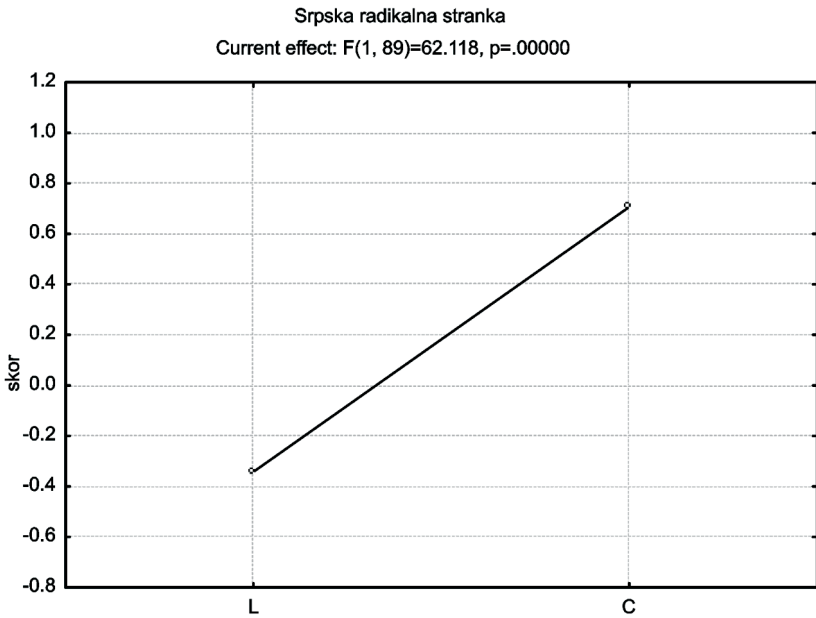
Kod pristalica ostale četiri značajno zastupljene stranke, ove razlike su statistički značajne, pošto je među pristalicama SRS (Slika 28) i DSS (Slika 18), a pogotovo SPS (Slika 30), skor na faktoru C izuzetno visok, dok je jedino kod pristalica DS (Slika 31) skor viši na faktoru L.

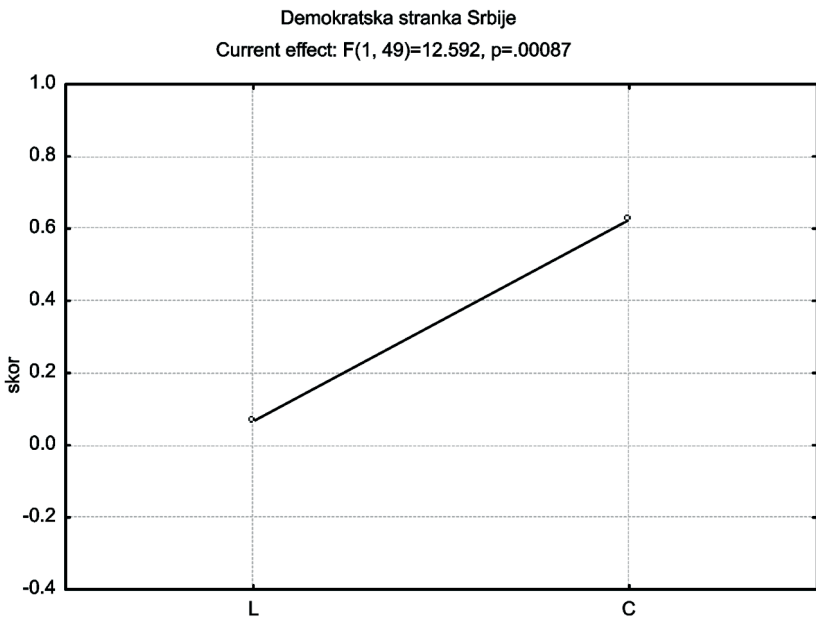
Slika 26. G17 Plus.

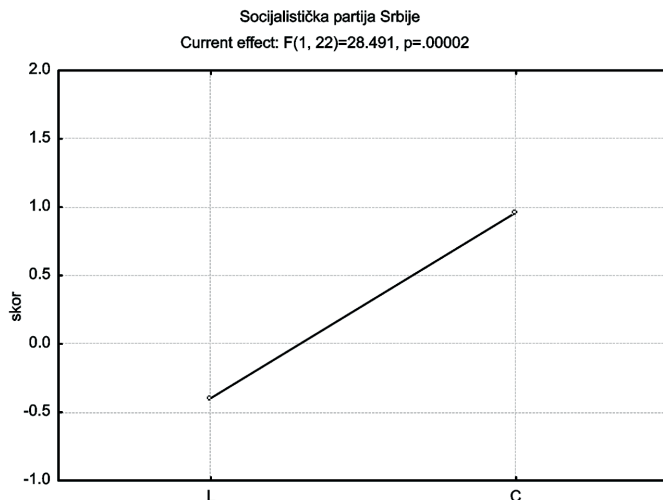
Slika 27. SPO.

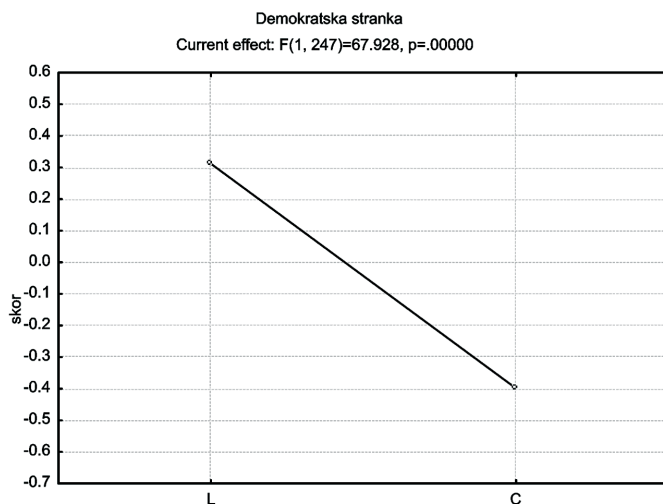
Slika 28. SRS.

Slika 29. DSS.

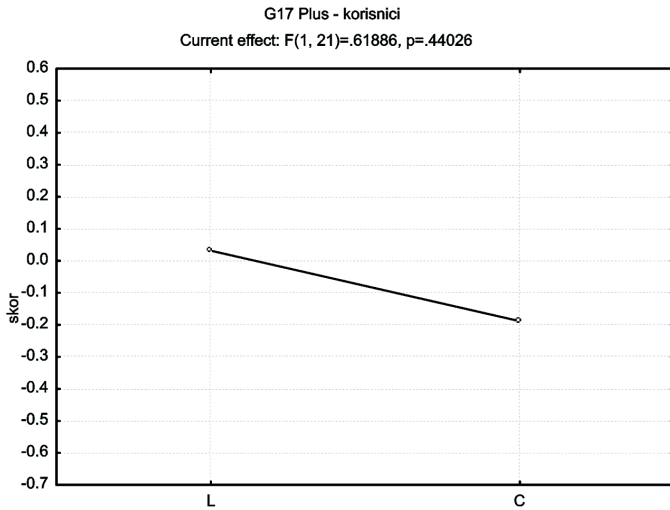
Slika 30. SPS.

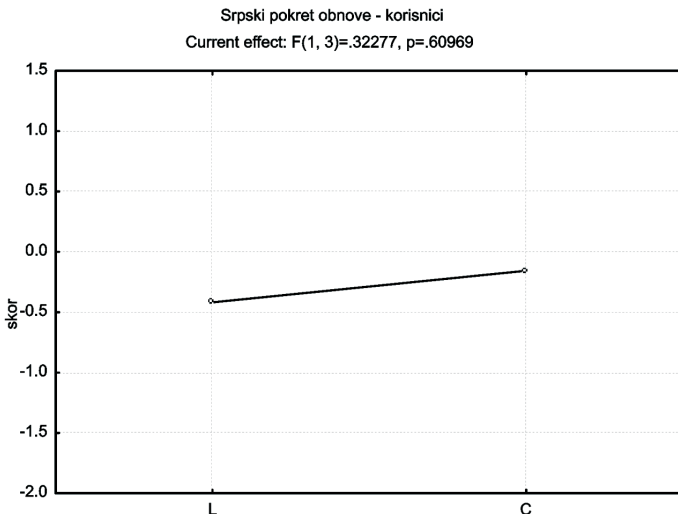
Slika 31. DS.

Razlike u prosečnim faktorskim skorovima na faktorima C i L kod pristalica pojedinih stranaka upoređićemo i na nivou poduzoraka korisnika i nekorisnika interneta. U *poduzorku korisnika*, razlike u skorovima statistički nisu značajne ne samo kod pristalica G17 plus (Slika 32) i SPO (Slika 33), kao na nivou celog uzorka, već im se po tome pridružuju i pristalice DSS (Slika 34) i SPS (Slika 35). Jedino su značajne, i to izrazito, razlike utvrđene kod pristalica SRS (Slika 36) i DS (Slika 37), pri čemu je razlika između skorova u korist faktora L nešto niža kod demokrata, nego u korist faktora C kod radikala korisnika interneta.

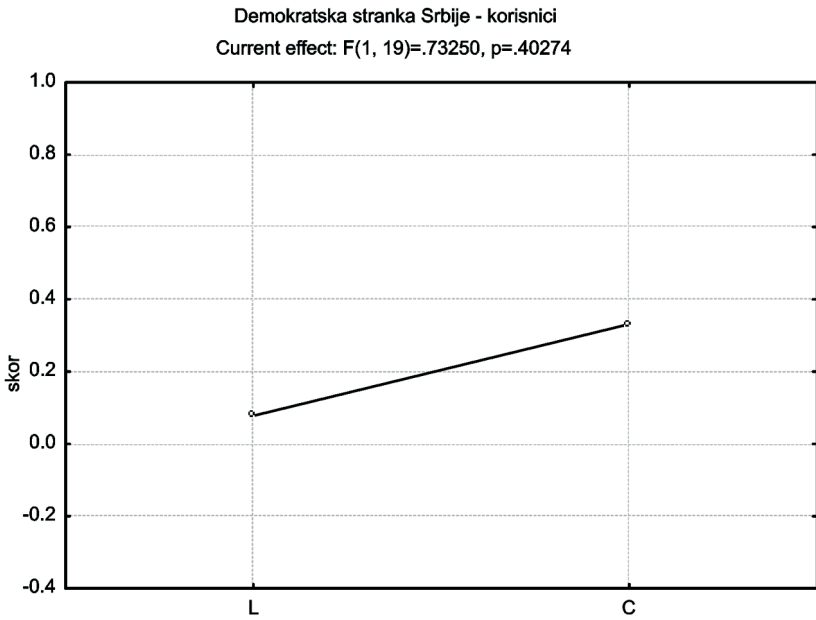
Među *nekorisnicima*, međutim, razlike ne postoje samo kod pristalica G17Plus (Slika 38) i SPO (Slika 39), kao i u celom uzorku, dok je kod pristalica SRS (Slika 40), SPS (Slika 41) i DSS (Slika 42) zabeležena razlika između prosečnih skorova u korist faktora C, a kod pristalica DS (Slika 43) u korist faktora L. Bitan je nalaz da je razlika u skorovima u korist faktora C kod radikala znatno jače naglašena u poduzorku nekorisnika, a slično je i u slučaju višeg skora na faktoru L kod demokrata u poduzorku korisnika interneta.

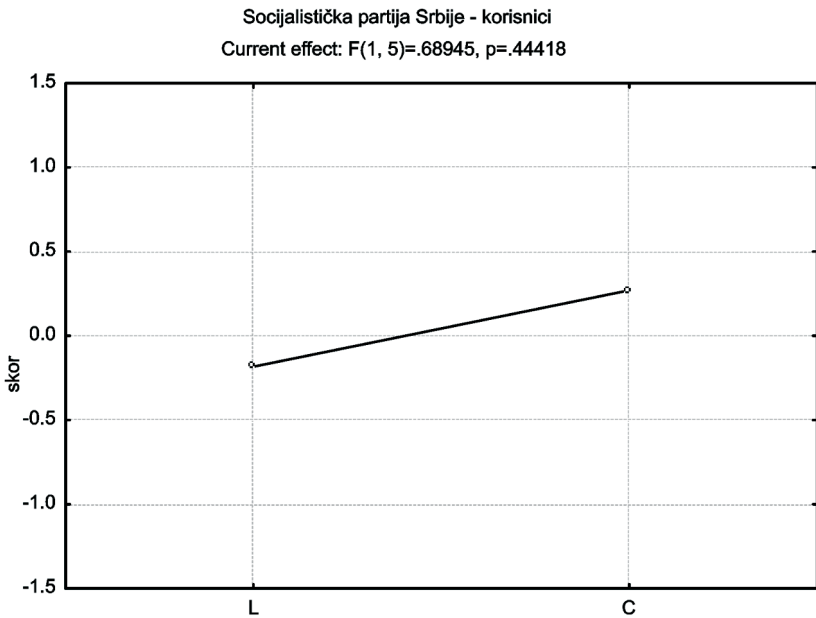
Slika 32. G17 plus – korisnici.

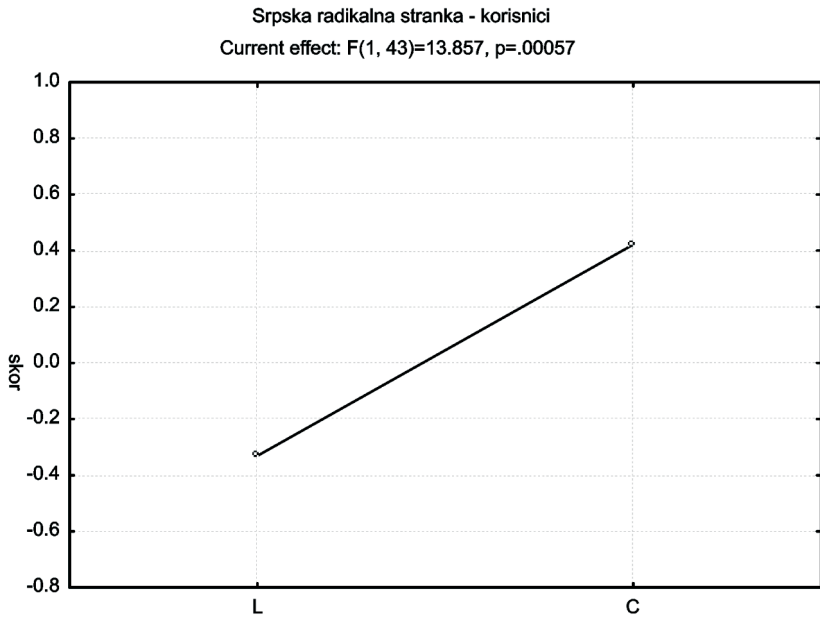
Slika 33. SPO – korisnici.

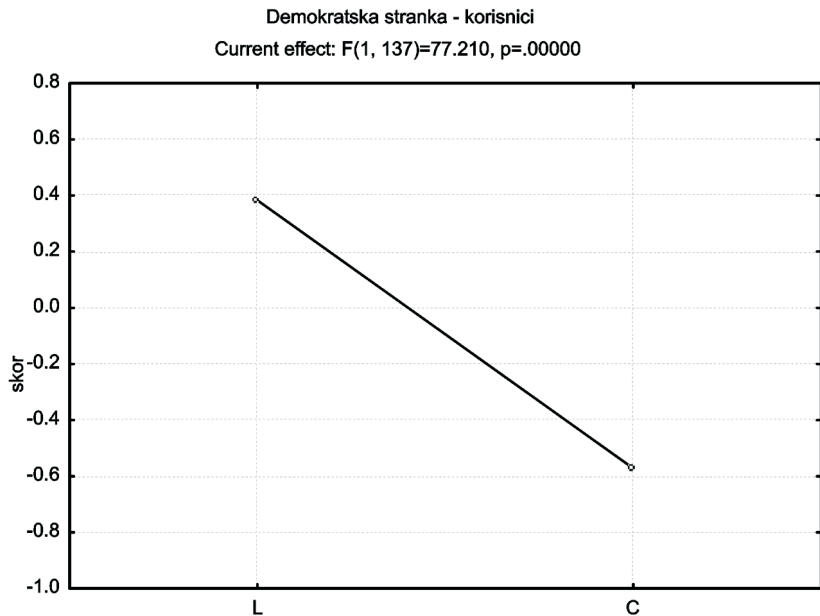
Slika 34. DSS – korisnici.

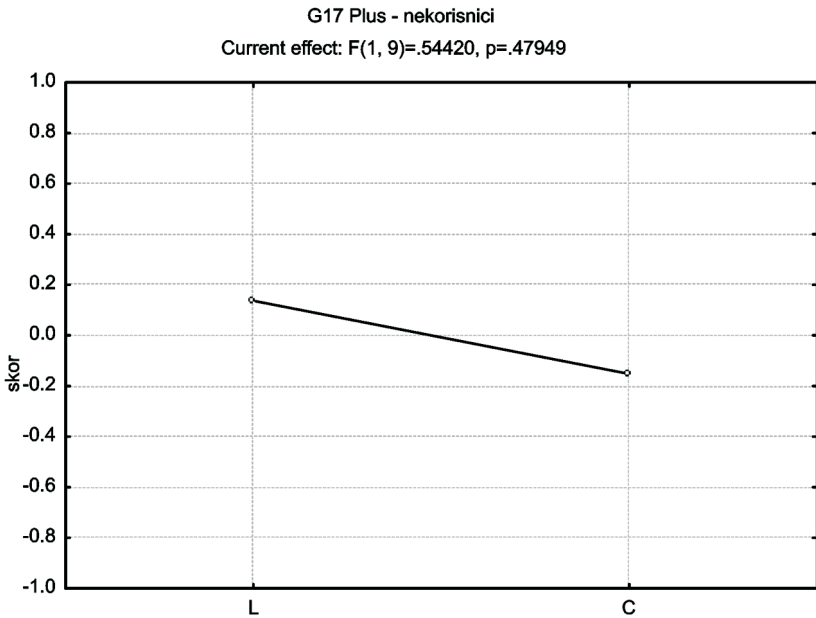
Slika 35. SPS – korisnici.

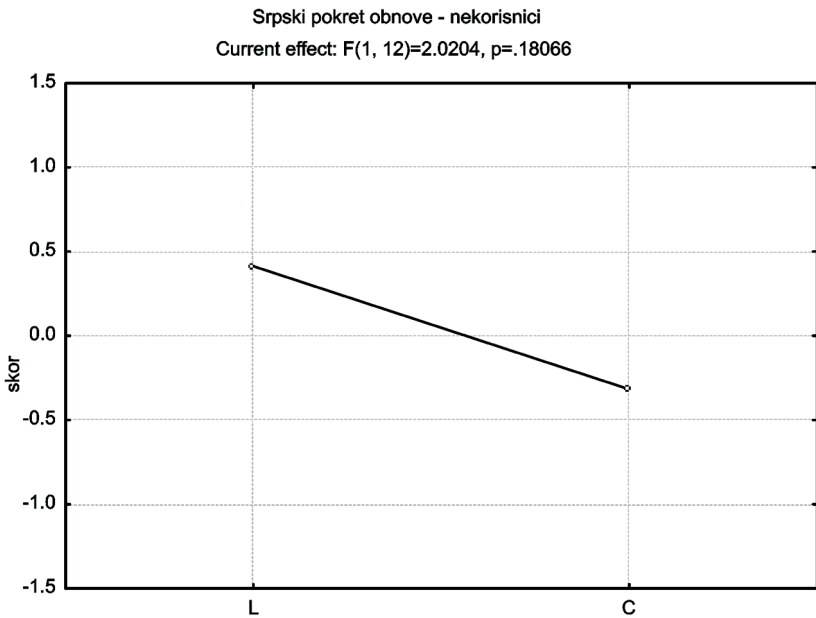
Slika 36. SRS – korisnici.

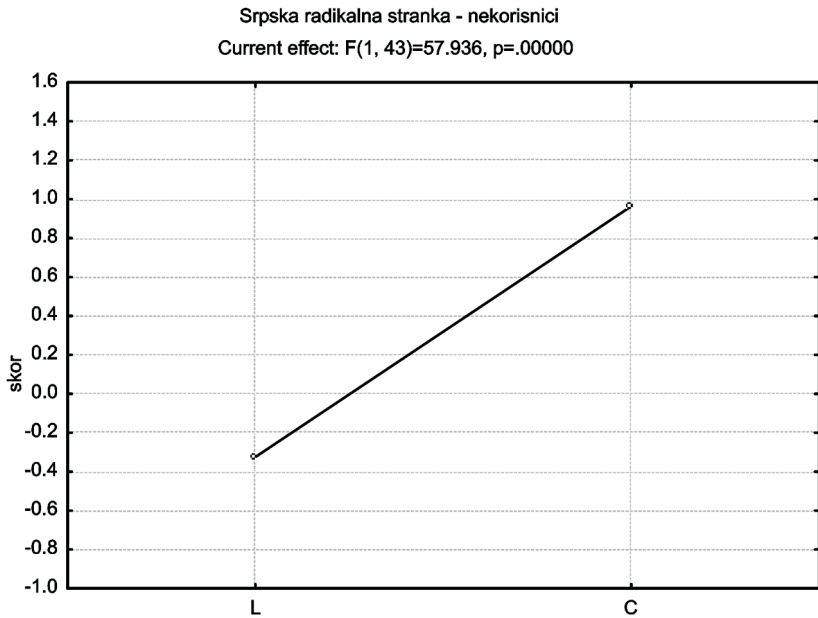
Slika 37. DS – korisnici.

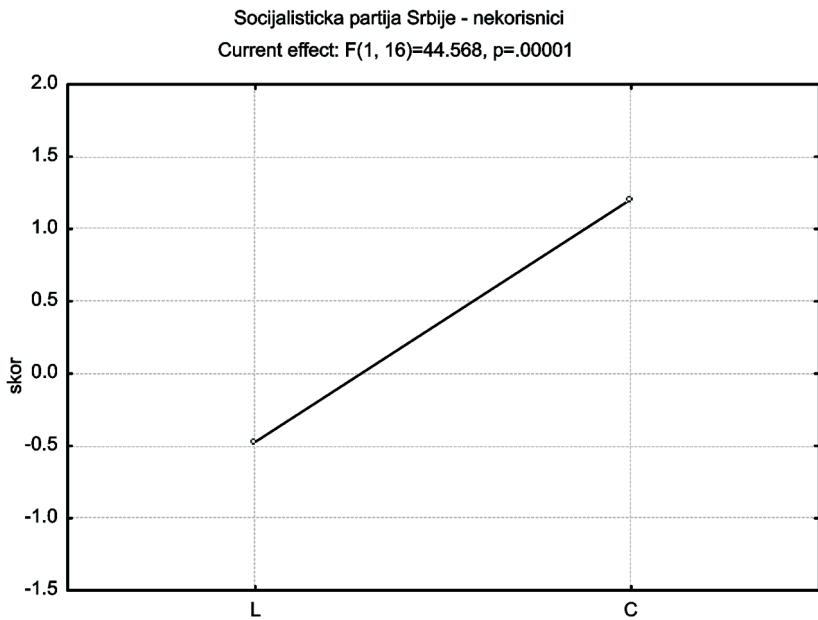
Slika 38. G17 plus – nekorisnici.

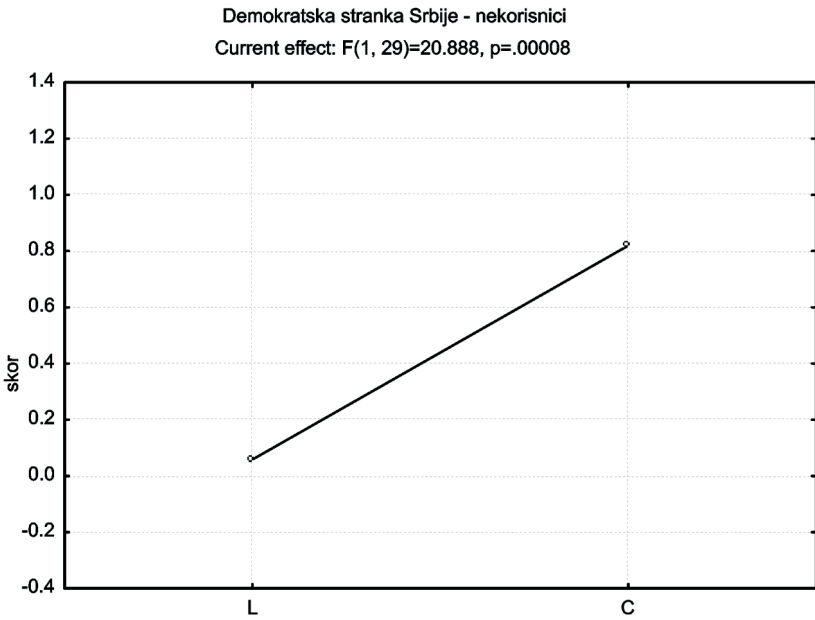
Slika 39. SPO – nekorisnici.

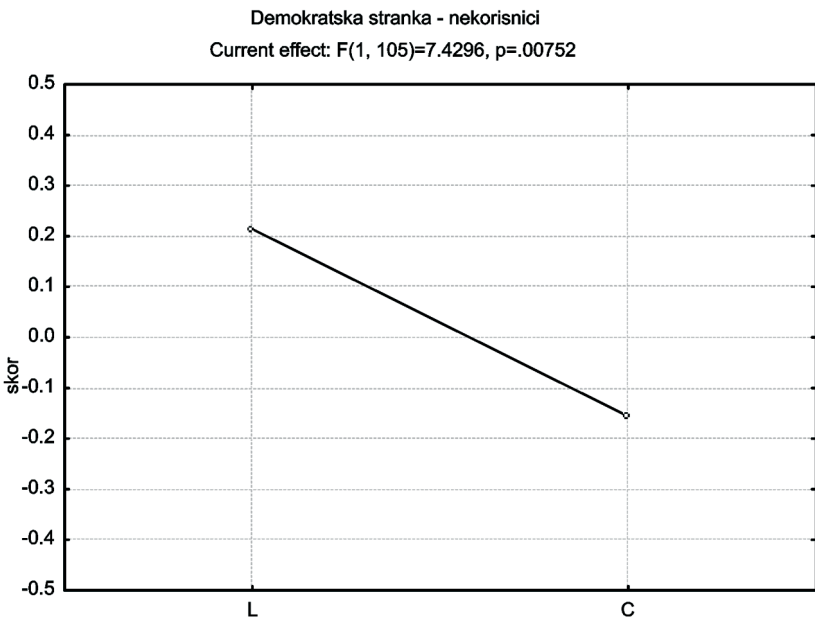
Slika 40. SRS – nekorisnici.

Slika 41. SPS – nekorisnici.

Slika 42. DSS – nekorisnici.

Slika 43. DS – nekorisnici.

Političke orijentacije	Upotreba interneta	
	korisnici	nekorisnici
SRS	C > L	C > L
SPS	L = C	C > L
DSS	L = C	C > L
SPO	L = C	L = C
G17	L = C	L = C
DS	L > C	L > C

Tabela 15. Liberalizam i konzervativizam kod pristalica različitih političkih stranaka.

Opšti prikaz rezultata dobijenih prethodnim analizama varijanse u poduzorcima korisnika i nekorisnika interneta predstavili smo Tabelom 15. Prosečno veći faktorski skorovi na faktoru *konzervativizma* su prisutni i među korisnicima i među nekorisnicima jedino kod ispitanika koji su se eksplicitno deklarirali kao pristalice *Srpske radikalne stranke*, dok su među ispitanicima iz oba poduzorka veći faktorski skorovi na faktoru *liberalizma* jedino kod pristalica *Demokratske stranke*. Dakle, prema osnovnim dimenzijama strukture političkih orijentacija, ove dve stranke, inače najzastupljenije u oba poduzorka, ističu se kao *nosioci karakterističnih, suprotstavljenih pozicija u sistemu političkih vrednosti*, DS „liberalne“ a SRS „konzervativne“. Razlike u prosečnim faktorskim skorovima u korist faktora C javljaju se i kod pristalica Socijalističke partije Srbije, ali i Demokratske stranke Srbije, u oba slučaja samo u poduzorku nekorisnika. Ovaj nalaz vezan za DSS je izuzetno zanimljiv, s obzirom da je ona (za razliku od SPS) relevantno zastupljena u oba poduzorka, tako da je izostanak statistički značajnih efekata kod njenih pristalica korisnika interneta verovatno izazvan njihovim socio-demografskim i drugim osobinama, a ne malim brojem. Kod pristalica SPO i G17 plus razlike u prosečnim faktorskim skorovima nisu statistički značajne čak ni u poduzorcima u kojima su te stranke relevantno zastupljene (SPO među nekorisnicima, a G17 među korisnicima), što implicira da su one ipak nejasno pozicionirane u odnosu na dimenzije liberalizma i konzervativizma.

10. Diskusija i zaključci

Pre diskusije odnosa strukture političkih orijentacija, uslova za razvoj informacionog društva i upotrebe interneta, predstavimo kratak rezime najvažnijih nalaza ove studije.

- (a) *Opređenje za političke orijentacije i stranke kod korisnika i nekorisnika interneta.* Eksplicitan izbor određene političke orijentacije je manje frekventan od izbora određene političke stranke, pokreta ili koalicije. I kod korisnika i kod nekorisnika, u izboru političke orijentacije dominiraju orijentacije koje u kontekstu naše sredine naglašavaju prozapadne stavove (liberalna i socijaldemokratska). Sličnu situaciju nalazimo i u analizi opredeljenja za konkretne političke stranke. Verujemo da se ovi nalazi mogu objasniti time što veći broj ispitanika koji se nisu eksplicitno opredelili pripada drugim političkim orijentacijama. Takođe, deo objašnjenja se sigurno nalazi i u strukturi uzorka: polovina ispitanika su korisnici interneta, koji su socio-demografski favorizovana grupa; takođe, ovo je uzorak samo urbane populacije srpskog stanovništva.
- (b) *Struktura političkih orijentacija.* Konstrukcija LC skale za ispitivanje strukture političkih orijentacija otkriva dve glavne komponente na osnovu kojih je moguće reprezentovati političke stavove ispitanika: liberalizam (L) i konzervativizam (C). Skala ima zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike. Sadržaj faktora L i C je specifičan upravo u odnosu na sredinu u kojoj je istraživanje sprovedeno: konzervativizam se odlikuje i egalitarističkom komponentom, što je svakako razumljivo pošto se u okviru konzervativnih stavova brane tradicionalne vrednosti ove kulture, koja je bitno egalitaristička; takođe, naglasak u liberalnim stavovima je na zaštiti slobode izražavanja i prava političkog organizovanja, što je takođe razumljivo u odnosu na minuli istorijski period autoritarne vladavine režima Slobodana Miloševića.
- (c) *Liberalizam i konzervativizam kod korisnika i nekorisnika interneta.* Struktura političkih stavova korisnika i nekorisnika interneta se jasno razlikuje: dok statistički značajnih razlika na faktoru liberalizma nema, nekorisnici interneta imaju značajno viši skor na faktoru konzervativizma od korisnika interneta. Pri interpretaciji ovog nalaza treba uzeti u obzir razlike u socio-demografskom statusu i obrazovanju između

ove dve grupe ispitanika; ovaj nalaz ne daje ni iz daleka dovoljno razloga da upotrebu interneta posmatramo kao „nezavisnu promenljivu“.

- (d) *Liberalizam i konzervativizam kod pristalica različitih političkih orijentacija.* Očekivano, kod liberala i socijaldemokrata postoji statistički značajna razlika u prosečnim faktorskim skorovima na komponentama L i C u korist većeg skora na liberalizmu; u slučaju svih drugih političkih orijentacija situacija je upravo obrnuta, osim kod anarhista, gde razlika ne dostiže statističku značajnost. U poduzorku korisnika interneta gubi se još i statistička značajnost razlike između L i C u slučaju izbora konzervativne orijentacije, dok ostali odnosi ostaju isti, a kod nekorisnika se ova razlika gubi u slučaju liberala i socijaldemokrata, tako da opstaju značajne razlike između L i C samo kod nacionalista, komunista i konzervativaca. Dopunske analize (klaster-analiza i multidimenzionalno skaliranje) pokazuju da je na osnovu LC skale moguće rekonstruisati strukturu odnosa političkih orijentacija kakva je dokazana u svim prethodnim istraživanjima CePIT-a (Sitarski i Milovanović, 2003, Sitarski i Milovanović, 2004, Milovanović, Bakić i Golčevski, 2002).
- (e) *Liberalizam i konzervativizam kod pristalica različitih političkih partija.* Jedino kod pristalica Demokratske stranke javlja se statistički značajna razlika između skorova na L i C u korist višeg skora na liberalizmu; kod svih ostalih političkih partija, slučaj je obrnut (C L) osim u slučaju pristalica SPO i G17 Plus, kod kojih se ne javljaju razlike između prosečnih faktorskih skorova. U poduzorku korisnika interneta, samo kod pristalica Srpske radikalne stranke se zadržava odnos u kome je skor na konzervativizmu veći od skora na liberalizmu, dok kod pristalica svih ostalih političkih stranaka, osim DS, ova razlika ne dostiže značajnost. Kod korisnika interneta koji su pristalice Demokratske stranke zadržava se značajna razlika u korist višeg skora na liberalizmu. U slučaju nekorisnika interneta, slika odnosa liberalizma i konzervativizma je ista kao i na nivou celog uzorka.

Najznačajniji rezultat ove studije, po našem mišljenju, sastoji se u konstrukciji, uspešnoj primeni i validaciji LC skale političkih orijentacija. Činjenica da LC skala izdvaja dimenzije konzervativizma i liberalizma omogućava njenu direktnu teorijsku validaciju u odnosu na veliki broj koncepcija razvijenih u okviru proučavanja polarizacije levih

i desnih političkih stavova u socijalnoj psihologiji (up. poglavlje 2). Pri tom, specifičnost sadržaja ovih faktora, odn. egalitaristička komponenta u faktoru C i snažno zalaganje za očuvanje slobode izražavanja i prava na političko organizovanje u okviru faktora L, govore nam o tome da su skalom uspešno obuhvaćene neke systemske, kulturne i istorijske karakteristike našeg društva.

Rezultati koji nam pokazuju odnose prosečnih faktorskih skora na komponentama L i C za različite političke partije i orijentacije su značajna eksterna validacija LC skale, pri tom su i značajni nalazi po sebi. Činjenica da u poduzorku samo jedne od političkih partija u analizi (Demokratska stranka) konstatujemo da je prosečan skor na liberalizmu viši od onog na konzervativizmu govori, verujemo, dosta o strukturi političkih stavova u našoj zemlji. Ovaj nalaz, oštro suprotstavljen nalazu koji se dobija u poduzorku pristalica Srpske radikalne stranke, odslikava fundamentalnu suprotstavljenost dva naivna sistema političkih ideja, dva pogleda na aktuelnu situaciju naše zemlje i dve ideje o njenom budućem razvoju. Smatramo da nam nalaz o dominantnosti konzervativnih političkih stavova daje razlog za izvesnu zabrinutost kada je u pitanju integracija naše zemlje u evroatlantske strukture, pre svega Evropsku uniju, pošto se tu govori o političkom procesu koji zahteva spremnost za otvaranje društva i prihvatanje liberalnijih ekonomskih modela.

Kakva je motivaciona struktura koja bi objašnjavala specifično onu vrstu konzervativizma koju otkrivamo u našem istraživanju ostaće neodgovoreno. Na osnovu pretpostavki modela motivisane socijalne kognicije, koji smo detaljno predstavili u 3. poglavlju, možemo da pružimo tek radne hipoteze vezane za neki budući, detaljniji empirijski rad. Pre svega, verujemo da je uticaj sistemskih i socijetalnih faktora odigrao ključnu ulogu u razvoju političkog konzervativizma u Srbiji. Ne smemo gubiti iz vida da je period devedesetih godina za Srbiju značio izlazak iz jugoslovenske zajednice, u kojoj su manifestacije mnogih elemenata srpskog identiteta bile eksplicitno ili implicitno ublažavane. Zatim, isti period je doneo i jednu, rekli bismo ne naj-srećniju, potragu za izgubljenim korenima nacionalnog identiteta, koja je bila ugrožavana kako brutalnom zloupotrebom vladajućeg režima tako i političkim i na kraju vojnim sukobom sa zapadnim demokratijama, koje se predstavljaju upravo kao modeli društvenih sistema u koje bi Srbija trebalo da evoluirala. Konačno, napetost nije razrešena ni posle petooktobarskih promena, već se i današnja srpska politička scena ogleda u oštrim suprotstavljenostima po pitanjima nacionalnog identiteta i minimuma zajedničkih nacionalnih interesa. Ovakva situa-

cija je paradigmatičan primer onih uslova koji se u teoriji motivisane socijalne kognicije pominju kada se razmatra priroda motivacionih struktura i sistemski uslovi koji utiču na razvoj konzervativnih političkih stavova. Nećemo ovde pružiti detaljnu analizu mogućih „scenarija“ za dejstvo anksioznosti, dogmatizma, zasićenja smrću ili sistemske nestabilnosti na razvoj konzervativnih stavova, ali verujemo da i ova površna analiza pokazuje na otvorena vrata za interpretaciju iz skoro svake perspektive formulisane u okviru modela motivisane socijalne kognicije.

Konačno, kako tumačiti nalaz o značajnim razlikama između prosečnih faktorskih skorova na komponenti konzervativizma između korisnika i nekorisnika interneta (Slika 5)? Kao što smo više puta napomenuli, grupe korisnika i nekorisnika interneta se značajno razlikuju po obrazovanju i socio-ekonomskom statusu. Jedno objašnjenje ovog nalaza svakako se nalazi u ovoj činjenici. Spekulisati o efektima „emancipatorske tehnologije“ – interneta, na formiranje liberalnih ili konzervativnih stavova, smatramo da je u ovom trenutku, i sa podacima kojima mi raspoložemo – nemoguće. Ne treba zaboraviti nalaz da postoje jasne korelacije između dve komponente tehnootimizma sa skale stavova prema internetu s jedne, i liberalizma i konzervativizma s druge strane, (Milovanović, 2005, u ovom izdanju) ali bismo svakako bili skloniji da u pojavi konzervativizma vidimo generalniji skup stavova od stavova prema internetu, ili makar da oba stava tumačimo u okviru šire, fundamentalnije teorije kao što je model motivisane socijalne kognicije. Ono što se može reći, i kao vrsta zaključka ovog rada uopšte, je da takav nalaz pokazuje u kojoj meri je fenomen digitalne podele kompleksan i značajan za savremene društvene nauke: daleko više od ekonomskog raslojavanja na „one koji imaju“ i „one koji nemaju“, on podrazumeva potpuno različite, skoro dijametralno suprotne socio-kulturne, političke, a čini se i psihološke profile delova određene populacije. Na tom socijalnom, evaluativnom i konceptualnom šavu odigraće se ključni događaji savremene globalizacije, događaji u kojima će internet i njegovi korisnici imati presudne uloge. Na koji će način naša zemlja i njeni građani reagovati u procesu stvaranja novih odnosa na globalnom planu, ostaje da se vidi; njihovi konzervativni ili liberalni pogledi na politička pitanja svakako će presudno uticati na događaje koji će odrediti naš položaj u budućnosti.

11. Literatura

Forster, R., Higgins, E. T. & Idson, L. C. (1998). Approach and Avoidance Strength During Goal Attainment: Regulatory Focus

- and the „Goal Looms Larger“ Effect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1998, Vol. 75, No. 5, 1115–1131.
- Harmon-Jones, E., Simon, L., Greenbergm J., Pyszczynski, T. Solomon, S. & McGregor, H. (1997). Terror Management Theory and Self-Esteem: Evidence That Increased Self-Esteem Reduces Mortality Salience Effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1997, Vbl. 72, No. 1, 24–36.
- Holland, I. & Miskin, S. (2002). *Interpreting Election Results in Western Democracies*. Politics and Public Administration Group, August 2002.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W. & Sulloway, F. J. (2003). Political Conservatism as Motivated Social Cognition. *Psychological Bulletin*, 129, 339–375.
- Jotov, J. (2002). *The linkage between Human Rights and Sustainable Development*. European Consortium for Political Research. Turin, Italy 2002.
- Maddox, W. S. & Lilie, S. A; foreword by David Boaz (1984). *Beyond Liberal and Conservative: Reassessing the Political Spectrum*. Cato Institute, 1984.
- Milovanović, G., Bakić, I. i Golčevski, N. (2002). *Internet pregled: Beograd 2002*. Centar za proučavanje informacionih tehnologija, Beogradska otvorena škola, Beograd.
- Shah, J., Higgins, E. T. & Friedman, R. S. (1998). Performance Incentives and Means: How Regulatory Focus Influences Goal Attainment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1998, Vol. 74, No. 2, 285–293.
- Simon, L., Greenberg, J., Harmon-Jones, E., Solomon, S., Pyszczynski, T., Arndt, J. & Abend, T. (1997). Terror Management and Cognitive-Experiential Self-Theory: Evidence That Terror Management Occurs in the Experiential System. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1997, Vol 72, No. 5, 1132–1146.
- Simon, L., Greenberg, J., Arndt, J., Pyszczynski, T., Clement, R. & Solomon, S. (1997). Perceived Consensus, Uniqueness and Terror Management: Compensatory Responses to Threats to Inclusion and Distinctiveness Following Mortality Salience. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 23, No. 10, October 1997, 1055–1065.

- Sidanius, J., Pratto, F. & Bobo, L. (1996). Racism, Conservatism, Affirmative Action, and Intellectual Sophistication: A Matter of Principled Conservatism or Group Dominance? *Journal of Personality and Social Psychology*, 1996, Vol. 70, No. 3, 476–490.
- Sidanius, J. & Levin, S. (1996). Consensual Social Dominance Orientation and its Correlates Within the Hierarchical Structure of American Society. *Journal of Intercultural Relations* Vol. 20. No. 3/4, pp. 385–408, 1996.
- Sitariski, M. & Milovanović, G. (2004). Političke orijentacije korisnika interneta u Srbiji 2003. U: *Globalni građani*, Golčevski, N. i Milovanović, G. (Ed.), Centar za proučavanje informacionih tehnologija, Beogradska otvorena škola, Beograd.
- Sitariski, M. & Milovanović, G. (2004). Političke orijentacije korisnika interneta u gradovima Jugoistočne Evrope 2004. U: *Perspektive umrežavanja*, Golčevski, N., Milovanović, G., Petrović, M. & Sitariski, M., Centar za proučavanje informacionih tehnologija, Beogradska otvorena škola, Beograd.
- Van de Werfhorst, H. G. & De Graaf, N. D. (2004). The sources of political orientations in post-industrial society: social class and education revisited. *The British Journal of Sociology 2004 Volume 55 Issue 2*.

Abstract

This paper presents research about the structure of political orientations conducted on the sample encompassing 1545 subjects from 26 Serbian cities and towns. The sample is balanced by gender, Internet usage (users and non-users), education and age.

The paper provides an overview of relevant political ideologies' development in the modern world, as well as the overview of their development within the context of Serbian political scene. Paradigm of motivated social cognition, presented by Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway (2003) as contemporary, integrative theoretical approach to explanation of political conservatism phenomenon is introduced. In this kind of research in social psychology, conservative political attitudes are defined as (a) resistance to the change of existing system of social relations and values and (b) resistance to the egalitarian tendencies. Hence, in this context, it should not be taken as traditional political ideology of conservatism typical for Europe.

Frequency analysis of subjects' opting for particular political orientations and parties shows that majority of subjects are not willing to openly express their political attitudes (only 40,21% of Internet users and 34,42% of non-users expressed their political opting). Absolute majority of subjects

who expressed their political attitudes support pro-European (pro-Western) orientations and parties. These findings motivated us to conclude that supporters of other political orientations and parties are less inclined to explicit opting. The widest accepted political orientations, both among Internet users and non-users, are social democratic, liberal and nationalist.

Instrument encompassing 23 items for research of political attitudes was developed for this study. The items were generated on the basis of political attitudes typical for six political ideologies (liberal, anarchist, communist, nationalist, conservative and social democratic), considering six branches of social life (defense, economy, foreign policy, education, culture and human rights). After reliability analysis the scale was reduced to the form of 23 items with satisfactory reliability (Cronbach's Alpha 0,78, average inter-item correlation 0,12). Following the factor analysis of the political orientations scale, two principal components were extracted: Liberalism (L, eigen value 4,06, explaining 17,67% of total variance) and Conservatism (C, eigen value 3,65, explaining 15,85% of total variance) in total explaining 33,52% of variance. Content of *LC Scale* factors is interpreted in accordance with the tradition of political conservatism studies in social and political psychology, but some specific features of these two constructs determined by the context of contemporary serbian society are recognized (egalitarian component of conservative orientation and individualistic component of the liberal one, that is not in accordance with Anglo-Saxon traditional interpretations, but with European ones).

Further analyses show that the structures of political orientations concerning L-C dimension are significantly different among the subjects who explicitly declare themselves as supporters of certain orientations. Among the supporters of liberal and social democratic orientation, average factor loadings for L factor are significantly higher than scores on factor C, while the results among supporters of conservative, nationalist and communist orientation are the opposite. Subjects who opted for Democratic Party as political actor that is the best representative of their political attitudes have significantly higher L scores than scores on factor C. Supporters of Serbian Radical Party, Democratic Party of Serbia and Socialist Party of Serbia have significantly higher scores on Conservatism than on Liberalism, while among supporters of other parties taken into analysis, G17 Plus and Serbian Renewal Movement, significant differences on dimension L-C are not found.

Key words: political orientations, ideologies, multidimensional models, motivated social cognition, conservatism, liberalism, internet usage, social attitudes.

STRUKTURA STAVOVA I PERCEPCIJA INTERNETA KAO GLOBALNOG DRUŠTVENOG FENOMENA

Goran Milovanović¹

*Centar za proučavanje informacionih tehnologija,
Beogradska otvorena škola*

Apstrakt

Struktura stavova prema internetu, u uzorku od 1545 anketiranih, ispitivana je kod korisnika i nekorisnika interneta. Skala stavova prema internetu koja je korišćena u istraživanju razvijena je u sklopu istraživanja upotrebe interneta 2004. u regionu Jugoistočne Evrope (Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004). Za razliku od sličnih studija, koje se ukratko predstavljaju, internet je na ovoj skali stavova konceptualizovan u kontekstu relevantnih socijalnih implikacija ove tehnologije. Faktorskom analizom izdvajaju se četiri komponente stava prema internetu: opšti tehnootimizam (To1), tehnootimizam vezan za aspekte kontrole interneta i preko interneta (To2), faktor interneta u svakodnevnom životu (EL) i faktor emancipatorskih efekata interneta (Em).

Naknadnim analizama faktorskih skorova ustanovljava se da postoje pravilne i jasne razlike u stavovima prema internetu korisnika i nekorisnika. Korisnici interneta imaju prosečno pozitivniji stav prema internetu od nekorisnika. Pokazuje se da postoje i statistički značajne razlike između muških i ženskih ispitanika. Takođe, stav prema internetu se diferencira sa dužinom upotrebe: kod ispitanika koji koriste internet do godinu i po dana ne nalazimo statistički značajne razlike između prosečnih faktorskih skorova na komponentama skale stavova prema internetu, dok se te razlike javljaju u analizi svih poduzoraka korisnika koji duže koriste internet. Međutim, pokazuje se da je nemoguće na osnovu naših nalaza tvrditi da sama upotreba interneta utiče na razvoj pozitivnih ili negativnih stavova: postoji niska pozitivna korelacija (0,10) između dužine upotrebe interneta i faktorskih skorova na faktoru To1, kao i niska negativna (0,11) korelacija između dužine upotrebe i skorova na komponenti Em.

Dalje analize pokazuju sistematsku povezanost faktora sa skale stavova prema internetu i komponenti strukture političkih orijentacija. Ova povezanost utvrđena je korelacionom analizom u kojoj su dobijeni statistički značaj-

1 Korespondenciju uputiti na e-mail: gsm247@nyu.edu

ne korelacije među komponentama ove dve skale. Korisnici i nekorisnici interneta se dosledno razlikuju na komponentama L (liberalizam) i C (konzervativizam) skale političkih orijentacija, ali se ova razlika objašnjava njihovim različitim socio-demografskim statusom (posle analize podataka prikupljenih instrumentom koji su razvili Sitarski i Milovanović, 2004, ovo izdanje).

Diskutuje se odnos upotrebe interneta, političkih orijentacija, šire vrednosne orijentacije i stavova prema internetu. Konačno, predlaže se konceptualni okvir za testiranje hipoteza o odnosu upotrebe interneta i stavova prema njemu koje je moguće dedukovati iz paradigme tehnološkog determinizma, i predlaže se da tek analiza interakcija procesa socijalne konstrukcije tehnologije i tehnološkog determinizma može da otkrije više o prirodi složenih kazualnih mehanizama koji stoje između razvoja tehnologije i društvenih promena.

Ključne reči: internet, prihvatanje tehnologije, političke orijentacije, socijalni stavovi, tehnootimizam, tehnološki determinizam.

1. Uvod: stavovi prema internetu i razvoj informacionog društva

Istraživanje strukture socijalnih stavova prema internetu predstavlja fundamentalni pokušaj da se ustanovi odnos savremenog čoveka prema razvoju i ubrzanom prodoru u praktično sve aspekte života jedne informacione tehnologije koja za sada najpotpunije odgovara na ključnu potrebu za komunikacijom. Posmatran sa istorijskog stanovišta, razvoj interneta predstavlja pre svega razvoj tehnologije koja unapređuje upravo komunikaciju, omogućavajući drastičnu redukciju prostornih i vremenskih ograničenja u tom procesu. Elektronska pošta caruje internetom mnogo pre nego što na scenu stupa koncept *web*-stranice. Tek kasnije, kada na scenu početkom devedesetih godina stupa *World Wide Web*, informacije koje se prenose preko svetske mreže zaista počinju da formiraju deo javne sfere, danas predstavljajući jedan medij koji će se po uticaju sasvim sigurno nadmetati sa još uvek najuticajnijom televizijom. Na osnovu svih prognoza tehnološkog razvoja interneta, za koji ne treba misliti da je zaokružen, možemo očekivati samo buduću nadmoć informisanja preko interneta u odnosu na druge elektronske i tradicionalne medije.

Sadašnji trenutak, u kome posmatramo i analiziramo sve društveno relevantne aspekte nove tehnologije, posebno je zanimljiv sa naučnog stanovišta. Fenomen digitalne podele (engl. *digital divide*) odn. slika o odnosu karakteristika onih koji imaju i onih koji nemaju pristup internetu nalazi se u centru pažnje svih istraživača socijalno relevantnih aspekata tehnološke difuzije interneta. Ova slika govori upravo o fazi

u kojoj se ovaj razvoj trenutno nalazi, i to je faza gde svi još nemaju pristup internetu, neki ga tek priželjkuju u svojoj okolini, drugi su njim već prezasićeni, treći zabrinuti nad pitanjem mogućnosti održanja tradicionalnih vrednosti u svetu koji će biti posredovan elektronskom komunikacijom, dok za neke internet još ne predstavlja ni relevantan događaj. Skup reakcija na ubrzano širenje interneta i njegovu potencijalnu ili već realizovanu primenu u sferi informisanja, političkog rada, menadžmenta, nauke, umetnosti, obrazovanja i praktično svakoj drugoj sferi društvenog života predstavlja veoma značajan materijal za analizu u društvenim naukama. U ovom trenutku, dakle, kada razvoj interneta nije okončan i ne predstavlja na neki način postojanu strukturu u kojoj više – osim u pamćenju – ne postoji „svet bez interneta“, kao što za mnoge generacije koje danas žive ne postoji „svet bez televizije“ ili „svet bez automobila“, ukazuje se mogućnost za istraživanje odnosa prema razvoju i usvajanju ove revolucionarne tehnologije. Nažalost, prozor kroz koji se vidi panorama društvenih promena koje koincidiraju sa razvojem interneta neće biti otvoren zauvek, i zato je ključni momenat za njihovo istraživanje sada – van konteksta nekih budućih studija koje će biti istorijske po svom karakteru. Pokušajte da zamislite da se danas izvodi istraživanje socijalnih stavova prema televiziji *kao tehnologiji*, dakle ne prema sadržaju određenih programa, ne prema načinu na koji se pojedine informacije prenose, ne prema simpatijama za ovaj ili onaj *tv-show*, već kao prema društvenom fenomenu u njegovoj sveukupnosti. *To skoro da nije moguće*: zamislite spektar odgovora na stavske ajteme poput „Televizija doprinosi dobrobiti čovečanstva uopšte“, „Televizija doprinosi tome da su ljudi još više otuđeni nego pre“ ili „Zabavni program na televiziji uopšte nije zabavan kao druženje sa prijateljima“. U ovako postavljenim „stavskim tvrdnjama“ zapravo se nalazi nešto što bi savremeni čovek mogao da okarakteriše kao *nesuštinско* u odnosu na fenomenologiju savremene televizije. „*Zabava sa prijateljima je jedna stvar, a zabavni program na televiziji je nešto sasvim drugo.*“ Jednostavno, danas su ova pitanja potpuno *prevaziđena, nebitna*: šta god mislili o televizijskom programu oni koji su ga prvi put videli, danas je taj medij sa nama svakodnevno, dvadeset i četiri časa dnevno, i mi uopšte ne vidimo mogućnost za jedno savremeno društvo koje bi se nekako izolovalo od njega. Naravno, i danas ćemo nailaziti na različite stavove prema ovom mediju, ali poenta koju želimo da istaknemo je *da je pravo vreme za istraživanje ovog tipa bilo pedesetih ili šezdesetih godina prošlog veka*, jer danas mi već decenijama živimo u svetu u kome je televizija svakodnevni fenomen, nešto bez čega možemo retko zamisliti nečiji dom uopšte, a kamoli neko razvijeno društvo. To znači da je specifičan skup reakcija

prema ovom mediju *u celini* sasvim sužen. Dalje u istoriji tehnologije, mi razumemo da je početkom dvadesetog veka sasvim sigurno bilo moguće ispitati stavove stanovništva prema automobilima *uopšte*, dok bi danas takvo pitanje delovalo vrlo zbunjujuće čak i za nekog društvenog teoretičara ili empirijskog istraživača u sociologiji, antropologiji ili psihologiji, a kamoli za ispitanika. Razlog što je to tako može postati jasan preko ilustrativnog primera koji navodi jedan od učesnika konferencije „*The Global Course of the Information Revolution: Political, Economic and Social Consequences*“ u organizaciji RAND korporacije: *nije pojava automobila po sebi bila ono najvažnije, već promene koje su suštinski sociološkog karaktera, kao što su rast predgrađa, izolacija nuklearne porodice u prigradskim kućama od drugih generacije iste familije, zavisnost industrijalizovanih nacija od proizvođača nafte na Bliskom istoku* (Hundley, Anderson, Bikson, Dewar, Green, Libicki & Neu, 2000). Naša tvrdnja je sledeća: stavovi prema tehnologiji koja je u fazi razvoja i usvajanja mogu da se istražuju *relevantno* u trenutku *kada društvo još može da opaža relevantne koimplikativne socijalne procese i na njih reaguje*. U smislu da su razvoj i usvajanje neke tehnologije aktualan socijalni proces, u kome se ta tehnologija opaža kao unapređujuća ili ugrožavajuća *uopšte*, kada se njene društvene posledice opažaju kao deo opšte društvene promene, *mi smo sada u mogućnosti da istražujemo stavove prema internetu kao tehnologiji*, kao delu jedne nove društvene stvarnosti, jednoj karakterističnoj pojavi čiji uticaj i ishodište još uvek nisu svima sasvim jasni.

Prilika da se u ovom kontekstu istražuju stavovi prema internetu ne iscrpljuje značaj ovakvog istraživanja. Kada se govori o *informacionom društvu*, iako se internet rutinski pojavljuje kao najjača asocijacija na ovaj pojam, prevazilazi se značenje koje podrazumeva upotrebu ove tehnologije u svakodnevnom životu, upravljanju političkim sistemima, menadžmentu itd. Kada Kastels govori o informacionom društvu, mi vidimo da njegovo poimanje savremenog sveta, kao karakterističnog zbog nekih *suštinski drugačijih formi društvene organizacije* koje se u njemu javljaju, podrazumeva da je internet samo deo konceptualnog okvira u kome se savremenost javlja (Castells, 2001). Proučavajući istoriju ideja u XX veku, posle dublje analize postajemo svesni da je internet zaista tehnološka posledica jednog okvira mišljenja koje cilja na stvaranje i objašnjavanje slike sveta koja je daleko šira od posledica događaja u Silikonskoj dolini ili CERN-u² (Milovanović, 2004). Razvoj

2 CERN je evropska organizacija za nuklearna istraživanja koja ujedno predstavlja najveći centar za proučavanje fizike elementarnih čestica na svetu. Godine 1991, upravo na CERN-u, počeo je sa radom prvi web-server, na kompjuteru tipa

novih naučnih disciplina, pre svega kibernetike, te kompjuterskih i kognitivnih nauka, može se posmatrati kao vrhunac razvoja *kartezijskog racionalizma* i njegovo savremeno otelotvorenje u paradigmati *kompjucionizma* koja danas dominira u praktično svim prirodnim i velikom broju društvenih *naučnih* disciplina i istraživanja (Mirowski, 2002). Jedinstvo tehnološkog i naučnog mišljenja koje dominira istorijom zapadne misli prošlog veka, i koje su kritikovali mnogi zapadni mislioci, poput nemačkog filozofa Hajdegera, upravo je najviše odgovorno za svet prožet tehnološkim inovacijama u kome živimo, i ono je svojim posrednim i neposrednim uticajem na druge sfere mišljenja oblikovalo daleko više od pukih proizvoda tehnologije. Savremeni čovek je u dubokom smislu te reči *oblikovan* u *racionalnom, tehnicističkom* i konačno *kompjucionističkom* kontekstu. Shvatamo da informaciono društvo predstavlja daleko više od ljudske zajednice prožete internetom i da skup ljudskih reakcija na prirodno, društveno i tehnološko okruženje treba danas proučavati u okviru izmenjene društvene stvarnosti, koja podrazumeva i pojave drugačijih životnih stilovova, drugačije strukture vrednosti, drugačije organizacije vremena, drugačije socijalne percepcije. Diskurs informacionog društva koji devedesetih godina nastaje u državnim razvojnim programima i odgovarajućim programima međunarodnih organizacija, te privatnog i neprofitnog sektora, zato zaista predstavlja vrhunac a ne početak tranzicije iz industrijskog u informaciono društvo, a pogled na svet čoveka koji postoji na ovakvom „šavu epoha“ tek je značajan motiv da se njegovi stavovi prema toj tranziciji sistematski proučavaju.³

Upravo zbog toga što je razvoj informacionog društva prestao da bude samo spontani društveni proces i razvio se u širok i detaljan *projekat*, značajno je poznavati spektar društvenih stavova prema aktualnom razvoju interneta. Shvaćen kao *projekat*, razvoj informacionog društva podrazumeva investicije i široke društvene akcije u domenu primene savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija u društvenom životu. U ovom kontekstu od izuzetnog je značaja proučiti osnovne oblasti u kojima se registruju značajni uticaji primene interneta u društvenom životu. U preglednoj sociološkoj studiji Dimada,

NEXT, i upravo radeći na CERN-u je Tim Berners-Lee, danas predsednik *World Wide Web Consortium*, razvio deskriptivni programski jezik HTML na kome počiva mogućnost razvoja *web*-stranica.

3 Da bi se stekla jasnija slika o sadržaju ovih razvojnih programa, može se analizirati sadržaj završnih dokumenata prve faze Svetskog samita o informacionom društvu (WSIS, URL: http://www.itu.int/wsis/documents/doc_multi.asp?lang=en&id=-1161d1160), ili tzv. deklaracija civilnog društva („*Shaping Information Societies for Human Needs*“, URL: www.itu.int/wsis/docs/geneva/civil-society-declaration.pdf)

Hargitaia, Nojmana i Robinsona izdvaja se sledećih pet oblasti u okviru kojih se najčešće analiziraju socijalne implikacije interneta (DiMaggio, Hargitai, Neumann, Robinson, 2001):

- *nejednakost u pristupu (digitalna podela),*
- *socijalni kapital ili socijalna izolacija,*
- *politička participacija,*
- *efekti na organizacije, rad i menadžment, i*
- *efekti na kulturu i recepciju proizvoda kulture.*

U knjizi *Perspektive umrežavanja* o prošlogodišnjem istraživanju upotrebe interneta u regionu Jugoistočne Evrope, takođe u poglavlju posvećenom proučavanju tehnootimizma i strukture stavova prema internetu, detaljno smo prikazali ove oblasti u kojima se proučavaju socijalne implikacije interneta, pa čitaoca za detaljan prikaz upućujemo na ovo izdanje (Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004).

Relevantne izvore za socijalne stavove prema internetu, odn. relevantnu problematiku u odnosu na koju se ovi stavovi razvijaju, moguće je prepoznati i u mnogim proizvodima savremene kulture i umetnosti. Iako se socijalni stavovi prema internetu svakako ne razvijaju najčešće na osnovu odnosa prema pojavama u aktualnoj kulturi i umetnosti, njihov sadržaj pruža izvanrednu priliku da se prouče osnovne dileme koje opsedaju savremenog čoveka u vremenu ubrzanog razvoja informacionih i komunikacionih tehnologija. Mi smo u studiji tehnootimizma i strukture stavova prema internetu, u već pomenutoj knjizi *Perspektive umrežavanja*, posvetili posebnu pažnju ovakvoj vrsti analize (Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004).

Prilikom svake analize odnosa prema razvoju interneta i njegovom uplivu u svakodnevni život ne sme se zaboraviti da pojava ovog elektronskog medija koincidira sa intenzivnim procesima savremene globalizacije. Preplitanje ovih procesa, istovremeni razvoj globalne i informacione ekonomije, razlike u pristupu internetu između siromašnih i razvijenih sredina, značaj problema jezičke barijere u pristupu informacijama sa interneta (up. Milovanović, 2003) i mnogi drugi problemi određuju globalizaciju kao suštinski bitan kontekst u kome se razvoj i usvajanje interneta odvija. Zato smatramo da istraživanje strukture stavova prema internetu ne sme da se koncentriše samo na tehničke karakteristike ovog medija ili direktne posledice u nečijem životu, već i na stavove prema širem značaju interneta u našem vremenu. Ovi stavovi ga svakako dovode u vezu sa pitanjima ekonomske dominacije i jednakosti, reprezentacije različitih kultura i grupa, političke kontrole i krize savremenih demokratija i liberalnih sistema vrednosti.

Karakterističan kontekst istraživanju stavova prema internetu u našem društvu daje specifična politička i, šire, društvena situacija u kojoj se Srbija nalazi. Period koji se grubo poklapa sa devedesetim godinama XX veka postavio je Srbiju u ambivalentan položaj prema dominantnim vrednostima razvijenih zapadnih demokratija. Ovome su svakako najviše doprineli politički i vojni porazi koje je Savezna Republika Jugoslavija podnela u ovom periodu. Iako je model demokratske tranzicije usvojen kao širok politički projekat naše zemlje, činjenica je da programi političkih partija koje mu se suprotstavljaju, poput Srpske radikalne stranke, i dalje imaju izuzetno veliku podršku u stanovništvu. Odnos prema dominantnim vrednostima zapadnih demokratija (koje su same po sebi izuzetno složene i ne mogu predstavljati jednostavan, koherentan sistem) je ambivalentan, po našem mišljenju, i iz tog razloga što je u našem društvu primetna i osveščena potreba da se sa njima postigne izvestan stepen kompatibilnosti. To se opaža kao bitno pre svega da bi se na noge stavio teško narušen ekonomski sistem Srbije. S druge strane, mnoge druge vrednosti zapadnih demokratija se odbacuju ili smatraju inkompatibilnim sa dominantnim tradicionalnim vrednostima srpskog društva. Posebno posle rata sa zemljama NATO pakta iz 1999. godine, koji je za mnoge predstavljao pre svega direktan sukob sa SAD, primetan je otpor prema „*the american life*“, koji je u drugoj polovini XX veka popularisan pre svega kroz proizvode savremene kulture a u našoj sredini se mahom pojednostavljeno shvata i odbacuje sa rezignacijom. U sklopu ovih percepcija, karakteristični su i otpori globalizaciji – onoj koju predvode dominantno liberalno-demokratske snage – i koji nisu samo „srpska specijalnost“. Mnoge simplifikacije su prisutne u tom procesu i po našem mišljenju one su deo jednog sveobuhvatnog procesa konstrukcije ili održanja nacionalnog identiteta u trenutku koji je objektivno veoma težak za srpsku naciju. U prvom poglavlju ove knjige detaljno je prikazan kontekst u kome se informaciono društvo razvija u Srbiji i na ovom mestu upućujemo čitaoca na ovaj pregled za detaljnije informacije (Milovanović, Sitarski, Barišić, Milovanović, u ovom izdanju).

Zašto je ovakva opšta situacija u srpskom društvu interesantan kontekst za proučavanje socijalnih stavova prema internetu? Pre svega, već je napomenuto da je teško diskutovati odnos prema razvoju interneta van konteksta procesa ekonomske i informacione globalizacije. Sasvim je očekivano da percepcija interneta kao socijalnog fenomena bude deo šire strukture, možda i konzistentnog pogleda na svet neke osobe, koja obuhvata i reakcije na prethodno opisane specifičnosti društvene situacije u savremenoj Srbiji. Da li je internet dominantno

opažen kao medij koji je u stanju da demokratizuje jedno društvo i predstavlja instrument emancipacije, ili se radi o mediju koji će samo pomoći daljoj dominaciji bogatih nad siromašnima? Da li je internet prilika za promociju lokalnih vrednosti i očuvanje tradicije na jednom novom nivou ili će njegovi efekti voditi ka homogenizaciji kultura u jednoj viziji poput Fukojaminog post-humanističkog, post-istorijskog društva? Ovo su, po našem mišljenju, najvažnija i najinteresantnija pitanja čije odgovore – verujemo, bar delom – možemo pronaći proučavajući strukture socijalnih stavova prema internetu. U narednim redovima predstavimo rezultate empirijskog pokušaja da na njih odgovorimo. Pre toga, pogledajmo šta je o stavovima prema internetu poznato iz nekih prethodnih istraživanja.

2. Prethodna istraživanja stavova prema internetu

Pre svega, važno je istaći da je proučavanje stavova prema internetu malo zastupljeno u odnosu na druge studije u društvenim naukama u kojima su socijalne implikacije interneta predstavljene kao osnovni predmet istraživanja. Studije koje pokušavaju da obuhvate strukturu stavova prema internetu kao celovitom socijalnom fenomenu i koje ga dovode u vezu sa širim kontekstom globalizacije, na osnovu poznavanja dosadašnje literature, izvodio je samo istraživački tim Centra za proučavanje informacionih tehnologija Beogradske otvorene škole (Milovanović, Golčevski i Bakić, 2004, Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004). Zato će naglasak u ovom kratkom pregledu biti stavljen upravo na te studije, na čijim rezultatima i u njima prethodno razvijenim instrumentima počiva i ovo istraživanje. Razloge za ovaj izostanak relevantnih studija pre svega vidimo u izuzetnoj složenosti fenomena koji je pred nama.

Prvo ćemo ukratko predstaviti rezultate prošlogodišnjeg istraživanja strukture stavova prema internetu. Ovi rezultati su detaljno prikazani u knjizi *Perspektive umrežavanja* u izdanju Beogradske otvorene škole (Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004). Ovde ćemo prikazati osnovne rezultate kao i suštinu konstrukcionog postupka, pošto će u ovom istraživanju biti korišćen instrument zasnovan na prošlogodišnjem. Pri generisanju ajtema za ovu skalu stavova, stavskih tvrdnji prema kojima su ispitanici izražavali stepen slaganja na petostepenim Likertovim skalama, vođeno je računa o tome da budu iskorišćeni sadržaji iz praktično svih relevantnih domena u kojima internet donosi značajne društvene posledice. Domeni iz kojih potiče sadržaj generisanih stavskih tvrdnji bili su sledeći:

- *politički aspekti difuzije interneta,*

- ekonomija,
- komunikacija,
- obrazovanje,
- kultura,
- informisanje,
- lični doživljaj,
- društveni efekti (socijalni kapital, socijalna izolacija),
- psihološki efekti,
- privatnost i zaštita podataka,
- kontrola (interneta uopšte), i
- dostupnost (interneta kao tehnologije).

Za detaljno objašnjenje ovih domena i njihovu relevantnost u odnosu na proučavanje stavova prema internetu upućujemo na poglavlje „Tehnooptimizam i struktura stavova prema internetu“ u knjizi *Perspektive umrežavanja*⁴ (Golčevski, Milovanović, Petrović i Sitarski, 2004).

Uzorak u ovom istraživanju je bio veoma specifičan. Istraživanje upotrebe interneta, u sklopu kojeg je primenjena i skala stavova koju predstavljamo, izvršeno je u 8 gradova regiona Jugoistočne Evrope, i to: Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Podgorici, Skoplju, Sofiji i Bukureštu. Po 200 ispitanika iz svakog grada učestvovalo je u istraživanju, a relevantne podatke na ajtemima skale stavova dalo je 1596 ispitanika. Specifičnost uzorka nalaže izvesnu opreznost u interpretaciji dobijenih rezultata, pošto je sasvim moguće da su stavovi prema internetu kulturno osetljivi zbog svoje povezanosti sa širim kulturnim, političkim i ekonomskim kontekstom.⁵

Instrument je obuhvatao 92 stavka ajtema (up. Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004, str. 164–168). Posle analize relijabilnosti, skala je svedena na 62 stavka ajtema za koje je izračunata matrica korelacija i podvrgnuta faktorskoj analizi. Relijabilnost ove skale od 62 ajtema (*Kronbahova alfa*) iznosi zadovoljavajućih 0,91.

Posle analize glavnih komponenti i rotacije rešenja na jednostavnu strukturu upotrebom *varimax* normalizovane rotacije, izdvojena su četiri

4 Knjiga *Perspektive umrežavanja* dostupna je u elektronskom formatu na CePIT-ovom sajtu sa adrese: <http://www.bos.org.yu/cepit/materijali/perspektiveumrežavanja.pdf>.

5 Nažalost, poduzorci iz različitih gradova (N = 200) nisu bili dovoljno veliki da bi bili podvrgnuti zasebnim analizama glavnih komponenti.

faktora koja ukupno objašnjavaju 28,40% varijanse. Iako je procenat objašnjene varijanse sa četiri glavne komponente relativno nizak, na osnovu analize faktorskih zasićenja se ispostavlja da one imaju jasno interpretabilnu strukturu. Četiri izdvojena faktora naslovili smo kao: (1) tehnooptimizam, (2) tehnopesimizam, (3) društveni efekti i društvena kontrola interneta i (4) emancipatorski efekti i funkcija interneta. Interpretaciju njihovog sadržaja iznosimo u Tabeli 1:

	<i>Interpretacija glavnih komponenti</i>
Faktor 1: <i>Tehnooptimizam</i>	Faktor obuhvata ajteme čiji je sadržaj vezan za različite domene društvene problematike interneta i koji na pozitivan način izražavaju veru u to da će internet omogućiti napredak u rešavanju važnih društvenih problema. Sadržaj faktora obuhvata i pozitivne konotacije prema korisnicima interneta kao i prihvatanje da se svakodnevne aktivnosti obavljaju preko mreže.
Faktor 2: <i>Tehnopesimizam</i>	Faktor (obrnut) obuhvata ajteme koji izražavaju zabrinutost od političke kontrole interneta i preko interneta, negativno konotiranje korisnika i nipoštašavanje vrednosti informacija predstavljenih na mreži. U sadržaju nekih od ajtema prepoznaje se i komponenta tehnofobije. Ajtemi izražavaju opštu negativnu konotaciju interneta.
Faktor 3: <i>Društveni efekti i društvena kontrola interneta</i>	Generalno pozitivno konotiranje interneta, sa naglaskom na institucionalnu kontrolu interneta i angažovanje države u razvoju interneta kako bi se obezbedili maksimalni pozitivni efekti za sve građane. Faktor zasićuju i neki ajtemi koji se odnose na pitanje dostupnosti interneta u smislu zalaganja da se omogući pristup internetu što većem broju korisnika.
Faktor 4: <i>Emancipatorski efekti i funkcija interneta</i>	Faktor je generalno pozitivno konotiran i zasićen ajtemima koji izražavaju veru u emancipatorske efekte razvoja interneta. Ajtemi koji se odnose na mogućnost veće zastupljenosti marginalnih grupa i kultura zahvaljujući internetu nalaze se na ovom faktoru. Ajtemi čiji se sadržaj odnosi na veću dostupnost informacija i slobodu izražavanja zahvaljujući internetu nalaze se takođe na ovom faktoru.

Tabela 1. Interpretacija četvorofaktorske strukture skale stavova korišćene u istraživanju upotrebe interneta u osam gradova Jugoistočne Evrope 2004. godine (prema Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004).

Eksterna validacija ova četiri faktora izvršena je korelacionom analizom sa određenim aspektima upotrebe interneta. U okviru istog istraživanja, autori su upotrebom Likertovih skala merili procenu frekventnosti određenih aktivnosti korisnika na internetu (Golčevski, Petrović, Milovanović i Sitarski, 2004). Te aktivnosti bile su: (1) surfovanje – pretraga mreže bez nekog određenog cilja, (2) učestvovanje u onlajn igrama – gejming, (3) skidanje muzike/filmova, (4) potraga za potrebnim informacijama/podacima, (5) pregledanje novosti na omiljenim sajtovima, (6) čitanje vesti/novina/magazina, (7) čitanje/skidanje raznih tekstova/članaka/knjiga, (8) upotreba interneta za posao/školu, (9) čet/instant mesidžing, (10) slanje poruka na mejling liste/forume (11) i čitanje blogova. Za sve ajteme izračunata je matrica korelacija i zatim podvrgnuta faktorskoj analizi. Posle ovog postupka, izdvojena su tri jasno interpretabilna faktora koji objašnjavaju 52% ukupne varijanse. Prvi faktor smo nazvali *surf* faktorom i on je obuhvatao ajteme (1), (2) i (3); drugi faktor je dobio naziv *search* faktor i obuhvatao je ajteme (4)–(8); treći faktor obuhvatao je ajteme (9)–(12) i odnosio se direktno na aktivnosti vezane za intenzivnu komunikaciju preko interneta, pa je nazvan *comm* faktorom. Korelacionom analizom su utvrđene neke statistički značajne veze između faktorskih skorova sa skale stavova opisanih u Tabeli 1. i skorova faktora koji se odnose na aktivnosti korisnika na internetu. Faktor tehnooptimizma statistički značajno pozitivno korelira sa *surf* ($r=0,17$) i *comm* ($r=0,31$) faktorima. Dakle, korisnici koji učestalo koriste internet kao sredstvo za komunikaciju sa drugima, odn. procenjuju da dosta vremena provode razmenjujući poruke na mejling listama, forumima, čet servisima i sl., pokazuju i veći stepen tehnooptimizma; čini se da je isti slučaj sa korisnicima koji internet koriste dominantno za zabavu (korelacija sa *surf* faktorom). Postoji statistički značajna veza između skorova *search* faktora u aktivnostima na internetu i skorova sa drugog faktora sa skale stavova koji je nazvan tehnopesimizmom⁶ ($r=0,18$). Skorovi sa *search* faktora skale aktivnosti na internetu statistički su značajno i pozitivno povezani i sa trećim (društveni efekti i društvena kontrola interneta, v. Tabelu 1 i četvrtim (emancipatorski efekti i funkcija interneta, v. Tabelu 1) faktorom sa skale stavova.

6 Ime „tehnopesimizam“ ovog faktora je donekle neispravno; dodeljeno mu je da bi se jasnije razlikovao od prvog faktora, ali ne treba gubiti iz vida da je i on pozitivan (skale koje su u instrumentu zadate u negativnom frejmu obrnute su pre izračunavanja matrice korelacija). Podjednako pravilno bi bilo nazvati ga i npr. „tehnooptimizam 2“ (up. sadržaj ovog faktora u Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004).

U istom istraživanju su proučeni i odnosi faktora sa skale stavova i faktora koji su dobijeni u analizi glavnih komponenti matrica korelacije procena bliskosti političkih orijentacija korisnika interneta. U istraživanju političkih orijentacija korisnika interneta, ispitanicima su ponudeni kratki, konzistentni opisi sledećih političkih orijentacija: (1) liberalno demokratske, (2) socijaldemokratske, (3) konzervativne, (4) komunističke, (5) ekološkičke, (6) nacionalističke i (7) anarhističke. Ispitanici su na petostepenim Likertovim skalama procenjivali koliko je sadržaj svake od ovih političkih orijentacija blizak njihovim političkim stavovima. Matrica korelacija ove procene bliskosti analizirana je skupom multivarijantnih tehnika, a analizom glavnih komponenti izdvojena su dva faktora: (i) faktor radikalnijih (antisistemskih⁷) političkih orijentacija, koji je okupljao komunističku, anarhističku, nacionalističku i konzervativističku orijentaciju (ukupno 27,45% varijanse) i (ii) faktor umerenijih (sistemskih) političkih orijentacija, koji je bio visoko zasićen liberalno demokratskom, socijaldemokratskom i ekološkičkom orijentacijom (ukupno 20% varijanse).

Korelaciona analiza pokazuje da postoje niske, ali statistički značajne i pozitivne veze između tehnioptimizma (1. faktor) i oba faktora u proceni bliskosti političkih orijentacija, kao i da su skorovi sa drugog faktora tehnioptimizma sa skale stavova (interpretiran „obrnuto“ kao faktor tehnopesimizma) negativno povezani sa skorovima sa faktora radikalnijih, a pozitivno sa skorovima sa faktora umerenijih političkih orijentacija. Takođe, statistički su značajne pozitivne veze skorova sa faktora društvene kontrole i društvenih efekata (3. faktor sa skale stavova) i emancipatorskih efekata interneta (4. faktor) sa umerenijim, kao i negativne veze ova dva faktora sa skorovima sa faktora radikalnijih političkih orijentacija (Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004).

Ovo istraživanje ukazalo je na (a) izuzetnu složenost stavova prema internetu, i (b) mogućnost eksterne validacije ovakve skale uprkos nevelikom procentu ukupne objašnjene varijanse sa četiri interpretabilna faktora (28,4%). Naravno, zaključci su donošeni veoma oprezno iz više razloga: korelacije sa faktorskim skorovima sa drugih skala su niske, iako statistički značajne, zatim zbog već opisane spe-

7 Oznake „antisistemske“ i „sistemske“ političke orijentacije, kao i „radikalnije“ i „umerenije“ treba uzimati bez ikakvih vrednosnih konotacija. One karakterišu sadržaje ovih političkih orijentacija u odnosu na dominante političke vrednosti zapadnih demokratija koje uzimamo kao vrstu „repera“ prema bar zvanično zauzetom političkom kursu ka demokratskoj tranziciji i integraciji u Evropsku uniju.

cifičnosti uzorka koji je korišćen i konačno zbog toga što se radi o prvim istraživanjima ove vrste. Najmanje zabrinjava nizak procenat ukupno objašnjene varijanse, zbog već pomenute izuzetne složenosti samih stavova prema internetu koji se opaža kao kompleksan objekat u širokom i još složenijem kontekstu savremenog društva. Ukoliko bi rezultati eksternih validacija mogli da se poboljšaju, na osnovu interpretabilnih faktora sa ovako konstruisane skale stavova prema internetu, mogli bismo da govorimo o njenoj validnosti, iako je teško govoriti o pokušaju izgradnje standardizovanog instrumenta koji bi merio stav ove složenosti. Po našem mišljenju, i dalje je najsigurnije pristupiti ovom fenomenu eksploratorno, bez prethodnog formulisanja hipoteza ili stvaranje modela o mogućim vezama između upotrebe interneta, političkih orijentacija i stavova prema internetu. U istraživanju koje ćemo predstaviti u narednim poglavljima pokazujemo da je moguća i bolja validacija ove skale, kao i da je donekle moguće izgraditi jednu koherentnu sliku odnosa stavova prema internetu, političkih orijentacija i nekih aspekata upotrebe interneta.

U istraživanju iz 2003. godine koje je izvršeno na prigodnom uzorku korisnika iz skoro svih većih srpskih gradova upotrebljena je drugačija skala stavova prema internetu (Milovanović, Golčevski i Bakić, 2004). Ovu skalu stavova nećemo detaljno opisivati. Dosta kraća od prethodno opisane (48 ajtema), ona je sadržala samo neke od ajtema koji su korišćeni u istraživanju na uzorku korisnika iz osam gradova Jugoistočne Evrope. Posle analize rezultata prikupljenih ovim instrumentom, Milovanović, Golčevski i Bakić diskutuju sadržaj pet faktora među kojima dominira faktor *tehnooptimizma sa izraženim demokratskim vrednostima*; interesanto je da su i posle primene instrumenta u ovoj formi dobijene male, statistički značajne korelacije sa nekim aspektima upotrebe interneta kao i političkim orijentacijama korisnika (up. Milovanović, Golčevski i Bakić, 2004, str. 254). Pošto je instrument koji koristimo u ovogodišnjoj studiji stavova prema internetu u potpunosti baziran na već detaljno prikazanom istraživanju u regionu Jugoistočne Evrope, čitaoca upućujemo na poglavlje „Stavovi prema internetu i njegovim društvenim efektima“ u knjizi *Globalni građani*⁸ (Golčevski i Milovanović, 2004), u kome je detaljno prikazana ova prva studija stavova prema internetu koju je izveo istraživački tim CePIT-a. U Tabeli 2. prikazujemo interpretaciju sadržaja pet faktora (ukupno 35,54% objašnjene varijanse) koje diskutuju Milovanović, Golčevski i Bakić (2004):

8 Knjiga *Globalni građani* dostupna je u elektronskom formatu na CePIT-ovom sajtu sa adrese: <http://www.bos.org.yu/cepit/materijali/GlobalniGradjani.pdf>

	<i>Interpretacija glavnih komponenti</i>
Faktor 1: <i>Tebnooptimizam sa izraženim demokratskim vrednostima</i>	Insistiranje na jednakosti pristupa internetu i predstavljanju informacija na njemu, otpor kontroli radi opšte dobrobiti, percepcija interneta kao tehnologije koja obezbeđuje jednakost.
Faktor 2: <i>Kontrola sadržaja na internetu</i>	Otpor kontroli sadržaja na internetu u ma kom obliku, percepcija učešća na mreži kao bezopasna u smislu dejstva „opasnih“ sadržaja.
Faktor 3: <i>Kontrola individue i ponašanja na internetu</i>	Otpor insistiranju na zaštiti pojedinca i privatnosti na internetu, nepoželjna kontrola ponašanja i identiteta korisnika na internetu.
Faktor 4: <i>Pragmatični techno-optimizam</i>	Prihvatanje funkcije interneta u ostvarenju praktične dobrobiti za korisnike, uz odbacivanje mogućnosti njegove instrumentalizacije. Faktor okuplja sve ajeme koji opisuju potencijalne praktične dobrobiti od interneta ali čiji sadržaj ne implicira i širu vrednosnu orijentaciju, kao i sve ajeme koji opisuju ekstremnije oblike kontrole interneta.
Faktor 5: <i>Institucionalna kontrola pristupa internetu</i>	Suprotstavljanje institucionalnoj kontroli pristupa internetu i percepcija nemogućnosti da se institucionalna, centralna kontrola izvede.

Tabela 2. Interpretacija četvorofaktorske strukture skale stavova korišćene u istraživanju upotrebe interneta u Srbiji 2003. godine (prema Milovanović, Golčevski i Bakić, 2004).

Posle ovog prikaza prethodnih istraživanja strukture stavova prema internetu koja su bila sastavni deo CePIT-ovih studija upotrebe u Srbiji i regionu Jugoistočne Evrope, prikazaćemo ukratko i istraživanja drugih autora. Većina radova u kojima se koriste skale stavova prema internetu značajno se razlikuje, po predmetu istraživanja i konstrukcionom postupku, od našeg pristupa. Kao što ćemo videti, ova istraživanja se najčešće nalaze u kontekstu ergonomije, proučavanja efekata interneta u obrazovanju i sl. Zbog toga su skale stavova koje autori upotrebljavaju jezgrovite i kratke, direktno ispituju uži skup

reakcija na upotrebu interneta i najčešće pokrivaju samo domen same upotrebe – da li se korisnici osećaju sigurno kada koriste internet, koliko misle da on doprinosi unapređenju njihovih profesionalnih aktivnosti i sl. Jasno je da se ovakav pristup razlikuje od našeg pokušaja da se kroz analizu stavova prema internetu dođe do osnovnih osobina reprezentacije interneta kao složenog objekta u kontekstu savremenih globalnih razvoja.

U istraživanju Darndela i Haga o odnosu pola, iskustva u upotrebi interneta, efikasnosti u upotrebi kompjutera, anksioznosti prema kompjuterima i stavovima prema internetu, autori konstruišu skalu stavova prema internetu koja je zasnovana na skali stavova prema kompjuterima Nikela i Pinta (Nickell & Pinto, 1986, prema Durndell & Haag, 2002). Skala stavova prema internetu (engl. The Internet Attitude Scale, IAS) razvijena je tako što je u dvadeset tvrdnji skale stavova prema kompjuterima (engl. Computer Attitude Scale, CAS) reč „kompjuter“ zamenjena rečju „internet“, kao npr. u ajtemu „*Uskoro će kompjuteri kontrolisati naše živote*“ – „*Uskoro će internet kontrolisati naše živote*“. Skala je balansirana u pozitivnom i negativnom frejmu a odgovori se daju preko petostepenih Likertovih skala. Ukupan skor na ovoj skali kreće se od 20 poena, što označava ekstremno negativan stav prema internetu, do 100 poena, kako se označavaju maksimalno pozitivni stavovi prema internetu. Ova studija je izvedena na relativno malom uzorku rumunskih studenata u kome je bilo 74 ispitanika ženskog i 76 ispitanika muškog pola. Nažalost, autori ne navode rezultate faktorske analize ovako konstruisane skale stavova prema internetu. Rezultati do kojih oni dolaze pokazuju da postoje statistički značajna negativna korelacija između skora na skali anksioznosti prema kompjuterima i stavova prema internetu i statistički značajna pozitivna korelacija između samoprocene efikasnosti u upotrebi kompjutera i stavova prema internetu. Takođe, pokazuje se da je iskustvo u upotrebi interneta (mereno brojem meseci od kada korisnici koriste internet) u pozitivnoj korelaciji sa skorom sa skale stavova prema internetu.

Nalazi ovog istraživanja su relevantni i za naš rad u tom smislu što mnogi ajtemi sa IAS skale stavova prema internetu imaju sličan sadržaj sa ajtemima koji se koriste u našoj skali, s tim što je naša skala daleko šira i kompleksnija od IAS. Kao primer navodimo sledeće ajteme koji je se koriste u IAS:

1. *Internet nikad neće zameniti ljudski život.*
3. *Ljudi postaju robovi interneta.*
5. *Uskoro će naše živote kontrolisati internet.*

9. *Internet dehumanizuje društvo.*

17. *Internet nas uvodi u novu eru.*

20. *Internet je nerazumljiv i frustrirajući za rad.*

Studija Hung-Pin Šia iz 2004. godine (Shih, 2004) koristi kratku skalu stavova prema internetu u pokušaju da se *Dejvisov model prihvatanja tehnologije* (eng. Technology Acceptance Model, TAM, up. Milovanović, Golčevski i Bakić, 2004. kao i Petrović, Golčevski i Milovanović, 2005 – u ovom izdanju) proširi na problem upotrebe interneta u poslovnom okruženju. Dejvisov model se smatra za najuticajniji model prihvatanja tehnologije i veliki broj studija upotrebe interneta se oslanja upravo na teorijske konstrukte TAM, zasnovane na poznatoj Ajzenovoj i Fišbejnovoj sociopsihološkoj *teoriji opravdane akcije* (engl. Theory of Reasoned Action, TRA, Ajzen, 2001, Fishbein & Ajzen, 1975)). Prema ovom autoru, osnovni doprinos TAM modela sastoji se u uvođenju dva ključna verovanja u sistem odlučivanja o prihvatanju neke tehnologije: (a) opažene korisnosti (engl. *perceived usefulness*) i (b) opažene lakoće upotrebe (engl. *percieved ease of use*). U mnogim empirijskim istraživanjima pokazano je da ove osnovne komponente Dejvisovog modela predstavljaju ključne prediktore u procesu prihvatanja nekog tehnološkog sistema. Sva novija istraživanja u okviru ove paradigme su se fokusirala na istraživanje prihvatanja informacionih sistema i interneta. U radu Hung-Pin Šia koristi se kratka skala stavova kroz koju se operacionalizuju ključne komponente Dejvisovog TAM modela (npr. „*Upotreba interneta poboljšava moje postignuće kada izvršavam svoje zadatke*“ ili „*Moja interakcija sa internetom je jasna i razumljiva*“), relevantnost informacija koje se prikupljaju („*Imam raspoložive onlajn informacije za izvođenje mojih zadataka*“), stav prema upotrebi interneta („*Volim da koristim internet*“) i opažena postignuća u upotrebi interneta („*Zadovoljan sam efektom koji upotreba interneta ima na moja postignuća na poslu*“). Faktorskom analizom metodom glavnih komponenti i posle *varimax* rotacije ovaj autor izdvaja upravo pet faktora za koje smo naveli karakteristične primere ((1) – (5)), i koji objašnjavaju ukupno 81,8% varijanse u skali od samo 16 ajtema. Međutim, posle detaljne analize sadržaja njegovih ajtema, dolazimo do zaključka da se sadržaj ajtema unutar komponenti (za koje autor pretpostavlja i faktorskom analizom dokazuje da mere jedinstvene komponente proširenog Dejvisovog modela) praktično potpuno poklapa, tako da je ova skala stavova korisna kao pokušaj striktno operacionalizacije TAM teorije ali ne i za nezavisno proučavanje strukture stavova i percepcije interneta.

U okviru jedne novije studije odnosa prema internetu u obrazovanju, razvijena je posebna skala od 18 ajtema za merenje stavova prema internetu (Tsai, Lin & Tsai, 2001). Skala obuhvata sledeće podskale: *opaženu korisnost* (npr. „Internet mi omogućava da obavljam posao interesantnije i maštovitije“), *afektivitet* (npr. „Internet čini da se osećam neprijatno“), *opaženu kontrolu* (npr. „Potrebna mi je iskusna osoba pored mene kada koristim internet“) i *ponašanje* („Regularno koristim internet za školu“, ili „Provodim dosta vremena koristeći internet“). Faktorska analiza jasno izdvaja ove četiri podskale a četiri izdvojene glavne komponente objašnjavaju ukupno 53,81% varijanse. Dalji nalazi ove studije pokazuju da postoje razlike u polu u stavovima prema internetu: na tri podskale – afektivitet, opažena kontrola i ponašanje – muški ispitanici pokazuju pozitivnije stavove prema internetu, dok na skali opažene korisnosti nema značajnih statističkih razlika između muškaraca i žena. Kao i u prikazanom istraživanju Darndela i Haga, ispitanici koji duže koriste internet pokazali su pozitivnije stavove prema njemu, i to na podskalama afektiviteta, opažene kontrole i ponašanja.

Tri prikazane studije su karakteristične za dosadašnja proučavanja stavova prema internetu. Srodne ovim studijama su i neke u kojima se stavovi prema određenim aspektima upotrebe interneta proučavaju u strogo ergonomskom kontekstu, kao što je npr. proučavanje stavova prema pretraživačima (engl. *search engines*, up. Liaw, Chag, Hung & Huang, *u pripremi*, takođe prema Dejvisovom TAM modelu) ili upotrebi interneta za prikupljanje podataka elektronskim anketama (Huang & Liaw, 2005).

Kao što vidimo na osnovu prethodnog kratkog pregleda studija stavova prema internetu, postoje bitne razlike u pristupu istraživačkog tima CePIT-a i drugih istraživača. One se, ponovimo, pre svega ogledaju u načinu kako se definiše sam objekat stava. U našim istraživanjima, namera je da se proučavanjem strukture stavova prema internetu dođe do koherentne reprezentacije interneta kao kompleksnog objekta u veoma širokom, globalnom društvenom kontekstu. Nas pre svega interesuje način na koji se konceptualizuje odnos između interneta i ideje društvenog progressa, kakav je odnos između interneta i političkih pitanja, kakva je percepcija odnosa između upotrebe interneta i njegovih efekata u kulturi, obrazovanju, svakodnevnom životu. Za razliku od ovakvog pristupa, prikazane studije se fokusiraju na

proučavanje onih aspekata stavova prema internetu koji obezbeđuju direktnu validaciju modela prihvatanja ove tehnologije u raznim oblastima njegove primene. Mi smo još u prvom istraživanju stavova prema internetu, u knjizi *Globalni građani*, prikazali i diskutovali Dejevisev model prihvatanja tehnologije kao skup relevantnih konstrukata u predikciji usvajanja i ponašanja prema informacionim sistemima. Međutim, u odnosu na shvatanje objekta proučavanja koje smo usvojili i u toj prvoj studiji, i u prošlogodišnjoj, predstavljenoj u knjizi *Perspektive umrežavanja*, smatramo da model prihvatanja tehnologije ne može da predstavlja relevantan konceptualni okvir za interpretaciju naših nalaza, mada ih je moguće dovesti u vezu.

U sledećem poglavlju prikazaćemo rezultate istraživanja strukture stavova prema internetu u uzorku iz urbane populacije stanovništva Srbije. Ovim istraživanjem obuhvaćeni su i korisnici i nekorisnici interneta. Zatim ćemo, redom, prikazati stavove prema internetu korisnika i nekorisnika, analizirati odnos dobijene strukture stavova i bitnih socio-demografskih odlika kao i nekih odlika upotrebe interneta, i konačno dovesti u vezu strukturu stavova prema internetu sa strukturom političkih orijentacija ispitanika u uzorku.

3. Struktura stavova prema internetu u urbanoj populaciji Srbije 2005.

Skala stavova koja je korišćena u ovom istraživanju u potpunosti je bazirana na ajtemima koji su razvijeni tokom konstrukcije skale upotrebljene u prošlogodišnjem istraživanju upotrebe interneta u regionu Jugoistočne Evrope (Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004). Ta skala je inicijalno sadržala 92 ajtema i, posle analize relijabilnosti, svedena je na 62 ajtema koji su analizirani faktorskom analizom. U ovom istraživanju, koristimo verziju skale od 59 ajtema, koja je nastala uklanjanjem tri ajtema iz analizirane verzije originalne skale. Tri ajtema koja su uklonjena su specifična po tome što zahtevaju evaluaciju koju relevantno mogu doneti samo one osobe koje su već korisnici interneta. Ajtemi su uklonjeni zbog specifičnosti uzorka u ovom istraživanju, u kome se nalazi oko pola (48,35%) korisnika i pola nekorisnika (50,23%) interneta. Uzorak su činili ispitanici iz 26 srpskih gradova, po jednog iz svakog okruga Srbije bez Kosova. U uzorku učestvuje po oko 25% ispitanika koji su završili samo osnovnu školu (24,2%), srednju školu (25,76%), trenutno studiraju (24,21%) ili su završili fakultet (24,79%), kao i po oko 25% ispitanika različitih uzrasnih grupa (15 do 19 godina – 24,98%, 20 do 29 godina – 25,37%, 30 do

44 godine – 23,30% i 45 i više godina – 26,34%). Takođe, uzorak je balansiran po polu: u njemu učestvuje 50,42% muškaraca i 49,38% žena. U okviru poduzoraka definisanih ovim promenljivima, međutim, nije održavan nužan balans ostalih promenljivih kao u celom uzorku.

Stavske tvrdnje su ponuđene u izdvojenom delu anketnog instrumenta: on je, pored istraživanja stavova, sadržao i ajteme kojima se prikupljaju podaci o karakteristikama upotrebe interneta i političkim orijentacijama ispitanika. Na sve ponuđene ajteme ispitanici su odgovarali preko petostepenih Likertovih skala (1 – uopšte se ne slažem ... 5 – u potpunosti se slažem).

Lista svih upotrebljenih ajtema nalazi se u Tabeli 3.

Skale stavova prema internetu

1. I neke male kulture sada će moći da se predstave svetu zahvaljujući internetu.
2. Zahvaljujući internetu, u javnost mogu da dođu informacije koje su ranije bile cenzurisane.
3. Internet će konačno omogućiti uspostavljanje prave demokratije u svetu.
4. Obespravljeni pomoću interneta mogu da utiču na poboljšanje svog položaja.
5. Sve dobre strane interneta ne vrede mnogo u poređenju sa tim koliko štete on može doneti.
6. Internet pomaže u zbližavanju različitih kultura i nacija.
7. Internet garantuje slobodu izražavanja kao nijedan drugi medij pre njega.
8. Upotreba interneta u principu unapređuje rad ma koje organizacije ili firme.
9. Trebalo bi obezbediti javan, besplatan pristup internetu za svakoga.
10. Zaista korisne podatke na internetu moguće je naći samo preko sajtova kojima se pristup plaća.
11. Opasno je što se u sve više svakodnevnih stvari ljudi oslanjaju na internet i kompjutere.
12. Veliki broj stranica i sajtova na internetu uopšte nisu dostupni običnom korisniku.
13. Internet bi mogao ljudima da ulepša starost.

14. Kada bi sve informacije o aktivnosti države bile dostupne na internetu bilo bi manje korupcije.
15. Povećanje upotrebe interneta dovešće do toga da se ljudi dodatno otuđe jedni od drugih.
16. Internet i siromašnima daje šansu da steknu relevantna znanja i veštine.
17. Stvari su na internetu toliko pojednostavljene i površne da se ništa ozbiljno tu ne može naučiti.
18. Nesreća je u tome što je internet samo oruđe u rukama globalne moći.
19. Nerado bih dopustio/la da mi dete gubi vreme igrajući se sa drugom decom preko interneta.
20. Internet ne pomaže podizanju opšteg nivoa obrazovanja.
21. Jedan od ciljeva razvoja interneta je da se omogući totalna politička kontrola.
22. Internet je raj za prevarante i lopove.
23. Internet i informacione tehnologije uopšte značajno će doprineti opštoj dobrobiti čovečanstva.
24. Upotreba interneta doprinosi poboljšanju individualnog kvaliteta života.
25. Ovoj državi bi činilo dobro kada bi svi njeni građani imali pristup internetu.
26. Internet je nespojiv sa tradicijom.
27. Predstavljanje određenih sadržaja na internetu treba zabraniti.
28. Komunikacija internetom garantuje ravnopravnost bez obzira na versku, etničku ili rasnu pripadnost.
29. Stidljive osobe mogu da nauče da budu opuštenije u komunikaciji zahvaljujući internetu.
30. Na internetu ima toliko informacija da ja uopšte ne bih mogao da se snađem.
31. Pokušaji upotrebe interneta u obrazovanju verovatno će završiti neuspehom.
32. Upotreba interneta ozbiljno ugrožava privatnost korisnika.
33. Ljudi koji provode puno vremena na internetu uglavnom su besposleni.

34. Porast upotrebe interneta će dovesti do masovnog zatupljivanja ljudi.
35. Upotreba interneta treba da postane deo redovnog školovanja.
36. Države ili specijalizovane organizacije bi trebalo da finansijski podrže razvoj stvarno korisnih web-stranica.
37. Verujem da internet doprinosi promociji zapadne kulture kao dominantne.
38. Država bi morala da finansira postavljanje i promociju sajtova na našem jeziku.
39. Velika vrednost interneta je to što on nije kontrolisan kao drugi mediji.
40. Mnogi problemi nerazvijenih zemalja lakše bi se rešavali kada bi njihovim građanima bio omogućen širi pristup internetu.
41. Internet je još jedan od sigurnih znakova propasti Zapada.
42. Neophodno je obezbediti da svako može da predstavi svoje stavove, vrednosti i ideje na internetu, ma kakve one bile.
43. Ne bih pustio svoje dete da bez nadzora odraslih koristi internet.
44. Internet će omogućiti veću zaposlenost u zemljama koje su sada nerazvijene.
45. Internet omogućava sagledavanje istog događaja iz više različitih perspektiva.
46. Čim čujem da neko koristi internet, znam da je u pitanju savremena i obaveštena osoba.
47. Internet će ubrzati nestajanje velikog broja jezika.
48. Voleo bih kada bih mogao sve da kupujem preko interneta.
49. Elektronsko poslovanje će dati nov zamah svetskoj ekonomiji.
50. Oduševljava me što bih preko mreže mogao/la da dođem do svoje omiljene pesme ili filma.
51. Internet će jednog dana potpuno zameniti televiziju, radio i novine kao osnovna sredstva informisanja.
52. Internet daje samo površnu sliku stvari.

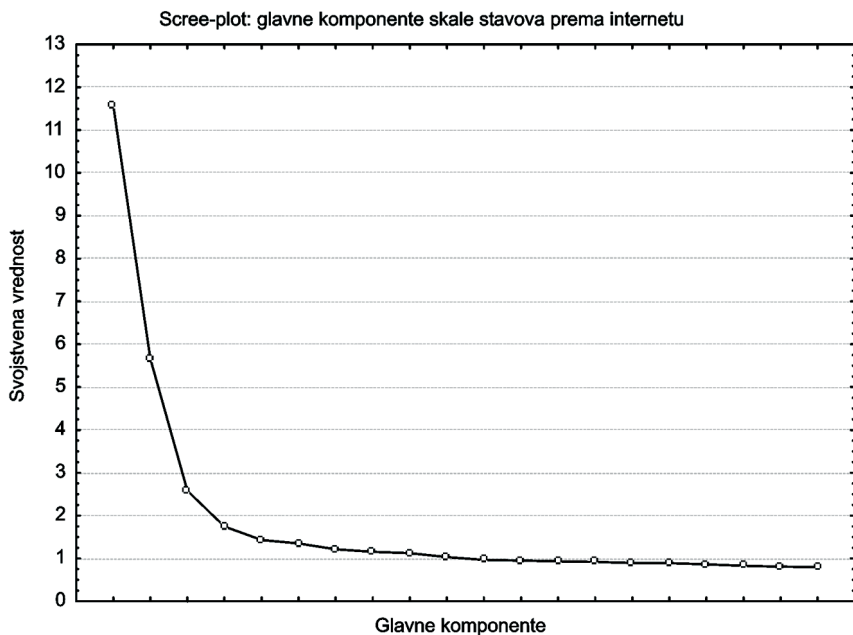
53. Mogao bih da razvijem simpatije prema nekoj osobi koju bih upoznao samo preko interneta.
54. Druge kulture nikad neće prihvatiti internet u onoj meri u kojoj ga je prihvatila zapadna kultura.
55. Mislim da je internet zaista poseban fenomen u ljudskoj istoriji.
56. Internet podstiče ljude da se ponašaju neodgovorno i nemo-ralno.
57. Verujem da postoje organizacije koje sistematski nadziru sadržaj elektronske pošte.
58. Voleo bih kada bih sav svoj posao obavljao od kuće, preko interneta.
59. Naša književna baština morala bi biti prenetu u elektronsku formu.

Tabela 3. Skala stavova prema internetu.

Svih 320 ispitanika iz uzorka veličine $N = 1545$ dalo je kompletne odgovore na ovoj skali. Psihometrijske osobine ove skale veoma su dobro poznate iz prethodnog istraživanja (Milovanović, Golčevski i Petrović, 2004). Pošto su ajtemi predstavljeni u negativnom frejmu negativno bodovani (tj. odgovori na njih su „obrnuti“), izračunata je matrica korelacija za svih 59 ajtema. Dobijena matrica korelacija podvrgnuta je analizi glavnih komponenti posle koje su zadržana četiri faktora. Svi zadržani faktori imali su svojstvenu vrednost veću od 1. Svojstvene vrednosti svih glavnih komponenti, odgovarajući procenti objašnjenje varijanse kao i kumulativni procenat objašnjene varijanse prikazani su u Tabeli 4. Sve glavne komponente i odgovarajuće svojstvene vrednosti prikazane su na *scree-plot* grafikonu, Slika 1.

<i>Faktor</i>	<i>Svojstvena vrednost</i>	<i>Procenat objašnjene varijanse</i>	<i>Kumulativni procenat objašnjene varijanse</i>
Faktor 1 – TO1	11,58	19,63	19,63
Faktor 2 – TO2	5,67	9,60	29,22
Faktor 3 – EL	2,58	4,37	33,60
Faktor 4 – EM	1,75	2,96	36,56

Tabela 4. Svojstvene vrednosti i procenat objašnjene varijanse.

Slika 1. Glavne komponente i svojevredne vrednosti (*scree-plot*).

U sledećoj tabeli prikazujemo zasićenja na četiri izdvojena faktora iz matrice korelacije 59 ajtema skale stavova.

<i>Faktorska zasićenja na četiri izdvojena faktora skale stavova prema internetu: ukupno objašnjeno 36,56% varijanse.</i>				
	F1 – To1	F2 – To2	F3 – EL	F4 – Em
1	0,59	0,08	-0,02	0,19
2	0,50	0,09	-0,00	0,27
6	0,62	0,07	0,09	0,26
7	0,59	0,05	0,03	0,24
8	0,68	0,05	0,08	0,04
9	0,49	0,01	0,05	0,20
16	0,37	0,05	0,25	0,33
23	0,44	0,14	0,40	0,08
24	0,48	0,16	0,46	0,02

<i>Faktorska zasićenja na četiri izdvojena faktora skale stavova prema internetu: ukupno objašnjeno 36,56% varijanse.</i>				
	F1 – To1	F2 – To2	F3 – EL	F4 – Em
25	0,48	0,14	0,42	0,16
28	0,52	0,11	0,10	0,29
35	0,55	0,25	0,28	-0,06
36	0,69	0,12	0,08	-0,09
38	0,64	-0,05	0,05	-0,06
39	0,43	0,07	0,02	0,31
45	0,57	0,10	0,23	0,10
49	0,48	0,13	0,40	0,06
50	0,40	0,15	0,28	0,20
55	0,50	0,08	0,36	-0,10
5	0,17	0,50	0,05	-0,08
10	-0,09	0,39	-0,04	-0,21
11	0,03	0,53	0,34	-0,02
12	-0,11	0,42	0,09	-0,07
15	-0,07	0,53	0,26	0,08
17	0,29	0,56	0,01	-0,05
18	0,028	0,65	0,08	0,10
19	0,04	0,48	0,31	0,10
20	0,30	0,51	0,17	-0,04
21	0,12	0,60	-0,13	0,12
22	-0,07	0,51	-0,01	0,31
26	0,12	0,42	0,08	-0,23
27	-0,18	0,39	0,10	0,25
30	0,15	0,52	0,02	-0,15

Struktura stavova i percepcija interneta kao globalnog društvenog fenomena

<i>Faktorska zasićenja na četiri izdvojena faktora skale stavova prema internetu: ukupno objašnjeno 36,56% varijanse.</i>				
	F1 – To1	F2 – To2	F3 – EL	F4 – Em
31	0,36	0,55	0,03	-0,07
32	0,19	0,59	-0,08	0,12
33	0,20	0,59	0,10	0,02
34	0,25	0,66	0,15	0,02
37	-0,10	0,51	0,08	0,10
41	0,31	0,58	-0,11	-0,15
43	-0,03	0,50	0,14	0,15
47	0,11	0,49	-0,23	0,03
52	0,21	0,61	0,20	0,02
54	-0,01	0,48	0,01	-0,03
56	0,22	0,63	-0,10	0,13
57	-0,20	0,40	-0,11	0,13
13	0,36	0,12	0,43	0,18
46	0,26	-0,00	0,45	0,23
48	0,09	0,07	0,62	0,15
51	0,11	-0,01	0,46	0,15
53	-0,02	0,03	0,48	0,15
58	0,09	0,05	0,61	0,12
59	0,37	0,09	0,37	-0,19
3	0,14	-0,03	0,17	0,68
4	0,21	0,01	0,21	0,57
14	0,21	-0,05	0,27	0,37
29	0,38	0,05	0,25	0,40
40	0,35	0,00	0,34	0,42

<i>Faktorska zasićenja na četiri izdvojena faktora skale stavova prema internetu: ukupno objašnjeno 36,56% varijanse.</i>				
	F1 – To1	F2 – To2	F3 – EL	F4 – Em
42	0,20	0,09	0,18	0,45
44	0,17	-0,00	0,39	0,44

Tabela 5. Faktorska opterećenja.

Sada prikazujemo grupisanje ajtema sa skale stavova na izdvojena četiri faktora na osnovu faktorskih zasićenja. Na osnovu ovog grupisanja, ponudićemo interpretaciju izdvojenih glavnih komponenti i pokušati da ovim faktorima dodelimo odgovarajuća imena.

Faktor 1: Tehnooptimizam 1 (skr. To1 – opšti tehnooptimizam, emancipatorski efekti, društvena uloga)

1. I neke male kulture sada će moći da se predstave svetu zahvaljujući internetu.

2. Zahvaljujući internetu, u javnost mogu da dođu informacije koje su ranije bile cenzurisane.

6. Internet pomaže u zbližavanju različitih kultura i nacija.

7. Internet garantuje slobodu izražavanja kao nijedan drugi medij pre njega.

8. Upotreba interneta u principu unapređuje rad ma koje organizacije ili firme.

9. Trebalo bi obezbediti javan, besplatan pristup internetu za svakoga.

16. Internet i siromašnima daje šansu da steknu relevantna znanja i veštine.

23. Internet i informacione tehnologije uopšte značajno će doprineti opštoj dobrobiti čovečanstva. (*Zasićenje i na 3. faktoru.*)

24. Upotreba interneta doprinosi poboljšanju individualnog kvaliteta života. (*Zasićenje i na 3. faktoru.*)

25. Ovoj državi bi činilo dobro kada bi svi njeni građani imali pristup internetu. (*Zasićenje i na 3. faktoru.*)

28. Komunikacija internetom garantuje ravnopravnost bez obzira na versku, etničku ili rasnu pripadnost.

35. Upotreba interneta treba da postane deo redovnog školovanja.

36. Države ili specijalizovane organizacije bi trebalo da finansijski podrže razvoj stvarno korisnih web-stranica.

38. Država bi morala da finansira postavljanje i promociju sajtova na našem jeziku.

39. Velika vrednost interneta je to što on nije kontrolisan kao drugi mediji.

45. Internet omogućava sagledavanje istog događaja iz više različitih perspektiva.

49. Elektronsko poslovanje će dati nov zamah svetskoj ekonomiji. (*Visoko zasićenje i na 3. faktoru.*)

50. Oduševljava me što bih preko mreže mogao/la da dođem do svoje omiljene pesme ili filma.

55. Mislim da je internet zaista poseban fenomen u ljudskoj istoriji. (*Visoko zasićenje i na 3. faktoru.*)

Interpretacija Faktora 1: ajtemi koji sa visokim zasićenjima na ovom faktoru izražavaju generalno pozitivan stav prema internetu. Sadržaj faktora uključuje neke emancipatorske efekte interneta (ajtemi 2, 7, 16), stav da država i društvo treba da podrže razvoj i upotrebu interneta (ajtemi 9, 35, 36, 38), posebnost interneta i efekat karakteristika specifičnih upravo za ovaj elektronski medij (ajtemi 7, 9, 39, 45, 49, 55). Faktor nazivamo *opštim tehnooptimizmom* ili *Tehnooptimizam1* (skraćeno: To1).

Faktor 2: Tehnooptimizam 2

(skr. To2 – tehnooptimizam/kontrola, kultura, pristup, sadržaji)

5. Sve dobre strane interneta ne vrede mnogo u poređenju sa tim koliko štete on može doneti.

10. Zaista korisne podatke na internetu moguće je naći samo preko sajtova kojima se pristup plaća.

11. Opasno je što se u sve više svakodnevnih stvari ljudi oslanjaju na internet i kompjutere.

12. Veliki broj stranica i sajtova na internetu uopšte nisu dostupni običnom korisniku.

15. Povećanje upotrebe interneta dovešće do toga da se ljudi dodatno otuđe jedni od drugih.

17. Stvari su na internetu toliko pojednostavljene i površne da se ništa ozbiljno tu ne može naučiti.

18. Nesreća je u tome što je internet samo oruđe u rukama globalne moći.

19. Nerado bih dopustio/la da mi dete gubi vreme igrajući se sa drugom decom preko interneta.

20. Internet ne pomaže podizanju opšteg nivoa obrazovanja.

21. Jedan od ciljeva razvoja interneta je da se omogući totalna politička kontrola.

22. Internet je raj za prevarante i lopove.

26. Internet je nespojiv sa tradicijom.

27. Predstavljanje određenih sadržaja na internetu treba zabraniti.

30. Na internetu ima toliko informacija da ja uopšte ne bih mogao da se snađem.

31. Pokušaji upotrebe interneta u obrazovanju verovatno će završiti neuspehom. (*Zasićenje i na 1. faktoru.*)

32. Upotreba Interneta ozbiljno ugrožava privatnost korisnika.

33. Ljudi koji provode puno vremena na internetu uglavnom su besposleni.

34. Porast upotrebe interneta će dovesti do masovnog zatupljenja ljudi.

37. Verujem da internet doprinosi promociji zapadne kulture kao dominantne.

41. Internet je još jedan od sigurnih znakova propasti Zapada.

43. Ne bih pustio svoje dete da bez nadzora odraslih koristi internet.

47. Internet će ubrzati nestajanje velikog broja jezika.

52. Internet daje samo površnu sliku stvari.

54. Druge kulture nikad neće prihvatiti internet u onoj meri u kojoj ga je prihvatila zapadna kultura.

56. Internet podstiče ljude da se ponašaju neodgovorno i nemo-ralno.

57. Verujem da postoje organizacije koje sistematski nadziru sadržaj elektronske pošte.

Interpretacija Faktora 2: većina ajtema na ovom faktoru ispitanicima je prikazana u negativnom frejmu, i zbog kasnijeg negativnog bodovanja njihov sadržaj treba tumačiti u skladu s tim. Zato faktor dobija naziv *Tehnootimizam 2*. Sadržaj faktora obuhvata mnoge ajteme koji se odnose na pitanje kontrole ponašanja na internetu kao i samog pristupa mreži (ajtemi 10 i 12 – pristup, ajtemi 19 i 43 – kontrola upotrebe interneta od strane dece, 22, 32 i 56 – kontrola privatnosti i bezbednost, ajtem 27 – kontrola sadržaja, ajtem 57 – kontrola elektronske pošte). Ajtemi koji izražavaju stav prema internetu kao instrumentu za promociju zapadne kulture takođe su grupisani na ovom faktoru (37, 41, 54). Grupa ajtema koja izražava stav prema kvalitetu informacija na internetu je takođe na ovom faktoru (17, 30, 52). Takođe, prisutan je i odnos prema percepciji interneta kao tehnologiji koja promovise globalizaciju i neki oblik političke kontrole (ajtemi 18, 21).

Faktor 3: Internet u svakodnevnom životu
(skr. EL – engl. *everday life*)

13. Internet bi mogao ljudima da ulepša starost. (*Zasićenje i na 1. faktoru.*)

46. Čim čujem da neko koristi internet, znam da je u pitanju savremena i obaveštena osoba.

48. Voleo bih kada bih mogao sve da kupujem preko interneta.

51. Internet će jednog dana potpuno zameniti televiziju, radio i novine kao osnovna sredstva informisanja.

53. Mogao bih da razvijem simpatije prema nekoj osobi koju bih upoznao samo preko interneta.

58. Voleo bih kada bih sav svoj posao obavljao od kuće, preko interneta.

59. Naša književna baština morala bi biti preneti u elektronsku formu. (*Zasićenje i na 1. faktoru.*)

Interpretacija Faktora 3: Faktor smo imenovali kao „*internet u svakodnevnom životu*“ (skr. EL od engl. *Everyday Life*) što možda najpribližnije opisuje njegov sadržaj. Ajtemi koji dobro zasićuju ovaj faktor daju razlog da se on interpretira na ovaj način (npr. 13, 48, 53, 58 i ajtem 24. sa prvog faktora koji ima relativno visoko zasićenje i na ovom faktoru). I ovaj faktor sadrži ajteme koji se odnose na generalno tehnootimističke tvrdnje.

Faktor 4: Emancipatorski efekti razvoja interneta
(skr. Em – engl. emancipation)

3. Internet će konačno omogućiti uspostavljanje prave demokracije u svetu.

4. Obespravljeni pomoću interneta mogu da utiču na poboljšanje svog položaja.

14. Kada bi sve informacije o aktivnosti države bile dostupne na internetu bilo bi manje korupcije.

29. Stidljive osobe mogu da nauče da budu opuštenije u komunikaciji zahvaljujući internetu. (*Zasićenje i na 1. faktoru.*)

40. Mnogi problemi nerazvijenih zemalja lakše bi se rešavali kada bi njihovim građanima bio omogućen širi pristup internetu. (*Zasićenje i na 1. faktoru.*)

42. Neophodno je obezbediti da svako može da predstavi svoje stavove, vrednosti i ideje na internetu, ma kakve one bile.

44. Internet će omogućiti veću zaposlenost u zemljama koje su sada nerazvijene. (*Visoko zasićenje i na 3. faktoru.*)

Interpretacija faktora 4: Faktor smo interpretirali kao faktor emancipatorskih efekata interneta (skr. Em od engl. *emancipation*, emancipacija). Sadržaj ajtema koji imaju visoka zasićenja na ovom faktoru jednoznačno ukazuje na ovu interpretaciju. Ajtem 29. ima takođe visoko zasićenje na prvom faktoru, a ajtem 44. na trećem.

Vidimo da je dobijena faktorska struktura složena i ne tako jednostavna za interpretaciju. Nekoliko ajtema pokazuje relativno visoka zasićenja na više od jednog faktora. U izboru ajtema koje ćemo uvrstiti u sadržaj nekog faktora koristili smo relativno slab kriterijum da faktorsko zasićenje bude veće ili jednako od 0,35. Međutim, faktorska zasićenja su u principu relativno visoka, tako da tek nekoliko ajtema ima zasićenja manja od 0,40.

U odnosu na strukturu stavova prema internetu koja je analizirana u prošlogodišnjem istraživanju upotrebe interneta u regionu Jugoistočne Evrope, kada je ova skala prvi put upotrebljena, primetne su razlike u sadržajima faktora. Faktor 2. je u potpunosti zadržao svoju strukturu, ali se primećuje da se veliki broj ajtema koji su u prošlogodišnjoj analizi konstituisali faktor 1. sada nalazi na faktorima 3. i 4, dok je veći broj ajtema sa faktora 3. i 4. sada na faktoru 1. Pre nego što diskutujemo mogućnosti za objašnjenje ove pojave, primetimo da su prvi, drugi i treći faktor međusobno povezani, i to možemo zak-

ljučiti (1) na osnovu analize sadržaja koji ih zasićuju, (2) na osnovu toga da nekoliko ajtema ima visoka zasićenja na dva od ova tri faktora, i (3) konačno, na osnovu matrice korelacije *oblique* faktora (izvođenjem analize glavnih komponenti bez ograničenja vezanog za ortogonalnost komponenti) koju prikazujemo u Tabeli 6.

	C1	C2	C3	C4
C1		0,34	0,61	0,65
C2	0,34		0,22	0,14
C3	0,61	0,22		0,74
C4	0,65	0,14	0,74	

Tabela 6. Korelacije klastera varijabli (*oblique* faktora).

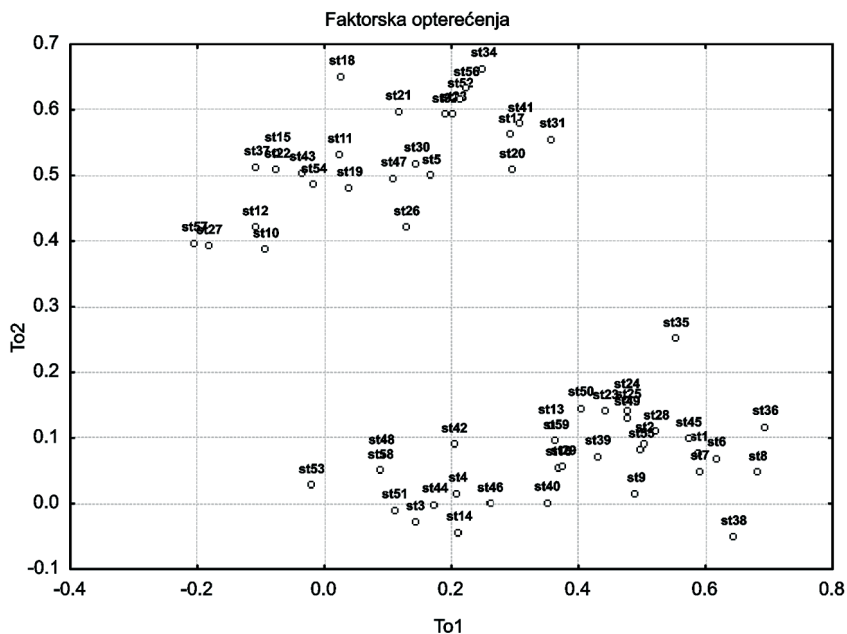
Pored statističke povezanosti ajtema koji konstituišu ova tri faktora, postoje još najmanje dve hipoteze koje bi trebalo testirati da bi se ustanovila ova nestabilnost rasporeda ajtema na faktorima skale stavova. Pre svega, uzorak ispitanika iz prošlogodišnjeg istraživanja bio je veoma *heterogen*: radi se o prigodnom uzorku ispitanika iz osam gradova u regionu Jugoistočne Evrope. Za razliku od prošlogodišnjeg uzorka, ovogodišnji uzorak takođe pokriva samo urbanu populaciju ali isključivo iz Srbije, te uključuje i nekorisnike interneta u velikom broju, dok su prošle godine proučavani samo stavovi korisnika interneta. Drugo, zbog sadržaja samih ajtema, koji često dovode internet u vezu sa širim političkim, kulturnim i ekonomskim kontekstom savremenosti, odgovarajući tako na našu definiciju objekta stavova koje želimo da ispitamo, ne treba isključiti mogućnost da je skala stavova prema internetu *osetljiva na razlike u kulturama*.

Ispitujući ovu skalu stavova dopunski, odlučili smo da proučimo sadržaj faktora koji se dobijaju u slučaju odvojenih faktorskih analiza za poduzorak korisnika interneta i onih koji ne koriste internet. Faktorske strukture koje se otkrivaju posle ovih analiza glavnih komponenti međusobno se razlikuju minimalno, i te razlike se upravo očitavaju u nekoliko „razmena ajtema“ između prvog, trećeg i četvrtog faktora.

Videli smo da je posle faktorske analize matrice korelacija ajtema sa skale stavova moguće izdvojiti četiri interpretabilna faktora koja smo označili kao *tehnoptimizam1* (To1) i *tehnoptimizam2* (To2; za-

jedno objašnjavaju oko 30% ukupne varijanse), *efekti interneta u svakodnevnom životu* (EL) i *emancipatorski efekti interneta* (Em). Na dobijenim faktorima, ajtemi se ne grupišu prema kriterijumu koji se odnosi na domen sadržaja na osnovu koga su generisani, već prema sasvim drugačijoj logici. Sadržaj prvog faktora odlikuju tvrdnje u kojima je pozitivna konotacija interneta relativno *uopštena*, tako da se ovaj faktor može nazvati i faktorom *opšteg tehnooptimizma*. Međutim, tehnooptimizam koji nalazimo u interpretaciji sadržaja drugog faktora, odnosi se mnogo više na komponentu složenog stava prema internetu koja se odnosi na *aspekte kontrole, sigurnosti i potencijalne preteće aspekte razvoja ove tehnologije*. Na Slici 1. prikazujemo raspored ajtema na prva dva faktora skale stavova prema internetu.

Slika 2. Faktorska opterećenja na faktorima tehnooptimizma 1 i 2.

U narednim redovima prikazaćemo niz rezultata koji se mogu posmatrati i kao eksterna validacija strukture stavova prema internetu koju smo otkrili i interpretirali u prethodnim analizama. Važnije, ovi nalazi dovode u vezu strukturu stavova, na osnovu analize prosečnih faktorskih skorova za razne poduzorke ispitanika, sa važnim atributima kao što su socio-demografske varijable, karakteristike upotrebe interneta i političke orijentacije korisnika. Pokazaćemo da se na osnovu faktorskih skorova ispitanika na faktorima skale stavova može zak-

ljučivati o mnogim drugim njihovim karakteristikama, čime značaj istraživanja stavova prema internetu postaje još veći.

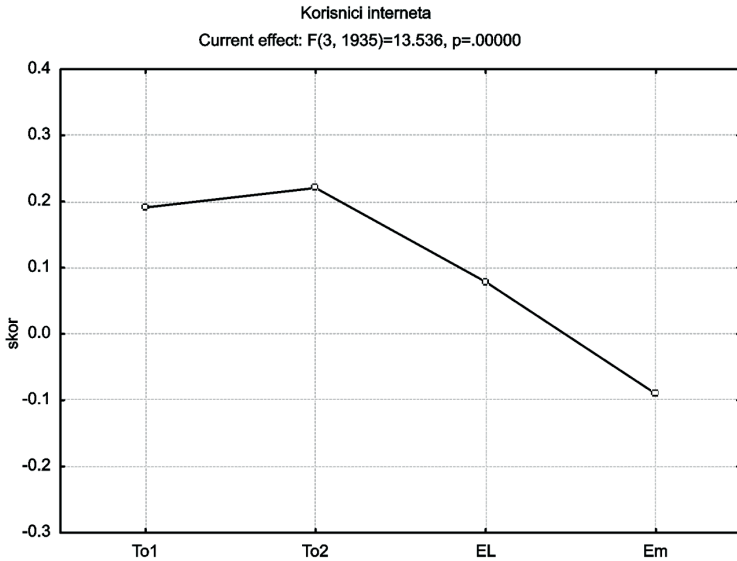
4. Stavovi prema internetu kod korisnika i nekorisnika u urbanoj populaciji Srbije 2005.

Pre svega, prikazaćemo rezultate analize varijanse prosečnih faktorskih skorova za dve skoro podjednake grupe ispitanika u našem uzorku. Jednu grupu čine korisnici interneta (48,35% uzorka) a drugu nekorisnici (50,23% uzorka). Na sledećim grafikonima (Slika 3. i Slika 4) prikazujemo prosečne faktorske skorove na faktorima skale stavova za korisnike interneta. Na Slici 5. prikazan je grafikon dvostruke interakcije upotrebe interneta i komponenti stavova prema internetu.⁹

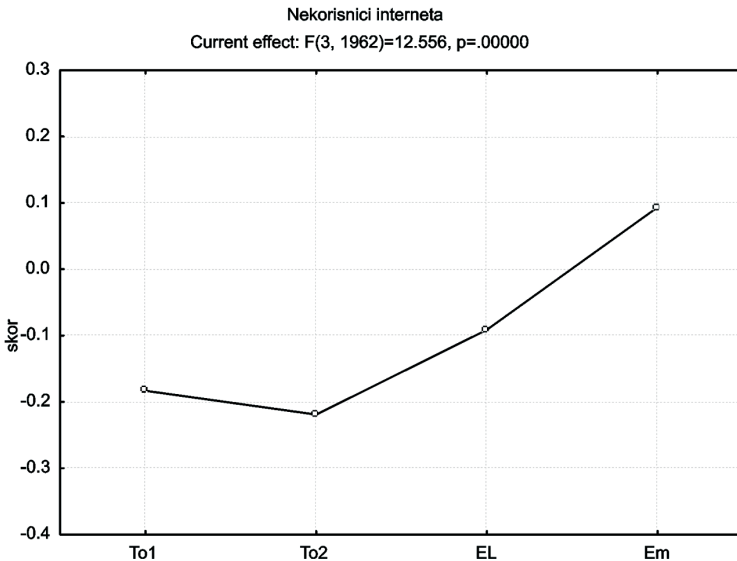
Profili prosečnih faktorskih skorova ispitanika koji koriste internet i nekorisnika sasvim jasno su postavljeni jedan prema drugom kao slike u ogledalu. Jasnoća, ali i posledice ovog nalaza mogu biti iznenađujuće. Naravno, upotreba interneta ni u kom slučaju ne bi smela olako da se tumači kao „nezavisna promenljiva“ koja svojim uticajem determiniše stavove prema internetu, što bi bilo direktno tumačenje u paradigmi tehnološkog determinizma. Međutim, ono jeste jedno od mogućih tumačenja. Najveće razlike između korisnika i nekorisnika interneta nalaze se na faktorskim skorovima sa prvog i drugog faktora (To1 i To2), ukazujući na to da su razlike u stavovima prema internetu zaista frapantne, s obzirom na to da ova dva faktora zajedno objašnjavaju oko 30% ukupne varijanse sa skale stavova. Ove razlike su i statistički značajne na nivou 0.01 (korišćen je Tukey HSD test za nejednake uzorke). Razlike između prosečnih faktorskih skorova za ove dve grupe ispitanika na faktorima EL i Em su takode statistički značajne, na nivou 0.05. Primećujemo da korisnici interneta imaju dosledno pozitivniji odnos prema internetu u odnosu na nekorisnike na faktorima To1, To2 i EL, dok nekorisnici imaju statistički značajno veći prosečan faktorski skor na faktoru Em. Verujemo da se ovaj nalaz može protumačiti upravo razlikom u iskustvu upotrebe interneta, koja je ovde drastična: sadržaj faktora Em (emancipatorski efekti interneta) obuhvata i donekle nekritička očekivanja od razvoja interneta (npr. „Internet će konačno omogućiti uspostava-

⁹ S obzirom na to da su poduzorci za varijable pol, upotreba interneta, obrazovanje i uzrast u našem istraživanju približno isti, ali se u apsolutnim vrednostima ipak razlikuju, korišćene su metode analize varijanse koje uključuju korekcije za jednak broj ćelija u nacrtu. Konkretno, u svim narednim analizama korišćena je tzv. *effective hypothesis decomposition* metoda (poznata i kao tip VI). U poređenju sa drugim pristupima, kao što je primena sume kvadrata tipa III, sa našim podacima ova metoda izračunava istovetne efekte i vrednosti statističkih značajnosti efekata.

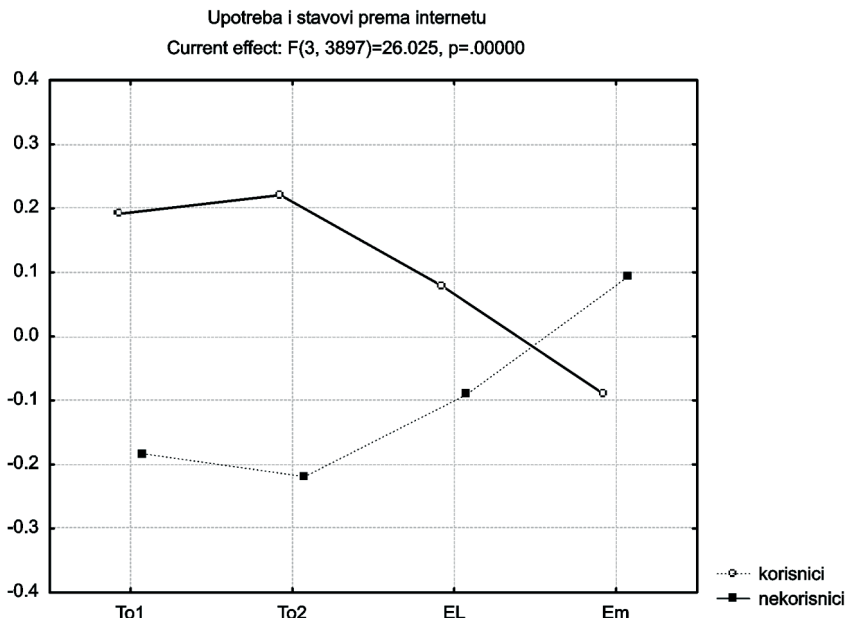
vljanje prave demokratije u svetu“). Dakle, po našem mišljenju, objašnjenje ove razlike između korisnika i nekorisnika treba tražiti u činjenici da upotreba interneta jednostavno omogućava uvid u realne mogućnosti ove tehnologije, dok oni koji još ne koriste internet gaje donekle iluzorna očekivanja od ovog medija.

Slika 3. Faktorski skorovi korisnika interneta.

Slika 4. Faktorski skorovi nekorisnika interneta.

Slika 5. Faktorski skorovi korisnika i nekorisnika interneta.

Međutim, razmišljajući na ovaj način, gubimo iz vida da treba objasniti i razliku na prva tri faktora, koja pokazuje da korisnici interneta imaju dosledno pozitivniji stav prema internetu u odnosu na nekorisnike. Ukoliko bi naše prethodno objašnjenje bilo kompletno, onda se opravdano pitamo zašto nekorisnici interneta ne bi imali dosledno veće skorove na faktoru To1, koji na veoma optimističan način pozitivno konotira internet? Čini nam se da i u ovom slučaju možemo da, na osnovu sadržaja faktora To1 i Em, donesemo zaključak da bi upravo iskustvo upotrebe interneta, koje svakako doprinosi formiranju kognitivne komponente ovog stava, moglo da objasni ove razlike. Ajtemi sa faktora To1 izražavaju generalno optimističan stav prema internetu, ali je pitanje da li je kompletna evaluacija ovih tvrdnji moguća samo na osnovu poznavanja toga šta je internet i bez aktualizovane upotrebe. Npr. to da li internet nije kontrolisan kao drugi mediji, da unapred obezbeđuje ravnopravnost u komunikaciji bez obzira na druge karakteristike učesnika, ili da internet omogućava sagledavanje istog događaja iz različitih perspektiva – svakako bolje mogu da prosude korisnici interneta, oni koji na internetu već imaju neka iskustva. Ova analiza je donekle otežana i zbog povezanosti (sličnosti sadržaja) faktora To1, To2 i Em. Ukoliko je naša hipoteza da razlike koje pokazuje analiza varijanse prosečnih faktorskih skorova

između korisnika i nekorisnika potiču pre svega iz razlika u kognitivnim komponentama stava prema internetu, onda je opravdano pretpostaviti da bi npr. duža upotreba interneta trebalo da ukazuje na veće razlike između faktorskih skorova na faktorima To1 i To2, s jedne, i na faktoru Em, s druge strane. Ovu analizu ćemo prikazati u jednom od narednih poglavlja i nastaviti diskusiju ovde iznete hipoteze.

Takođe, jedna od mogućnosti da se interpretira razlika između korisnika i nekorisnika na faktoru Em leži i u činjenici da je u uzorku korisnika više muškaraca nego žena (55% muškaraca i 44,8% žena), dok je u uzorku nekorisnika nešto više žena nego muškaraca (46% muškaraca i oko 54% žena). Ukoliko posmatramo odnose faktorskih skorova muškaraca i žena, bez obzira na to da li koriste ili ne koriste internet, videćemo da žene postižu statistički značajno veće prosečne skorove na faktoru Em (analiza je prikazana u poglavlju 5.1).

U svakom slučaju, jasne razlike koje postoje u prosečnim faktorskim skorovima na faktorima skale stavova prema internetu između korisnika i nekorisnika predstavljaju možda i najznačajniji nalaz celokupne ove studije. U diskusiji ćemo se vratiti problemu tehnološkog determinizma i pokušati da otkrijemo da li je moguće zaključivati o tome da upotreba interneta određuje u nekoj meri i stav prema ovoj tehnologiji.

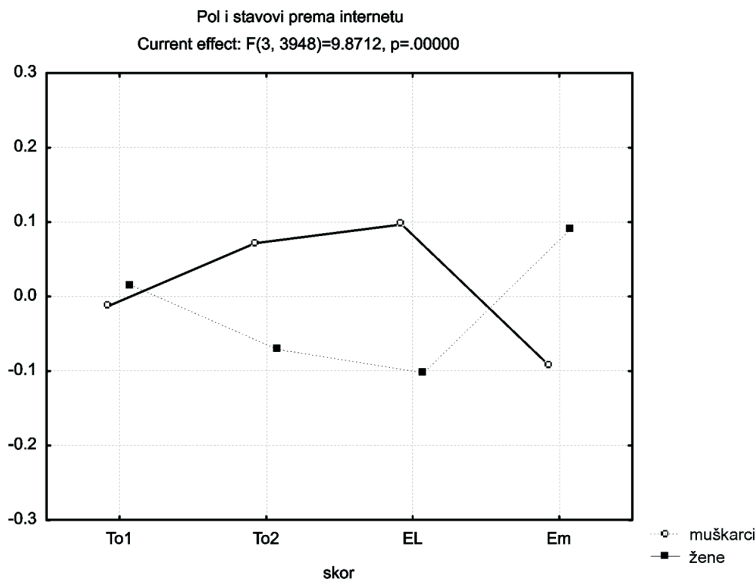
5. Stavovi prema internetu, socio-demografske karakteristike ispitanika i neki aspekti upotrebe interneta

U narednim redovima prikazaćemo nekoliko analiza koje se odnose na utvrđivanje razlika u prosečnim faktorskim skorovima sa skale stavova prema internetu između poduzoraka ispitanika. Relativno pravilna struktura uzorka, u kojoj su osnovne socio-demografske varijable zastupljene uniformnim distribucijama, omogućava upotrebu analize varijanse u detaljnoj diskusiji različitih struktura stavova prema internetu.

5.1. Pol i stavovi prema internetu

Pogledajmo na koji se način razlikuju profili prosečnih faktorskih skorova na izdvojenim faktorima sa skale stavova kod muškaraca i žena. Oni su prikazani na Slici 6.

Analiza varijanse za nejednake uzorke pokazuje da postoji značajan osnovni efekat pola, $F(1,1316) = 1.45$, $p < 0.01$, odustvo osnovnog efekta faktora, $F(3,3948) = 0.004$, $p = 0.99$, i statistički značajna interakcija pola i faktora sa skale stavova, $F(3,3948) = 9.87$, $p < 0.01$.

Slika 6. Faktorski skorovi muškaraca i žena.

Pošto je testirana značajnost razlika između muškaraca i žena na posebnim faktorima, zaključujemo da se statistički značajne razlike javljaju na faktorima EL i Em, dok one ne postoje između prosečnih faktorskih skorova na faktorima To1 i To2. Dakle, muškarci pokazuju pozitivniji stav prema internetu, kada su u pitanju ajtemi sa faktora EL, koji smo interpretirali kao efekte interneta u svakodnevnom životu, dok žene pozitivnije od muškaraca konotiraju emancipatorske efekte interneta (Em faktor).

S obzirom na diskusiju odnosa prosečnih faktorskih skorova kod ispitanika koji koriste internet i onih koji ga ne koriste, gde je već pomenuta moguća uloga faktora pola u objašnjenju dobijenih razlika, dalja analiza zahteva ispitivanje odnosa pola, upotrebe i komponenti stavova prema internetu u zajedničkom nacrtu. Međutim, u takvom nacrtu, iako statistički obe dvostruke interakcije (pol i stavovi prema internetu, odn. upotreba i stavovi prema internetu) opstaju, trostruka interakcija ovih faktora ne dostiže statističku značajnost.

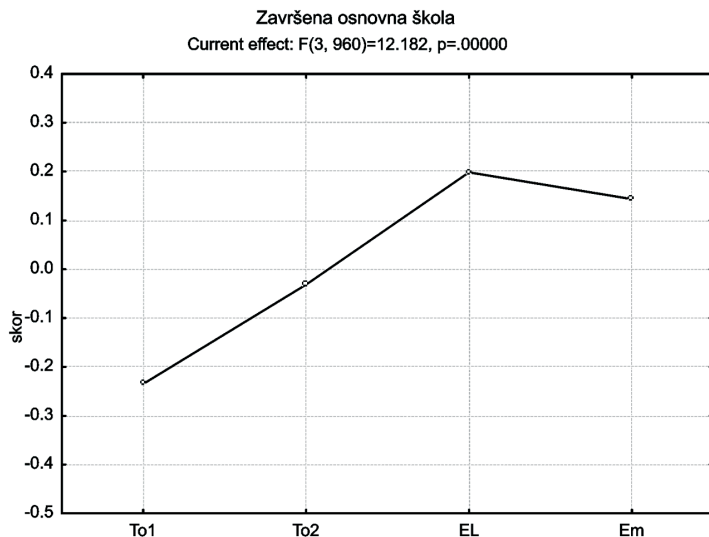
Pri analizi sadržaja ajtema na faktoru EL i Em, primetićemo da ajtemi na faktoru EL direktnije upućuju na upotrebu interneta, odn.

izražavaju stavove koji podrazumevaju njegovu upotrebu („Mogao bih da razvijem simpatije prema nekoj osobi koju bih upoznao samo preko interneta“, „Voleo bih kada bih sav svoj posao obavljao od kuće, preko interneta“). Jedan mogući način da se ovakvi profili na faktorima strukture stavova prema internetu tumače sastojao bi se u pozivanju na činjenicu da je tzv. anksioznost u upotrebi kompjutera (*computer anxiety*) češće prisutna kod žena nego kod muškaraca, te da su, na osnovu toga, žene verovatno donekle opreznije u upotrebi interneta u odnosu na muške korisnike (Zhang, 2005).

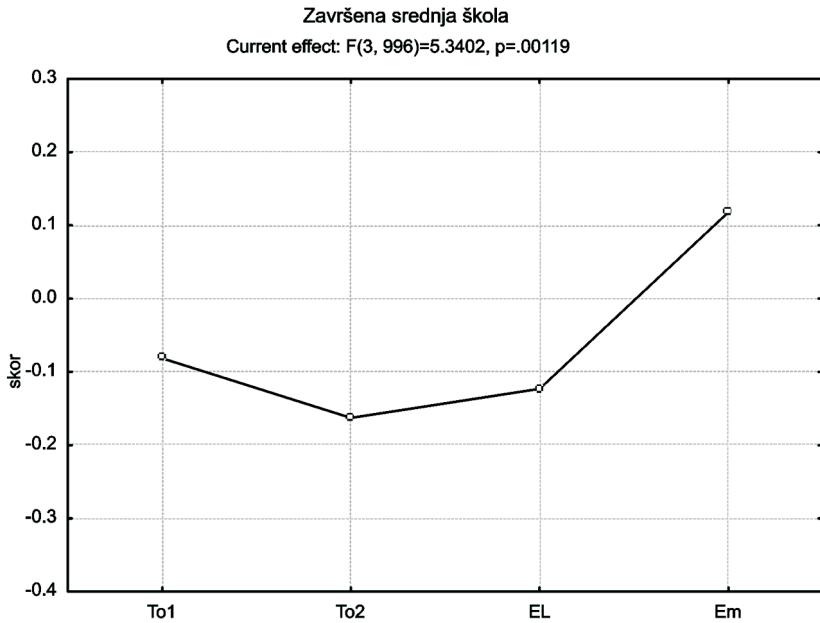
Međutim, ovo objašnjenje bi bilo dovoljno da se razjasni pozitivniji prosečan faktorski skor muškaraca na faktoru EL, ali nedostaje objašnjenje zašto žene imaju više faktorske skorove na faktoru emancipatorskih efekata interneta Em.

5.2. Obrazovanje i stavovi prema internetu

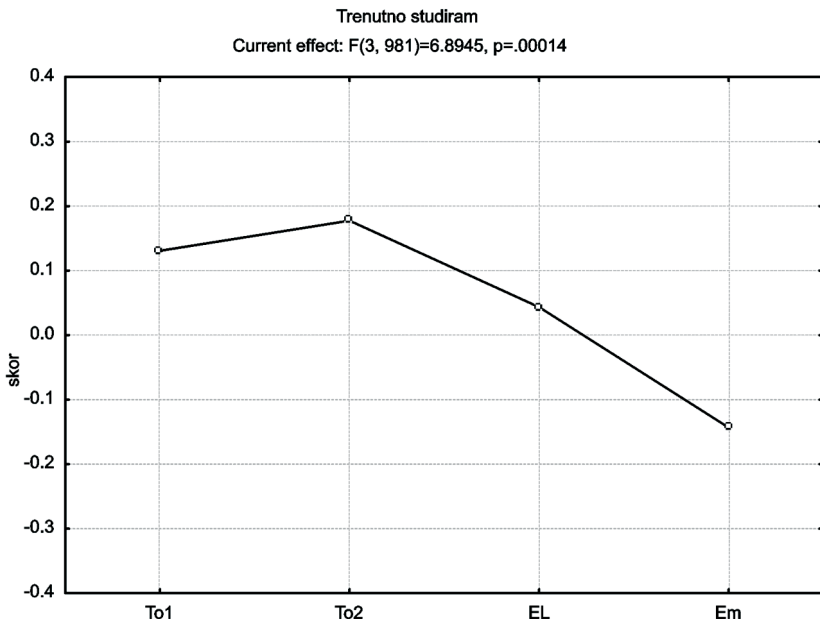
Još jedna zanimljiva grupa nalaza dobija se analizom varijanse prosečnih faktorskih skorova za poduzorke ispitanika različitog obrazovanja. Podsetimo se da je u našem uzorku bilo po oko 25% ispitanika koji su završili samo osnovnu školu (24,2%), srednju školu (25,76%), trenutno studiraju (24,21%) ili su završili fakultet (24,79%). Na slikama 7. do 10. prikazujemo prosečne faktorske skorove za ove grupe ispitanika (osnovni efekti iznad slika odnose se na rezultate jednofaktorskih analiza varijanse).

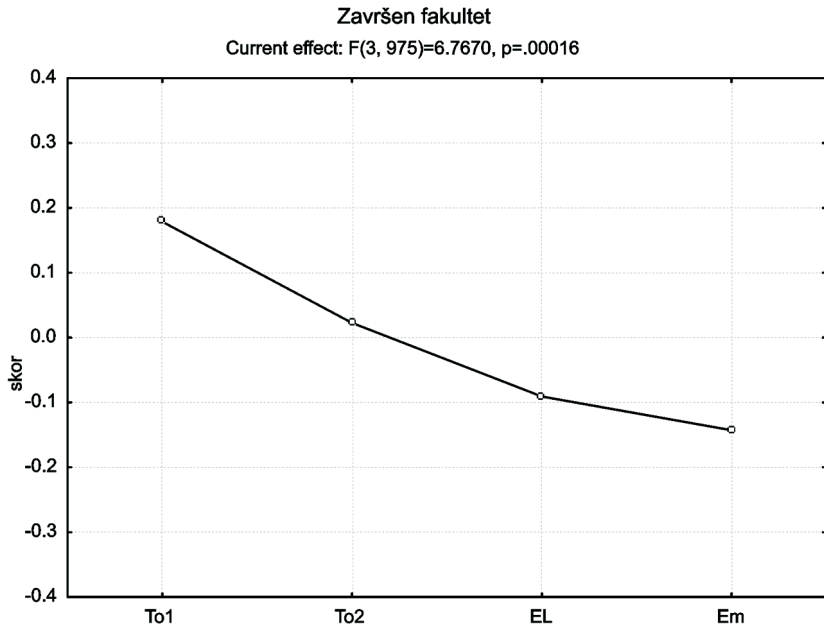
Slika 7. Faktorski skorovi za ispitanike sa završenom samo osnovnom školom.

Slika 8. Faktorski skorovi za ispitanike sa završenom srednjom školom.

Slika 9. Faktorski skorovi za ispitanike koji trenutno studiraju.

Slika 10. Faktorski skorovi za ispitanike sa završenim fakultetom.

Kod ispitanika koji su završili samo osnovnu školu, statistički nisu značajne razlike između prosečnih skorova na faktorima To1 i To2, dok su razlike između skorova na faktoru To1 i faktorima EL i Em značajne. Prosečan faktorski skor na faktoru To2 se statistički značajno razlikuje od proseka na faktoru EL, ali ne i od proseka na faktoru Em. Dakle, ispitanici sa završenom samo osnovnom školom pokazuju nešto negativniji stav prema internetu na faktorima To1 i To2, dok pozitivnije stavove izražavaju na faktorima EL i Em.

Sličan profil prosečnih faktorskih skorova dobijamo pri analizi varijanse u poduzorku ispitanika sa završenom srednjom školom. U ovom slučaju, postoje statistički značajne razlike između skorova na faktoru Em i svih ostalih faktora, dok između prosečnih skorova na faktorima To1, To2 i EL ne postoje statistički značajne razlike. Kao i u slučaju ispitanika sa završenom osnovnom školom, ovde takođe imamo slučaj da su prosečni faktorski skorovi na faktoru Em viši od faktorskih skorova na faktorima To1 i To2. Ovog puta statistički je značajna i razlika između faktora EL i Em.

Sasvim drugačiji profil prosečnih faktorskih skorova dobijamo na poduzorku ispitanika koji trenutno studiraju. Statistički značajne

razlike se javljaju između prosečnih faktorskih skorova na faktorima To1 i To2 s jedne, i faktora Em s druge strane, ali ovog puta ispitanici pokazuju pozitivnije stavove prema internetu na faktorima To1 i To2 a negativnije stavove na faktoru Em. Ne postoje statistički značajne razlike između skorova na faktorima EL i Em, kao ni između faktora To1, To2 i EL.

Konačno, veoma slične rezultate dobijamo pri analizi ispitanika koji su završili fakultet. U ovom slučaju, faktorski skorovi na To1 se statistički značajno razlikuju od skorova na faktorima EL i Em, dok značajnih razlika među ostalim prosecima nema.

U prethodnim analizama odnosa prosečnih faktorskih skorova na komponentama stava prema internetu u odnosu na obrazovanje ispitanika postoji jedna jasno uočljiva pravilnost. Sa povećanjem stepena obrazovanja ispitanika, dolazi do pravilne promene u faktorskim skorovima tako što pozitivniji stavovi na faktoru Em (emancipatorski efekti interneta) opadaju, a rastu prosečni faktorski skorovi na faktorima To1 i To2 (tehnooptimizam). Manje obrazovani ispitanici u većoj meri shvataju internet kao tehnologiju koja može dovesti do emancipacije i društvenog napretka izravno, takođe ga vide jasno definisanog u svakodnevnom životu, ali donekle opažaju i izvesne opasnosti od upotrebe i širenja interneta (niski skorovi na faktoru To2) i pokazuju niže skorove na faktoru opšteg tehnooptimizma (To1). Za razliku od njih, ispitanici koji trenutno studiraju ili su završili fakultet imaju veće (pozitivne) prosečne skorove na faktorima To1 i To2, a niže i negativne skorove na faktorima EL i Em.

Po našem mišljenju, i u ovom slučaju upotreba interneta igra ključnu ulogu u objašnjenju nalaza, verovatno posredstvom dejstva na kognitivnu komponentu stava prema internetu. Pogledajmo raspodelu korisnika i nekorisnika interneta u odnosu na stepen obrazovanja:

	<i>Upotreba interneta</i>	<i>OŠ</i>	<i>SŠ</i>	<i>Studije</i>	<i>Diplomiran</i>	<i>Ukupno</i>
<i>Frekvencija</i>	da	147	140	229	226	742
<i>Procenat</i>		9,74	9,28	15,18	14,98	49,17
<i>Frekvencija</i>	ne	227	253	137	150	767
<i>Procenat</i>		15,04	16,77	9,08	9,94	50,83
<i>Frekvencija</i>	Ukupno	374	393	366	376	1509

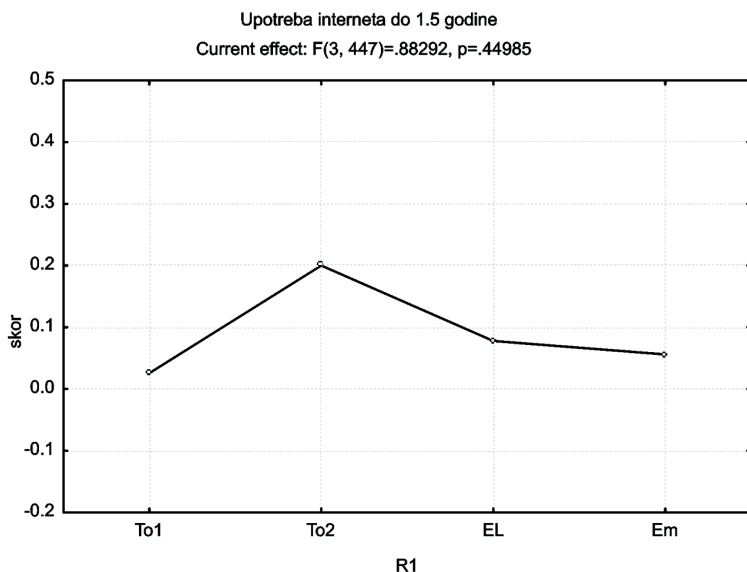
	<i>Upotreba interneta</i>	OŠ	SŠ	Studije	Diplomiran	Ukupno
<i>Frekvencija</i>	da	147	140	229	226	742
<i>Procenat</i>		24,78	26,04	24,25	24,92	

Tabela 7. Broj korisnika i nekorisnika interneta u odnosu na stepen obrazovanja.

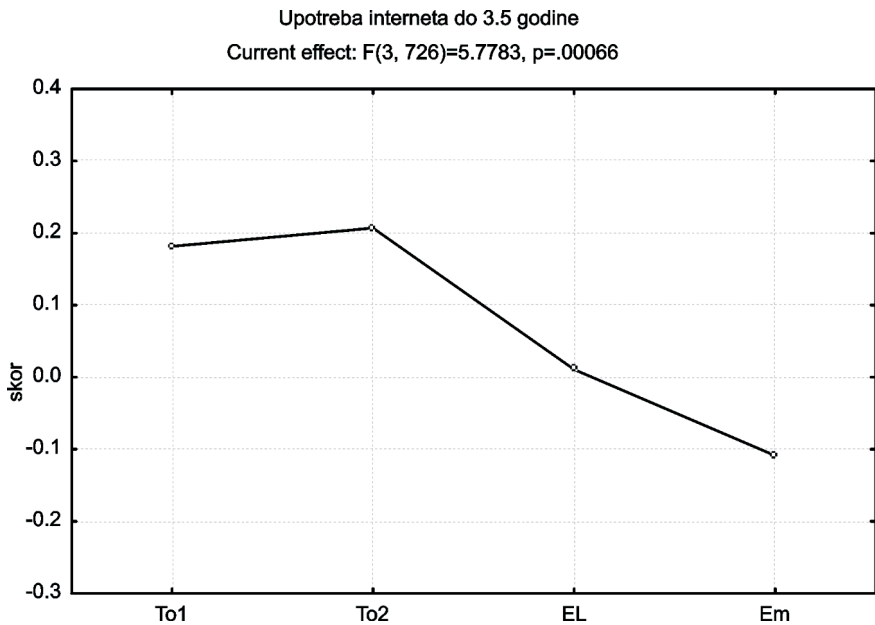
Iz Tabele 7. jasno vidimo da je procenat ispitanika koji studiraju ili su završili studije, sasvim očekivano, veći u poduzorku korisnika interneta, nego u poduzorku onih koji ne koriste internet, gde nalazimo veći procenat ispitanika sa završenom samo osnovnom ili srednjom školom. Tako se opet nalazimo u iskušenju da tvrdimo kako upotreba interneta utiče na percepciju ove tehnologije. Međutim, tvrdnje iz okvira paradigme tehnološkog determinizma, još jednom napominjemo, treba evaluirati izuzetno oprezno.

5.3. Iskustvo u upotrebi i stavovi prema internetu

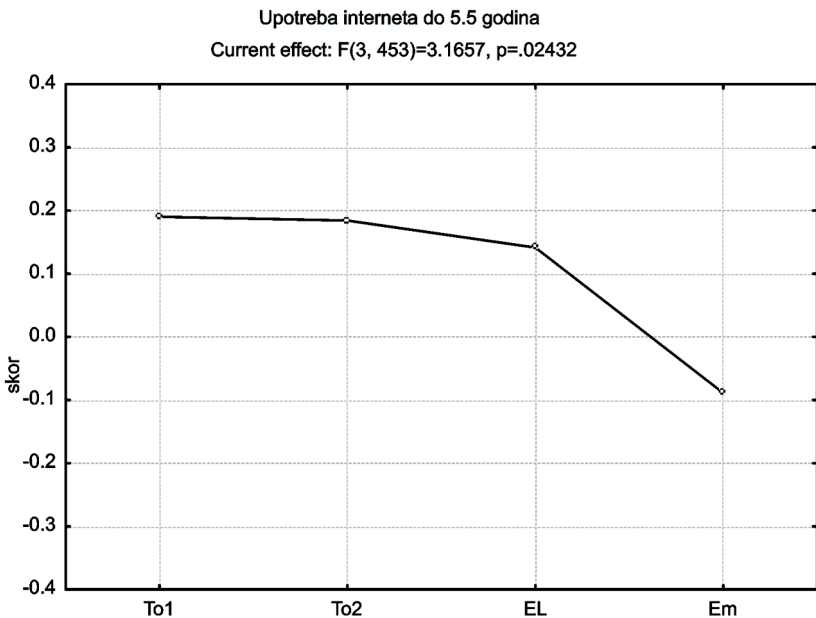
U narednim analizama prikazujemo odnos komponenti stava prema internetu i iskustva u upotrebi interneta. Na slikama 11–14. prikazujemo ovaj odnos za ispitanike koji internet koriste do godinu i po dana, do tri i po godine, do pet i po godina i preko pet i po godina.

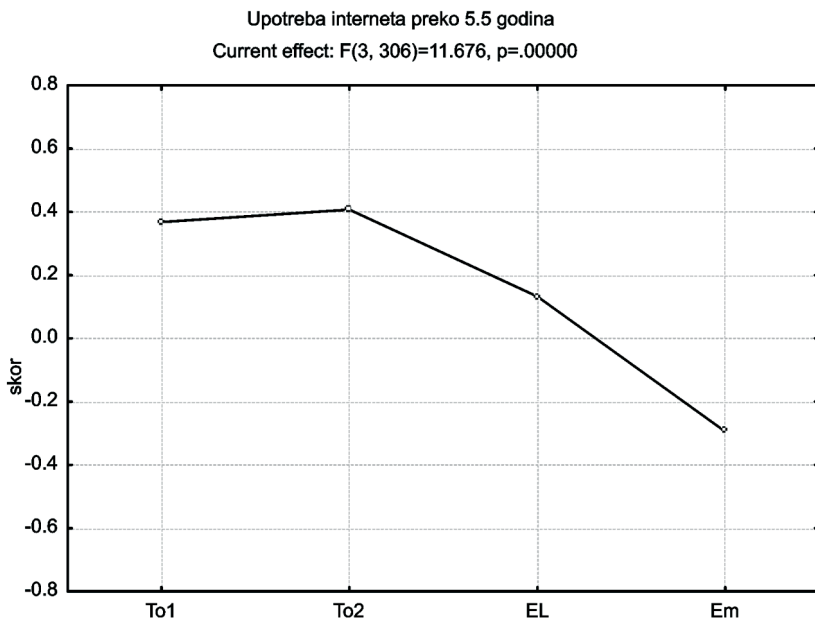
Slika 11. Faktorski skorovi za ispitanike koji koriste internet do 1.5 godine.

Slika 12. Faktorski skorovi za ispitanike koji koriste internet do 3.5 godine.

Slika 13. Faktorski skorovi za ispitanike koji koriste internet do 5.5 godina.

Slika 14. Faktorski skorovi za ispitanike koji koriste internet preko 5.5 godina.

Kod ispitanika koji koriste internet do godinu i po dana nema ni efekta komponente stava prema internetu. U slučaju ispitanika koji internet koriste između godinu i po dana i tri i po godine, kao i kod ispitanika koji su korisnici do pet i po godina, postoje statistički značajne razlike između faktorskih skorova na faktorima To1 i To2, s jedne strane, i faktora Em, s druge strane. Isto važi i za ispitanike koji internet koriste preko pet i po godina, s tim što u ovom slučaju statističku značajnost dostiže i razlika u prosečnim faktorskim skorovima na faktorima EL i Em.

Zaključak na osnovu ovih analiza koji se čini prihvatljivim je da upotreba interneta ima uticaja na formiranje stavova: kod ispitanika koji ga koriste najkraće vidimo da nema jasno formiranih razlika u različitim aspektima ovog stava, dok kod svih grupa koje internet koriste duže od godinu i po dana ove razlike imaju profil koji je tipičan za korisnike interneta uopšte, i odlikuje se pozitivnijom evaluacijom interneta na komponentama To1 i To2 i značajno nižim prosečnim skorovima na faktoru emancipatorskih efekata interneta.

5.4. Namera da se internet koristi u budućnosti kod onih koji ga trenutno ne koriste

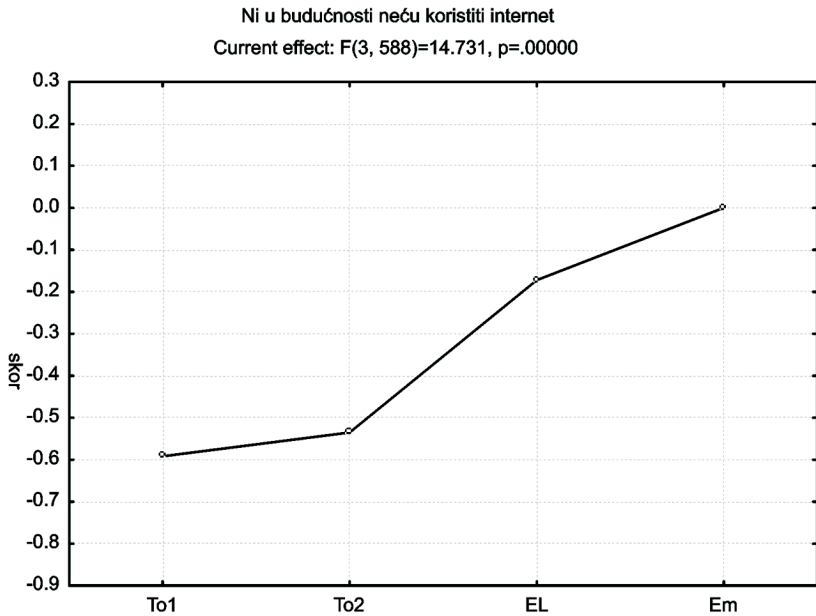
Sledeća analiza prikazuje razlike u prosečnim faktorskim skorovima koji se odnose samo na nekorisnike interneta. U našem istraživanju upotrebe interneta pitali smo da li u budućnosti nameravaju da koriste internet one ispitanike koji ga trenutno ne koriste. U tom smislu, razlikujemo dve grupe: ispitanike koji ni u budućnosti ne nameravaju da koriste internet, i one koji tvrde da u budućnosti nameravaju da postanu korisnici ovog medija. Za potpune informacije o razlozima neupotrebe interneta čitaoca upućujemo na odgovarajući rad u ovom izdanju (Petrović, Golčevski, Milovanović, 2005).

Na slikama 15. i 16. prikazani su prosečni faktorski skorovi za ove dve grupe ispitanika i navedene vrednosti F količina i odgovarajući nivoi statističke značajnosti.

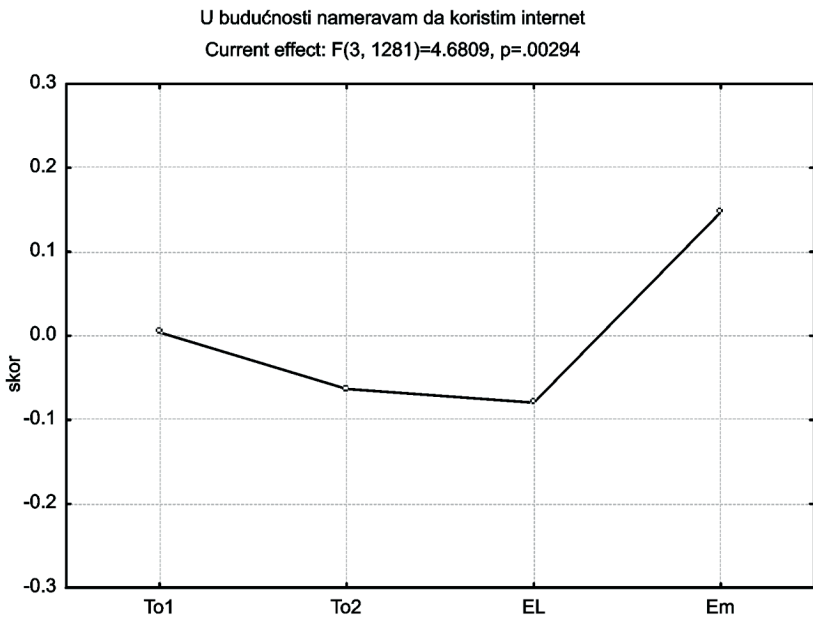
Govoreći o stavovima prema internetu grupe nekorisnika koji nemaju nameru ni da u budućnosti počnu da koriste internet, vidimo da se radi o poduzorku u kome je stav prema internetu najnegativniji. Ni na jednom od do sada analiziranih profila prosečnih faktorskih skorova ne nalazimo ovako negativno konotiranje interneta. Značajne statističke razlike nalaze se između proseka na faktorskim skorovima faktora To1 i To2 s jedne strane, i EL i Em s druge strane (sve razlike su statistički značajne između ove dve grupe faktorskih skorova i nijedna unutar njih). Svi prosečni faktorski skorovi na ovom poduzorku su izraženo negativni.

U slučaju nekorisnika koji tvrde da u budućnosti nameravaju da počnu da koriste internet, statistički su značajne razlike između prosečnih faktorskih skorova na faktoru To2 i EL, s jedne strane, i Em, s druge strane. Ovaj profil je veoma sličan profilu dobijenom za nekorisnike uopšte (up. poglavlje 4).

Zaključak iz ove analize je skoro nedvosmislen i veoma značajan. Dobijeni rezultati nam daju razloga da verujemo da se odbacivanje interneta kao tehnologije *suštinski bazira na percepciji interneta i stavovima prema njemu*. Kompjuteri i pristup internetu u Srbiji već su dostupni po relativno niskim cenama (što ne treba da posluži kao opravdanje za potpunu tromost naše države kada je u pitanju ideja o razvoju besplatnih javnih tačaka za pristup internetu).

Slika 15. Faktorski skorovi za ispitanike koji ni u budućnosti ne nameravaju da koriste internet.

Slika 16. Faktorski skorovi za nekorisnike interneta koji nameravaju da počnu da koriste internet.

Iz Tabele 8. se vidi da je ekonomski status grupe koja ne namerava da počne da koristi internet u principu lošiji od grupe koja namerava da se umreži. Čini se da razlike nisu toliko drastične da bi isključivo njima mogli da objašnjavamo dobijene izrazito različite profile prosečnih faktorskih skorova komponenti stava prema internetu; ipak, uticaj ekonomskih faktora ne treba isključiti pri interpretaciji ovih nalaza.

Nekorisnici interneta	U budućnosti nameravam da koristim internet		Ni u budućnosti ne nameravam da koristim internet	
	Frekvencija	%	Frekvencija	%
1	120	23,72	87	37,02
2	129	25,5	85	36,17
3	174	34,39	36	15,32
4	41	8,10	17	7,23
5	37	7,31	8	3,40
Bez odgovora	5	0,99	2	0,85

Tabela 8. Distribucije odgovora na samoproceni ekonomskog statusa za nekorisnike koji nameravaju da počnu da koriste internet i one koji to ne nameravaju. Značenje podeoka na skali samoprocene ekonomskog statusa je sledeće: 1 – jedva sastavljam kraj s krajem, 2 – imam dovoljno za zadovoljenje osnovnih potreba, 3 – pored osnovnih potreba mogu da priuštim sebi i druge manje izdatke, 4 – imam dovoljno za osnovne potrebe i neke krupnije izdatke, 5 – nemam značajnijih finansijskih teškoća.

5.5. Modaliteti upotrebe interneta i stavovi prema internetu

Predstavićemo sada korelacione analize na osnovu kojih saznajemo više o odnosu strukture stavova prema internetu i onlajn aktivnosti u kojima naši ispitanici najčešće učestvuju.

U okviru ovogodišnjeg istraživanja upotrebe interneta, ispitanici su davali odgovore i na skali čija je namena bila da se prikupe podaci o proceni frekvencije određenih aktivnosti na internetu. Ova skala obuhvatala je 12 ajtema na koje su ispitanici davali odgovore preko petostepenih skala Likertovog tipa u zavisnosti od toga koliko često se upuštaju u aktivnost opisanu određenim ajtemom. Aktivnosti koje

su obuhvaćene ovom skalom bile su sledeće: (1) pišem/čitam imejl poruke, (2) četujem ili koristim instant mesidžing (ICQ, mIRC i sl.), (3) šaljem poruke na forume, mejling liste i sl., (4) čitam blogove, (5) tražim podatke/informacije koje su mi potrebne, (6) pretražujem mrežu bez nekog određenog cilja – surfujem, (7) pregledam šta je novo na mojim omiljenim sajtovima, (8) čitam vesti/novine/magazine, (9) učestvujem u onlajn igrama, (10) čitam/skidam razne tekstove/članke/knjige, (11) skidam muziku/filmove i (12) koristim internet za posao/školu. Posle faktorske analize matrice korelacija između procena frekventnosti svake od navedenih aktivnosti, izdvojena su tri faktora koji ukupno objašnjavaju 52,56% varijanse. Ti faktori su sledeći: (a) *search* faktor (ajtemi 5, 7, 8, 10 i 12, ukupno 28,32% varijanse), (b) *surf* faktor (ajtemi 6, 9, 11, ukupno 14,91% varijanse) i (c) *comm* (ajtemi 1, 2, 3, 4, ukupno 9,34% varijanse, up. Petrović, Golčevski i Milovanović, 2005, u ovom izdanju). Faktorske skorove sa ove skale korelirali smo sa faktorskim skorovima sa komponenti skale aktivnosti (*search*, *surf* i *comm*). Tabela 9. sadrži ove korelacije, od kojih su označene one sa nivoom statističke značajnosti $p < 0.05$.

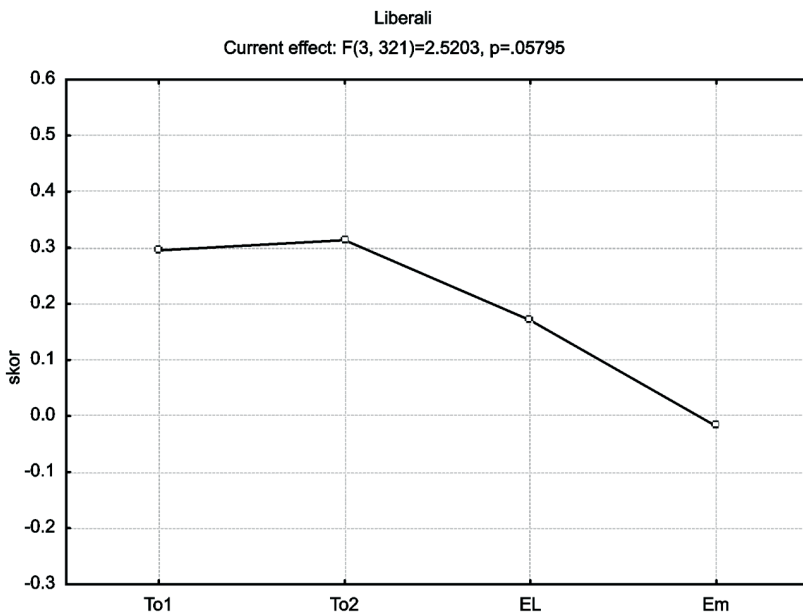
	<i>To1</i>	<i>To2</i>	<i>EL</i>	<i>Em</i>	<i>Search</i>	<i>Surf</i>	<i>Comm</i>
<i>To1</i>	1,00	-0,01	0,04	-0,03	0,26	0,06	0,05
<i>To2</i>	-0,01	1,00	-0,05	-0,02	0,16	0,02	0,03
<i>EL</i>	0,04	-0,05	1,00	0,00	0,06	0,25	0,17
<i>Em</i>	-0,03	-0,02	0,00	1,00	-0,06	0,20	0,02
<i>Search</i>	0,26	0,16	0,06	-0,06	1,00	0,03	0,01
<i>Surf</i>	0,06	0,02	0,25	0,20	0,03	1,00	-0,00
<i>Comm</i>	0,05	0,03	0,17	0,02	0,01	-0,00	1,00

Tabela 9. Korelacije komponenti skale stavova i skale aktivnosti na internetu.

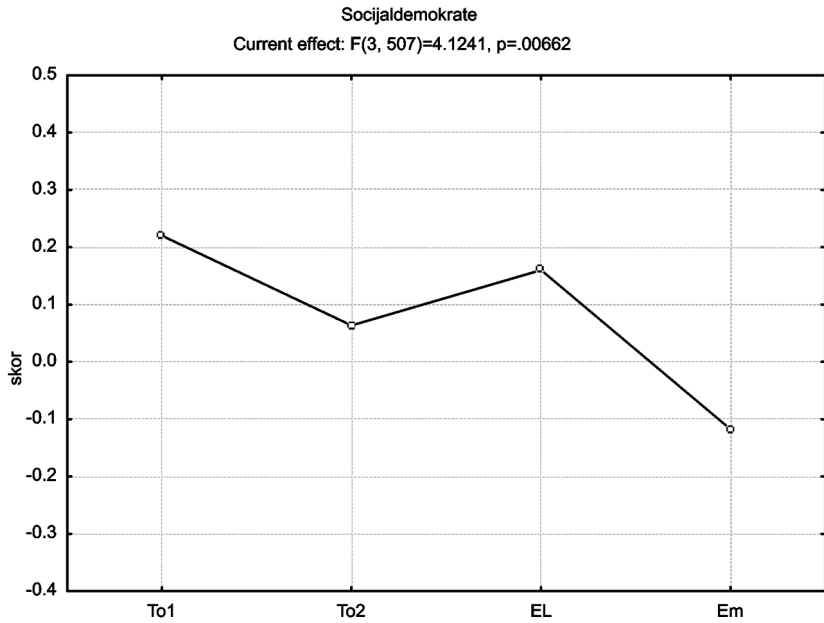
Iz Tabele 9. vidimo da je *search* faktor, koji se u strukturi *onlajn* aktivnosti odnosi na upotrebu interneta za pronalaženje relevantnih informacija, u pozitivnoj i statistički značajnoj korelaciji sa faktorima *To1* i *To2*. *Surf* faktor, koji se odnosi na upotrebu interneta na prvom mestu za zabavu, u pozitivnoj je korelaciji sa faktorom *EL* – što je sasvim očekivan nalaz, kao i u pozitivnoj korelaciji sa faktorom *Em*. Konačno, sasvim očekivano, faktor *comm*, koji se odnosi na upotrebu interneta pre svega zbog održavanja komunikacije sa drugima, u pozitivnoj je korelaciji sa faktorom efekata interneta u svakodnevnom životu *EL*.

6. Struktura stavova prema internetu i političke orijentacije ispitanika

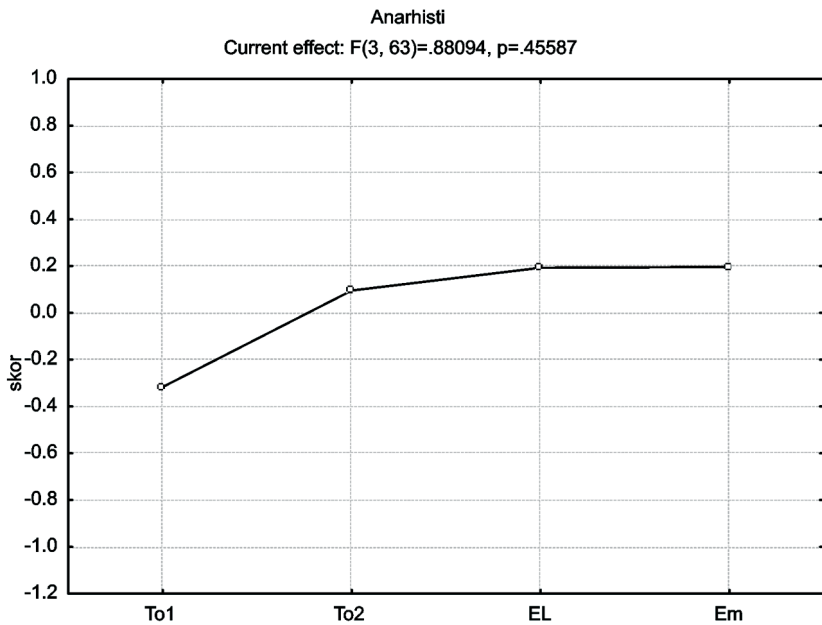
U sklopu ovogodišnjeg istraživanja upotrebe interneta, pored osnovnih socio-demografskih podataka, podataka o karakteristikama upotrebe interneta i skale stavova prema internetu, ispitanici su davali i odgovore koji se odnose na njihove političke orijentacije. Struktura političkih orijentacija ispitivana je na specifičan način, koji je detaljno objašnjen u radu Sitarskog i Milovanovića u ovoj knjizi (Sitarski i Milovanović, 2005). Nešto kasnije, kada budemo razmatrali korelacije između faktorskih skorova sa skale stavova i instrumenta kojim su ispitivane političke orijentacije ukratko ćemo pojasniti ovu metodologiju. Pored ispitivanja strukture političkih orijentacija ispitanika, ispitanici su imali mogućnost da izaberu jednu od ponuđenih političkih orijentacija kao onu koja najviše odgovara njihovim političkim ubedenjima. Ponuđene političke orijentacije bile su sledeće: liberalno demokratska, socijaldemokratska, anarhistička, nacionalistička, komunistička i konzervativna. Ispitanici su imali mogućnost da navedu i konkretnu političku partiju ili koaliciju koju trenutno podržavaju. U narednim analizama, prikazujemo odnos prosečnih faktorskih skorova sa faktora skale stavova u odnosu na izbor određene političke orijentacije. Odnosi prosečnih faktorskih skorova su prikazani na slikama 17. do 22.

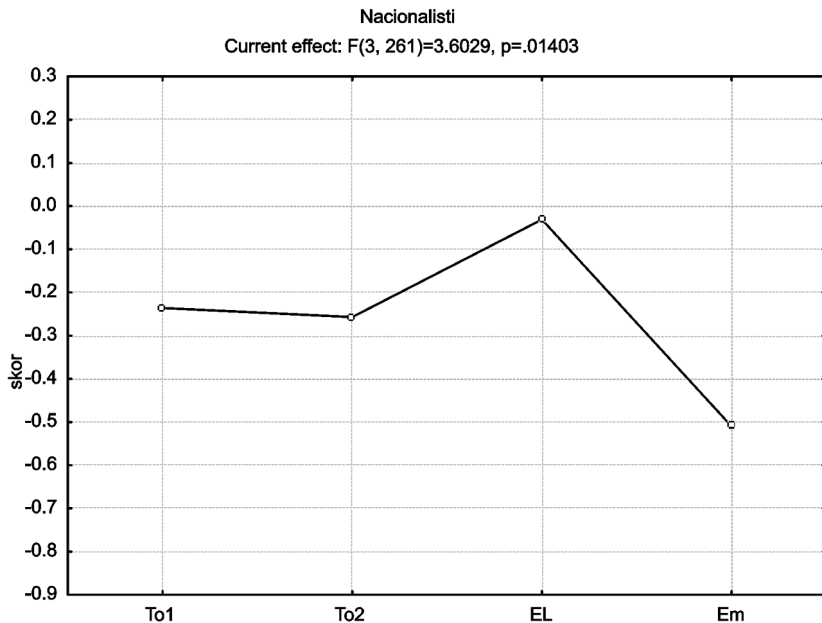
Slika 17. Faktorski skorovi – liberali.

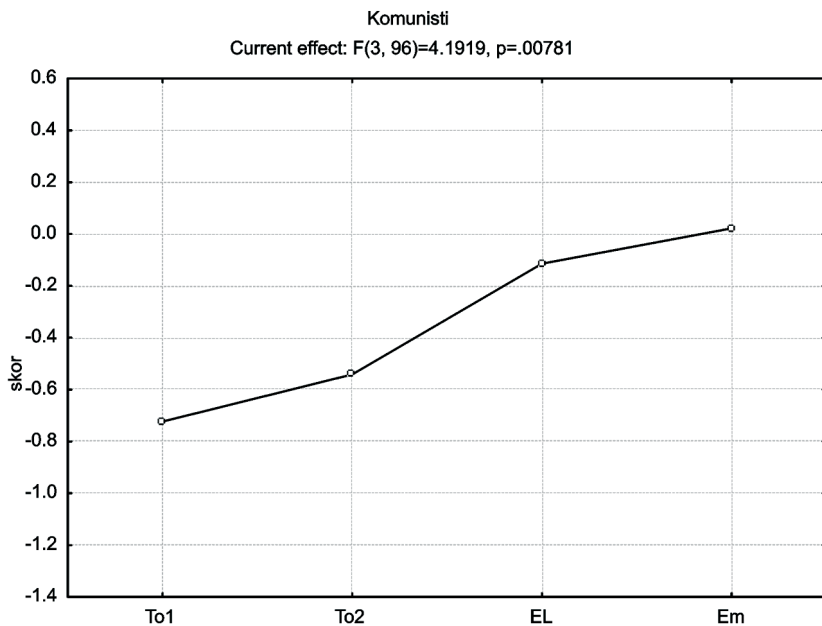
Slika 18. Faktorski skorovi – socijaldemokrate.

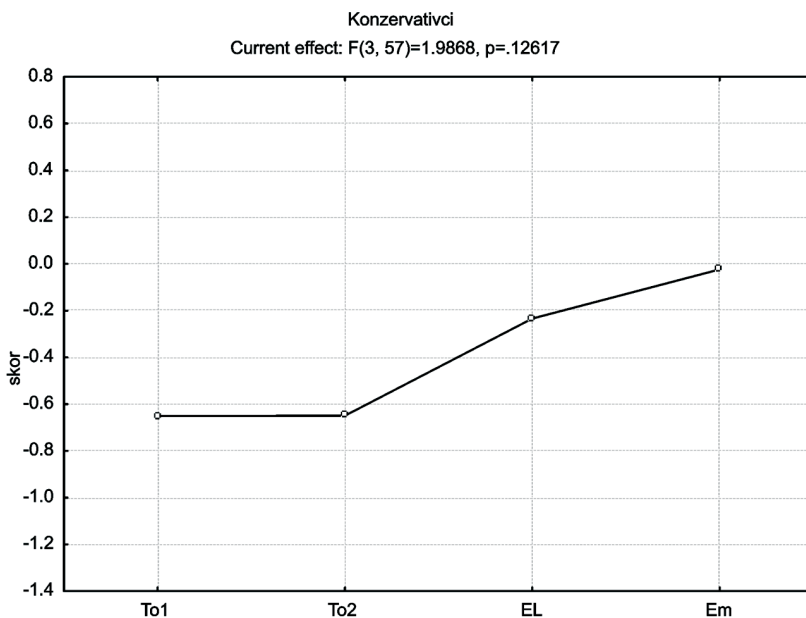
Slika 19. Faktorski skorovi – anarhisti.

Slika 20. Faktorski skorovi – nacionalisti.

Slika 21. Faktorski skorovi – komunisti.

Slika 22. Faktorski skorovi – konzervativci.

Efekat komponente stava prema internetu kod ispitanika koji se izjašnjavaju kao liberali nalazi se na ivici statističke značajnosti ($p < 0.058$). Ovo problematizuje i naknadno testiranje statističkih značajnosti između prosečnih vrednosti na četiri komponente. Prema HSD testu, značajnost razlika u prosečnim skorovima između faktora To1 i To2 i faktora Em je $p < 0.097$, odnosno $p < 0.07$, te zaključujemo da one nisu statistički značajne ili su na ivici značajnosti (To2 i Em). Prema Fišerovom LSD testu, ove razlike dostižu statističku značajnost: $p < 0.02$ (To1 i Em) odnosno $p < 0.015$ (To2 i Em).

Kod ispitanika koji se izjašnjavaju kao socijaldemokrate postoji statistički značajan efekat komponente stava prema internetu. Naknadna testiranja pokazuju da su statistički značajne razlike između skorova na faktorima To1 i Em ($p < 0.01$), kao i između faktora EL i Em ($p < 0.05$).

Posle naknadnog testiranja značajnosti razlika između prosečnih faktorskih skorova za ispitanike nacionalističke orijentacije, zaključujemo da je jedina statistički značajna razlika između skorova na faktorima EL i Em ($p < 0.01$). Konačno, kod ispitanika komunističke orijentacije, statistički značajna je samo razlika između faktora To1 i Em.

U slučaju ispitanika anarhističke i konzervativne političke orijentacije efekat komponente stava prema internetu nije dostigao statističku značajnost.

	<i>ceo uzorak</i>			<i>korisnici interneta</i>			<i>nekorisnici interneta</i>		
	f	cf	%	f	cf	%	f	cf	%
liberali	122	122	7,9	77	77	10,31	45	45	5,80
anarhisti	24	146	1,55	16	93	2,14	8	53	1,03
nacionalisti	111	257	7,18	54	147	7,23	56	109	7,22
komunisti	45	302	2,91	14	161	1,87	30	139	3,87
konzervativci	22	324	1,42	8	169	1,07	14	153	1,80
socijaldemokrate	194	518	12,56	107	276	14,32	83	236	10,70
bez opredeljenja	993	1511	64,27	454	730	60,78	524	760	67,53
bez odgovora	34	1545	2,20	17	747	2,28	16	776	2,06

Tabela 10. Opredeljenja za političke orijentacije u celom uzorku.

Postavlja se pitanje kako interpretirati dobijene statistički značajne razlike između faktorskih skorova u okviru pojedinačnih analiza za ispitanike koji su se opredelili za neku od ponuđenih političkih orijentacija. Poduzorcima u odnosu na izbor političke orijentacije se značajno razlikuju i u nekim slučajevima su i veoma mali. U Tabeli 10. navodimo frekvencije (f), kumulativne frekvencije (cf) i procenete (%) opredeljenih za različite političke orijentacije u celom uzorku, kao i u poduzorcima korisnika i nekorisnika.

Na osnovu rezultata prethodnih analiza teško je doneti jasan zaključak o odnosu izbora političke orijentacije i stavova prema internetu. U slučaju liberalno demokratski i socijaldemokratski orijentisanih ispitanika, imamo statistički značajne razlike između skorova na faktoru To1 i Em kao zajednički nalaz (uz veliku ogradu zbog toga što je ovaj efekat u slučaju liberala moguće dokazati samo Fisherovim LSD testom ali ne i HSD testom za naknadne analize razlika). Samo na osnovu ovog nalaza, možemo da zaključimo da ispitanici iz ova dva poduzorka imaju profile koji su slični profilima korisnika interneta uopšte (up. poglavlje 4). Ipak, ovo poređenje je veoma grubo. Sliku koja donekle podseća na sliku nekorisnika imamo u slučaju analize ispitanika komunističke orijentacije: kod njih dobijamo profil faktorskih skorova u kojima je prosečan skor na faktoru Em značajno viši od skora na faktoru To1. Izrazito negativni skorovi na svim komponentama stava prema internetu kod ispitanika koji se izjašnjavaju kao

komunisti podseća na profil faktorskih skorova dobijenih u poduzorku ispitanika koji ni u budućnosti ne nameravaju da počnu da koriste internet. Možda se razlog za ovo može naći u tome što skoro pola (20 od ukupno 45) ispitanika komunističke orijentacije tvrdi da nikada neće koristiti internet (up. Tabelu 11). Slika se dodatno komplikuje nalazom da kod ispitanika nacionalističke orijentacije samo razlika u skorovima na faktorima EL i Em dostiže statističku značajnost – pozitivniji stavovi prema internetu se kod ovih ispitanika ogledaju na faktoru interneta u svakodnevnom životu, a negativniji u slučaju emancipatorskih efekata interneta.

	<i>Frekvencija</i>	<i>Kumulativna frekvencija</i>	<i>%</i>
liberali	9	9	3,83
anarhisti	1	10	0,43
nacionalisti	24	34	10,21
komunisti	20	54	8,51
konzervativci	6	60	2,55
socijaldemokrate	30	90	12,77
bez opredeljenja	141	231	60,00
bez odgovora	4	235	1,70

Tabela 11. Političke orijentacija nekorisnika koji ni u budućnosti ne nameravaju da počnu da koriste internet.

Pokazaće se da analize u narednom poglavlju otkrivaju daleko više o odnosu političkih orijentacija i stavova prema internetu. U našem istraživanju, kao što smo već naveli, korišćen je i jedan specifičan instrument za ispitivanje sadržaja političkih orijentacija. Njega ćemo ukratko prikazati i pokazati da su glavne komponente koje se izdvajaju posle faktorske analize ajtema u ovom instrumentu veoma pravilno povezane sa stavovima prema internetu.

6.7. Struktura stavova prema internetu i struktura političkih orijentacija

Instrument za istraživanje strukture političkih orijentacija koji je primenjen u ovogodišnjem istraživanju detaljno je opisan u radu Sitarskog i Milovanovića u ovom izdanju (Milovanović i Sitarski, 2005).

Ovde ćemo samo ukratko prikazati njegove osnovne karakteristike i objasniti zašto smo se opredelili da političke orijentacije ispitujuemo na ovaj način.

Pre svega, političke orijentacije, prema našem shvatanju, retko se sreću u čistoj formi, sa onim karakteristikama koje dobijaju u politikološkim analizama. Razlog je, svakako, individualna složenost svih koji se izjašnjavaju za neku političku orijentaciju. Oni čine složene konceptualno-evaluativne strukture koje su u vezi sa pogledom na svet, sistemom vrednosti i velikim brojem drugih stavova individue. Drugo, sami akteri na političkoj sceni su složeni i nemoguće je tvrditi da je njihova percepcija konstantna u odnosu na veliki broj faktora koji utiču na individualne izbore i reprezentacije.

Skala za istraživanje strukture političkih orijentacija korisnika koju koristimo u ovom istraživanju je probni instrument čiji potpuni razvoj tek predstoji. Međutim, već i prvi rezultati dobijeni na osnovu njega ukazuju da je odabrani istraživački pristup veoma plodan. Instrument je konstruisan na sledeći način: za svaku od šest političkih orijentacija određeno je šest tvrdnji koje opisuju karakterističan stav u okviru određene orijentacije u određenoj oblasti društvenog života i politike. Te oblasti su: *bezbednosna, spoljna politika, ekonomija, kultura, obrazovanje i ljudska prava*. Kompletan spisak ovako generisanih ajtema nalazi se u radu Sitarskog i Milovanovića u ovom izdanju (Sitarski & Milovanović, 2005).

U potpunosti svesni da ovako generisani ajtemi u velikoj meri pojednostavljaju veoma kompleksne političke orijentacije, kao i to da sa samo 36 ajtema nije moguće u prvom pokušaju konstruisati precizan instrument, ispitanicima smo ih prikazali kao jedinstvenu skalu na kojoj su stepen svog slaganja sa određenim ajtemom izražavali na petostepenim Likertovim skalama. Pošto su iz ovako razvijenog instrumenta uklonjeni ajtemi sa niskim ajtem-total korelacijama (strogo manjim od 0,15) kao i ajtemi koji su na preliminarnoj faktorskoj analizi imali niska opterećenja na dve glavne komponente, skalu političkih orijentacija karakteriše vrednost relijabilnosti (Kronbahova alfa) od 0,76 Faktorskom analizom su izdvojene dve glavne komponente koje ukupno objašnjavaju 34% varijanse. Ovde nećemo izlagati detalje faktorske analize, već ćemo odmah prikazati interpretaciju izdvojenih faktora čiju ćemo vezu sa komponentama skale stavova pokušati da otkrijemo u korelacionoj analizi. Za detaljnu diskusiju sadržaja ovih faktora i njihovu interpretaciju čitaoca ponovo upućujemo na rad Milovanovića i Sitarskog u ovom izdanju (Sitarski & Milovanović, 2005).

<i>Faktor L – liberalizam</i>
Mislim da nikakve državne ustanove ne treba da utiču na umetnički i kulturni rad.
Smatram da umetnost i proizvodi kulture treba da budu dostupni svima.
Mislim da socijalna jednakost ne vredi ništa bez slobode izražavanja i političkog organizovanja.
Smatram da diplomatija treba pre da bude realna i praktična nego da se opterećuje ispoljavanjem dostojanstva.
Mislim da očuvanje nezavisnosti nacije ne sme da bude izgovor za kršenje slobode izražavanja i političkog organizovanja.
Smatram da država ne sme da upravlja ekonomijom jer to sputava slobodu i privatnu inicijativu.
Mislim da siromašnima država mora da omogući fakultetsko obrazovanje ukoliko ga žele.
Po mom mišljenju, država treba da pomaže i usmerava umetnost radi promovisanja vrednosti naše kulture i stvaralaca.
Smatram da je bez zvanične diplomatije nemoguće uspešno regulisati odnose među narodima.
Smatram da naša kultura mora da bude otvorena prema svetu, da nas isticanje tradicije ne bi izolovalo od savremenih tokova u kulturi.
Verujem da spoljna politika treba da se zalaže za slobodnu ekonomsku razmenu među državama.
Verujem da država mora da obezbedi jednake šanse za uspeh u životu ali da pri tom ne ugrozi slobodu izražavanja i političkog organizovanja.
Smatram da sloboda izražavanja i političkog organizovanja ne sme da ugrožava porodične i tradicionalne vrednosti društva.
<i>Faktor C – konzervativizam</i>
Mislim da slobode izražavanja i političkog organizovanja ne bi trebalo da budu previše široke.
Verujem da samo razvijeno državno školstvo može da obezbedi kvalitetno obrazovanje.
Verujem da su za ekonomiju najvažnije jake državne ustanove, a ne slobodna razmena roba i usluga.

Verujem da strani kapital ugrožava slobodu, standard i jednakost građana.
Po mom mišljenju obrazovanje treba da razvija privrženost domaćim tradicijama i tradicionalnim vrednostima.
Verujem da je opšta vojna obaveza dobra jer kod omladine jača privrženost tradiciji i porodičnim vrednostima.
Smatram da je važnije obezbediti potpunu socijalnu jednakost nego razvijati privatnu inicijativu.
Po mom mišljenju treba sklapati saveze sa nacijama srodnim našoj jer takvi savezi povećavaju moć naše nacije.
Po mom mišljenju opšta vojna obaveza čuva bezbednost zemlje i jednakost građana ako pri tom ne krši prava pojedinaca.
Smatram da sloboda izražavanja i političkog organizovanja ne sme da ugrožava porodične i tradicionalne vrednosti društva.
Po mom mišljenju, školovanje ne sme da bude isključivo izbor pojedinca, jer je dobro obrazovanje temelj uspešnog društva.

Tabela 12. Glavne komponente dobijene posle faktorske analize matrice interkorelacija ajtema sa instrumenta za istraživanje strukture političkih orijentacija.

U sledećim tabelama prikazujemo korelacije između komponenti skale stavova prema internetu i komponenti strukture političke orijentacije. Tabela 13. sadrži korelacije dobijene na celom uzorku, a tabele 14. i 15. u poduzorcima korisnika i nekorisnika interneta. Označene korelacije su statistički značajne na nivou $p < 0.05$.

	<i>L</i>	<i>C</i>	<i>To1</i>	<i>To2</i>	<i>EL</i>	<i>Em</i>
<i>L</i>	1,00	0,00	0,63	0,04	0,02	0,06
<i>C</i>	0,00	1,00	-0,04	-0,47	-0,04	0,14
<i>To1</i>	0,63	-0,04	1,00	0,00	0,01	-0,00
<i>To2</i>	0,04	-0,47	0,00	1,00	0,00	-0,01
<i>EL</i>	0,02	-0,04	0,01	0,00	1,00	0,01
<i>Em</i>	0,06	0,14	-0,00	-0,01	0,01	1,00

Tabela 13. Korelacije faktorskih skorova političkih orijentacija i stavova prema internetu za ceo uzorak.

Iz tabele 13. vidimo da postoji više statistički značajnih i dva visoka koeficijenta korelacije između komponenti stava prema internetu i komponenti političkih orijentacija. Faktor opšteg tehnootimizma (To1) pozitivno korelira sa faktorom liberalizma (L). S druge strane, faktor To2 nalazi se u negativnoj korelaciji sa faktorom konzervativizma (C). Takođe, primećujemo da se faktor Em nalazi u niskoj pozitivnoj korelaciji i sa faktorom liberalizma L ($r=0.06$) i sa faktorom konzervativizma C ($r=0.14$). Faktor interneta u svakodnevnom životu, EL, nema statistički značajnih korelacija sa komponentama skale političkih orijentacija.

Sledeće dve tabele sadrže korelacije između komponenti stava prema internetu i komponenti političkih orijentacija u poduzorcima korisnika interneta (Tabela 14) i onih koji internet ne koriste (Tabela 15).

	<i>L</i>	<i>C</i>	<i>To1</i>	<i>To2</i>	<i>EL</i>	<i>Em</i>
<i>L</i>	1,00	-0,08	0,60	0,07	0,04	0,07
<i>C</i>	-0,08	1,00	-0,04	-0,44	0,01	0,24
<i>To1</i>	0,60	-0,04	1,00	-0,04	0,07	-0,03
<i>To2</i>	0,07	-0,44	-0,04	1,00	-0,06	-0,08
<i>EL</i>	0,04	0,01	0,07	-0,06	1,00	-0,01
<i>Em</i>	0,07	0,24	-0,03	-0,08	-0,01	1,00

Tabela 14. Korelacije faktorskih skorova političkih orijentacija i stavova prema internetu za korisnike interneta.

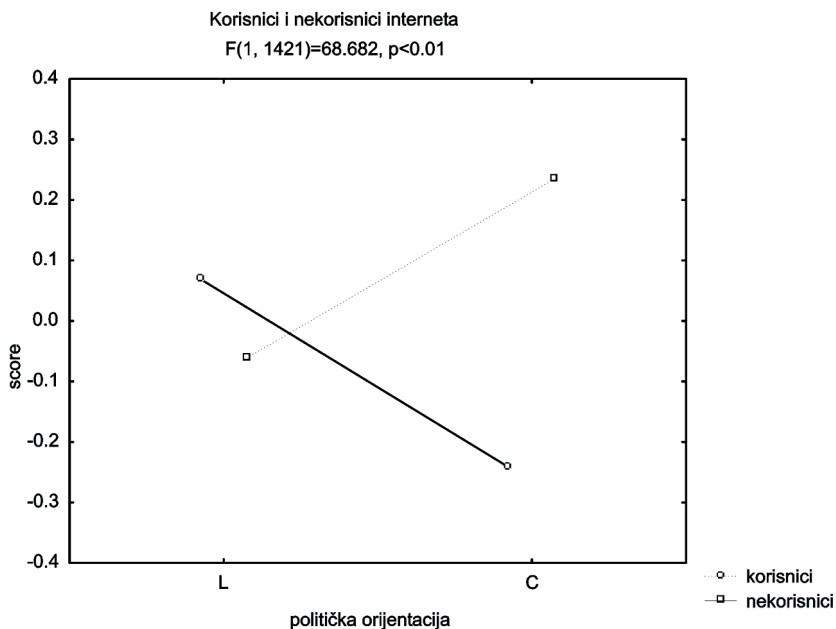
	<i>L</i>	<i>C</i>	<i>To1</i>	<i>To2</i>	<i>EL</i>	<i>Em</i>
<i>L</i>	1,00	0,11	0,65	-0,02	-0,01	0,05
<i>C</i>	0,11	1,00	0,05	-0,43	-0,03	0,01
<i>To1</i>	0,65	0,05	1,00	-0,06	-0,07	0,04
<i>To2</i>	-0,02	-0,43	-0,06	1,00	0,01	0,09
<i>EL</i>	-0,01	-0,03	-0,07	0,01	1,00	0,02
<i>Em</i>	0,05	0,01	0,04	0,09	0,02	1,00

Tabela 15. Korelacije faktorskih skorova političkih orijentacija i stavova prema internetu za nekorisnike interneta.

Vidimo da se struktura korelacija između komponenti ove dve skale razlikuje. U poduzorku korisnika interneta, gubi se značajnost korelacija između faktora Em i liberalizma, ali je korelacija faktora Em i konzervativizma viša. Za razliku od korisnika interneta, u poduzorku nekorisnika nijedna korelacija faktora Em sa komponentama skale političkih orijentacija ne dostiže statističku značajnost.

Prethodne korelacione analize nas vode ka nedvosmislenom zaključku: *opšti tehnootimistički stavovi prema internetu značajno su pozitivno povezani sa liberalizmom* (shvaćenim kao širim ideološko-psihološkim konstruktom u odnosu na njegovo značenje kao političke ideologije, up. Sitarski i Milovanović, 2005, u ovom izdanju; isto važi i za faktor konzervativizma – C), *dok se tehnootimistički stavovi vezani za odnos prema kontroli interneta (faktor To2) nalaze u negativnoj vezi sa faktorom konzervativizma*. Drugi nalaz, verujemo, moguće je tumačiti u okviru široke paradigme *socijalno motivisane kognicije* koja pokušava da objedini efekte personoloških konstrukata i proučavanja ideoloških orijentacija (Jost, Glaser, Kruglanski & Sulloway, 2003). Potreba za kontrolom upotrebe tehnologije, kao i zaziranje od realne ili projektovane, ili na stereotipima ili neinformisanosti zasnovane kontrole svetske mreže, psihološki može da se dovede u vezu sa političkim konzervativizmom kao otporom promeni i suprotstavljanju egalitarističkim tendencijama. Za potvrdu ove hipoteze bilo bi potrebno dovesti ove dve komponente sa različitih skala u vezu preko varijabli kao što su otvorenost (Neo PR inventar), dogmatizam i sl. Međutim, verujemo da ovu hipotezu ne bi bilo teško dokazati, posebno posle analize sadržaja ajtema sa visokim opterećenjima na faktoru To2 i upoznavanja sa empirijskim dokazima o personalnim korelatima političkog konzervativizma.

Pošto smo već diskutovali o potencijalnom efektu same upotrebe interneta na formiranje stavova i percepciju interneta, a u prethodnim redovima prikazali odnose komponenti stava prema internetu i komponenti strukture političkih orijentacija, sada prikazujemo odnose prosečnih faktorskih skorova komponenti političkih orijentacija korisnika i nekorisnika interneta (Slika 23). Pri interpretaciji ovih odnosa treba biti veoma oprezan i uzeti u obzir da se grupe korisnika i nekorisnika razlikuju ne samo po upotrebi interneta, već da među njima postoje značajne socio-demografske razlike, posebno u samoproceni ekonomskog statusa. Smatramo da tek one objašnjavaju efekat prikazan na slici 23.

Slika 23. Skorovi na komponentama strukture političkih orijentacija za korisnike i nekorisnike interneta.

7. Diskusija: stavovi prema internetu i pitanje tehnološkog determinizma

U svim prethodnim analizama nalazimo da su upotreba interneta, stavovi prema njemu, političke orijentacije i socio-demografske karakteristike ispitanika isprepletane u veoma složenoj slici naših nalaza. Verujemo da je trenutno nemoguće doći do definitivnog zaključka o strukturi kauzalnih odnosa među ovim grupama promenljivih. Pitanje o *tehnološkom determinizmu*, stavu prema kome je tehnološki razvoj osnovni pokretač društvenih promena uopšte, iako izuzetno aktualno u savremenom kontekstu razvoja interneta i informacionog društva, ne može u potpunosti biti razmatrano na ovom mestu. Prema Čendleru,

„Technological determinists interpret technology in general and communications technologies in particular as the basis of society in the past, present and even the future. They say that technologies such as writing or print or television or the computer 'changed society'. In its most extreme form, the entire form of society is seen as being determined

by technology: new technologies transform society at every level, including institutions, social interaction and individuals. At the least a wide range of social and cultural phenomena are seen as shaped by technology. 'Human factors' and social arrangements are seen as secondary.“

(„Tehnološki determinizam intepretira tehnologiju uopšte i posebno komunikacione tehnologije kao osnovu društva u prošlosti, sadašnjosti i čak budućnosti. Oni – *tehnološki deterministi*, naša primedba – tvrde da su tehnologije poput pisanja ili štampe ili kompjutera „promenile društvo“. U njegovoj najekstremnijoj formi, društvena forma uopšte se shvata kao determinisana tehnologijom: nove tehnologije menjaju društvo na svakom nivou, uključujući institucije, socijalnu interakciju i pojedince. U najmanju ruku, širok raspon socijalnih i kulturnih fenomena se tumači kao tehnologijom oblikovan. 'Ljudski faktori' i i društvene konstelacije se shvataju kao sekundarne“, Chandler, 1995.)

Proučavajući diskurs informacionog društva, odn. radove koji se nalaze u rasponu od tehničkih dokumenata, deklaracija o principima i razvojnih programa, do teorijskih radova u društvenim naukama i filozofiji, možemo da zaključimo da je danas ljudska misao inspirisana širokim talasom tehnooptimizma u kojem se nazire i implicitna nota tehnološkog determinizma. Naravno, razvoj interneta i problematizacija njegovih društvenih efekata samo su reaktualizovali pitanje tehnološkog determinizma, nikako nisu dali odgovor na sva pitanja u vezi s njim. Kao što smo rekli, naši empirijski nalazi, iako su direktno upućeni na proučavanje percepcije i stavova prema internetu, ne mogu ni na koji način da se direktno povežu sa pitanjem tehnološkog determinizma. Međutim, smatramo da je jedan stav koji bi iz ove doktrine sledio moguće analizirati u kontekstu našeg istraživanja, i taj stav je, čini nam se, upravo suštinsko pitanje odnosa stavova prema internetu, socio-demografskih osobina korisnika i nekorisnika, aspekata upotrebe i njihovih političkih orijentacija. Naša završna analiza, u kojoj ćemo ujedno pokušati da pružimo i integraciju prethodnih nalaza, odnosi se na sledeće pitanje: *da li upotreba interneta utiče na formiranje stavova prema ovom mediju?* Dalje, ukoliko takav uticaj postoji, pitaćemo se kakve je on prirode, tj. *na koji način se upotreba interneta prelama kroz stavove koje korisnici razvijaju prema njemu.* Konačno, zapitaćemo se i *kakav je odnos ostalih faktora u našem istraživanju i stavova prema internetu?*

Na osnovu analize u Poglavlju 4, poređenjem prosečnih faktorskih skorova ispitanika koji koriste internet i nekorisnika, zaključili smo da se način na koji oni evaluiraju ovaj kompleksni objekat odnose

kao „slike u ogledalu“, odn. da su direktno suprotstavljeni. Iako su prosečno stavovi korisnika pozitivniji od stavova nekorisnika, ovo nam ne daje pravo da neopozivo donesemo zaključak o takvoj razlici. Naime, kao što su analize ovog odnosa u Poglavlju 4. pokazale, nekorisnici imaju pozitivniji stav prema internetu na osnovu prosečnih faktorskih skorova na faktoru *emanipatorskih efekata interneta*. Jedno od ponuđenih objašnjenja, podsetimo se, bilo je da ajtemi koji konstituišu ovaj faktor predstavljaju skup tvrdnji koje izražavaju donekle nekritički pozitivnu evaluaciju interneta, i da upravo upotreba interneta, delujući na formiranje elaborirane kognitivne komponente stava prema njemu, dovodi do ove razlike. Ovu analizu je potrebno povezati sa analizom o efektima iskustva u upotrebi interneta (merenog dužinom upotrebe interneta u godinama). Osnovano je pretpostaviti da, ukoliko upotreba interneta zaista ima efekta u formiranju stavova prema ovom mediju, duža upotreba interneta dovodi i do razvoja pozitivnijih stavova, ili bar veće diferencijacije među njima. Međutim, čini se da nema razloga da definitivno verujemo u tako nešto. Ukoliko se podsetimo nalaza iz poglavlja 5.3. u kome smo predstavili analize varijanse za poduzorke ispitanika koji se razlikuju po iskustvu u upotrebi interneta, videćemo da kod ispitanika koji internet koriste do godinu i po dana nema ni osnovnog efekta komponenti stava prema internetu (tj. one se međusobno ne razlikuju na osnovu prosečnih faktorskih skorova), dok je taj efekat značajan kod svih ispitanika koji internet koriste duže. Na osnovu ovoga, možemo doneti samo sledeći zaključak: *duža upotreba interneta dovodi do diferencijacije između komponenti stava prema internetu*. Izostanak efekta komponenti stava prema internetu kod ispitanika koji su počeli da ga koriste u prethodnih godinu i po dana (Slika 11) može se objašnjavati i drugim faktorima osim samim iskustvom u upotrebi: npr. kao prosečni rezultat stavova prema internetu grupa novih korisnika različitih političkih orijentacija i socio-ekonomskog statusa. Dodatnu sumnju u to da upotreba interneta determiniše stavove prema internetu dodaju rezultati korelacione analize. Ispitali smo odnos između dužine upotrebe interneta (ne kategorisane u grupe, kao na slikama 11–14, već na osnovu dužine upotrebe u godinama za svakog ispitanika posebno) i faktorskih skorova na komponentama skale stavova. Naši rezultati pokazuju sledeće:

	<i>To1</i>	<i>To2</i>	<i>EL</i>	<i>Em</i>
<i>Iskustvo upotrebe</i>	0,10	0,06	0,03	-0,11

Tabela 16. Korelacije iskustva u upotrebi interneta (koliko se dugo upotrebljava u godinama) i komponenti skale stavova prema internetu.

Kao što vidimo iz Tabele 16, jedina pozitivna statistički značajna korelacija iznosi tek 0,10 i odnosi se na porast faktorskog skora na komponenti opšteg tehnootimizma, dok je komponenta emancipatorskih efekata interneta negativno povezana sa iskustvom u upotrebi interneta. Smatramo da ovi nalazi definitivno potvrđuju da se *ne može govoriti o determinišućem dejstvu upotrebe interneta na njegovu pozitivnu evaluaciju*.

Naravno, sada se pred nama nalazi problem objašnjenja veoma jasne razlike u evaluacijama interneta po komponentama skale stavova između korisnika i nekorisnika (slika 5). Ukoliko upotreba interneta ne izaziva ove razlike, u čemu je onda njihovo poreklo? Pokušaćemo da ponudimo plauzibilno objašnjenje koje ne pretenduje na više od toga da predstavlja nacrt jedne snažnije eksplanatorne sheme percepcije interneta i stavova koje korisnici ove tehnologije prema njoj razvijaju.

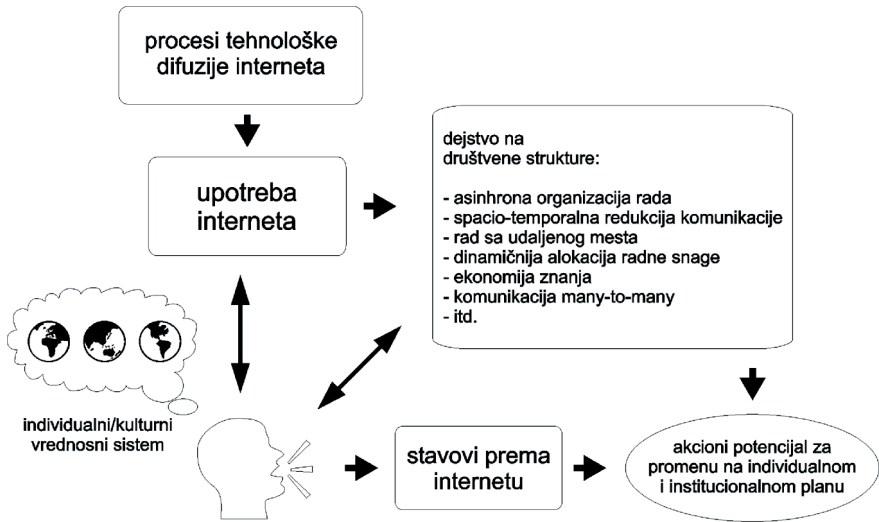
Pre svega, podsetimo se da se komponente političkih orijentacija korisnika interneta nalaze u statistički značajnim i često visokim korelacijama sa komponentama stava prema internetu (tabele 13, 14 i 15). Takođe, podsetimo se da se poduzorci korisnika i nekorisnika interneta značajno razlikuju po samoproceni ekonomskog položaja, kao i po obrazovanju. Nacrt našeg istraživanja nalagao je da broj korisnika i nekorisnika u uzroku bude približan; naravno da ovakva slika ne odgovara realnoj strukturi srpskog stanovništva kada su ovde relevantne karakteristike u pitanju. Međutim, činjenica ostaje, i nesumnjivo ju je moguće potvrditi i na uzorcima drugačije strukture, da su korisnici interneta trenutno privilegovana grupa u srpskoj populaciji, upravo po socio-ekonomskom statusu. Oni su sigurno prosečno obrazovaniji i boljeg ekonomskog statusa od ma koje referentne nekorisničke grupe. Pri tom, ne zaboravimo da pored korelacija komponenti političkih orijentacija i stavova prema internetu mi imamo i jasan nalaz o suprotnostima u strukturi političkih orijentacija korisnika i nekorisnika (Slika 23).

Pošto su političke orijentacije korisnika kompleksni konstrukti koji su svakako suštinski povezani sa vrednosnom strukturom pojedinca uopšte, i verovatno tako konzistentno povezani i sa strukturom stavova prema drugim objektima, nemamo razloga da verujemo da je odnos između političkih orijentacija i stava prema internetu stvar slučajnosti. I nalaz o razlikama među stavovima prema internetu kod pripadnika različitih političkih orijentacija ide na ruku ovom zaključku. Nalaz o razlikama u samoproceni ekonomskog statusa i njegovoj vezi sa upotrebom interneta (korisnici i nekorisnici, up. Petrović, Golčevski i Milovanović, 2005, u ovom izdanju) i povezanosti ekonomskog

statusa sa političkim orijentacijama i izborom političke partije (up. Sitarski i Milovanović, 2005, ovo izdanje), kao i onaj o povezanosti obrazovnog statusa ispitanika sa strukturom stava prema internetu takođe nam daju razlog da o ovim evaluacijama sasvim drugačijih objekata (internet i političke orijentacije ili stranke) razmišljamo u jedinstvenom okviru. Po našem mišljenju, *stav prema internetu, u kontekstu globalnog razvoja informacionog društva, predstavlja modifikaciju opšteg vrednosnog sistema individue, odnosno kontekstualizaciju interneta u odnosu na već razvijen sistem vrednosti i stavova*. Upotreba interneta, verujemo, *ne dovodi do razvoja specifično pozitivnih ili specifično negativnih stavova prema internetu*. Ona se pre može posmatrati kao *faktor diferencijacije stava prema internetu, njegove modifikacije i usložnjavanja kroz upotrebu ove tehnologije*, koja se empirijski ogleda u donekle pozitivnijoj evaluaciji na faktoru opšteg tehnootimizma (To1) i donekle negativnijoj evaluaciji na faktoru emancipatorskih efekata interneta (Em).

Stav prema kome će internet – zbog same prirode ove tehnologije koja na pristupačan način omogućava da se socijalni domet individue značajno proširi, da se u komunikaciju uključe grupe i pojednici koji bi prethodno teško mogli da savladaju vremensku i prostornu distancu među sobom i postanu deo jedinstvene strukture, i zbog drugih svojih osobina koje odlikuju ovu prvu, krajnje tehnootimističnu fazu društvene diskusije novog medija – dovesti do napretka demokratije, većeg stepena emancipacije i društvene inkluzije marginalizovanih ili nefavorizovanih grupa, ne čini se da će se pokazati ispravnim u svom neposrednom, čistom obliku. Stavovi prema internetu, na osnovu kojih saznajemo i o načinu na koji naši savremenici opažaju ovu tehnologiju i društvene promene o kojima se naveliko govori, čini se da predstavljaju više proizvod uklapanja, kontekstualizacije jednog novog, izuzetno složenog objekta u postojeće vrednosne sisteme, u pogled na svet. Mnoge prepreke se nalaze na putu koji vodi iskorišćavanju punog potencijala ove tehnologije za društvene promene, putu koji vodi kroz njenu upotrebu i na kome se razvijaju i stavovi prema internetu koji su bili osnovni predmet ovog rada. U jednoj uskoj, ograničenoj tvrdnji o vezama upotrebe interneta i socijalnih stavova prema njemu i s njim povezanim društvenim implikacijama, prema kojoj bismo očekivali da sa upotrebom dolaze i pozitivniji stavovi, teorija tehnološkog determinizma čini se da nije održiva.

Slika 24. Efekti procesa tehnološke difuzije interneta deluju na strukturalne aspekte i nalaze se u interakciji sa individualnim (i kulturnim) sistemom vrednosti aktera tako da tek posredno, u složenoj kauzalnoj strukturi, predstavljaju determinantu promene na individualnoj i društvenoj ravni.

Na Slici 24. prikazujemo shematski hipotezu za koju smatramo da daje dobru osnovu za dalju diskusiju složenih odnosa između tehnologije, individue koja je koristi i čije efekti trpi i društvenog sistema u celini. Proces tehnološke difuzije, u ovom nacrtu koji predstavljamo, dovode do razvoja akcionog potencijala za promene na individualnom i institucionalnom planu tek pošto se razvije interakcija između (a) *strukturalnih efekata tehnološke difuzije*, koji su skup često opisivanih socijalnih implikacija interneta, (b) *individualnih aktera*, koji opažaju i reaguju kako na neposrednu upotrebu tehnologije, tako i na same strukturalne efekte koje ova indukuje u društvenom sistemu. Problem ovakvom objašnjenju može da bude prethodna pojava strukturalnih promena za koje bi se teoretičar tehnološkog determinizma zapitao da li su direktna posledica razvoja tehnologije. Kao odgovor na ovo pitanje, rekli bismo da se efekti tehnologije moraju posmatrati i u odnosu na stepen kontrole koji individua nad njima ima: strukturalne promene u organizaciji rada koje izaziva masovna primena interneta i informacionih tehnologija često se korisnicima nameću i usvajaju se zaobilazeći individualne percepcije i stavove, ali one *ne determinišu nužno opažanja ili strukturu stavova prema primenjenoj tehnologiji*. Bez druge komponente, koja se bazira na interakciji postojećeg vrednosnog

sistema sa upotrebom i opažanjem posledica strukturalnih promena indukovanih tehnološkim razvojem, ne možemo imati kompletno objašnjenje odnosa tehnološkog razvoja i društvenih promena. Ovo objašnjenje, u interakcijama koje su naznačene na slici 24, zahteva model objašnjenja koji ne uključuje direktne determinišuće efekte informacionih tehnologija na društvo, već koje je rekurzivno i koje nadilazi način na koji se pitanje tehnološkog determinizma postavlja kada se govori o ekstremnoj verziji ove tvrdnje. Kroz ove složene interakcije dolazi do razvoja potencijala za društvene promene, pri čemu su bihevioralna intencija pojedinca i njegovo aktualno ponašanje nesumnjivo i pod dejstvom stavova prema tehnologiji koji su razvijeni usaglašavanjem tih interakcija sa već postojećim individualnim i/ili kulturnim sistemom vrednosti. Prema ovoj hipotezi, procesi *socijalne konstrukcije tehnologije i tehnološkog determinizma* nalaze se u interakciji, u rekurzivnom (ne cirkularnom) odnosu.

8. Literatura

- Ajzen, I. (2001). Nature and Operation of Attitudes. *Annual Review Psychology*, 2001, 52: 27–58.
- Castells, M. (2001). *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business and Society*. Oxford University Press, 2001.
- Chandler, D. (1995). *Technological or Media Determinism*.
URL: <http://www.aber.ac.uk/media/Documents/tecdet/tecdet.html>
- Chin-Chung, T., Lin, S. S. J. & Tsai, M-J. (2001). Developing an Internet Attitude Scale for high-school students. *Computers & Education* 37 (2001), 41–51.
- DiMaggio, P., Hargitai, E., Neuman, W. R. & Robinson, P. J. (2001). Social Implications of the Internet. *Annual Review Sociology*, 2001. 27: 307–36.
- Durndell, A. & Haag, Z. (2002). Computer self efficacy, computer anxiety, attitudes towards the Internet and reported experience with the Internet, by gender, in a East European sample. *Computers in Human Behavior* 18 (2002), 521–535.
- Fishbein, M. & Ajzen, I. (1975). *Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1975.
- Golčevski, N., Milovanović, G., Petrović, M. i Sitarski, M. (2004). *Perspektive umrežavanja: Internet u 8 gradova Jugoistočne Evrope*. Cen-

- tar za proučavanje informacionih tehnologija, Beogradska otvorena škola, Beograd.
- Huang, H-M. & Liaw, S-S. (2005). Exploring user's attitudes and intentions toward the web as a survey tool. *Computers in Human Behavior* 21 (2005), 729–743.
- Hundley, R. O., Anderson, R. H., Bikson, T. K., Dewar, J. A., Green, J., Libicki, M. and Neu, C. R. (2000). The Global Course of the Information Revolution: Political, Economic, and Social Consequences. *Proceedings of an International Conference*. RAND.
- Hung-Pin, S. (2004). Extended technology acceptance model of Internet utilization behavior. *Information & Management* 41 (2004), 719–729.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W. & Sulloway, F. J. (2003). Political Conservatism as Motivated Social Cognition. *Psychological Bulletin*, 2003, Vol. 129, No. 3, 339–375.
- Liaw, S-S., Chang, W-C., Hung, W-H. & Huang, H-M. Attitudes toward search engines as a learning assisted tool: approach of Liaw and Huang's research model. *Computers in Human Behavior*. (U pripremi.)
- Milovanović, G., Golčevski, N. i Petrović, M. (2004). Tehnooptimizam i struktura stavova prema internetu. U *Perspektive umrežavanja: Internet u 8 gradova Jugoistočne Evrope*. Centar za proučavanje informacionih tehnologija, Beogradska otvorena škola, Beograd.
- Milovanović, G., Golčevski, N. i Bakić, I. (2004). Stavovi prema internetu i njegovim društvenim efektima. U *Globalni građani – Empirijska studija korisnika Interneta u Srbiji 2003*. Centar za proučavanje informacionih tehnologija, Beogradska otvorena škola, Beograd.
- Milovanović, G. (2004). Individua u globalnom informacionom društvu: koncept, teorija i istraživanje informacionog društva. U *Globalni građani – Empirijska studija korisnika Interneta u Srbiji 2003*. Centar za proučavanje informacionih tehnologija, Beogradska otvorena škola, Beograd.
- Mirowski, P. (2002). *Machine Dreams. Economics Becomes a Cyborg Science*. Cambridge University Press.
- Zhang, Y. (2005). Age, gender, and Internet attitudes among employees in the business world. *Computers in Human Behavior*. Vol 21 (1), Jan 2005, pp. 1–10.

Abstract

The structure of attitudes toward internet was studied on the sample of internet users and non-users encompassing 1545 subjects. The attitude scale toward internet used in this study was developed within the internet usage study for SEE region in 2004 (Milovanović, Golčevski & Petrović, 2005). In comparison to other studies which are presented, in this attitude scale internet is conceptualized in the context of relevant social implications of the technology. Using factor analysis, four components of the attitude toward internet were extracted: general technooptimism (To1), tecnooptimism related to the aspects of control of internet and through internet (To2), internet in everyday life (EL) and emancipator effects of internet (Em).

Further analysis of factor scores revealed the existence of regular and clear differences among users and non-users considering their attitudes toward internet. Compared with non-users in general, internet users had more positive attitude toward internet. Statistically significant differences among male and female subjects were also uncovered. The attitude toward internet becomes more differentiated during the years of use: while there are no significant differences between factor scores on the scale components among the users being connected less than 1.5 years, significant differences appeared in all of the groups of users having more experience. However, it appears to be impossible to claim that using the internet itself is the factor that affects the development of positive or negative attitude toward internet: both low positive correlation (0,10) between the period of usage and factor scores on factor To1, and low negative correlation (-0,11) between the period of usage and factor scores on Em factor were registered.

The analysis also uncovered the existence of systematic relation between the factors of the attitude scale toward internet and the components of the structure of political orientations. This relation was detected using correlation analysis which showed statistically significant correlations between the components of these two scales. Users and non-users regularly differ on the component L (liberalism) and C (conservatism) of the political orientations scale, but this difference is explained by their different socio-demographic status (after the analysis of the data gathered using the instrument developed by Sitarski and Milovanović, 2005, in this publication).

The relation among internet usage, political orientations, social values orientations and attitudes toward internet is discussed. Finally, a conceptual frame for testing the hypothesis about the relation between internet usage and attitudes toward internet which is deducible from the paradigm of technological determinism is suggested. It is also suggested that it is the analysis of the interaction of the process of social construction of technology and technological determinism that could uncover more about the nature of complex causal mechanisms standing between the development of technology and societal change.

Key words: internet, political orientations, social values orientations, technological determinism, technology acceptance, technooptimism.

MREŽA U RAZVOJU

Dizajn korica

Tanja Milovanović

Lektor i korektor

Miroslav Maksimović

Tehnički urednik

Mirko Milićević

Tiraž

500 primeraka

ISBN 86-83411-31-1

Priprema i štampa

Dosije, Beograd

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.775:004.738.5(497.11)"2003/2005" 316.65:004.773.3(497.11)"2003/2005"
316.77:001.102(497.11) 316.3:004(497.11)
32.019.5:004.738.5(497.11)"2005"

MREŽA u razvoju / Goran Milovanović ... [et al.]. – Beograd :
Beogradska otvorena škola, 2006 (Beograd : Dosije). – 338 str. : graf.
prikazi, tabele ; 24 cm

Tiraž 500. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz
sve referate. – Abstracts.

ISBN 86-83411-31-1

1. Миловановић, Горан

а) Информационо друштво – Србија

б) Интернет – Корисници – Србија – 2003–2005

в) Интернет – Коришћење – Истраживање – Србија – 2003–2005

г) Јавно мњење – Интернет – Србија – 2005

COBISS.SR-ID 128193036